

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૭૪૧૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ ભરતપંડો, ૨૫૨૫ દતિભર

વિષય મધ્ય: ૬૪૬: ૬૨: ૬. ૬૬

કેળવણી ખાતા સાર સરકારે મંજૂર કરેલો.

ભરતચંડનો સરઠ્ઠિતિહાસ.

રચનાર તથા છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,
વિદુલદાસ ધનજીભાઈ પટેલ.

નડિયાદ.

આવૃત્તિ ૨૭ મી.

પ્રત ૧૦.૦૦.

સંવત્ ૧૯૭૩.

ઈ. સ. ૧૯૧૭.

સર્વ હક્ક સ્વાધિન.

અમદાવાદ.

રીચીરોડના પૂજા નીચે આવેલા શ્રી “જૈન વિદ્યાવિજય”
પ્રેસમાં શા ચુનીલાલ અમથાભાઈએ છાપ્યો.

કિંમત ૭ાં આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રેસમાં
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૉપીરાઈટ-સંગ્રહ
૭૪૨

સોલ એજન્ડ,

એસ. બી. શાહની કંપની.

બુકસેલર્સ, પબ્લીશર્સ એન્ડ કમીશન એજન્ડ.

કુ. નં. ૨૬૫૭, પાનકોર નાકા-અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

નાના ખાળકોને માફક આવે એવો સરળ ઇતિહાસ તૈયાર કરવાનું કામ વડોદરા રાજ્યના દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી મને સુપરત થતાં, મેં તેવો ઇતિહાસ તૈયાર કરી મોકલ્યો; તે ત્યાંની કમિટીને તપાસવા માટે મોકલવામાં આવ્યો. કમિટીએ કરેલી સૂચનાઓ પ્રમાણે તેમાં સુધારો વધારો કરીને ફરીથી રજુ કર્યો. એ ખાતાના ડિરેક્ટર સાહેબે તેને અને તપાસી કટલીક સૂચનાઓ કરી, તથા તેમને યોગ્ય લાગ્યો તે ફેરફાર કરી આ પુસ્તક છપાવવામાં આવ્યું.

તે પછી સરકારી શાળામાં ચલાવવાની માગણી કરવા ઉપરથી મેં. ડિરેક્ટર સાહેબે પણ એ પુસ્તક પસંદ કરી મંજુર કર્યું છે.

આ પુસ્તક લખવામાં એલ્ડીન્સ્ટન, મોરીસ, હંટર, મોરીસન, મરે, ટેલર, સિક્લેર, દત્ત વગેરે કૃત અંગ્રેજી ઇતિહાસો, મરેડી અખ્ખર, ભરતખંડનો ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકોની મદદ લીધી છે.

કર્તા.

ઇતિહાસ શીખવવાની સુચના.

વખતના ક્રમ પ્રમાણે બનેલા ખરા બનાવોનું વર્ણન કરવું એજ કાંઈ ઇતિહાસ નથી, પરંતુ એ બનાવો શા સંબંધે ક્યા કારણથી બન્યા, ક્યા ક્યા સારા માઠા કમોના ફળરૂપ એ બનાવો નીપજ્યા, એ શોધી કાઢવાનું જ્ઞાન આપનાર ઇતિહાસ છે. ઇતિહાસમાં રાજ્ય-કાય, ધર્મ વેપાર-રોજગાર, દેશરિવાજ વગેરે વિષયો સંબંધી બનેલા બનાવોનું ચિત્ર આપવામાં આવેછે. એ ઉપરથી સારા શિક્ષકો વિદ્યાર્થીને દૃષ્ટાંતિક નીતિ ને સામાજિક જ્ઞાન આપી શકે છે.

ક્રમવાર બનાવો ગોખાવવા અને વિદ્યાર્થીને જુદા જુદા પ્રકારની નોટો, તારણો, દૃષ્ટાન્તો ને મુકામવા વગેરે તૈયાર કરી આપી તેઓ પોપટીયા જ્ઞાન મેળવી પરીક્ષામાં પાસ થાય એવા કરવા, એ ઇતિહાસ શીખવવાની ખરી મનઝમ નથી. એ પ્રમાણે કરવાથી તો નાના બાળકોને ચાલણુમાડી આપી ચલાવવાને બદલે કમરે ખેસાડી લેઈ જવા જેવું થાયછે; અને પરિણામે ઐતિહાસિક શિક્ષણની મતલબ ઉઘી વળી શિક્ષકની ને શીખનારની મહેનત અફળ જાયછે.

નાના બાળકોને તો સંભળવાનું મન વધારે હોયછે. રસિક ભાગે એવી વાતો તેઓ ધ્યાન દેખને સંભળે છે. અને ધ્યાન આપી સાંભળેલાની તેમના ડામળ અંતઃકરણ ઉપર મજબુત છાપ પડેછે, તે છાપ મરણ પર્યંત જતી નથી. ઇતિહાસ એ ખરી અનેરી વાર્તાનો ભંડાર છે. એ ભંડારમાંથી શિક્ષક નાના વિદ્યાર્થીને રસિક ભાગે એવી રીતે એક એક વાત અનુક્રમે કહી જરી. આ પ્રમાણે થવાથી ઇતિહાસનું શિક્ષણ શીખનારના મન ઉપર બોમરૂપ થવાને બદલે તેના મન ઉપર બીજા વિષયોના બોમથી થએલા થાકને ખસેડી વિશ્રાંતિ આપે છે. ઇતિહાસનું પુસ્તક તો માત્ર મહેતાજીએ કહેલી વાર્તાની સાંકળની એકાદ કડી ગુંચવાઈ ગઈ હોય તે ગુંચને ખરાખર ઉઠેલી ગોઠવવાનું સાધન છે. બાળકોની સ્મર-શક્તિને સહાયજૂત થનાર છે.

પરંતુ બાળકોનાં મન તાજાં કરવાં, એજ ઇતિહાસ શીખવવાની

મતલબ છે, એમ નથી. ઇતિહાસના સત્ય બનાવો ઉપરથી દર્શાતિક નીતિ ને સાંસારિક જ્ઞાન પણ તેમાંથી આપવાનું છે. આ કામ શીખવતી વખતે બાળકોને સચ્ચક સવાલો પૂછવાથી પાર પાડી શકાય છે.

બધી અરસિક વાતો ને બનાવો તથા બધા કંઠજી નામો ને તારીખો એ ઇતિહાસને લખે બનાવી વિદ્યાર્થીને અરસી ઉત્પન્ન કરનાર બોળરૂપ થઈ પડે છે, માટે શિક્ષકે થોડું શીખવવું પણ તે સાદુરિક થાય એમ કરવું જોઈએ.

શીખવવામાં મહેતાજીને સહાયજીત થાય તથા દર્શાતરૂપ થઈ પડે, તેટલા માટે કેટલેક રીતો આ પુસ્તકમાં રાજ્યપ્રજાની ચઢતી પડતીનાં કારણ, રાજ્યને રાજ્યરીતની રતુતિ કે નિદા કરેલી છે. કેટલેક ઠેકાણે બનેલા બનાવો ઉપરથી નીતિ ને ઉપદેશ પણ કાઢી બતાવ્યા છે. એ બધું શીખવતી વખતે શિક્ષકે, દર્શાતરૂપ લખે આ પુસ્તકમાં નહિ આપેલા સમયની, રાજ્ય ને રાજ્યની, વ્યાપાર ને લોકોની, ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, રાજ્યનીતિ ને બનાવો ઉપરથી નીકળતાં નીતિ ને ઉપદેશ બાળકો પાસે કઢાવવા. રાજ્યો, મહાપુરો, ગવર્નરો, રાજ્યનીતિ, લોકરચિતિ, વિદ્યાકળા, વગેરેનો મુકાબલો કરાવવો. બાળકો બરાબર સમજ્યાં છે કે નહિ તે જાણવા માટે આખા પ્રકરણનું કે સમયનું તેમની પાસે તારણ કઢાવવું. જન્મચરિત્ર લખાવવું; મતલબ કે બાળકને ઇતિહાસના સર્વ બનાવો માત્ર જોખીને યાદ રાખવાની જરૂર નથી. પરંતુ તે તેમને એવી રીતે શીખવવા કે જાણા છોડ્યા પછી પણ ઐતિહાસિક બનાવો વાંચવાનો ને તે ઉપરથી શિક્ષા લેવાનો તેમને શોખ થાય. અગત્યનો બનાવ વાંચ્યાથી તેની તારીખ તો આપોઆપ યાદ રહે છે. ઇતિહાસ એ માટી સહિત સોનું છે, તેમાંથી માટી ટાળી ચોખ્ખું સોનું જુદું પાડતાં બાળકોને શીખવવું એ શિક્ષકનું કામ છે.

ઉપલા વર્ગના પુખ્ત વિદ્યાર્થીને અમુક બનાવ વિષે વિશેષ જ્ઞાન આપવાની શિક્ષકને જરૂર જણાય તો તેણે બીજાં પુસ્તકોમાંથી વાંચી લાવી વાર્તારૂપે આપવું, અગર તે વાંચી જઈ વાર્તારૂપ લખી લાવવાને તેમને કહેવું. પણ એમ કરતાં શિક્ષકે યાદ રાખવું.

કે એ વાર્તા બાળકોએ કોઈ પુસ્તકની નકલ કરીને તો આણી નથી ? વિદ્યાર્થીએ લખી આણેલી વાર્તા વંચાવી, તેમાંથી ખામીઓ સકારણુ સમજાવી સુધારવી. વળી કોઈ કોઈ વાર એ વાત બાળકોને એકઠા કરી શિક્ષકે વાંચી બતાવવી. શિક્ષકે પોતાના ખાનગી વાંચનમાંથી શિક્ષણ સંબંધી ઉપયોગી લાગે તેની નોંધ કે ટીપ્પણુ કરી લેવું; એમ કરવાથી તેની પાસે જ્ઞાનનો મોટો ભંડોળ એકઠા થશે, ને તે પાઠ શીખવવામાં બહુ મદદગાર ને રસિક થઈ પડશે. શિક્ષકે બાળકોના મન ઉપર ધણા લખા બનાવેના બોલો નહિ બરતાં રસિક ને ઉપયોગી થોડા બનાવો ઉપરથી શિખામણુ આપી એવા બનાવો વાંચવાની હોંસ ઉત્પન્ન થાય, એવી રીતે તેમને તૈયાર કરવા બોધ્યો.

આ પ્રમાણે કરવાથી વિદ્યાર્થીને ઇતિહાસ સંબંધી ઉચ્ચ પ્રતિનું જ્ઞાન મળેછે. તેમની તર્ક, કારણ, મુકાબલો ને અનુમાન કરવાની શક્તિ કસાય છે, નીતિ ને સંસાર ઉપયોગી જ્ઞાન મળેછે, સારાસાર સમજાઈ સૂક્ત્યનું સારું ને દુષ્કૃત્યનું ભૂરું ફળ મળેછે, એવું સત્ય તેમના મન ઉપર ઠસવાથી પરમ કૃપાળુ પરમાત્માના ન્યાયીપણાની તેમને ખાતરી થાય છે. આ પ્રમાણે બને ત્યારેજ ઐતિહાસિક શિક્ષણ સફળ થયું સમજવું.

નાનપણમાં વ્યાસ, પુત્રાણી વગેરે કથા કહેનાર પાસેથી સાંભળેલાં રામાયણ, મહાભારત આદિનાં નામ, કામ, બનાવ વગેરે યાદ રહે છે ને શાળામાં શિક્ષકે શીખવેલો ઇતિહાસ શાળામાંજ કે શાળા છોડ્યા પછી થોડી મુદતમાંજ ભૂલી જવાય છે, તેનું કારણુ શું ? અયોધ્યા, જનક, રામ, દશરથ, કૌશલ્યા, સીતા, વાળી, મંદોદરી, કુંભકર્ણ, હસ્તિનાપુર, ઈંદ્રપ્રસ્થ, બીષ્મ, કર્ણ, દ્રુપદ, દ્રૌપદી, વૈરાટ વગેરે નામો ને તેમનો ઇતિહાસ સાથેના સંબંધ એક વાર સાંભળ્યા પછી મરણુ પર્યંત ભૂલાનો નથી અને શાળામાં એકઠોવાર બોલાયલાં નામો ભૂલી કેમ જવાય છે ? મહાભારત ને રામાયણ વગેરે ગ્રંથો જેવા લખાયા છે, તેવા ઇતિહાસ લખાયા નથી, તેથી વ્યાસનાં કથન કરતાં શિક્ષકના શિક્ષણની અસર

ઓછી થાયછે. હજારો વર્ષ ઉપર થઇ ગએલાં નામો જૂલાતાં નથી, ને થોડા સૈકાની અંદરનાં નામો મગજમાંથી કેમ જૂસાઇ જાયછે ? મને તો એનું કારણ એટલુંજ સમજાય છે કે આજકાનાં મુખ્ય આગળ સાલવાર લૂખા બનાવોનો ખીયડો ધરવા કરતાં મહાત્માઓના મહાન જરૂરી ને રસિક બનાવોનું પકવાન ધરવાથી તેમને તે રચિત થાયછે, એટલે તે વિના પ્રયાસે યાદ રહી જાયછે.

આરે સવાલ એ થાયછે કે વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસ કેમ શીખવવો ? ઇતિહાસની શરૂઆતમાં કેમ સાચવવાની ખાસ જરૂર નથી. તે જોટલા ધોરણમાં શીખવવાં હોય તેટલા વખતના કેમ પ્રમાણે ભાગ પાડવા. એ રીતે ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખવતાં જો તે ત્રણ ધોરણમાં શીખવાતો હોય તો હિંદુ, મુસલમાન ને અંગ્રેજી રાજ્ય એવા તેના ત્રણ ભાગ પાડવા. કદી એ પાડવા હોય તો હિંદુ મુસલમાન યુગ, ને અંગ્રેજી યુગ, એવા એ ભાગ પાડવા. હિંદુ ભાગ શરૂ કરતાં હિંદુઓ આ દેશમાં ક્યાંથી આવ્યા ને આવીને તેઓ ક્યાં વસ્યા, તે વખતે આ દેશમાં ક્યાં લોકો હતા. એ વાત શીખવવા કરતાં શરૂઆતમાં હરિશ્ચંદ્ર, રામ, કૃષ્ણ, પાંડવ, કૌરવ ઇત્યાદિની રસમય વાર્તાઓ કહેવી, જેથી ઇતિહાસનું પગરણુ રસભરું મંડાય. એ વખતે વધારે ઉડું, પુખ્ત ને વિચાર કરવા યોગ્ય ગુઢ જ્ઞાન ન આપતાં માત્ર ઇતિહાસનું ખાખું તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે શીખવવું. મોટી મોટી વાતો વિગતવાર પ્રથમ શીખવવી ને થોડી જરૂરની મૂકી દેવી. એ પ્રમાણે જો યુગ શીખવવાનો હોય, તે યુગ પૂરો કર્યા પછી વચમાં પડતા મૂકેલા જરૂરી બનાવોનો શીખેલા બનાવો સાથેનો સંબંધ જોડવો; તથા તે વખતના લોકોની રિયતિ, વેપાર, હુજર, રાજનીતિરીતિ વગેરે શીખવવું. આપણા ઇતિહાસના પ્રથમ યુગની તારીખો થોડીજ જાણવામાં આવેલી છે; પરંતુ પાછલા યુગની તારીખોમાં પણ એવો નિયમ રાખવો ન જોઇએ કે સર્વ તારીખો જાણવી જોઇએ. મોટા બનાવોની હકીકત જાણ્યા સિવાય તારીખો યાદ રાખવી એ બિલકુલ નકામું છે. આપણા ઐતિહાસિકજ્ઞાનને કમવાર ગો-

કવવામાં તારીખો માત્ર મદદગાર થાયછે. તારીખો પંડે તે બનાવો જોટલી ઉપયોગી નથી. મહાભારતનું યુદ્ધ, ઔદ્ધ, સિકંદરની સ્વારી, અશોક વગેરેની તારીખો બનાવના જ્ઞાનની સાથે યાદ કરાવવી. પરંતુ સીકંદર કોણ હતો, ક્યાંથી, શા માટે ને શી રીતે આવ્યો, ને આવીને શું કર્યું, એ બધા સિવાય “ સિકંદરે ઈ. સ. પૂ ૩૨૭ માં હિંદ ઉપર સ્વારી કરી ” એટલું જ માત્ર ગોખાવવું, એ નિરૂપયોગી છે.

એ પ્રમાણે ઇતિહાસનો પ્રથમ યુગ એ કે ત્રણ વખત થઇને પૂરો કરાવવો. પહેલી વખતે મુખ્ય પુરોનાં ચરિત્ર ને સાલ, બીજી વખતે તેથી વધારે હકાકત, મોટા બનાવોનો સંબંધ ને સાલ, અને ત્રીજી વખતે ઇતિહાસમાં કલ્યા પ્રમાણે ને ઉપર કહેલી રીતિ-એ જોટલું જ્ઞાન આપવું જોઈએ તેટલું આપવું.

બીજા યુગમાં પણ પ્રથમ મહમદ, શાહજુદ્દીન બાબર, અકબર, ઔરંગઝેબ વગેરેની વાતો ને સાલ કહેવી. અને પાછળથી ઇતિહાસની પૂરી મતલબ સરે એ રીતે જ્ઞાન આપવું. વળી ત્રીજી વખતે પાઠ આપતી વેળા શિક્ષકે એકલા જન્મચરિત્રજ નહિ, પણ રાજ્યબંધારણ, રાજ્યનીતિરીતિ, લોકસ્થિતિ, વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર રોજગાર, રાજ્યની ચઢતી પડતીનાં કારણ વગેરે બાબતો ઉપર જુદા જુદા ગ્રંથો ઉપરથી જ્ઞાન મેળવી પાઠ આપવા; એટલે ઔદ્ધર્મની ચઢતી પડતી થવાનાં કારણ, મુસલમાની ધર્મની ચઢતી પડતીનાં કારણ, હિંદુ મુસલમાનની રાજ્યનીતિરીતિનો મુકાબલો, અકબર ને ઔરંગઝેબની રાજ્યનીતિનો મુકાબલો, શિવાજીની ચઢતી ને મરઠાની પડતીનાં કારણ, અંગ્રેજ રાજ્યોદય થવાનાં કારણ, અંગ્રેજ રાજ્યપદ્ધતિ ને દેશને લાભલાભ વગેરે વિષે મુખ્ય પાઠ આપી સહાયકારી પાઠ વડે ઇતિહાસને પુષ્ટિ આપવી, એ શિક્ષકની મોટી ફરજ છે. કેટલીક વખત તેમનો વાતો ને બનાવ શીખવ્યા પછી તેનું તારણ કાઢી લાવવાને ઓકરોને કહેવું.

આ ઇતિહાસ શીખવતી વખતે શિક્ષકે હમેશાં ભરતખંડનો નકશો પાસે રાખવો, અને તેમાં જે જે સ્થળો આવે તે વિદ્યાર્થીને બતાવવાં તથા પૂછવાં.

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

ઉપોદ્ધાત.

ઇતિહાસનો પાયો ભૂગોળ છે. ભૂગોળના જ્ઞાન વગર ઇતિહાસ સમજાય નહિ. જે જગાનો ઇતિહાસ વાંચતા હોઇએ તે જગાનું ભૂગોળનું જ્ઞાન ન હોય તો તે સમજાશે નહિ; માટે ભરતખંડનો ઇતિહાસ શીખતા પહેલાં ભરતખંડનું ભૂગોળજ્ઞાન આવશ્યક છે. ભરતખંડના હાલના નકશામાં બ્રહ્મદેશ, સીલોન (લંકા) ને અફઘાનિસ્તાનને લગતો ક્ષેત્રનો ભાગ હોય છે. પરંતુ એ ત્રણેનો હિંદુસ્તાનમાં સમાવેશ નથી. લંકા તો ભરતખંડના વાયસરાયના તાબામાં પણ નથી. આઝીના વાયસરાયના તાબામાં છે. પણ તે આ દેશના ભાગ ગણાતા નથી. તેથી એ ત્રણે ભરતખંડમાં ગણ્યા નથી.

હુદ. ૧. ભરતખંડની ઉત્તરે હિમાલય ને કારાકોરમ પર્વતો, પશ્ચિમોત્તરે સિંધુની પશ્ચિમના ડુંગરો, પૂર્વોત્તરે આસામ ને કાચરના ડુંગરા અને ખીજી બધી બાજુએ સમુદ્ર છે. એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ સુમારે ૧૯૦૦ મૈલ ને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ પણ તેટલી જ છે. એનું ક્ષેત્રફળ સુમારે ૧૫ લાખ ચોરસ મૈલ ને વસ્તી ૩૧ કરોડ માણસની છે. એના દરિયાકાંઠાની લંબાઈ આશરે ૩૦૦૦ મૈલ છે.

આ દેશમાં આવવાના માર્ગ. ૨. ઉત્તરના હિમાલય ને કારાકોરમ તથા આસામના ડુંગરામાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ બહુ વિકટ છે; પણ સિંધુની પશ્ચિમના ડુંગરામાંથી આ દેશમાં આવવાના માર્ગ છે. એ માર્ગે હજારો વરસથી પરદેશી લોકો આ દેશમાં આવતા. કેમકે ખીજી બધી તરફ દરિયો આવેલો છે. પણ પાછલાં ચારસો વરસથી દરિયા ઉપરની સત્તા પ્રથમ પોર્ટુગીઝોના ને છેવટે અંગ્રેજોના હાથમાં આવી. ત્યારથી આ દેશમાં પેસવાનો દરિયામાર્ગ પણ ખુલ્લો થયો, એટલે દરિયાકાંઠા પરનાં બંદરો એ

ભરતખંડમાં પેસવાના દરવાજા થયા. પ્રાચીન કાળમાં રાજ્યધાનીનાં ને નદીઓના કાંઠાપરનાં શહેરો વેપારનાં મોટાં સ્થળો હતાં, ને અર્વાચીનકાળમાં દરિયાકાંઠાનાં મોટાં બંદરો મોટાં વેપારનાં મથકો થઇ પડ્યાં છે. પૂર્વકાંઠાપર મોટાં બંદરો થઇ શકે એવી ખાડીઓ ન હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો નથી અને મોટી આગ-ઘોરો ને વહાણો રહી શકે એવી સારી ખાડીઓ પશ્ચિમકાંઠે હોવાથી ત્યાં મોટાં બંદરો છે.

સ્વાભાવિક ભાગ. ૩. ખંભાતના અખાતથી તે મહા નદીના મુખ સુધી મોટા પહોળા વિંધ્યાચળ પર્વતની દ્વારો ને ધાર્ડા જંગલો આવ્યાથી હિંદુસ્તાનના ઉત્તર ને દક્ષિણ એવા બે સ્વાભાવિક ભાગ પડે છે. ઉત્તર ભાગમાં સિંધુ ને ગંગા તથા તેમને મળનારી નદીઓ વહે છે. એ બે નદીઓના જળપ્રદેશની વચ્ચે અરવલ્લી પર્વત આવેલો છે. એ ઉત્તર ભાગ સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં છે ને દક્ષિણ ભાગ ઉષ્ણ કટિબંધમાં છે. એ બે ભાગોની વચ્ચે નર્મદા નદી આવેલી છે. ઉત્તર ભાગને આ દેશના લોક આર્યાવર્ત અને દક્ષિણ ભાગને દક્ષિણ કહેતા. મુસલમાનો આર્યાવર્તને હિંદુસ્તાન કહેતા ને આજે આખા દેશને હિંદુસ્તાન કહે છે. સિંધુના જળપ્રદેશમાં પંજાબ, સિંધ, કચ્છ ને રજપૂતસ્થાન અને ગંગાના જળપ્રદેશમાં દિલ્લી, આગ્રા, અયોધ્યા, બહાર ને બંગાળા છે. માળવા ને ગુજરાત પણ ઉત્તર ભાગમાં જ ગણાય છે. ઇતિહાસકારો દક્ષિણ ભાગના પણ બે ભાગ પાડે છે. ઉત્તરે તાપી ને દક્ષિણે કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રાની વચ્ચેનો ને બીજો કન્યાકુમારી સુધીનો તામીલ ભાષા બોલનારો ભાગ. દક્ષિણ ભાગમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમઘાટ (સક્ષાન્દ્રિ)ના ડુંગરા દક્ષિણોત્તર પડેલા છે. પશ્ચિમઘાટ ને દરિયાની વચ્ચેની પટ્ટીને કોઠણ કહે છે. મરેઠી રાજ્યના વારામાં પશ્ચિમઘાટનાં સપાટ શિખરો ઉપર પહાડી દિશા ધણા બાંધેલા છે.

લોકો. ૪. જુદે જુદે વખતે આ દેશમાં જુદી જુદી જાતના

લોક આવીને વસેલા છે. પ્રથમ આ દેશમાં અનાય લોક રહેતા હતા. એ લોક છુટાછવાયા ડુંગરાની ગુફાઓમાં ને જંગલોમાં રહેતા. તેઓ જંગલી, કાળા ને ઠીંગણા હતા. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી કે શિકાર કરીને ખાતા ને નામા ફરતા. આગળ જતાં તેઓ છુટા છુટા છાપરાં બાંધી રહેવા લાગ્યા, ને માટીનાં વાસણોમાં રાંધીને ખાવા લાગ્યા. તીરકામડાં ને ભાલા વાપરવા લાગ્યા તથા જાલ ને ચામડાં ઓઢવા લાગ્યા. એ લોક પ્રથમ આ દેશના સપાટ મુલકમાં રહેતા, પણ પરદેશીઓએ આ દેશમાં આવી તેમને ડુંગરામાં નસાડી મૂક્યા. બંગાળાના સંતાલ, ઓરસાના કોલ ને કુંધ, રજપૂતાના ને પૂર્વ ગુજરાતના બીલ ને નાયકડા, તથા દક્ષિણના તોડા એ અનાય લોકના વંશજો છે. અનાય લોક ઉપર પ્રથમ ભરતખંડના વાયવ્ય ખૂણાને માર્ગે મધ્ય એશિયામાંથી દ્રાવિડ લોક આવ્યા. તેમણે પ્રથમના જંગલી લોકોને નસાડી જંગલો કાપી વસાયત કરી. તેમની વસ્તી જેમ જેમ વધતી ગઈ, તેમ તેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા ને ફળદ્રુપ મુલકના ધણી થઈ પડ્યા. તેમની પછી તુરાની લોક તાતારમાંથી આસામને માર્ગે હિમાલય ઓળંગી આ દેશમાં આવ્યા તુરાની લોક ઘોડા ઉપર બેસતા, ખજૂર પહેરતા ને દ્રાવિડ લોક કરતા વધારે મજબૂત ને વિકાળ હતા. એમના વંશજ હાલમાં બંગાળાના ઇશાન ખૂણામાં જોવામાં આવેછે. તેમણે દ્રાવિડ લોકોને મારી નસાડી મૂક્યા, ને તેમનો મુલક પોતે ગ્રાહી પડ્યા. તેથી કેટલાક ઓઢીઆને માર્ગે દક્ષિણમાં જઈ વસ્યા. એ લોક દોર પાળતા, જંગલો કાપી ખેતી કરતા, કુટુંબના વડાની આજ્ઞા પાળતા, ગામ બાંધી રહેતા ને તેઓ સર્પની ને વૃક્ષની પૂજા કરતા. તેમના વંશજો હાલ દક્ષિણમાં ને લંકામાં રહેછે. અને તેઓ તામિલ, તેલુગુ, મલયાલમ, ને કાનડી બોલી બોલે છે. તુરાની લોક પછી આર્ય લોક ખેતરબાટને માર્ગે આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા. *તેમનું રહેઠાણ મધ્ય એશિયામાં

* આ દેશના આર્યલોકનું કહેવું એવું છે કે આર્યલોક આ દેશના અસલથીજ વતની હતા, તેઓ પરદેશથી આ દેશમાં આવ્યા નથી.

ઓકસસ નદીના કાંઠાના મુલકમાં હતું, એમ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો
ધારે છે. ત્યાં તેમની વસ્તી વધી ત્યારે તેઓ આસપાસના ક્ષણદુપ
દેશોમાં જઈ વસવા લાગ્યા. તેમની એક ટોળી પશ્ચિમમાં જઈ
યુરોપમાં વસી. તેમના વંશજો યુરોપની હાલની પ્રજાઓ છે.
બીજી એક ધરાનમાં ગઈ, તેમના વંશજો હાલના પારસીઓ છે.
ત્રીજી ટોળી પ્રથમ સિંધુ નદી ઉપર આવી વસી. કેટલાક વિદ્વાનો
એવું ધારે છે કે ધરાનમાં જે ટોળી ગઈ તે મધ્ય એશિયામાંથી
બારોબાર નહિ, પણ સિંધુને કાઠિ આવ્યા પછી તેમને માહિમાદે
અણબનાવ થવાથી તેમાંના કેટલાક ધરાન તરફ ગયા ને કેટલાક
આ દેશમાં રહ્યા. સિંધુ ઉપરથી આ દેશના આર્ય લોકોનું નામ
હિંદુ પડ્યું, એવું કેટલાક અનુમાન કરે છે. કેમકે હિંદુ એ શબ્દનો
ઉલ્લેખ સંસ્કૃતમાં છેજ નહિ. સિંધુની આ પાર આવી એ લોકો
આગળ વધ્યા ને ધીમે ધીમે આખા દેશમાં પ્રસર્યા. આર્ય લોકો
પ્રથમ દ્વિમાલય ને વિંધ્યાચળની વચ્ચેના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને તે
ભાગનું નામ આર્યાવર્ત પાડ્યું. આર્ય લોક પછી ધરાની, ગ્રીક ને
શક લોક આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યા; પણ તેઓ દેશમાં સ્થાયી
વસ્યા નહિ. તેમનામાંના જેઓ આ દેશમાં વસ્યા તેમણે આર્ય
લોકનો ધર્મ ને આચારવિચાર સ્વીકાર્યાથી તેઓ આર્ય લોકો ભેગા
બની ગયા. પાછળથી મુસલમાનોના ડરથી નાસીને ધરાનથી પા-
રસી લોકો આ દેશને પશ્ચિમકાંઠે આવી વસ્યા. તેમના પછી કેટ-
લાક વર્ષે મુસલમાનો આવ્યા, ને આ દેશમાં તેમનું રાજ્ય થયા
પછી સ્થાયી વસ્યા. એ મુસલમાનો અર્ધસ્તાન, ધરાન, અફઘા-
નિસ્તાન ને તુર્કસ્તાનમાંથી આવેલા છે. એ સિવાયના તેમણે આ
દેશના વતનીઓને જૂલમથી વટાળેલા મોલેસલામ મુસલમાનો છે.
હેલ્લે યુરોપી લોકોમાંના ફિરંગી (પોર્ટુગીઝ), ફ્રેંચ, વલંદા (ડચ)
ને અંગ્રેજ આ દેશમાં આવ્યા.

ધર્મ. ૫. પારસી લોક આવ્યા તે પહેલાં જે લોક આ દેશમાં
રહેતા હતા, તે સર્વનો અરરપરસ સંબંધ થવાથી તેમનો ધર્મ,
રીતભાત ને વ્યવહાર એક જાતના થઈ ગયા, ને તે સર્વે હિંદુના

નામથી ઓળખાવા લાગ્યા. પારસીઓ પોતાનો અગ્નિ પૂજવાનો ધર્મ સાચવીને જુદા પડ્યા. પારસી પછી મુસલમાનો આવ્યા. વહોરા, મેમણ વગેરે હિંદુમાંથી થયેલા મુસલમાન છે. તેમના પછી પોર્ટુગીઝ લોક આવ્યા. તેમણે ને તે પછી અંગ્રેજ વગેરે યુરોપી પ્રજાએ ધર્મ સંબંધી બળાતકાર ન કરતાં પોતાના ખ્રિસ્તી ધર્મના પાદરીઓ મારફત ઉપદેશ કરાવી હિંદુના ખ્રિસ્તિ કર્યા તે વિશ્વાસી કહેવાય છે. એ પ્રમાણે આ દેશમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી ને ખ્રિસ્ત એ ચાર મુખ્ય ધર્મો છે.

ભાષા. ૬. આ દેશના અસલી રહેવાસી અનાર્ય લોકની ભાષા આર્ય લોકની ભાષાથી જુદી છે, તે છતાં તેમનો આર્ય સાથે બહુ વર્ષથી સંસર્ગ થવાથી તેમની ભાષામાં આર્ય ભાષાના શબ્દો મળેલા છે. પ્રથમ આવેલા દ્રાવિડ લોકમાં ચાર ભાષા બોલાય છે. તેનાં નામ ઉપર ચોથી ક્ષત્રમમાં આપેલાં છે. આર્ય લોક પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા બોલતા પણ પાછળથી તેમાં વિકાર થતાં હાલમાં બોલાતી ગુજરાતી, મરાઠી, બંગાળી, પંજાબી, હિંદી વગેરે પ્રાકૃત ભાષા થઈ. મુસલમાનો પોતપોતાના દેશની પિસ્તુ, ફારસી ને અરબી ભાષા આ દેશમાં લાવ્યા. મુસલમાની રાજ્યમાં રાજ્ય દરબારી ભાષા ફારસી હોવાથી આર્ય લોકની બોલીમાં ફારસી શબ્દો ભળ્યા. તે પછી યુરોપીઅન પ્રજાઓ આવી. તેમની પોર્ટુગીઝ, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજી બોલી આ દેશમાં ચાલી. અંગ્રેજી રાજ્યને લીધે હાલમાં સર્વત્ર અંગ્રેજી ભાષા શીખવાય છે.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	ભાગ ૧ લો. આર્યરાજ્ય.	પૃષ્ઠ.
પ્રકરણ ૧ હું. આર્યલોક પંજાબમાં.	૧	૧
„ ૨ જી. આર્યોનો ઉત્તર ભરતખંડમાં પ્રસાર ...	૪	૪
„ ૩ જી. રામાયણ	૬	૬
„ ૪ થું. મહાભારત... ..	૧૫	૧૫
„ ૫ મું. આર્યરાજ્યનો ફેલાવો ને ગ્રંથો	૨૦	૨૦
„ ૬ ઠું. પરદેશી લોકની સ્વારીઓ.	૨૩	૨૩
„ ૭ મું. મગધનું આર્ય રાજ્ય.	૨૬	૨૬
„ ૮ મું. બૌદ્ધધર્મ	૨૮	૨૮
„ ૯ મું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના	૩૨	૩૨
„ ૧૦ મું. માળવાનું પરમાર રાજ્ય	૩૫	૩૫
„ ૧૧ મું. ભરાખંડના બીજાં આર્યરાજ્યો ...	૩૬	૩૬
„ ૧૨ મું. દક્ષિણનાં આર્યરાજ્યો	૩૮	૩૮
„ ૧૩ મું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના થઈ તે વખતે ભરતખંડની સ્થિતિ	૪૧	૪૧

ભાગ ૨ જો. મુસલમાની પઠાણરાજ્ય

પ્રકરણ ૧ હું. મુસલમાનોની ભરતખંડ ઉપર સ્વારી...	૪૫
„ ૨ જી. સુલતાન મહમદ	૫૦
„ ૩ જી. ઘોરી રાજ્ય.	૫૩
„ ૪ થું. ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આયોની સ્થિતિ	૫૮
„ ૫ મું. ગુલામવંશ	૬૨
„ ૬ ઠું. ખીલજીવંશ	૬૬
„ ૭ મું. તખલખવંશ	૭૧
„ ૮ મું. સૈયદ તથા લોદીવંશ	૭૫
„ ૯ મું. મોગલાઈ રાજ્ય થયું તે વખતનાં બીજાં સ્વતંત્ર રાજ્યો	૭૭
„ ૧૦ મું. મોગલાઈ રાજ્ય થયું ત્યારે ભરતખંડની સ્થિતિ. ૮૩	૮૩

ભાગ ૩ બે. મુગલરાજ્ય.

પ્રકરણ	૧	હું. ખામર	...	...	...	...	૮૭
,,	૨	જું. હુમાયુ	...	...	...	...	૯૦
,,	૩	જું. સરફુજના પાદશાહ	...	...	...	...	૯૩
,,	૪	થું. અકબર	...	...	...	...	૯૬
,,	૫	મું. જહાંગીર	...	...	...	...	૧૧૨
,,	૬	ફું. શાહજહાં	...	...	...	...	૧૧૭
,,	૭	મું. ઔરંગઝેમ	...	...	...	...	૧૨૫
,,	૮	મું. મોગલાઈ રાજ્યની પડતી...	...	...	...	...	૧૩૫
,,	૯	મું. મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરાવલોકન	...	...	...	...	૧૪૩

ભાગ ૪ થા. મરેઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ	૧	હું. શિવાજી	...	...	...	...	૧૪૬
,,	૨	જું. શિવાજી પછીના રાજાઓ.	...	...	...	...	૧૫૩
,,	૩	જું. પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું.	...	...	...	...	૧૫૭
,,	૪	થું. પેશ્વાઈનો મધ્યાન્હ	...	...	...	...	૧૬૨
,,	૫	મું. પેશ્વાઈની પડતી ને અંત...	...	...	...	...	૧૬૮

ભાગ ૫ મો. બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ	૧	હું. યુરોપી પ્રજાનું વ્યાપારાર્થે હિંદમાં આગમન.	...	...	...	૧૭૪
,,	૨	જું. અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ કંપની વચ્ચે યુદ્ધ	...	...	...	૧૮૨
,,	૩	જું. બંગાળામાં અંગ્રેજી રાજ્યનો સ્થાપના	...	...	...	૧૮૯
,,	૪	થું. મહિસુરનું મુસલમાની રાજ્ય.	...	...	...	૧૯૯
,,	૫	મું. અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા	...	...	...	૨૦૬
,,	૬	ફું. ,, ઇ. સ. ૧૭૯૮ થી ઇ.સ. ૧૮૧૩ સુધી	...	...	...	૨૧૪
,,	૭	મું. ,, ઇ. સ. ૧૮૧૪ થી ઇ.સ. ૧૮૩૫ સુધી	...	...	...	૨૨૩
,,	૮	મું. ,, ઇ. સ. ૧૮૩૫ થી ઇ.સ. ૧૮૪૪ સુધી	...	...	...	૨૩૪
,,	૯	મું. શીખરાજ્ય	...	...	...	૨૪૪
,,	૧૦	મું. અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્ણકળા ને બગવો	...	...	...	૨૫૩
,,	૧૧	મું. ઇ. સ. ૧૮૬૨ થી ઇ. સ. ૧૯૧૭ સુધી	...	...	...	૨૬૪
,,	૧૨	મું. ભરતખંડના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થા	...	...	...	૨૮૩

ભરતખંડનો સરળ ઇતિહાસ.

માગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

આર્ય રાજ્ય.

આર્ય લોક પંજાબમાં.

૧. આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૨. આર્યલોક પંજાબમાં. ૩. તે વખતે આર્ય ધર્મ. ૪. આર્ય લોકની તે સમયની સ્થિતિ. ૫ આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૬. અનાર્યો સાથે લઢાઇઓ.

આર્ય ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન. ૧. ભરતખંડનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જાણવાનું સાધન વેદ મંત્રો અને આર્ય ગ્રંથો છે. તેમાં આર્ય રાજ્યની હકીકત, લઢાઇઓ વગેરે યથાસ્થિત નોંધેલાં નથી, પરંતુ એ વેદમંત્રો ને ગ્રંથો ઉપરથી પ્રાચીન આર્યો વિચાર અને ધર્મજ્ઞાનમાં શી રીતે વધતા ગયા તથા તે સમયે તેમની સ્થિતિ કેવી હતી, તેનો ઇતિહાસ ખરાખર મળેછે. વળી આર્યોના સંબંધમાં આવેલા પરદેશીઓનાં લખાણુ, તામ્રપટ, શિલાલેખ વગેરે ઉપરથી પણ આ દેશના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પડે છે.

આર્યલોક પંજાબમાં. ૨. હાલના યુરોપી વિદ્વાનોનું એવું મત છે કે આર્ય લોકોનું મૂળ રહેઠાણુ મધ્ય એશિયામાં હતું. ત્યાંથી એક ટોળા પશ્ચિમ તરફ યુરોપમાં ગઈ અને બીજી દક્ષિણ તરફ કાશ્મીરને માર્ગે ખૈયરવાટ ઓળંગી સિંધુ નદીને કાંઠે આવી વસી. ત્યાં તેમને માંહોમાંહે કજીઓ થવાથી તેમાંના કેટલાક પશ્ચિમ તરફ

ધરાનમાં ગયા ને કેટલાક ત્યાંજ રહ્યા. ધરાનમાં ગયા તેમના વં-
શજ્ઞ હાલના પારસીઓ છે, અને સિંધુને કાંઠે રહ્યા તેમના વંશજ્ઞે
આ દેશના આર્ય લોકો છે.

તે વખતનો આર્ય ધર્મ. ૩. પંજળમાં રહીને તેમણે ઋગ્વેદના
મંત્રો રચ્યા હોય એમ જણાય છે. એ મંત્રો ઉપરથી પ્રાચીન કા-
ળમાં આર્યો કેવા સુધરેલા હતા અને તેમનો ધર્મ કેવો હતો તેનું
અનુમાન થાય છે. શરૂઆતમાં માણસનું મન કુદરતમાં જે પ્રકા-
શિત, જ્યોત્સ્વ, ઉપયોગી, જળવાન અને આશ્ચર્યકારક હોય તે પૂજ-
વાને પ્રેરાય છે. તે પ્રમાણે આર્ય લોકોએ સુંદર આકાશ, ખૂશનુમા
પ્રભાત, ઉગતો સૂર્ય ને પ્રકાશિત અગ્નિની સ્તુતિના ને પૂજના
મંત્રો બનાવ્યા છે. આર્ય ગ્રંથોમાં ઋગ્વેદના મંત્રો જૂનામાં જૂના
છે. એ લોકનો આધાર ખેતી ઉપર હતો, ને ખેતીનો આધાર
વરસાદ ઉપર હોવાથી વરસાદની સ્તુતિના ને વરસાદના દેવ ઇન્દ્રની
સ્તુતિના પણ મંત્રો છે, તે વખતે મૂર્તિપૂજા નહોતી.

આર્ય લોકોની તે સમયની સ્થિતિ. ૪. ઋગ્વેદના મંત્રો
ઉપરથી આર્ય લોકની તે વખતે કેવી સ્થિતિ હતી તે પણ માલમ
પડે છે. તે વખતે તેઓ ખેતી કરતા ને ઢોર પાળતા. ખેતી કરવા-
માં ઘોડા વાપરતા. ગાય, બળદ, ભેંસ, ઘોડા, ઘેટાં, બકરાં વગેરે
જનાવરો પાળતા; કૃવા ખોદી રેંટ ફેરવીને ખેતીને પાણી પાતા,
અને ધઉં, જવ વગેરે ધાન્ય પકવતા. ઘર બાંધીને ગામમાં રહેતા,
રસ્તા બનાવતા ને વહાણુ બાંધતા. તેમને વણવાનું, કાંતવાનું,
ગુંથવાનું, રંગવાનું, ને સુતાર લુહારનું કામ આવડતું હતું. તેઓ
રૂં, ચામડાં ને ઉંનનાં કપડાં બનાવતા ને અનાજ દળી, ખાંડી,
રાંધીને ખાતા. સોનું રૂપું, લોહું વગેરે ધાતુ તેમને માલમ હતી.
તેઓ લઢાણમાં તીરકામઠાં, તરવાર, કટાર, બાલા ને ફરસી વાપ-
રતા ને કવચ પહેરતા. તે વખતે ચાર વર્ષ મંધાઈ નહોતી. ઘરનો
વૃદ્ધ પુરુષ ઘરનો વડીલ ગણાતો ને બધાં તેની આમન્યા પાળતા.
એ વડીલજી પુરોહિત, ગોર કે શિક્ષાગુરુનું કામ કરતો. ધર્મક્રિયા

સધળા પોતાની મેળે પોતાના ધરમાં કરતા. સધળા આર્યો સરખા હતા. તેઓ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્યનું કામ કરતા. જે વેદમંત્રો બણી ધર્મક્રિયા કરતા ને કરાવતા તેજ જરૂર પડે યુદ્ધમાં જતા ને ખેતી કરતા ને લૂગડાં વણતા. નાના બાળકો દોર ચારતાં. એ સમયે મહાને દાટવાનો ને બાળવાનો બંને રિવાજ ચાલતા હતા, બાપનો વારસ છોકરો હતો; પણ છોકરો ન હોય તો છોકરીને છોકરો વારસ થતો. એ સમયે દત્તક લેવાનો ચાલ હતો.

આર્ય સ્ત્રીઓની સ્થિતિ. ૫. બાળની પેઠે બાપ પોતાની દીકરીને પરણાવતો ને ઘરેણું ગાંઠાથી શણગારીને તથા તેને ઉત્તમ પ્રકારની શિખામણ આપીને સાસુરે વળાવતો. પરણાવવાની ક્રિયા બાળના જેવીજ થતી, પણ તે સમયે છેક નાના બાળકને પરણાવતા નહિ. દીકરીની સ્ત્રીના ધર્મમાં આવવાની શરૂઆત થાય એટલી ઉંમરે તેને પરણાવતા. એ વખતે દીકરીઓને ઉત્તમ પ્રકારની કળવણી આપવાનો ચાલ હતો. તેથી ધરમાં તેઓ સામુસસરાની આમન્યા પાળતી, ને નણંદ, દેરાણી, જેઠાણી સાથે હળીમળીને રહેતી. તેઓ હમેશાં હસમુખી રહી તપી જતી નહિ, દુકાઇને કડવાં વેણુ કહેતી નહિ. પતિવ્રત ધર્મ પાળી, પતિની સેવા કરી તેને પ્રસન્ન રાખતી. પુરુષો સાથે સ્ત્રીઓ પણ દેવપૂજામાં સામેલ રહેતી. ધરની, ધરના સામાનની, નોકરચાકરની ને બાળકોની સંભાળ રાખતી, ને બાળકોને ઉત્તમ પ્રકારે કળવતી. વળી તેઓ ગાયો દોહવાનું ને રૂ કાંતવાનું કામ પણ કરતી. એ રીતે આર્યોના ધરસંસાર સુખી ને શાંત હતો.

અનાર્યો સાથે લઠાઈઓ. ૬. આર્યો પંજાબમાં આવ્યા ત્યારે ત્યાં કાળા રંગના ને બળવાન જંગલીઓ રહેતા હતા. આર્યો તેમને અસુર, રાક્ષસ, દશ્યુ, ઇત્યાદિ નામથી બોલાવતા. એ લોકોના સપાટ ક્ષણદ્રુપ પ્રદેશ આર્ય લોકે જતી લીધાથી તેઓ પાસેના ડુંગરામાં બરાયા. ત્યાં રહીને તેઓ આર્ય લોકોનો માર્ગ રોકતા, જનાવરો ચોરી જતા, આર્યોની ધર્મક્રિયાનો લંગ કરતા, ને ઘણી

ચાર તેમનાં ગામો ઉપર હુમલા કરતા, ધાડ પાડતા ને તેમની દોલત છૂટી જતા. એ પ્રમાણે આર્ય ને અનાર્યો વચ્ચે બ્રહ્મીવાર યુદ્ધ થયાં. પરંતુ છેવટે આર્યો વિજયી થયા ને તેમના સંસ્થાનો વધતાં ગયાં. તેઓ જંગલો કાપીને તથા બાળીને અને અનાર્યોને ડુંગરામાં નસાડીને સપાટ મૂલકમાં વસાવત કરવા લાગ્યા. એ રીતે પંજાબમાં આર્ય રાજ્ય થયું ને અનાર્યો ડુંગરામાં જરાયા. ત્યાં આજે પણ તેમના વંશજો છે. એ અનાર્યોમાંના કેટલાક આર્યોના ગામોમાં રહી તાબેદારીનાં કામ કરવા લાગ્યા, તે દાસ-શૂદ્ર થયા. એ શૂદ્રો આર્યોનો ધર્મ સ્વીકારી તેમની ખેતી કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૨ જી.

આર્ય રાજ્ય.

આર્યોનો ઉત્તર ભરતવંદમાં પ્રસાર.

૧. આર્યોના ચાર વેદ. ૨. બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ. ૩. આર્યોનો પ્રસાર અને રાજ્ય. ૪. આર્યોવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૫. એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૬. રાજ્યપદ્ધતિ.

આર્યોના ચાર વેદ. ૧. પંજાબમાંથી વધીને આર્ય લોક ગંગા ને જમનાના કાંઠા ઉપર ને ત્યાંથી પૂર્વ તરફ કાશી, અયોધ્યા ને બહાર તરફ આગળ વધ્યા. પંજાબમાં તેઓ સૂર્ય, આકાશ, વરુણ, વરસાદ, દંદ્ર, અગ્નિ, દત્યાદિ દેવોની મંત્રોવડે પ્રાર્થના કરતા. એ મંત્રોનો ગંગા, જમનાના કાંઠા ઉપર આવ્યા પછી સંગ્રહ કર્યો. તેમને ઋગ્વેદ સંહિતા કહે છે. એ વગર સામ, યજુર્ ને અથર્વ એ ત્રણ વેદ પણ આજ સમયે થયા. યજુર્ વેદના કૃષ્ણ ને શુક્લ એવા બે ભાગ છે. યજ્ઞ કરાવવામાં જમીન માપીને વેદી બનાવવી, વાસણ, પાણી ને લાકડાં તૈયાર કરવાં, અને યજ્ઞના પશુનો વધ કરવો, એ કામ કરનારને અધ્વર્યુ કહેતા.

નિયમ પ્રમાણે યજ્ઞ વખતે કેટલીક ક્રિયામાં ગાયન કરવાનું હોય છે, એ કામ કરનારને ઉદ્ગાતા કહેતા. એ બંને કામને લાયક બનાવવાને વાસ્તે ખાસ કૃત્રણી આપવી પડતી. તેથી ઋગ્વેદ-માંથી એ બંને કામને ઉપયોગી લાગ જુદા પાડી બે વેદ કર્યાં. અથર્વના કામનો યજુર્ અને ગદ્ગાતાના કામનો સામવેદ થયો. એ સમયે અથર્વ એથા વેદ તરીકે ગણાતો નહોતો. માત્ર ત્રણજ વેદ ગણાતા. છેક પાછલા વખતમાં અથર્વની વેદમાં ગણના થઈ. એમાં રોગથી, ધાતક પશુઓથી અને દુશ્મનના શાપથી બચવાના વિધિઓ આપેલા છે; તથા દેવને પ્રસન્ન કરવાના, આયુષ્ય વધારવાના, રોગ મટાડવાના ને ધન મેળવવાના મંત્રો છે.

બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદ. ૨. વેદના મંત્રોના સંગ્રહને સંહિતા કહેછે. અને એ સંહિતા ઉપર વિસ્તારથી વિવેચન કરેલા ગ્રંથોને બ્રાહ્મણ કહેછે. એ રીતે ઋગ્વેદ ઉપર બે, સામવેદ ઉપર ચાર, યજુર્વેદ ઉપર બે અને અથર્વ ઉપર એક, એટલા બ્રાહ્મણ ગ્રંથો છે. ગામમાં રહી યજ્ઞ, હોમ વગેરે ક્રિયા કરવાનો વિધિ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાં વર્ણવેલો છે. એ સમયે કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી શાસ્ત્રનું અધ્યયન કરતા ને શિષ્યોને કરાવતા. એ જંગલમાં હોમ કરવાનો વિધિ બતાવવાને આરણ્યક ગ્રંથો થયા. એ ગ્રંથો પણ બ્રાહ્મણ ગ્રંથોમાંજ ગણાયા. ઋગ્વેદ ઉપર બે અને યજુર્વેદ ઉપર બે આરણ્યક ગ્રંથ થયા છે. બાકીના બે વેદ ઉપર આરણ્યક ગ્રંથ થયા નથી. જંગલોમાં રહી ઋષિઓ તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર વિચાર કરતા, જીવ અને ઇશ્વર શું છે, જીવનું કર્તવ્ય અને પ્રાપ્તવ્ય શું છે, જીવ શાથી થયો ને મુલા પછી એનું શું થાય છે, મોક્ષ શાને કહેવો અને તે કેમ મેળવવો, વગેરે બાબતો ઉપર ચિંતન કરતા. એ તત્ત્વજ્ઞાનના ગ્રંથોને ઉપનિષદ કહે છે. એ સમયે ઉપનિષદના દશ ગ્રંથો થયા હતા. ઉપર કહેલા વેદ, સંહિતા, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક ને ઉપનિષદના ગ્રંથોને આર્યો ઇશ્વરદત્ત માને છે, અને તે પવિત્ર અને સર્વમાન્ય ગણાય છે. મહાભારત અને રામાયણના ગ્રંથો પણ એજ સમયે થયા હોય એમ જણાય છે.

આર્યોને પ્રસાર અને રાજ્ય. ૩. પંજબમાંથી આર્યો આગળ વધી ગંગા ને જમનાના પ્રદેશમાં વસ્યા, ને ત્યાંથી દક્ષિણે વિંધ્યા-ચળ ને પૂર્વે બંગાળા સુધી વધ્યા. ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપી અનાર્યોને ડુંગરોમાંથી હાંકી કાઢ્યા. આર્યોને અનાર્યો સાથે વારંવાર લઢાઇમાં રોકાવું પડવાથી વેદાધ્યયન કરવાનું, ખેતી કરવાનું વગેરે કામ થતા નહિ, તેથી તેમણે સૌથી વધારે બળવાન, વજાદાર ને જયાવાળાને રાજા ઠરાવી તેની સરદારી નીચે બીજા બળવાન ને ઉત્સાહી યોદ્ધાઓ સોંપી તેમનો વર્ગ જુદો ઠરાવ્યો. તે લઢાઇઓ લઢી રાજ્ય સંભાળે એવું હતું, તે ક્ષત્રી કહેવાયા. તેજ પ્રમાણે વેદાધ્યયન કરે ને કરાવે તે બ્રાહ્મણ, અને ખેતી ને વેપાર કરે તે વૈશ્ય. એ પ્રમાણે ત્રણ જાતિ થઈ અને જે અનાર્યો તાબે રહી હલકાં કામ-ચાકરી કરવા લાગ્યા, તેમની ચોથી શ્રદ્ધ જાતિ થઇ. એ ચારે વર્ણે પાળવાના ધર્મોના કાયદા પણ તેજ સમયે થએલા છે. ઉપર કહેલા ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે આર્યોનાં જૂદાં જૂદાં ટોળાંના રાજાઓનાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્યો હતાં. તેમાં દિલ્હીની આસપાસ હસ્તિનાપુરનું, કનોજની આસપાસ પંચાળનું, ઉત્તર બહારમાં ત્રિવેદનું, અયોધ્યામાં કૌશલનું ને બનારસની આસપાસ કાશીનું રાજ્ય હતું. અયોધ્યાનું રાજ્ય સૂર્યવંશી ને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય ચંદ્રવંશી ક્ષત્રિયોને તાબે હતું. ક્ષત્રિય રાજ્યનો વિસ્તાર પૂર્વમાં બંગાળા, ઉત્તરે હિમાલય, પશ્ચિમે સિંધુ નદી ને દક્ષિણે વિંધ્યાચળ સુધી હતો. એ ભાગને આર્યાવર્ત કહેતા. એ રાજ્યોમાં ભવ્ય યજ્ઞક્રિયાઓ થવા લાગી. એ સમયમાં રાજાઓ વિદ્વાન હોઇને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારા હતા. તેમણે રાજ્યધાનીમાં ને બીજાં મોટાં ગામોમાં પાઠશાળાઓ સ્થાપી હતી, એમ બ્રાહ્મણગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે.

આર્યાવર્તના આર્યોની સ્થિતિ. ૪. રાજાઓ ગામને કિલ્લા બાંધતા, રસ્તા પહોળા ને સીધા રાખતા, મધ્યે રાજ્યમહેલ બનાવતા ને આસપાસ પ્રજાજનો ભવ્ય મકાનો બંધાવી ગામને શોભા-

વતા. પ્રજાજનોની દોલતમાં સોનું, રૂપું, જવાહીર, ગાડી, રથ, ઘોડા, ગુલામો અને શહેરની આસપાસની જમીન હતી. દરેક મુહરથ ધરમાં પવિત્ર અગ્નિ રાખતો, અતિથિનો સત્કાર કરતો ને દેશના કાયદા પ્રમાણે ચાલી રાખતે માન આપતો. બ્રાહ્મણ મારફત તે હોમ ને ધર્મક્રિયા કરાવતો. બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી ને વૈશ્ય એ ત્રણે વર્ણના બાળક નાનપણથી ગુરૂ પાસે જઈ સાથે અભ્યાસ કરતા ને ધર્મજ્ઞાન મેળવતા. એ વખતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ હતી. શૂદ્ર સિવાયની ત્રણે વર્ણમાં કંઈક અપવાદ સાથે માંદોમાંદો પરણતા; અને સાથે ખાવા પીવામાં બાધ ગણતા નહિ. બિન બિન પ્રકારના કારીગર લોકોની જરૂરીઆત પૂરી પાડવાને વંશપરંપરાથી ઉતરતો આવેલો ધંધો કરતા ને ખેડુતો પોતાનાં ઘર સાથે ગામની આસપાસ ધર બાંધી રહેતા. કેટલાક ઋષિઓ જંગલમાં રહી તત્ત્વજ્ઞાનનું ચિંતન કરતા ને જે શિષ્યો આવે તેમને વેદમંત્રો પાઠે કરાવતા. એ સમયે ઈન્સાફ આપવાના ને ગુન્હેગારને સજા કરવાના કાયદા થયા હતા. વળી રાજા પ્રજાને ચાલવાના ધારા ધડાયા હતા. લોકોને જ્યોતિષ ને ખગોળવિજ્ઞાનું પણ જ્ઞાન હતું. વળી બ્રાહ્મણગ્રંથમાં વેદો બનાવવાના નિયમો આપ્યા છે, તે ઉપરથી એ સમયમાં ભૂમિતિના મૂળતત્ત્વોની પણ શોધ કાઢી હતી એમ માલમ પડે છે. એ મૂળતત્ત્વો કલ્પસૂત્રમાં આપેલાં છે.

એ સમયની સ્ત્રીઓની હાલત. ૫. એ સમયની સ્ત્રીઓ પડદાનશીન નહોતી. તેમને માન આપવામાં આવતું ને તેઓ ધર્મક્રિયાઓમાં સાથે રહેતી. તેઓ લણેલી હોઈને બણીવાર ધર્મશાસ્ત્રોનાં વાદવિવાદની સભાઓમાં ભાગ લેતી. તેઓ આજની યૂરોપી સ્ત્રીઓની માફક જનસમાજમાં છૂટથી ફરી શકતી નહોતી, તોપણ મુસલમાનો આવતાં સુધી જગાનાની રીત તો આર્ય લોકમાં બીલકુલ દાખલ થઈ નહોતી; અને મરેઠા વગેરે જાતિમાં જ્યાં મુસલમાની રાજ્ય થોડાજ વખત ટક્યું હતું, ત્યાં હજી પણ નથી. પ્રાચીનકાળમાં આર્ય સ્ત્રીઓને જેટલું માન મળતું, તેટલું બીજી

કોઇપણ પ્રજામાં તે સમયે મળતું નહોતું. સીતા, તારા, દ્રૌપદી, મંત્રેષી, ગાર્ગી, અનસુયા, અરૂંધતી દત્ત્યાદિ ધણી સ્ત્રીઓ વિદુષી હતી. તેઓ પતિવ્રતા ને સ્વધર્માચરણી હોઇને પોતાના પતિને અને વડીલોને માન આપતી. તેઓ ધરની ને પશુઓની સંભાળ રાખતી ને બાળકોને યોગ્ય કેળવણી આપી ઉછેરતી.

રાજ્યપદ્ધતિ. ૬. રાજા રાજ્યનું કામકાજ કરતા ને બ્રાહ્મણો મંત્રિનું કામ કરી તેમને રાજ્ય ચલાવવામાં ને ઇન્સાફ આપવામાં શાસ્ત્ર પ્રમાણે સલાહ આપતા. રાજ્યના મોટા મોટા ભાગ પાડી તે ઉપર સૂઆ નીમેલા હતા. તે દરેકના તાબામાં હજાર હજાર ગામ હતાં, સૂઆના હાથ નીચે સો સો ગામના વહીવટદાર અને તેના હાથ નીચે દશ દશ ગામના 'કામદાર નીમેલા' હતા. તેથી ઉતરવા એક એક ગામના ઉપરી હતા. તે સર્વે પોતાના કામકાજ સંબંધે રાજાના જવાબદાર હતા. જમીનનું મહેસુલ એ રાજ્યની ઉપજનું મુખ્ય સાધન હતું. તે વગર માલની આયાત નિકાશ ઉપર પણ દાણ લેવાતું હતું ગરીબ લોકો વેરો આપી શકતા નહિ. તેના બદલામાં મહીનામાં એક દિવસ રાજ્યવેઠે કરતા. ગામનો પટેલ ગામનો જમીનવેરો ફેટલો આપવો તે આકેડો રાજા સાથે નક્કી કરી તેનો જવાબદાર થતો. વેરો ગામના લોકોમાં ફાળવવામાં આવતો. ગામના લોકની ચાલચલગતનો જવાબદાર પણ એ પટેલજી હતો. ગામલોકના માંહોમાંહિના ટંટા તે પંચની મારફત ચુકવતો, તેના બદલામાં તેને રાજા તરફથી પસાયતી જમીન પળતી; તેમ તે વેઠવેરાથી મુક્ત હતા. પટેલના હાથ નીચે બીજા ગામનો-કરો હતા, તેમને પણ રાજ્ય તરફથી પસાયતાં પળતાં. એ સમયે રાજ્યના સંધળા અમલદારોને પગારને બદલે પસાયતાની જમીન આપવાનો ધારો હતો.

પ્રકરણ ૩ જી.

સૂર્યવંશી રાજ્ય.

રામાયણ.*

૧. હરિશ્ચન્દ્ર રાજ. ૨. રામચંદ્રનો જન્મ. ૩. રામ યુ-
દ્ધકળા શીખે છે. ૪. સીતાસ્વયંવર. ૫. રામચંદ્રના રાજ્યા-
ભિષેકમાં ભંગ. ૬. રામચંદ્રનો વનવાસ. ૭. સીતાનું હરણ.
૮. સીતાની શોધ. ૯. લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૧૦.
સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૧. સીતાનો રામ સાથે મેળાપ.
૧૨. રામરાજ્ય.

હરિશ્ચન્દ્ર રાજ. ૧. અયોધ્યામાં સૂર્યવંશી રાજ્ય સ્થાપનાર
ઈક્ષ્વાકુ થયો. તેના વંશમાં ૧૦ મી પેઢીએ હરિશ્ચન્દ્ર નામે સત્યવાદી
રાજ થયો. એનું સત્યવ્રત તજવવાને વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિએ ધસે
યત્ન કર્યો, પણ તેણે પોતાનું સત્યવ્રત તજ્યું નહિ. તેણે પોતાનું
વ્રત પાળવાને રાજ્ય ખાતું, અસહ્ય સંકટ વેઠ્યું, પોતાની સ્ત્રી અને
છોકરાં વેચ્યાં તથા તેમને નીચ કામ કરતાં નજરે જોયાં, પણ
પોતાના વ્રતથી ડગ્યો નહિ. તેની પત્નિ તારામતિ પોતાના પતિનું
વ્રત પાળવાને રાજ્યસુખ તજી તેના દુઃખમાં ખુશીની સાથે ભાગીએણ
થઈ અને ગણિકાને ઘેર વેચાઈ. તેનો પુત્ર રોહિતાશ્વ પણ એજ
રીતે રાજ્ય છોડી પોતાના પિતાની સાથે કષ્ટ વેઠતાં છેવટ વેચાયો
ને નહિ થાય એવું નીચ કામ કરવા લાગ્યો. એ પ્રમાણે ત્રણે

* રામાયણ અને મહાભારતની ભાષા ઉપરથી કેટલાક વિદ્વાનો મહા
ભારત પ્રથમ ને રામાયણ પાછળથી થયેલું. ધારે છે. વળી કેટલાક ધારે
છે કે એ બંને ગ્રંથનાં મુખ્ય પાત્ર પાંચ પાંડવ, દ્રૌપદી, રામ, સીતા
એ કાંઈ થયાજ નથી એ માત્ર કાલ્પિતિક નામો છે પરંતુ આ દેશી
આર્ય મત પ્રમાણે એ બંને ગ્રંથોની કથા ખરી બનેલી છે, ને રામાયણ
પ્રથમ ને મહાભારત પાછળથી થયું છે, એ ગમે તેમ હોય તોપણ આર્યો
એ નામો પૂજ્યભાવથી સંભારે છે ને એમની કથા પ્રેમથી સાંભળે છે
તેથી તથા એ બંને કથામાંથી વિદ્યાર્થીને ઘણું ઉપયોગી જ્ઞાન અને ઉપ-
દેશ મળે છે, તેથી એ બંને વાર્તાનો સાર અત્રે આપ્યો છે.

જણાએ અસહ્ય કષ્ટ વેઠ્યું, પણ સત્ય ન તજ્યું. ત્યારે પરિણામે પરમેશ્વરે સહાય કરી, ને તેમને મૂળ સ્થિતિમાં આણી મૂક્યાં. એ હરિશ્ચંદ્ર રાજા સત્યવાદીને નામે, તેની સ્ત્રી તારામતિ સતીને નામે ને તેનો પુત્ર રોહિતાશ્વ સુપુત્રને નામે આજે પણ આર્યોમાં પૂજાય છે. આ ઉપરથી આપણને શિખામણ મળે છે કે ગમે તેવાં કષ્ટ પડે તોપણ તે આપણી કસોટીને માટે છે એમ માની ધીરજ રાખી સહન કર્યાથી પરિણામે પરમેશ્વર આપણને સારું ફળ આપે છે.

રામચંદ્રનો જન્મ. ૨. હરિશ્ચંદ્ર પછી કેટલીક પેઢીએ દશરથ રાજા થયો, તેને ત્રણ રાણી હતી. તેમાંની પટરાણી કૌશલ્યાને પેટ રામાયણની કથાના નાયક રામચંદ્રનો જન્મ થયો. બીજી સુમિત્રાને પેટ લક્ષ્મણ ને શત્રુઘ્નનો ને ત્રીજી કૈકેયીને પેટ બરતનો જન્મ થયો.

રામ લક્ષ્મણ યુદ્ધકળા શીખે છે. ૩. તે સમયે વિશ્વામિત્ર નામે ઋષિ હતા. આસપાસના રાક્ષસો આવી તેમના યજ્ઞનો ભંગ કરતા. એ રાક્ષસોથી યજ્ઞનું રક્ષણ થવા ઋષિએ દશરથ રાજા પાસે રામ લક્ષ્મણ માગ્યા. ઋષિને નારાજ કરવા ઠીક ન લાગ્યાથી તેણે રામ લક્ષ્મણને મોકલ્યા. વિશ્વામિત્ર પોતાના આશ્રમ પર આવી રામ લક્ષ્મણને યુદ્ધકળા શીખવી અને રાક્ષસોથી પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરાવ્યું.

સીતા સ્વયંવર. ૪ એ સમયે અયોધ્યાની પૂર્વે વિદેહનું રાજ્ય હતું. ત્યાં જનક નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેને સીતા નામે ગુણવાન ને રૂપવાન પુત્રી હતી. એ સીતાને પરણવા માટે જનકે સ્વયંવર રચી દેશદેશના રાજાઓને નોતર્યા. જનકને મહાદેવે એક મોટું ધનુષ્ય આપેલું હતું, તે ધનુષ્ય જે તોડે તેને સીતા પરણાવવી એવી શરત હતી. સ્વયંવરમાં ઘણા રાજા આવ્યા હતા. રામચંદ્ર પણ વિશ્વામિત્ર ઋષિની સાથે ત્યાં ગયા. શિરજીનું આપેલું ધનુષ્ય કોઈ રાજાથી કે લંકાના રાક્ષસ રાજા રાવણથી પણ ન તૂટ્યું, ત્યારે ઋષિની આજ્ઞા લેઈ રામે તે તોડ્યું તેથી જનકે સીતાને રામ વેરે પરણાવી.

રામચંદ્રના રાજ્યાભિષેકમાં ભંગ. ૫. દશરથ રાજા વૃદ્ધ

થયો, ત્યારે તેણે પોતાના પાટવી પુત્ર રામને રાજ્યાભિષેક કરવાનો હુકમ કર્યો, એ વાત રામની સાવકી માતા કૈકેયીને રૂચી નહિ. એક સમયે દશરથે કૈકેયીને વચન આપ્યું હતું કે “તું માગીશ તે આપીશ” એ વચન પ્રમાણે કૈકેયીએ માગ્યું કે “રામને ચૌદ વ-
 રસ વનવાસ મોકલો ને ભરતને રાજ્ય આપો.” આ સાંભળી દશરથ ખીન્ન થયો, પણ પોતાનું વચન કેમ તોડાય? તેમ પોતાના વહાલા પુત્ર રામને દેશવટો દેવો, એ પણ દશરથને કારી ધા જેવું લાગ્યું. વચન ભંગ થવાય નહિ ને રામને દેશવટો દેવાય નહિ તે સાર તેણે કૈકેયીને બહુ સમજાવી, પણ તે એકની એ થઈ નહિ. છેવટે એ વાત રામના બાળુવામાં આવી, ત્યારે પોતાના પિતાનું વચન પાળવાની ખાતર પોતાને વનમાં જવાની રજા આપવા દશરથને વિનંતિ કરી, તથા રાજ્યાભિષેક કરવા ભરતને એના મોસાળથી બોલાવ્યો. ભરત ઓરમાયો પણ તે સદ્ગુણી રામનો ભાઈ હતો. તેણે રાજ્ય લેવાની ના પાડી; અને પોતાના પિતાને તથા રામ-ચંદ્રને એ પ્રમાણે દુઃખી કર્યા તે માટે પોતાની માતાને બહુ ઠપકો દીધો. તેમણે રામને ગાદીપાત થવાને કાલાવાલા કર્યા, પણ રામે કહ્યું કે આપણા પિતાનું વચન વ્યર્થ જવું ન જોઈએ. પુત્રનો ધર્મ છે કે પિતાનું વચન પાળવું. આપણે પિતાનું વચન લોપનાર પાપી પુત્ર થવું ન જોઈએ. એ પ્રમાણે ઘણો બોધ દીધો ત્યારે રામ વ-
 નવાસથી પાછા આવે ત્યાં સુધી રામની વતી રાજ્ય ચલાવવાનું ભરતે માથે લીધું. આ ઉપરથી હાલના રાજ્યોને અને રાજ્ય-
 બંધુઓને કેટલી બધી શીખામણુ લેવાની છે! રાજ્યલોભથી પુત્રો પિતાને કેદ કરે છે, બંધુઓ દ્વેષબુદ્ધિથી માંહોમાંહે લડી મરે છે, તેમણે રામના અને ભરતના દાખલાથી અવશ્ય ઉપદેશ લેવો જોઈએ.

રામચંદ્રનો વનવાસ. ૬. રામ વનવાસ જવાને તૈયાર થયા ત્યારે તેમની પતિવ્રતા સ્ત્રી સીતા ને તેમનો ઓરમાન ભાઈ લ-
 ક્ષ્મણુ તેમની સાથે જવાને તૈયાર થયા. રાજ્યસુખ તથા જંમધના અસહ્ય દુઃખ ખમવાને તત્પર થવાથી સીતાનું કેવું પતિવ્રત અને લક્ષ્મણનો બંધુપ્રેમ જણાય છે! દશરથની વૃદ્ધાવસ્થામાં એવું રીતે

રાજ્ય ચલાવી રામે પ્રજાખ્વાર એટલો સંપાદન કર્યો હતો કે સમસ્ત પ્રજા રામની સાથે વનવાસ જવાને તૈયાર થઇ. પ્રજાને પાછી વળવાને અને શોક નહિ કરવાને રામે ઉપદેશ કર્યો, તેમાં પુત્રધર્મ અને રાજપ્રજાના ધર્મ સારી રીતે બતાવ્યા છે. રામના ઉપદેશથી અને આગ્રહથી શોકમાં ડૂબેલી પ્રજા પાછીગઇ. રામ વનવાસ ગયાની ખબર સાંભળી દશરથે પણ પુત્રવિયોગના દુઃખમાં દેહ છેડ્યો.

સીતાનું હરણ. ૭. રામ, લક્ષ્મણ ને સીતા વનમાં ભટકતાં ભટકતાં ગોદાવરીને તીરે હાલ જ્યાં નાસીક ગામ છે, ત્યાં એક મઢી બાંધીને રહ્યાં. તે વખતે આસપાસ સઘળે જંગલ હતું. અયોધ્યાથી નાસીક આવતાં સુધી રસ્તામાં જંગલ, ડુંગરા ને નદી સિવાય કંઈ નહોતું. જંગલમાંથી ફળફળાદિ વીણી લાવી ત્રણે જણુ ગુજરે ચલાવતાં હતાં. સીતાના સૌંદર્યથી મોહિત થએલો લંકાનો રાજા રાવણુ સ્વયંવરમાંથી નાઉમેદ થઇ પાછો ગયો હતો તેણે લાગ સાધી સીતાને એકલી જોઈ તેનું હરણુ કર્યું.

સીતાની શોધ. ૮. સીતાનું હરણુ થયું ત્યારે રામ ને લક્ષ્મણુ શિકારે ગયા હતા, ત્યાંથી આવ્યા ત્યારે સીતાને દીડી નહિ. તેથી બંને ભાઈ સીતાની શોધ કરવાને દક્ષિણમાં ચાલ્યા. ત્યાં પુષ્કળ જંગલો હતાં ને તેમાં છુટાછવાયા જંગલી અનાર્થ લેક રહેતા હતા. આગળ ચાલતાં જંગલી લોકાનું કિરિકમ્પા નામે ગામ આવ્યું. ત્યાં વાલી નામે રાજા હતો. એ વાલીને તેના ભાઇ સુગ્રીવ સાથે અણખનાવ હતો. સુગ્રીવે રાજ્ય મળવાની શરતે રામને મદદ કરવાનું કબૂલ કર્યું, તેથી રામે વાલીને માર્યા ને સુગ્રીવને ગાદી આપી. સુગ્રીવના પ્રધાન હનુમાનને રામે નિશાની આપી સીતાની શોધ માટે મોકલ્યો. તેણે લંકામાં જઇ સીતાની ભાળ કહાડીને તે સંદેશો લઇ પાછો આવ્યો.

લંકા ઉપર રામની સ્વારી. ૯. સીતાની ભાળ મળ્યા પછી રામે સુગ્રીવ અને તેના સહાયકારીઓનું સૈન્ય જમાવ્યું ને સેતુબંધ *રામેશ્વર આવી ત્યાં રામેશ્વરની સ્થાપના કરી તથા લંકામાં જવાને

વચ્ચમાં દરિયો છે તેના ઉપર પૂલ મંધાવ્યો; એ ઉપર થઇ સધળા લંકામાં આવ્યા. ત્યાંથી વાલીના પુત્ર અંગદને વિષ્ટી કરવાને મોકલ્યો. તેણે, રાવણની સ્ત્રી મંદોદરીએ, ને રાવણના ભાઇ વિભીષણે સીતાને પાછી આપવાને રાવણને ખુલ્લું સમજાવ્યો, પણ તેણે કોઇનું માન્યું નહિ. વિભીષણ તો પોતાના ભાઇનો દુરામદ જોઇ રામને જઇ મળ્યો, તોપણ રાવણ ડગ્યો નહિ, ત્યારે લઢાઇ કરી. એ યુદ્ધમાં રાવણ, તેનો પુત્ર ઇન્દ્રજીત ને ભાઇ કુંભકર્ણુ વગેરે સર્વે મરાયા. રામે લંકાની ગાદી વિભીષણને આપી ને વનવાસની મુદત પૂરી થવાથી પોતે સીતાને લઇ લક્ષ્મણ સાથે અયોધ્યે પાછા આવ્યા.

સીતાનો પુનઃ વનવાસ. ૧૦. રામના આવ્યાથી ભરત ને પ્રજાજન આદિ પ્રસન્ન થયા. રામને રાજ્યાભિષેક થયા પછી તે નગરચર્યા જોવાને નીકળતા ને લોકચાયકા સાંભળતા. એક સમયે સીતાના પતિવ્રત ઉપર શકપટ્ટી લોકચાયકા તેમણે સાંભળી. સીતાના સત ઉપર રામને પૂર્ણ વિશ્વાસ છતાં લોકનિંદા થતી અટકાવવા સાથે સીતાને ખમર આપ્યા વગર લક્ષ્મણ સાથે વનમાં મોકલી દીધી. તે વખતે સીતા સગર્ભા હતી. તે લક્ષ્મણના પાછા ગયા પછી હૈયાફાટ શોક કરતી ને વનમાં એકલી ભટકતી કેટલેક દિવસે *વાલ્મિકિમુનિને આશ્રમે આવી. તેમણે સીતાને ઝાળખી, પોતાની સંભાળ નીચે આશ્રમમાં રાખી. ત્યાં સીતાને એ પુત્ર અક્ષતર્યા. મુનિએ તેમની બરજાશ કરીને ઉછેર્યા ને તેમને શસ્ત્રવિદ્યા શીખવી.

સીતાનો રામ સાથે મેળાપ. ૧૧. આગળ જતાં રામે અશ્વમેધ કર્યો, અશ્વમેધ કરનાર ઘોડાને છુટો મૂક છે, ને તેનું રક્ષણ કરવાને સૈન્ય જાય છે. જો કોઇ એ ઘોડો બાંધે તો તેનું રક્ષક-સૈન્ય, અશ્વ બાંધનારને હરાવી તામે કરે છે, ને ઘોડાને છોડાવે છે. તે પ્રમાણે સર્વત્ર વિજય કરી ઘોડો પાછો લાવે છે. એ અશ્વમેધ કરનાર રાજા ચક્રવર્તિ રાજા કહેવાય છે રામનો અશ્વ ફરતો ફરતો વાલ્મિકિ મુનિને આશ્રમે આવ્યો; ત્યાં સીતાના બંને પુત્ર લવ ને કુશ હતા તેમણે તે બાંધ્યો. રામ આ પુત્રોને કે પુત્રો

રામને ઓળખતા નહોતા, તેથી યુદ્ધ થયું. આ નાના બાળકાએ ખતાવેલા પરાક્રમથી રામ બહુ ખુશી થયા. એવામાં યુદ્ધના સમાચાર સાંભળી વાલ્મીકિ ઋષિ ત્યાં આવ્યા. તેમણે આ પુત્રો તમારાજ છે એવું રામને ઓળખાણ કરાવ્યું. ઋષિના ઉપદેશથી રામ સીતાને તથા બન્ને છોકરાને લેઈ અયોધ્યે ગયા.

રામરાજ્ય. ૧૨. સીતાને લાવ્યા પછી રામે સુખશાંતિમાં રાજ્ય ચલાવ્યું. તે દરરોજ રાત્રે વેશ પાલટી નગરચર્યા જોતા, લોકવાચકા સાંભળતા ને રૈયતનું દુઃખ ટાળતા, તથા રાજ્યનો ખંદો ખસ્ત રાખતા. તેમણે રાજ્યનીતિ પ્રમાણે રાજ્ય ચલાવીને અને ન્યાયશાસ્ત્ર પ્રમાણે ન્યાય કરીને રૈયતને આબાદ ને સુખી કરી; તથા પોતાના મંતાનની પેઠે પાળીપોષી તેને પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેથીજ સલાહ શાંતિવાળા સુખી ને આબાદ રાજ્યને “રામરાજ્ય” ની ઉપમા આજે પણ આપવામાં આવે છે. એવા રાજ ધર્મચરના અવતાર તરીકે પૂજ્ય એમાં શું આશ્ચર્ય છે ? રામે રાજ છતાં તથા લાંબી મુદત સુધી સીતાનો વિયોગ પડ્યા છતાં છેવટ સુધી પોતાનું એકપત્નીવ્રત પાળ્યું, તેમજ સીતાએ પણ પોતાનું પતિવ્રત સાચવ્યું. રામચંદ્ર પછી એના પુત્રો ગાદીએ બેઠા ને લાંબી મુદત સુધી એમના વંશમાં અયોધ્યાનું રાજ્ય ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહાભારત.

૧. ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૨. હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૩. રાજ્યના ભાગ. ૪. દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૫. પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૬. મહાભારતનું યુદ્ધ. ૭. યાદવ રાજ્ય. ૮. પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૯. મહાભારત, ભગવદ્ગીતા ને વિદુરનીતિ. ૧૦, હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૧. મગધનું રાજ્ય.

ચંદ્રવંશી રાજ્ય. ૧. રામાયણના સમયે સૂર્યવંશી આર્યોના રાજ્ય ગળવાન હતાં, અને મહાભારતના સમયે આર્યાવર્તમાં ચંદ્ર-

વંશી આર્યોના રાજ્ય બગવાન હતાં. તેમાં દિશ્વીતી પૂર્વે ગંગાને કાઠે હસ્તિનાપુરમાં પાંડવ કૌરવોનું, મથુરામાં કંસનું, મગધમાં જરાસંધનું, પંચાળમાં દ્રુપદનું, દ્રવિડમાં શિશુપાળનું^૧, વૈરાટ (ધોળકા)માં^૨ વૈરાટ રાજનું અને કુંતલપુરમાં (કુતીઆણા)માં^૩ ભીમકનું રાજ્ય એ મુખ્ય હતાં. વળી પોતાના મામા કંસને મારીને કૃષ્ણે દ્વારિકામાં યાદવોનું રાજ્ય એ સમયે સ્થાપ્યું.

હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય. ૨. કાલિદાસના કરેલાં શાકુંતલ નાટકમાં આવેલા દુષ્યંત રાજાનો કુંવર ભરત મહા પરાક્રમી રાજા થયો. તેના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું.^૨ તેના વંશમાં ધૃતરાષ્ટ્ર કરીને એક આંધળો રાજા હસ્તિનાપુરમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેને સો દીકરા હતા. ધૃતરાષ્ટ્રની પૂર્વ કટલીએક પેઢી ઉપર કુરુ કરીને રાજા થઇ ગયો હતો; તેના નામ ઉપરથી એ સો ભાઇ કૌરવ કહેવાતા. તેમાં સૌથી મોટો દુર્યોધન હતો. એની મા માંધારી (કંદહારી) કંદહારની રાજ્યપુત્રી હતી. ધૃતરાષ્ટ્રનો ભાઇ પાંડુ મરી ગયો હતો, તેને બે સ્ત્રી હતી. કુંતા અને માદ્રી. કુંતા એ કૃષ્ણના બાપ વસુદેવની બેન હતી. તેને યુધિષ્ઠિર, ભીમ ને અર્જુન એ ત્રણ દીકરા હતા; અને માદ્રીને નકુલ ને સહદેવ એ બે હતા. એ પાંચે પાંડુના નામ ઉપરથી પાંડવ કહેવાતા. પાંડુ મરણ પામ્યાથી એ પાંચે કાકાના દરબારમાં ઉછરી મોટા થયા. એ કૌરવો તથા પાંડવોને દ્રોણ નામે ગુરુએ રાજ્યનીતિ ને શસ્ત્રવિદ્યા સારી રીતે શીખવીને હોંશીઆર બનાવ્યા.

રાજ્યના ભાગ. ૩. પાંડવો રાજ્યના ભાગીઆ હોવાથી દુર્યોધન તેમના ઉપર દ્વેષ કરતો હતો. બન્ને પક્ષને સમજાવ્યાથી અંતે રાજ્યના બે ભાગ પાડી હસ્તિનાપુર દુર્યોધનને અને વારણાવતી (અલાહાબાદ) પાંડવોને આપ્યાં. પરંતુ દુર્યોધને દ્વેષભુલિથી પાંડવોનો

૧. શિશુપાળ ખરેખર ક્યાંનો રાજા અને વૈરાટ ને કુંતલપુર ક્યાં છે તે વિષે મતભેદ છે.

૨. કટલાટ વૃષભદેવના દીકરા ભરતના નામ ઉપરથી આ દેશનું નામ ભરતખંડ પડ્યું કહે છે.

રાજ્યમહેલ રાજગાવી ચૂકાવ્યો, તેમાંથી પાંડવો મુશ્કેલીથી જીવતા રહ્યા ને વનમાં ભટકવા લાગ્યા.

દ્રૌપદી સ્વયંવર. ૪. એવામાં પંચાળદેશના રાજા દ્રુપદે પોતાની પુત્રીને પરણાવવા સ્વયંવર રચ્યો. ત્યાં સઘળા રાજા રાણા એકઠા થયા. પાણીના કુંડમાં થાંભલા ઉપર ઉંચે ગોળ ફરતું એક મચ્છ લટકાવેલું હતું, તે મચ્છનું કુંડના પાણીમાં પ્રતિબિંબ પડતું હતું. તે પ્રતિબિંબ જોઈને થાંભલે બાંધેલા એ શીશામાં પગ રાખી જે પુરુષ મચ્છને વિંધે તેને દ્રૌપદી પરણે એવી શરત હતી. પાંડવો વનમાં બ્રાહ્મણને વેષે રહેતા હતા. તે સ્વયંવરની વાત સાંભળી ત્યાં આવ્યા. કોઈ રાજાથી મચ્છવેધ ન થયો, ત્યારે અર્જુને ઉઠીને મચ્છવેધ કર્યો, તેથી દ્રુપદે પોતાની કુંવરી તેને પરણાવી. ચૂકથી માતાએ આપેલી આશિષને તાબે થઈ પાંચે પાંડવોએ તેને સ્ત્રી તરીકે સ્વીકારી.

પાંડવોને પુનઃ રાજ્યપ્રાપ્તિ અને પુનઃ વનવાસ. ૫. કારવોને પાંડવપક્ષવાળાએ સમજાવ્યાથી ધૃતરાષ્ટ્રે પાંડવોને હસ્તિનાપુર બોલાવી અર્જુ રાજ્ય આપ્યું, તેથી પાંડવો જન્મનાને કઠિ ઇંદ્રપ્રસ્થ (દિલ્લી) વસાવી રાજ્ય કરવા લાગ્યા. દુર્યોધને યુધિષ્ઠિરને જૂગટું રમવાને બોલાવ્યા. તેમાં યુધિષ્ઠિર રાજ્યપાટ, પત્ની ને બાંધઓ સર્વસ્વ હાર્યા પણ ધૃતરાષ્ટ્રે ફરીને તેમનું રાજ્ય તેમને પાછું સોંપ્યું. પરંતુ દુર્યોધને તેમને બીજીવાર જૂગટામાં હરાવ્યા, આ વખતે જે હારે તે બાર વરસ વનમાં રહી તેરમે વરસ છૂપા રહે એવી શરત હતી. તેથી જૂગટાનાં માઠાં ફળ ભોગવવાને સત્યવાદી પાંડવો વનમાં ગયા. દ્રૌપદી સાથે તેઓ બાર વરસ વનમાં રખાયા. એ સમયનો ઘણો ભાગ તેમણે બાગલાણનાં જંગલોમાં કહાઓ. ખાનદેશ ને નાસીકમાં તે વખતે વસ્તી નહોતી. માત્ર જંગલો હતાં. બાર વરસ પૂરાં થયા ત્યારે પાંડવો તેરમે વરસે વેશ પાલટી વૈરાટનગરના રાજાને ત્યાં છૂપા રહ્યા. એ પૂર્વે અર્જુને કૃષ્ણની બેન સુભદ્રાનું હરણ કરી લાંમ કર્યું હતું. એ સુભદ્રાના પુત્ર અભિમન્યુને વૈરાટ રાજાની કુંવરી ઉત્તરા વેરે પરણાવ્યો. રનેહ અને સમપણને લીધે દ્વારિકાના માદવરાજા કૃષ્ણ પાંડવોના પક્ષમાં હતા. તેથી કૃષ્ણ,

વૈરાટ ને દ્રુપદ એઓ પાંડવોની પક્ષે થયાથી તેઓ બગવાન થયા.

મહાભારતનું યુદ્ધ. ૬. વનમાં રહેવાનાં તેર વરસ પૂરાં થતાંજ કૃષ્ણ દુર્યોધન પાસે પાંડવોની વતી વિષ્ટી કરવા ગયા. તેમણે પાંડવોને અર્જુ રાજ્ય આપવા માટે તેને સમજાવ્યો, પણ તેણે કાંઈ માન્યું નહિ. તેથી કૃષ્ણ, વૈરાટરાજ દ્રુપદરાજ ને બીજા સગા સ્નેહીની મદદ લેઈ પાંડવો યુદ્ધ ચઢ્યા. કૌરવોએ પણ પોતાના સગા વહાલાને મદદે બોલાવ્યા અને કુરુક્ષેત્ર (પાણીપતના)ના રણમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈનાં ગળાં કાપવાને તેઓ સામે થયા. ભરતખંડમાં રાજ્યલોભથી ભાઈ ભાઈને મારવાને રણમાં ચઢેલાનો આ પહેલ વહેલોજ દાખલો હતો; અને તેથી એજ વખતથી ભરતખંડમાં કળિયુગ બેઠો એમ કહેવાય છે.

અઢાર અક્ષોહિણી સૈન્ય કુરુક્ષેત્રમાં એકઠું થયું ને અઢાર દિવસ સુધી આ નાશકારક યુદ્ધ ચાલ્યું. પાંડવ કૌરવોનો ગુરૂ દ્રોણ, દ્રોણપુત્ર અશ્વત્થામા, ગુરૂ કૃપાચાર્ય, ગાંધારીનો ભાઈ શકુનિ, પિતામહ બિષ્મ, પાંડવોનો દૂધભાઈ કર્ણ અને બીજા રાજા કૌરવોને પક્ષે આવ્યા હતા. એ યુદ્ધમાં સૌ કૌરવ, દ્રોણ, કર્ણ, બિષ્મ, ઇત્યાદિ સર્વ મરાયા. માત્ર અશ્વત્થામા ને કૃપાચાર્ય જીવતા રહ્યા. અને પાંડવોમાં પાંચ ભાઈ ને કૃષ્ણ જીવતા રહ્યા. ધૃતરાષ્ટ્રે પોતાના ભત્રિજાઓને રાજ્ય સોંપ્યું. જ્યેષ્ઠ પાંડવ યુધિષ્ઠિર ગાદીએ બેઠો ને અશ્વમેધ કરી ભરતખંડના ચક્રવર્તિ રાજા થયા.

૧. એક અક્ષોહિણીનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે છે:—

૨૧૮૭૦ રથમાં બેસી લઢનાર.

૨૧૮૭૦ હાથી ઉપર બેસી લઢનાર.

૬૫૬૧૦ ઘોડેસ્વાર.

૧૦૬૩૫૦ પાયદળ.

૨૧૮૭૦૦

× ૧૮

૩૬૩૬૬૦૦ મહાભારતના યુદ્ધમાં બંને પક્ષનું સૈન્ય, તેમાંથી સાત અક્ષોહિણી પાંડવોનું અને અગીઆર અક્ષોહિણી કૌરવોનું સૈન્ય હતું.

યાદવ રાજ્ય. ૭. મહાભારતનું યુદ્ધ પત્યા પછી કૃષ્ણ દારિકામાં ગયા. ત્યાંથી સર્વે યાદવો પ્રભાસપાટણની જાત્રા કરવા ગયા, ને દારૂ પી માંહોમાંહે લહીને કપાઈ મુઆ. દારૂ પીવાના આ ભુરા પરિણામથી થએલા શોકમાં કૃષ્ણે પણ દેહ મુકી. તે પછી કેટલીક મુદતે યાદવો દારિકા છોડી સિંધ તરફ ગયા ને ત્યાંથી આગળ વધી અફઘાનિસ્તાનમાં વસ્યા. એ દેશમાં જ્યારે મુસલમાનોનું પ્રમળ થયું ત્યારે તેમના વંશજો પંજાબમાં આવ્યા. ત્યાંથી કેટલેક વરસે જેસલમેર વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. ગુજરાત ને કચ્છના જાડેજ સિંધમાંથી આવેલા યાદવ જાતના રજપૂતો છે.

પાંડવોનો રાજ્યત્યાગ. ૮. પોતાના ભાઈ ભત્રિજના મોતથી પાંડવો શોકાતુર હતા, તેમાં કૃષ્ણના સ્વર્ગવાસથી ઉમેરો થયો તેથી અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુના કુંવર પરિક્ષિતને હસ્તિનાપુરનું રાજ્ય સોંપી પાંચે પાંડવ ને દ્રૌપદી હિમાલય પર્વત ઉપર ચઢ્યા ને ત્યાંથી દેવલોક પામ્યા. એ રીતે મહાભારતના મુખ્ય યુદ્ધની સમાપ્તિ થઈ. યુધિષ્ઠિર મહા ધર્મનિષ્ઠ ને સત્યવાદી રાજા હતા. તેથી લોકો આજે પણ એને ધર્મરાજને નામે ઓળખે છે, ને એજ કારણથી એમનો સંવત્ આજે. માળવામાં વિક્રમાદિત્ય રાજા થયો ત્યાં સુધી એ સંવત્ ચાલુ રહ્યો. આ દેશના આર્યલોકના કહેવા પ્રમાણે યુધિષ્ઠિરના સંવત્ને આજે ૫૦૧૬ વરસ થયાં, એટલે એ રાજા ૪૮ સ. પૂ. ૩૧૦૦ ઉપર થયો.

૯. મહાભારતમાં પાંડવ કૌરવોના યુદ્ધના વર્ણન સિવાય બીજી રસિક અને સુખોદકારક આડકથાઓનો ખજાનો છે. તેમાં રાજા પ્રજાના ધર્મ તથા જ્ઞાનોપદેશ આપ્યો છે. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ સમયે અર્જુને પોતાના ભાઈઓને, ગુરુને તથા સગા રનેહીઓને મારવાની ના કહી, ત્યારે કૃષ્ણે અર્જુનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેથી તો હદ વળી છે. એ ઉપદેશના અંથને ભગદ્વગીતા કહેછે. વળી વિદુરે પાંડવોને રાજ્યભાગ આપવા માટે દુર્યોધનને જે ઉપદેશ કર્યો છે, તેમાં રાજ્યનીતિ બતાવી છે. એને વિદુરનીતિ કહેછે. મહાભારત ઉપરથી તે સમયના લોકની સ્થિતિ, રીતિ, જ્ઞાન, સ્વભાવ વગેરે માલમ પડેછે.

હસ્તિનાપુરના રાજ્યની આખર. ૧૦. યુધિષ્ઠિરના વંશમાં આઠમી પેઢીએ નીમી નામે રાજના વખતમાં હસ્તિનાપુર ગંગામાં તણાઈ ગયું, તેથી એ રાજ્યોએ બીજી રાજધાની કરી ત્યાં રાજ્ય કર્યું. એ રાજ્ય મગધના રાજા જરામંધના વંશજ સહદેવે જીતી લીધું.

મગધનું રાજ્ય. ૧૧. સહદેવના વંશમાં કેટલીક પેઢી સુધી રાજ્ય આપ્યા પછી તક્ષક વંશ થયો. એ લોક સિથિયન જાતના હશે એમ અનુમાન થાય છે. તેમની ધ્વજ ઉપર સર્પચિહ્ન હોવાથી આર્યો તેમને તક્ષક કહેતા. તક્ષકરાજ્ય દશ પેઢી સુધી આપ્યા પછી નંદવંશના રાજા થયા. છેલ્લા નંદરાજા પાસેથી એ રાજ્ય તેના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્તે જીતી લીધું. ચંદ્રગુપ્તના રાજ્યની હઝીકત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૫ મું.

આર્ય રાજ્યનો ફેલાવો ને ગ્રંથો.

૧. આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૨. સૂત્રગ્રંથો. ૩. વેદાંગ. ૪. શાસ્ત્રગ્રંથો. ૫. જાતિ. ૬. ચાર આશ્રમ.

આર્ય રાજ્યવિસ્તાર. ૧. આર્યવર્તમાં વસ્તીનો વધારો થવાથી આર્ય લોકો પૂર્વમાં ગંગાના ને ઓઢીઆમાં પેઠા, ને ત્યાં તેમણે પોતાનાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. દક્ષિણ તરફ વિંધ્યાચળ ઓળંગી ગોદાવરી, કૃષ્ણા ને કાવેરી નદી ઉપર તેમણે મોટાં રાજ્ય સ્થાપ્યાં. એ રાજ્યોની હદ હિંદી મહાસાગર સુધી પહોંચી. પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતનું રાજ્ય જળવાન થયું. એ રાજ્યે અરબી સમુદ્ર તરફ પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. એ પ્રમાણે આર્યલોકે હાલના આખા જરતખંડમાં વસાવત કરી રાજ્ય સ્થાપ્યાં, ને ત્યાં પોતાની વિદ્યા, હુનર ને સુધારા દાખલ કર્યાં.

સૂત્રગ્રંથો. ૨. આ પ્રમાણે રાજ્યનો વધારો થયો તે સાથે આર્ય લોકના મન ઉપર પણ કાંઈક વિલક્ષણ અસર થઈ. તેઓ વધારે બ્યવહારિક અને સાહસિક થયા. ને તેમના વિચારો વધારે વિસ્તાર્યાં. તેમણે દરેક વિદ્યામાં હઠતાથી નવીન શોધ કરવા માંડી.

અને સવળી વિદ્યાના તથા ધર્મના ગ્રંથો સંક્ષિપ્ત પણ ઉપયોગી બનાવ્યા. એ ગ્રંથોને મૂત્રગ્રંથો કહે છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં વિસ્તારથી સમગ્રવેદનું હતું, ત્યારે મૂત્રોમાં ટૂંકામાં સમગ્રવેદનું. તેમણે વિસ્તીર્ણ લખાણને બદલે ટૂંકાં કહેવત જેવાં વાક્યોનાં સૂત્ર રચ્યાં. એ સમયે નાના બાળકો ગુરુને ત્યાં અભ્યાસ કરવાને જતા, ને આર વરસ કે તેથી વધારે મુદત ગુરુને ઘેર રહી અભ્યાસ કરતા. તેઓ ગુરુના ધરનું કામ કરતા, ભિક્ષા માગીને ખાતા ને ધર્મશાસ્ત્રો પાઠે કરતા. કેમકે તે વખતે લખવાની વિદ્યા નીકળી નહોતી. બ્રાહ્મણ ગ્રંથોનું વિસ્તારવાળું લખાણ સંક્ષિપ્ત હોય તે સહેલાઈથી શીખવાય અને પાઠે થાય, માટે સૂત્રો રચાયાં. તરેક શાખા માટે તે શાખાના ગુરુએ સૂત્રો રચ્યાં હતાં. એ સૂત્રો રચનારનાં નામ માલમ પડે છે, તેથી તે ઈશ્વરદત્ત મનાતાં નથી. ઋગ્વેદની પાંચ, કૃષ્ણ યજુરની સત્તાવીસ, શુક્લયજુરની પંદર, સામવેદની આર અને અથર્વની નવ શાખા હતી.

વેદાંગ. ૩. વૈદિક યજ્ઞક્રિયા કરવાની વિસ્તીર્ણ રીતને સંક્ષિપ્ત સૂત્રોમાં કરી તેને શ્રૌતસૂત્ર કહેછે. એવાં ઋગ્વેદનાં બે, સામવેદનાં ત્રણ, કૃષ્ણયજુરનાં ચાર, ને શુક્લયજુરનું એક, એમ દશ સૂત્ર થયાં છે. એ સિવાય ધર્મસૂત્ર થયાં. એ ઉપરથી તે વખતના લોકોની રીતભાત, રિવાજ, ને કાયદા કેવા હતા તે જણાય છે. ધર્મસૂત્રો પણ વિદ્યાર્થીઓને પાઠશાળામાં શીખવતા હતા, કે જેથી ગૃહસ્થાશ્રમી થયા પછી તેમણે કેમ ચાલવું તે જણવામાં આવે. વળી પુત્ર તરીકે, બ્રાતા તરીકે, પિતા તરીકે, ને પતિ તરીકે મનુષ્યના શા શા ધર્મ છે તે શીખવવાને ગૃહસૂત્ર થયાં. આ શ્રૌત-સૂત્ર ને ગૃહસૂત્રનું એકઠું નામ કલ્પસૂત્ર છે. એ કલ્પસૂત્ર ઉપરાંત, સ્વરશાસ્ત્ર અથવા શિક્ષા, હંદ, વ્યાકરણ, નિરૂક્ત ને જ્યોતિષ વિષે પણ સૂત્રો થયાં. એ છને વેદાંગ કહેછે.

છ શાસ્ત્રગ્રંથો. ૪. પાછળ કહેલા ઉપનિષદમાં બતાવેલા વિચારો ઉપર આ સમયમાં સૂક્ષ્મ વિચારો ચાલ્યા, ને તે ઉપર ગ્રંથો રચાયા. કપિલ મુનિએ સાંખ્ય શાસ્ત્ર રચ્યું, તેમાં જીવને જીવત્વથી છૂટી

શાશ્વત્ સુખ પામવાને જ્ઞાનમાર્ગ બતાવ્યો છે. પતંજલીએ યોગશાસ્ત્ર રચ્યું. તેમાં યોગની ક્રિયાથી ઇન્દ્રિયો ને મન વશ કરી શાશ્વત્ સુખ પામવાને ક્રિયામાર્ગ બતાવ્યો છે. તેજ પ્રમાણે ગૌતમે ન્યાયશાસ્ત્ર ને કણ્વાદે વૈશેષિક શાસ્ત્ર રચ્યું છે. એ ગ્રંથોમાં પણ વિશેષે કરીને તત્ત્વજ્ઞાન ઉપર તર્ક કરેલા છે. એ સિવાય પણ જુના વિચારોને વળગી રહેનારી પાઠશાળાઓ હતી, તેમને પૂર્વ ને ઉત્તરમિમાંસા કહેછે. પૂર્વમિમાંસા જૂની વૈદિક ક્રિયાને અનુસરનારી, અને ઉત્તરમિમાંસા ઉપનિષદને અનુસરનારી હતી. ઉત્તરમિમાંસાને વેદાંત પણ કહેછે.

જાતિ. ૫. આર્યો આર્યાવર્તમાં હતા ત્યાંસુધી તેમનામાં જાતિ-બંધન નહોતું. જે ધર્મજ્ઞાન મેળવે તે બ્રાહ્મણ થતો. ક્ષત્રિકર્મ કરે તે ક્ષત્રી, ને ખેતી કરે તે વૈશ્ય વર્તો. પરંતુ હવે તો બ્રાહ્મણનો વંશજ હોય તે બ્રાહ્મણ એવું બંધન થયું. વેદ બણવા, હોમ કરવા ને દાન આપવું એ ત્રણે વર્ણના સાધારણ ધર્મ હતા. પરંતુ વેદ બણાવવા ને હોમ કરાવવાનું કામ બ્રાહ્મણનું થયું; રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવો, યુદ્ધ કરી રાજ્યનું રક્ષણ કરવું ને મૂલકો જીતવા એ ક્ષત્રીનું કામ થયું; અને વેપાર, ખેતી, પશુપાલન, ધીરધાર ઇત્યાદિ કામ વૈશ્યનું થયું. તે છતાં સુતાર, લુહાર, સોનાર, વણકર વગેરે કારીગરો પણ હજી જુદા પદ્ધતિ નહોતા. તેઓ વૈશ્યમાં જ ગણાતા. શૂદ્રને ધર્મજ્ઞાન આપવાની મના હતી. તેઓ માત્ર ત્રૈવર્ણિક પ્રજાની આકરી કરતા.

ચાર આશ્રમ. ૬. દ્વિજ (ત્રણે વર્ણો) ની જંદગીના ચાર આશ્રમ કરાવેલા હતા. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સન્યસ્થ. જનોઇ દીધા પછી ગુરુને ત્યાં બાર કે વધારે વરસ રહી અભ્યાસ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય. બીજા આશ્રમમાં માણસ બણી રહ્યા પછી પરણીને ઘરસંસાર માંડતો, ને ગૃહસ્થાશ્રમના ધર્મ પાળતો. ગૃહસ્થાશ્રમ ભોગવ્યા પછી વૃદ્ધ વયે સંસારનો ત્યાગ કરી સ્ત્રી હયાત હોય, ને તેની ખુશી હોય તો સ્ત્રી સહ, નહિ તો એકલો વનમાં જઇ એકાંતમાં તત્ત્વચિંતન અને તત્વાભ્યાસ કરતો. એ રીતે બાર વરસ વાનપ્રસ્થ ભોગવ્યા પછી છેલ્લો સન્યાસાશ્રમ ધારણ કરતો.

એ આશ્રમમાં વેદાભ્યાસ કરવો, બિહા માગી અજ ખાવું, ગામમાં રહેવું નહિ, કાપિન, કમંડલું, દંડ (લાકડી) ને કામળા સિવાય બીજું કંઈ રાખવું નહિ, એવો નિયમ છે.

પ્રકરણ ૧ દું.

પરદેશી લોકની સ્વારી.

૧. સેમિરામિસ. ૨. સેસોસ્ટ્રિસ. ૩. દરવેશ ગુસ્તારપ. ૪. સિકંદર. ૫. સેલ્યુકસ. ૬. મેધાસ્થિનિસ. ૭. બાક્ટ્રિયાના ગ્રીક. ૮. શક, કે સીથિયન લોક.

સેમિરામિસ. ૧. યુધિષ્ઠિરના વંશજોના સમયમાં આસિરિઆ દેશની સેમિરામિસ નામે રાણીએ આ દેશ ઉપર સ્વારી કરી હોય એમ જણાય છે. પંજાબનો રાજા યુદ્ધમાં હાથી લાવી તેની સામે થયો તેથી સેમિરામિસનું સૈન્ય બચબીત થઈ નાસી ગયું ને રાણી પણ નિરાશ થઈ પાછી ગઈ. એ સ્વારી ઈ. સ. પૂ. સુ. ૧૮૦૦ વરસ ઉપર થઈ હતી.

સેસોસ્ટ્રિસ. ૨. મિસર દેશનો સેસોસ્ટ્રિસ રાજા પણ આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. તે વખતે ભરતખંડમાં મગધમાં સહદેવના વંશજ રાજા બળવાન હતા. સેસોસ્ટ્રિસની સ્વારીની કંઈ પણ નિશાની આ દેશમાં રહી નથી.

દરવેશ ગુસ્તારપ. ૩. મગધના તક્ષક રાજાઓના સમયમાં દરવેશ ગુસ્તારપ નામે ધરાનના પારસી રાજાએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરીને કેટલોક ભાગ જીતી લીધો. ઈ. સ. ૫૧૮. તે આ દેશમાંથી પુષ્કળ સોનું લેઈ પાછો ગયો. એ દરવેશે ગ્રીસ દેશ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે એની સાથે ભરતખંડી સિપાઈઓ હતા તે ઉપરથી આ દેશ ઉપરની સ્વારીની વાતને ટેકા મળે છે.

સિકંદર. ૪. ઉપર કહેલા રાજાની સ્વારીઓ કરતાં વધારે ખાત્રી લાયક સ્વારી સિકંદરની હતી. એ રાજા ગ્રીસ દેશમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેણે ધરાનનું પારસી રાજ્ય જીતીને પંજાબ ઉપર ઈ. સ.

પૂ ૩૨૭ માં સ્વારી કરી. ઝેલમ નદી સુધી સિકંદર સામે ડા. થયું નહિ. ઝેલમની પૂર્વમાં દિલ્હી સુધી પૌરવ નામે ક્ષત્રી રાજ્ય રાજ્ય કરતો હતો; તે પોતાની સેના લઈ સ્વદેશરક્ષણાર્થે સિકંદર સામે યુદ્ધ કરવાને ઉભો. પૌરવ ને તેની સેના બહુ બહાદુરીથી લઢી; પણ તેના બે પુત્રો લઢાઇમાં પડ્યા ને પોતે કેદ પકડાયો, તેથી સિકંદર જ્ય પામ્યો. પૌરવે બતાવેલા પરાક્રમથી સિકંદર મોહિત થયો ને મોટા દિલથી તેને માન આપી તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું. ઇ. સ. પૂ ૩૨૭. આ વખતે મગધમાં નંદ વંશનો છેલ્લો રાજા નવમો નંદ રાજ્ય કરતો હતો. તેનો અતૌરસ પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત રાજ્યખટપટથી નાસીને પૌરવને આશ્રયે આવ્યો હતો; તેણે મગધ સુધીનો મુલક છત્રી લેવાની સિકંદરને સલાહ આપી. સિકંદરને પણ એવી ઇચ્છા થઈ, પરંતુ તેનું સૈન્ય પોતાના મુલકથી દૂર આવ્યું હતું તેથી, તથા પૌરવના સૈન્યના પરાક્રમથી ડરી ગયું હતું તેથી તેમણે આગળ જવાની ના પાડી, તેમજ ભરતખંડની બીતર- માં એકજ હાર થાય તો આખું ગ્રીક સૈન્ય નાશ પામે એવું હો- વાથી ચતુર સિકંદર પાછો ફર્યો. પૌરવ હાર્યો તોપણ એના પરા- ક્રમથી ભરતખંડ સિકંદરનો ભોગ થતો બચ્યો. ખીઆ નદી આ- ગળથી સિકંદર પાછો ફર્યો. તે સતલજ નદી ઝોળંગી વહાણો બંધાવી તેમાં બેસી મુલતાન ગયો. ત્યાં પણ ભરતખંડના આર્યો સાથે તેને લડવું પડ્યું. સિકંદર જ્ય પામ્યો પણ તે જખમી થયો. આગળ ચાલતાં તે પાતાળનગર (હૈદ્રાબાદ) આવ્યો ને તે જત્યું. ત્યાંથી પોતે બલુચિસ્તાન ને ઇરાનને માર્ગે બાબીલોન (બેલિઆઇ) તુર્કસ્તાનમાં દિલ્લાની પાસે હતું ત્યાં) ગયો. એ મહાન પાદશાહ ઇ. સ. પૂ. ૩૨૩ માં મરણ પામ્યો. તેને પુત્ર ન હોવાથી તેનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના સરદારોએ વહેંચી લીધું. તેમાં ભરતખંડનો જે ભાગ સિકંદરે જીત્યો હતો, તે ભાગ તેના સરદાર સેલ્યુકસ નિકેટરના તાબામાં હતો.

સેલ્યુકસ. પ. સેલ્યુકસ નિકેટરના રાજ્યની શરૂઆતનાં વર્ષ પોતાના રાજ્યનો બંદોબસ્ત કરવામાં ગયા ત્યાં સુધીમાં સિકંદરને

હિસેરનાર ચંદ્રગુપ્ત મગધમાં રાજ્ય થયો હતો. તેણે આસપાસનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને પોતાના રાજ્યની મજબૂતી કરી એટલામાં સેલ્યુકસ પોતાના રાજ્યનો મંદોખરત કરી આ દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો. પણ ચંદ્રગુપ્ત આગળ તેનું કાંઈ ન ચાલ્યાથી મંત્રે વચ્ચે સલાહ થઈ, તેથી સેલ્યુકસે પોતાની કુંવરી ચંદ્રગુપ્તને દીધી, તથા સિંધની પૂર્વનો સિકંદરે જીતેલો સર્વ મુલક આપી સિંધુ નદી મંત્રેના રાજ્યની હદ નક્કી કરી.

મેઘાસ્થનિસ. ૬. સેલ્યુકસે ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મેઘાસ્થનિસ નામે એક એકચી રાખ્યો હતો. તે ઈ. સ. પૂ. ૩૦૬ થી ઈ. સ. પૂ. ૨૬૮ સુધી મગધની રાજ્યધાની પાટલીપુત્ર (પાટણમાં) માં રહેતો હતો. એ ગ્રીક એકચીએ તે વખતના આ દેશના આર્યોની રીતભાત, સંસારસ્થિતિ, વિગ્રાકળા, ગ્રંથ ને સદ્ગુણોનું વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એણે આ દેશના આર્ય લોકનાં બહુ વખાણ કર્યા છે.

બાક્ટ્રિયાના ગ્રીક. ૭. બાક્ટ્રિયા (બલ્ખ) સિકંદરે જીતી લીધું હતું. ત્યાં સેલ્યુકસના રાજ્યની પડતીમાં એક સ્વતંત્ર ગ્રીક રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના રાજાઓએ ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરી પંજાબનો કેટલોક ભાગ જીત્યો હતો. પણ ખસે વરસમાં એ રાજ્ય નબળું થઈ પડી ભાગ્યું.

શક કે સિથિયન લોક. ૮. બલ્ખનું ગ્રીક રાજ્ય તાર્તર જાતના શક લોકે હુમાવ્યું. એ શક લોક પ્રથમ મધ્ય એશિયામાં રહેતા હતા. તેમણે ભરતખંડની વાયવ્ય કોણમાં એક જગદ રાજ્ય સ્થાપ્યું, ને સિંધ ને ગુજરાત સુધીનો મુલક જીતી લીધો. કાઠી-આવાડની લઢાયક કાઠીખળ એ શક જાતનો અવશેષ હોય એવું અનુમાન થાયછે. શક લોકોનો બગવાન રાજા કનિસ્ક નામે થયો. તેણે બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપ્યો, એ વાત આગળ આવશે. કનિસ્કના તાબામાં કાશ્મિર, પંજાબ, સિંધ, ગુજરાત, કાઠુલ, કંઈક ને ખોહાન સુધીનો મુલક હતો.

પ્રકરણ ૭ મું. મગધનું મૌર્ય રાજ્ય.

૧. ચંદ્રગુપ્ત. ૨. ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. બિંદુસાર.
૪. અશોક. ૫. અશોકના ગુણ. ૬. મગધના રાજ્યનો અંત.

ચંદ્રગુપ્ત. ૧. મગધના નવમા નંદ રાજાના અનૌરસ પુત્ર ચંદ્ર-
ગુપ્તે પંજાબમાં બળવો કરી ગ્રીક યાત્રી ઉઠાડી મૂક્યા, ને પૌરવને
રાજ્યબ્રજ કરી પોતે રાજા થયો. તે પછી મગધમાં બળવો થયો,
તેમાં રાજ્યકુટુંબની કતલ થઈ. એ લાગ સાધી ચંદ્રગુપ્તે પોતાના
પ્રધાન ચાણાક્યની સહાયથી રાજ્યનો કબજો લીધો ને પોતે ગા-
દીએ બેઠો. ઇ. સ. પૂ. ૩૧૫. ચંદ્રગુપ્તને તેના પ્રધાન ચાણાક્યે
રાજ્યનીતિ ને રાજ્યકૌશલ્ય શીખવી અવીણુ બનાવ્યો હતો. ચંદ્રગુપ્તના
વંશને એની મા મુરારી નામ પદ્ધતી મૌર્યવંશી કહેવાય છે. એ
સમયે નર્મદાની ઉત્તરે નાનાં નાનાં ધણાં રાજ્યો સ્વતંત્ર હતાં. તે
સર્વ એ પ્રતાપી રાજાએ જીતી તાબે કર્યા. એ મહારાજા ૨૪
વરસ રાજ્ય કરી ઇ. સ. પૂ. ૨૯૧ માં મરણ પામ્યો.

ચંદ્રગુપ્તની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨. ચંદ્રગુપ્તે મુસાફરોની સુગ-
મતા સારૂ રસ્તા અને ધર્મશાળાઓ બંધાવી તથા લોકોના જ્ઞાન-
માલની સલામતી માટે ઠામ ઠામ યાત્રી બેસાડ્યા. એ સમયે સં-
સ્કૃતમાંથી અપભ્રંજ થયેલી પાલી ભાષા બોલાતી હતી. તેમાં ચંદ્ર-
ગુપ્તે સંસ્કૃત પુસ્તકોના તરજુમા કરાવી સંસ્કૃત જ્ઞાનલંકાર પોતાની
પ્રજાની આગળ ખુલ્લો મૂક્યો. વળી એના સમયમાં પશ્ચિમની ગ્રજા
સાથે હિંદનો વ્યાપાર વધ્યો. તથા પૂર્વના મુલકમાં જાવા, શિ-
આમ વગેરે ટેકાણે આર્યો વ્યાપારાર્થે જઈ વશ્યા ને ત્યાં પોતાનો
ધર્મ લેતા ગયા.

બિંદુસાર. ૩. ચંદ્રગુપ્ત પછી તેનો પુત્ર બિંદુસાર ગાદીએ બેઠો.
એ રાજા પણ એના બાપ જેવોજ પ્રતાપી હતો. ઉત્તર ભરતખંડના
જે રાજ્યો ચંદ્રગુપ્તે જીતવાં બાકી મૂક્યાં હતાં. તે એણે જીત્યાં. ૨૮
વરસ રાજ્ય કરી બિંદુસાર ઇ. સ. પૂ. ૨૬૩ માં મરણ પામ્યો;

તેથી તેનો કુંવર અશોક મગધની ગાદીએ બેઠો.

અશોક. ૪. અશોકનું બીજું નામ પ્રિયદર્શી હતું. એણે ૪૦ વરસ રાજ્ય કર્યું. એ મુદતમાં એણે બાકીનો ભરતખંડ અને અ-ધ્યાનીસ્તાનનો મુલક જીતી લીધો. એ બહુ પરાક્રમી અને ધર્મિષ્ઠ મહારાજાધિરાજ હતો. અત્યાર સુધી બ્રાહ્મણધર્મ એ રાજ્યધર્મ હતો. અશોકે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવ્યો. એણે ખુદી રીતે બૌદ્ધધર્મ પાળ્યો. એટલુંજ નહિ, પણ એ ધર્મને રાજ્યધનથી ઉત્તેજન આપ્યું. એણે બૌદ્ધધર્મનો નિર્ણય કરવાને સભા બોલાવી. એ સભાએ પ્ર-માણ રૂપે પછી એ ધર્મનાં મૂળતત્ત્વોનાં જાહેરનામાં પ્રસિદ્ધ કરી જુદે જુદે સ્થળે સ્થંભો ઉપર ને શિલા ઉપર કાતરાવ્યા; અને એ ધર્મ પવિત્ર રહે તે સારૂ તેની દેખરેખ રાખનારા કરાવ્યા. એણે ધર્મોપદેશ કરવાને દેશ પરદેશ યતિઓ મોકલ્યા. બૌદ્ધ ધર્મશા-સ્ત્રોનો માગધી ભાષામાં સંગ્રહ કરાવ્યો. આવા આવા ઉપાયોથી એ ધર્મ અશોકના આખા રાજ્યમાં પ્રસર્યો, એટલુંજ નહિ, પણ યતિઓએ તિબેટ, ચીન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, જાપાન, કે-મ્બોડિયા, લંકા વગેરે દૂર દેશોમાં પણ એ ધર્મ ફેલાવ્યો. ગુજ-રાતમાં પણ અશોકનું રાજ્ય હતું. તેની કાતરાવેલી બૌદ્ધધર્મની આજ્ઞાઓ જુનાગઢ પાસેના ગીરનાર ઉપર હજી પણ છે.

અશોકના ગુણ. ૫. અશોક શાણો ને પરાપકારી રાજા હતો. એણે બૌદ્ધધર્મ રાજ્યધર્મ બનાવ્યો, તથા ઉપદેશકો મોકલી ઉપદેશ કરાવી, એ ધર્મ પોતાની ને બહારની પ્રજામાં ફેલાવ્યો, એ વાત ખરી, પરંતુ ધર્મને બહાને કાઢ ઉપર જૂલમ કે પક્ષપાત કર્યો નહિ. લંકામાં એણે બૌદ્ધધર્મનો ઉપદેશ કરવાને પોતાના કુંવરને મોકલ્યો. તેણે ઉપદેશ કરી ત્યાંના રાજાને તથા લોકોને બૌદ્ધધર્મમાં આણ્યા. મગધના રાજ્યનો સર્વથી વધારે વિસ્તાર અશોકના વખતમાં હતો. એ રાજા પ્રજાનો સુધારો કરવાને આતુર ને તેનું પાલન કરવામાં ઉત્સુક હતો. એણે રાજ્યમાં પ્રજાને ઉપયોગી ન્યાયકોર્ટો સ્થાપી, તથા દેહાંતદંડની શિક્ષા બંધ પાડી. વળી રસ્તા વધાર્યા અને વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું, તથા ધર્મનાં મોટાં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં.

એ રાજા ઇ. સ. પૂ. ૨૨૩ માં મરણ પામ્યો.

મગધના રાજ્યનો અંત. ૧. અશોકના મુઆ પછી મગધનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય એના ત્રણ દીકરાઓએ વહેંચી લીધું. ૨૮ વરસમાં એના વંશમાં સાત રાજા થયા. એ રાજાઓના વખતમાં અશોકના જળવાન રાજ્યની પડતી થઇ. મૌર્ય વંશના છેલ્લા રાજા પછી ઇ. સ. પૂ. ૧૮૫ માં સંગાકુળના રાજા થયા. આશરે સો વરસ એ રાજ્ય ચાલ્યા પછી ઇ. સ. પૂ. ૮૬ માં કન્વાકુળનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય ઇ. સ. ૩૧ સુધી ચાલ્યું. અંતે માળવાના પરમાર રાજાઓએ એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

પ્રકરણ ૮ મું.

બૌદ્ધધર્મ.

૧. ગૌતમ બુદ્ધ. ૨. બૌદ્ધમત. ૩. બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૪. બૌદ્ધશિષ્યો. ૫. મહારાજા કુનિસ્ક. ૬. મહારાજા શિલાદિત્ય. ૭. બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૮. બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૯. જૈનધર્મ.

ગૌતમ બુદ્ધ. ૧. બૌદ્ધધર્મનો સ્થાપનાર ગૌતમ ઇ. સ. પૂ. ૬૨૩ માં શુદ્ધોદન નામે રાજાને ત્યાં જન્મ્યો* હતો. એ રાજાનું રાજ્ય કાશીની ઉત્તરે સો મૈલ ઉપર હતું. અને તેની રાજ્યધાની કપિલવસ્તુ હતી. નાનપણમાંથી બુદ્ધની ધર્મ ઉપર આસ્થા વધારે હતી. ત્રીસ વરસનો થતા સુધી તે પોતાના પિતાને ત્યાં રહ્યો, એટલામાં એને એક કુંવર થયો. તેથી બુદ્ધે વિચાર કર્યો કે હવે વધારે વખત સંસારમાં રહ્યાથી માયાની જળમાં વધારે સપડાઈયું, ને તેથી ધર્મસાધના થશે નહિ. એવા વિચારથી તે એક રાત્રે છાનોમાનો પોતાનો બાળક પુત્ર, જીવાન સ્ત્રી અને વૃદ્ધ માળાપને તજીને જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. એ ઉપરથી બુદ્ધની જળરી આસ્થા, દૃઢતા ને આત્મસંયમતા માલમ પડેછે. વનમાં જઈ એણે પોતાનાં રાજ્યવસ્ત્ર ફેંકી દઈ સાધુનાં વસ્ત્ર પહેર્યાં, ૭ વરસ સુધી

* કેટલાક બુદ્ધનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૫૫૭ માં અને મરણ ઇ. સ. પૂ. ૪૪૭ માં થયાનું કહેછે.

બહાર રખડીને એણે ધર્મશાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું. ઇ. સ. પૂ. ૫૮૭ થી પોતાની છત્રીસ વરસની ઉંમરે તે જાહેર ઉપદેશ કરવા લાગ્યો.

બૌદ્ધમત. ૨. બૌદ્ધમતમાં મુખ્ય વાત સંસાર સુધારણા ને નીતિ ઉપદેશ હતો. તે કહેતો હતો કે સર્વ મનુષ્ય સરખાં છે. તેમાં કોયો નીચો કાંઈ નથી. સર્વે પોતાનાં સુદૃત્યોથી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામી શકે છે, માટે દરેક જણે સદ્ગુણી થઈ પાપ તજવું, ન અંતઃકરણ નિર્મળ રાખવું. માણસ મન, વાણી ને કર્મથી શુદ્ધ હોય તો ઉત્તમ ગતિ પામે. જેવાં કર્મ કરે તેવી ગતિ થાય. જે મનુષ્ય દરેક જાતની તૃષ્ણા તજીને માયાથી છુટે, ને દેહદમન કરી આત્મસંયમતા મેળવે તો તે પુનર્જન્મથી છુટી મોક્ષ કે નિર્વાણ પામે. એ સદ્ગતિ થવાના સાધન તરીકે એના ઉપદેશમાં મુખ્ય ત્રણ વાત હતી. દેહદમન, મનુષ્યપર હેત ને સર્વ જીવ સરખા ગણી હલકા જીવનું પાલન કરવું. ત્રીજા ઉપદેશનો અમલ કરવાને એણે બ્રાહ્મણધર્મ પ્રમાણે થતા અજ્ઞમેધ, અશ્વમેધ વગેરે હોમ અટકાવ્યા. તથા લોકોને માંસાહાર તજવી વનસ્પતિના આહારી કર્યાં. એ ચાલ આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાબુદ થયો તોપણ હજી ચાલે છે.

બૌદ્ધમતનો પ્રસાર. ૩. એણે પ્રથમ કાશીમાં જઈ દિશ્મતથી પોતાના ધર્મનો ઉપદેશ કરવા માંડ્યો, ને ત્યાંથી તે મગધ ગયો. ત્યાં તે સમયે ગિંખિસાર નામે તક્ષક રાજા હતો, તેને ઉપદેશ કરી પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. આગળ થેડે વર્ષે તે કપિલવસ્તુ ગયો ને પોતાનાં માતપિતા ને સ્ત્રી પુત્રને ઉપદેશ કરી પોતાના ધર્મમાં આણ્યાં. તેની સ્ત્રી તો તેજ વખતે સાધવી થઈ. એનો જાતિ-સ્વભાવ ઘણો દયાળુ હોવાથી એના દરેક ઉપદેશમાં દયાનું તત્ત્વ હતું. ધીરે ધીરે એના ઉપદેશથી એના ઘણા શિષ્યો થયા, ને ધર્મનો પ્રસાર થતો ગયો. વરસના આઠ દ્વાર માસમાં તે ગામ પરગામ રખડીને ઉપદેશ કરતો, ને ચોમાસાના ચાર માસ એક જગાએ રહેતો. એજ પ્રમાણે એના શિષ્યોને પણ તે દેશપરદેશ ઉપદેશ કરવાને મોકલતો. એણે ૪૪ વરસ સુધી દેશમાં રખડીને ઉપદેશ કર્યાંથી ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં એના મરણ સમયે ઘણા

જણુ બૌદ્ધ સંપ્રદાયી થયા હતા.

બૌદ્ધ શિષ્યો. ૪. બૌદ્ધે ચલાવેલો ધર્મ એના મરણ પછી પણ પ્રસરતો ગયો. એણે પોતાના ધર્મનો પાયો એવો મજબૂત રચ્યો હતો કે એના મુઆ પછી પણ તે દઢ થતો ગયો. ધર્મ ફેલાવવાની જે પદ્ધતિ એણે રચી હતી, તેજ એના શિષ્યોએ પણ ચાલુ રાખી. એના ઉપદેશનાં સૂત્રો માણસના મનને રચતા હોવાથી ધીમે ધીમે એ ધર્મમાં ઘણા રાજારાણા ભળ્યા. મહારાજા અશોકે બ્રાહ્મણધર્મને બદલે બૌદ્ધધર્મને રાજ્યધર્મ બનાવી તેને આશ્રય આપ્યો તે વાત પાછળ આવી ગઈ છે. અશોક પછીના મગધી રાજાએ એજ ધર્મના ને તેને આશ્રય આપનારા હતા.

મહારાજા કનિસ્ક. ૫. અશોક જેવો એ ધર્મને આશ્રય આપનારો મહારાજા કનિસ્ક હતો. એ રાજા સિથિઅન જાતનો હતો. એનું રાજ્ય ભરતખંડના વાયવ્ય ને પશ્ચિમ ભાગમાં તથા તિબેટ, કાશુલ ને બોક્કાન સુધી હતું. એ રાજા ઇ. સ. ૪૦ માં થઈ ગયો. એણે બૌદ્ધધર્મનાં પુસ્તકોનું સંશોધન કરાવ્યું. અશોક પછીના નબળા રાજાના સમયમાં એ ધર્મ ઉપર દેખરેખ રાખનારી સલા નિર્માલ્ય થઈ હતી; તેથી એણે બીજી સલા ઠરાવી તથા રાજ્યધનથી આશ્રય આપી દેશપરદેશ ઉપદેશકો મોકલ્યા. કનિસ્કના સંશોધન પ્રમાણે તિબેટ, ચીન, તાર્તરી ને જાપાનમાં; ને અશોકના સંશોધન પ્રમાણે લંકા, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ ને જાવા વગેરે ઠેકાણે જાણે એ ધર્મ ચાલે છે. તેથી કનિસ્કનો ઉત્તર ને અશોકનો દક્ષિણ સંપ્રદાય કહેવાય છે.

મહારાજા શિલાદિત્ય. ૬. બૌદ્ધમતને આશ્રય આપનારામાં કનોજનો મહારાજા શિલાદિત્ય છેલ્લો હતો. એ રાઠોડ રાજા ઇ. સ. ૬૩૪ માં થઈ ગયો. એણે અશોકની પેઠે રાજ્યધન વડે એ ધર્મને બહુ આશ્રય આપ્યો. એ રાજા પાંચ પાંચ વર્ષે એકદું થએલું સર્વ રાજ્યધન ધર્મદાનમાં ખર્ચતો. એણે ધનવડે યતિઓને આશ્રય આપી બૌદ્ધધર્મ ઉત્તેજ્યો. એમ છતાં બ્રાહ્મણધર્મનો અવરોધ કયો નહોતો.

બૌદ્ધધર્મની પડતી. ૭. બૌદ્ધધર્મની પૂર ચઢતીના વખતમાં પણ બ્રાહ્મણધર્મ નાબુદ થયો નહોતો. રાખ વળેલા અંગારામાં રહેલા અગ્નિની માફક તે ઢંકાઈ રહ્યો હતો. એ અંગારાને પવન ધુંકનારા વિદ્વાન બ્રાહ્મણ મળવાથી તેને જાગૃત થતાં વાર લાગી નહિ. અશોક પછીના માગધી રાજાઓ નબળા થયા ને બૌદ્ધધર્મને આશ્રય મળતો હતો, એટલે બ્રાહ્મણો પોતાના ધર્મ માટે મથન કરવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોએ વખતને અનુસરી પોતાના મૂળના વેદધર્મમાં કેટલોક ફેરફાર ને સુધારો કરી ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. એ ઉપદેશથી કેટલેક વર્ષે કેટલાક રાજાઓ એ ધર્મમાં આવ્યા. એ પ્રમાણે બૌદ્ધધર્મીઓની પડતી ને બ્રાહ્મણધર્મની ચઢતી થતી જોઈ મહારાજા કનિસ્કે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો. પરંતુ તેના મુઆ પછી ફરી બ્રાહ્મણોએ પોતાનો ઉદ્યોગ જારી રાખ્યો; તેથી તેમના નવા સુધારેલા ધર્મમાં રાજાઓ દાખલ થવા લાગ્યા. એ રાજાઓમાં અમ્બિકુળના રજપૂતો મુખ્ય છે. તેમનાં મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર રાજ્યો હતાં. બ્રાહ્મણોના સતત ઉદ્યોગથી ને રાજાઓના આશ્રયથી એ રાજ્યોમાંથી બૌદ્ધધર્મ નાબુદ થયો. ચીના જાત્રાળુઓએ જુદે જુદે વખતે આવીને એ સમયની બાહ્ય-ધર્મની સ્થિતિનું જો વર્ણન કર્યું છે તે પરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના છઠ્ઠા ને સાતમા સૈકામાં બૌદ્ધ ને બ્રાહ્મણધર્મી મંદિરો દરેક મોટાં સ્થળમાં સરખાં હતાં. પરંતુ આઠમા ને નવમા સૈકામાં તો બૌદ્ધમઠ ઉજ્જૈન પડી ગયા ને બ્રાહ્મણોનાં દેવમંદિરો સર્વત્ર દીસવા લાગ્યાં. દશમા સૈકા સુધીમાં તો આ દેશમાં બૌદ્ધધર્મનું વૃદ્ધ કેવળ સૂકાઈ ગયું.

બૌદ્ધધર્મનો અવશેષ. ૮. બ્રાહ્મણધર્મના ઉદ્યથી બૌદ્ધધર્મ આ દેશમાંથી નાબુદ થયો. હાલમાં એ ધર્મ તિબેટ, ચીન, તાર્તરી, જાપાન, બ્રહ્મદેશ, શિઆમ, જાવા, લંકા વગેરે ઠેકાણે ચાલે છે. એ ધર્મ માનનારાની સંખ્યા દુનીયાના બીજા ઠાંપણ ધર્મ કરતાં વધારે છે. પરંતુ આ દેશમાં તો એ ધર્મના લેખો, ગુફાઓ ને મંદિરો સિવાય બીજું કંઈ નથી.

જૈનધર્મ. ૯. જૈનધર્મને કેટલાક બૌદ્ધધર્મનો એક પંથ કિવા

શાખા માને છે. ને કટલાક એને જુદાજ ધર્મ ગણે છે. જૈનધર્મ માનનારાને શ્રાવક કહેછે. એ પંથમાં જાતિભેદ નથી, તથા નિર્વાણ પામેલા તીર્થંકરો, વેદ ને પુરાણના દેવોથી શ્રેષ્ઠ મનાય છે. અહિંસા એ એમના ધર્મનો મુખ્ય હેતુ છે. તેઓ જગતને અનાદિ માને છે, ને જગતકર્તાનો ઈનકાર કરે છે. બૌદ્ધધર્મની પેઠે જૈનધર્મ પણ આત્મા નિર્વાણ પામે એવું માને છે. તેઓ ઉપવાસ કરેછે ને ધર્મ નિયમો પાળેછે. એ લોક નિર્વાણ પામેલા ૨૪ તીર્થંકરોને એટલે જીનોને પુજે છે, તે ઉપરથી એ ધર્મનું નામ જૈન (જીન) પડ્યું છે. ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓના વખતમાં, તેમાં વિશેષે કુમારપાળના વખતમાં એ ધર્મનું જોર વધારે હતું. એ ધર્મમાં સારા સારા વિદ્વાનો ધણા થઈ ગયા છે. તેમાં હંમાચાર્ય ને મેરૂતુંગ મુખ્ય છે. જૈનધર્મનાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ પાટણ, ખંભાત ને જેસલમેરમાં ધણા છે.

પ્રકરણ ૯ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના.

૧. બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૨. નવા બ્રાહ્મણધર્મનું ખંધારણ. ૩. નવા ધર્મના અર્થો. ૪. વિદ્યાના અર્થો. ૫. વાર્તિક અર્થો. ૬. વર્ણવ્યવસ્થા. ૭. કુમારિલભટ્ટ ૮. શંકરાચાર્ય.

બૌદ્ધધર્મનો નાશ. ૧. આ દેશમાંથી બૌદ્ધધર્મનું મૂળ કાઢી બ્રાહ્મણધર્મ પુનઃ સ્થાપવા માટે બ્રાહ્મણોએ વિક્રમ સંવત્તી શરૂ આતથી એક હજાર વરસ સુધી મહા મહેનત કરી. તેમણે આગ્રહથી નિરંતર પોતાનો ઉદ્યોગ ચાલુ રાખ્યો. મૂળમાંથી ખવાઈ ગયેલું જાડ બીજના આશ્રય વગર પવનના ઝપાટાથી જેમ જમીન ઉપર પડી જાયછે, તેમ બૌદ્ધધર્મરૂપી વૃક્ષ મૂળમાંથી ખવાવા માંડ્યું ને રાજ્યાશ્રય મળતો જાંવ પડ્યો, ત્યારે વિદ્વાન બ્રાહ્મણોના સપાટાને લીધે એ વૃક્ષ આ દેશમાંથી જડમૂળથી ઉખડી ગયું.

નવા બ્રાહ્મણધર્મનું ખંધારણ. ૨. એકહજાર વરસમાં ધણા વિદ્વાન બ્રાહ્મણો થયા. તેમણે પ્રાચીન વેદધર્મમાં વખતને અનુકૂળ ફેરફાર કરીને નવા ધર્મનું ખંધારણ રચ્યું. એ નવો ધર્મ લોકરચીને અનુસરતો થયો. વેદધર્મમાં બતાવેલાં અહિંસા પરમધર્મને

ઐશ્વર્યવાળાએ પોતાના ધર્મનું એક મૂળતત્ત્વ માન્યું હતું. તેનો આહ્વાણોએ સ્વીકાર કરી પશ્ચાદિ હોમ-યજ્ઞની મંત્રી કરી. ઐશ્વર્ય પ્રમાણે નિર્વાણ મેળવવા માટે ઉપવાસ, દેહદમન અને આત્મસંયમ કરવા, એ ધણું પિકટ હતું; તેથી આહ્વાણોએ આ નવા ધર્મમાં મોક્ષનો માર્ગ સહેલો બતાવ્યો. સત્કર્મ, સદાચાર, ઈશ્વર ઉપર દૃઢ વિશ્વાસ ને ઈશ્વરભક્તિ, એ મોક્ષના સાધન બતાવ્યાં. વળી તેમણે અજ્ઞાન લોકોને ઈશ્વર ઉપર આસ્થા બેસવાને પરમેશ્વરની મૂર્તિઓ દાખલ કરી. બ્રહ્મા ઉત્પન્ન કરનાર, વિષ્ણુ પાલન કરી મોક્ષ આપનાર ને શિવ સંહાર કરનાર, એ ત્રણ દેવ સિવાય પણ ધણા દેવ દેવીઓની મૂર્તિઓ ને વ્રત, ઉપવાસ દાખલ કર્યાં. દેવની મૂર્તિને પૂજવાથી દેવ ત્રણ થઈ મોક્ષસુખ આપે છે, એવું શીખવ્યાથી મૂર્તિપૂજા ચાલુ થઈ; ને મોટાં મોટાં દેવાલયો મંદિરો તેમાં તેમણે દેવોની સ્થાપના કરી.

નવા ધર્મના ગ્રંથો. ૩. આ સમયે નવા દેવોનું પૂજન શરૂ થવાથી તે દેવો ઉપર આસ્થા બેસવાને તેમનાં મહાત્મ્ય બતાવનારા ધણા ગ્રંથો થયા. તેમાં અઢાર પુરાણ ને અઢાર ઉપપુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્રના સ્મૃતિના ગ્રંથો મુખ્ય છે. પુરાણમાં દેવોનું મહાત્મ્ય બતાવનાર કથાઓ ને રાજ્યવંશાવળી વગેરે છે, ને ધર્મશાસ્ત્રમાં લોકોને ચાલવા પાળવાના નિયમો બતાવ્યા છે.

વિદ્યાના ગ્રંથો. ૪. વૈદિક કાળથી આર્ય લોકોને ખગોળ ને ગણિતનું જ્ઞાન હતું, તેમાં આ સમયે વધારો થયો. ખીજગણિત ને ખગોળ સંબંધી પ્રથમ લખનાર આર્યભટ્ટ આ સમયે થયો. પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર ફરે છે તેનાં તથા સૂર્ય ને ચંદ્રનાં ગ્રહણ થવાનાં ખરાં કારણ એણે લખ્યાં છે. તે પછી વરાહમિહિર, બ્રહ્મગુપ્ત, ભાસ્કરાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનો થયા; તેમણે પણ ખગોળ ને ગણિતનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. વળી રોગ, રોગનાં કારણ, ચિકિત્સા, ઉપચાર, શસ્ત્રવિદ્યા વગેરે ઉપર ચરક, સુશ્રુત વગેરેએ વૈદ્યકના ગ્રંથો લખ્યા છે. તેમજ શિલ્પશાસ્ત્ર ને ગાયનના પણ ધણા ગ્રંથો થયા છે.

વાર્તિક ગ્રંથો. ૫. આ સમયમાં કાલિદાસ, ભરણુતિ, ભારવી,

ભલ્લુહરિ, બાણભટ્ટ, સોમદેવ વગેરે ધણા કવિઓ ને વાર્તાકકાર થયા. તેમણે નાટક, કાવ્ય ને વાર્તાના ધણા ગ્રંથો લખ્યા. તેમાં શા-કુંતલ, વિક્રમોર્વશી, કાદંબરી, કથાસરિતસાગર, મેઘદૂત, પંચતંત્ર વગેરે મુખ્ય છે. એમાંનાં ધણાંખરાં પુરતકો એટલાં રસિક ને સુખોપકારક છે કે તેમના તરબુમા આજે દુનિયાની ધણીખરી ભાષામાં થયાછે.

વર્ણવ્યવસ્થા. ૬. પાછલા સમયમાં બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર જાતિ હતી. પરંતુ બૌદ્ધ સમયમાં એ વર્ણવ્યવસ્થા અવ્યવસ્થિત થઇ, તેથી આ સમયે બ્રાહ્મણોએ વર્ણવ્યવસ્થા ફરીને બાંધી. પ્રથમ જુદા જુદા કારીગરોની ગણના વૈશ્યમાં હતી, હવે કારીગરી પ્રમાણે જુદી જુદી વર્ણ થઇ. વળી દેશ ને સ્થળ પરત્વે એક જાતિમાંથી બીજી પેટા જાતિ થઇ. એ વર્ણોનું દૈનિક બંધન એવું થયું કે તેમાં બહારથી અન્ય જાતિનો કોઇ દાખલ થવા પામે નહિ. એ વર્ણોને પાળવાના આચાર અને એ આચાર તોડનારને કરાવવાનાં પ્રાયશ્ચિત બતાવનારા ગ્રંથો સમયને અનુસરીને બ્રાહ્મણોએ બનાવ્યા. એ વ્યવસ્થા પ્રમાણે આજ સુધી વહિવટ ચાલેછે.

કુમારિલભટ્ટ. ૭. બૌદ્ધધર્મનું મૂળ કાઢનારામાં અને બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરનારાઓમાં અગ્રેસર બંગાળાની અંદર કુમારિલભટ્ટ નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેમણે ત્યાંના રાજાને બ્રાહ્મણધર્મમાં લાવી તેની મારફત બૌદ્ધધર્મનું બળ તોડ્યું. એ રાજાએ ફરમાવ્યું કે જે શખ્સ બ્રાહ્મણધર્મમાં ન આવે તેને મારી ફૂટીને લાવવો. આવા સખત ઉપાયથી ક્ષય પામેલા બૌદ્ધધર્મનો એના રાજ્યમાંથી જલદી નાશ થયો.

શંકરાચાર્ય. ૮. કુમારિલસ્વામીનું બાકીનું કામ શંકરાચાર્યે પૂરું કર્યું. એમનો જન્મ મલબારમાં થયો હતો. એમણે સેતબંધુ રામેશ્વરથી તે હિમાલય સુધી આખા દેશમાં ફરી ફરીને બ્રાહ્મણધર્મનો ઉપદેશ કર્યો, તથા મોટા મોટા રાજારાણાને એ ધર્મમાં આણ્યા. એ મહા પુરુષે પોતાની ડર વરસની કાચી વયે પોતે ઉઠાવેલા અથાક શ્રમને લીધે કેદારનાથમાં દેહ છોડી, પરંતુ એટલી ટુંકી મુદતમાં પણ એમનું ધારેલું કામ પૂરું થયું. એ મહાન કાર્યને લીધે સર્વ વેદધર્મો આર્યો આજે પણ એમને પૂજ્યભાવથી સંભારે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

માલવાનું પરમાર રાજ્ય.

૧. વિક્રમાદિત્ય. ૨. વિક્રમ સંવત. ૩. વિક્રમના ગુણ.
૪. ભોજ રાજા. ૫. માળવી રાજ્યની આખર.

વિક્રમાદિત્ય. ૧. અશોકના વંશજોનું રાજ્ય નળગું પછા પછી અમિરૂળની આંધ્ર નામે શાખાનું રાજ્ય બળવાન થયું. એ જાતનાં રાજ્ય મગધ, માળવા ને વરંગુળમાં જોરાવર હતાં. માળવામાં આંધ્ર જાતની પરમાર શાખાનું રાજ્ય હતું. આપણા દેશમાં ભરથરી રાજાની જે વાત ચાલે છે, તે માળવાનો પરમાર રાજા હતો. એની રાજ્યધાની ઉજ્જનમાં હતી. ભરથરી રાજાએ રાજપાટ તણ વૈરાગ્ય લીધો, એ વાત તેના ભાઈ વિક્રમાદિત્યને માલમ પડતાંજ તેણે ઉજ્જનમાં આવીને રાજ્યનો કબજો લીધો. ઇ. સ. પૂ. ૫૭.

વિક્રમ સંવત. ૨. વિક્રમ ગાદીએ બેઠો તેવામાં ભરતખંડની વાયવ્યકોણમાં શક લોકોનું રાજ્ય હતું. તે શક લોકોનાં ધાર્ડા ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવી લૂટફાટ કરી મુલ્ક જીતી લેવા લાગ્યાં. તેમને અટકાવવાને ભરતખંડના રાજાઓ પ્રયત્ન કરવા લાગ્યાં. એમાં સૌથી વધારે યત્ન કરનાર માળવાનો રાજા વિક્રમાદિત્ય હતો. એણે એ લોકોને હરાવીને ઘણીવાર મારી કાઢ્યા. એ ઉપરથી એ મહારાજા શકારિ (શક લોકોનો શત્રુ) એવું ઉપનામ પામ્યો, તેથી એનું નામ રાખવાને એ ગાદીએ બેઠો ત્યારથી (ઇ. સ. પૂ. ૫૭ થી) લોકો એનો શક ગણવા લાગ્યા. તેથી તે વખતે યુધિષ્ઠિરનો શક ચાલતો હતો તે મંથ પડ્યો.

વિક્રમના ગુણ. ૩. એ મહારાજા તે સમયનાં ભરતખંડનાં નાનાં રાજ્યો જીતીને ચક્રવર્તિ થયો. એ રાજા દયાળુ ને પરોપકારી હતો કોઇનું પણ દુઃખ મટાડવાને તે પોતાનું તન, મન ને ધન ખર્ચતો, તેથી આપણા લોકો એને પરદુઃખલંજનને નામે આજે પણ ઓળખે છે. વળી તે રૈયતનું સુખ દુઃખ જાણવાને મહારાજા રામચંદ્રની પેઠે વેષ બદલીને રાત્રે નગરચર્યા જોતો. વળી તે રાજ્ય

અલાવવામાં નિપુણ ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. એ રાજા બ્રાહ્મણધર્મી હતો. એના દરબારમાં ૯ પંડિતરત્નો હતાં, તેમાં શાકુંતલ નાટકનો કર્તા કાલિદાસ એ મુખ્ય હતો. એ પંડિતોનાં કરેલાં ધણાં સંસ્કૃત પુસ્તકો ને નાટકો છે. વિક્રમના વખતમાં પ્રજા વિદ્વાન, આત્માદ ને સુખી હતી.

ભોજરાજા. ૪. વિક્રમ પછી ધણા કાળ સુધી ઉજ્જનની ગાદીએ કોઈ પરાક્રમી રાજા થયો નથી. ગુજરાતમાં જે વખતે ભીમખાણાવળી રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તે વખતે માળવામાં ભોજરાજા રાજ્ય કરતો હતો. એની રાજ્યગાદી ધારાનગરીમાં હતી. એ ભોજરાજા પણ પરાક્રમી ને વિદ્યાને આશ્રય આપનારો હતો. ભોજના વખતમાં કેળવણી આપવા માટે કન્યાશાળાઓ સ્થાપેલી હતી. એવું કહેવાય છે કે એના વખતમાં જેડુતો પણ સંસ્કૃત ભાષા બોલી જાણુતા.

માળવી રાજ્યની આખર. ૫. ભોજના પૌત્ર યશોવરમા નામે રાજાને ગુજરાતના મહારાજા સિદ્ધરાજે હતીને માળવાનું પરમાર રાજ્ય ખંડીઉ ખનાવ્યું. એ સમયે યશોવરમાનો કુંવર જગદેવ ને તેની સ્ત્રી વીરમતી સિદ્ધરાજાને આશ્રયે આવ્યા હતાં. એ જગદેવ બહાદુર, પરાક્રમી ને રાજ્યભક્ત હતો. સિદ્ધરાજ પછી માળવા ફરીને સ્વતંત્ર થયું. તે દિલ્હીના ગુલામવંશના પાદશાહ અલતમસે ઇ. સ. ૧૨૩૨ માં જીત્યું ત્યાં સુધી ચાલ્યું.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

૧. કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૨. પંજાબનું રાજ્ય. ૩. ગુજરાતનું રાજ્ય. ૪. કનોજનું રાઠોડ રાજ્ય. ૫. બંગાળાનું રાજ્ય. ૬. બીજાં રાજ્યો.

કાશ્મિરનું રાજ્ય. ૧. કાશ્મિરના રાજ્યનો ઇ. સ. પૂ ૧૪૦૦ થી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણિ નામે ગ્રંથમાં આપેલો છે. એ રાજ્ય ભરતખંડનાં બીજાં રાજ્યોના સંબંધમાં કોઈકજ વાર આવતું. ત્યાં ધણા કુળના રાજા થયા. તેમાં ગોનાદ

કુળનો મેઘવાહન નામે રાજા ચક્રવર્તિ થયો. તેણે દક્ષિણ ભરત-
ખંડ પર સ્વારી કરી આખો દેશ તાબે કર્યો હતો.

પંજાબનું રાજ્ય. ૨. સિદ્ધરે પૌરવને પંજાબનો રાજા કરાવ્યો.
ત્યારથી તે મુસલમાનોએ ઇ. સ. ૧૨૦૫ માં પંજાબ જીત્યું ત્યાં
સુધી એ રાજ્ય અશ્વનંદી રાજ્યોને તાબે હતું. એ રાજ્યના
સિક્કા ઉપર એક તરફ અશ્વ ને બીજી તરફ નંદી હોવાથી એ
રાજ્યને અશ્વનંદી કહેછે.

ગુજરાતનું રાજ્ય. ૩. યાદવો ગયા પછી ઘણા વખત સુધી
એ રાજ્યનો ઇતિહાસ અંધારામાં છે. તે પછી ગુજરાત અશોકના
તાબામાં ગયું. ને તેના વંશજો પાસેથી શક લોકે જીત્યું. એ શક
લોકના સિક્કા ઉપર સૂર્ય હોવાથી તેઓ સૂર્યપૂજક હશે, ને મિંધ
તરફથી કે સમુદ્રમાર્ગે કાઠીઆવાડ જીતીને ત્યાં તેમણે રાજ્ય સ્થાપ્યું
હશે એમ ધરાય છે. કાઠીઆવાડમાં તેઓ ખૌદધર્મી થયા. તેમની
રાજ્યધાની સિહોરમાં હતી. તેમના તાબામાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો
કોલ્હાપુર ને સતારા સુધીનો મૂલક હતો. એ રાજ્યને શાહકુળનું
રાજ્ય કહેછે. કાઠી લોક એ શક જાતનો અવશેષ હોય એમ ધરાય
છે. શક રાજ્ય પછી ઇ. સ. ૧૪૪ થી તે ઇ. સ. ૩૪૪ સુધીમાં
સેન કે ગુપ્ત કુળનું રાજ્ય થયું. તેમની રાજ્યધાની વલ્લભીપુરમાં
હતી. તેમના વખતમાં ગુજરાતમાં ખૌદધર્મનું પ્રચલન હતું. એ શક
ને ગુપ્ત રાજ્યોના વખતમાં વેપારનો ફેલાવો થયો ને ઇજ્જત સાથે
વેપાર ચાલ્યો. ગુપ્ત પછી ચૌગ કે ચાવડા રજપૂતો બેરાવર થયા.
તેમની રાજ્યધાની પંચાસરમાં હતી. ઇ. સ. ૬૯૬ માં ચાલુક્ય
રાજા ભુવડે જયશિખરનું રાજ્ય જીત્યું, પછી તેના ડુંવર વનરાજે
ઇ. સ. ૭૪૬ માં અણહિલવાડ બાંધી ત્યાં ગાદી કરી. ચાવડા
પછી ઇ. સ. ૯૪૨ માં ચાલુક્ય કે સોલંકી કુળનું રાજ્ય થયું.
મહારાજા સિદ્ધરાજ ને જૈનધર્મી કુમારપાળ એ સોલંકી રાજા
હતા. તેમના પછીના વાઘેલા રાજાના સમયમાં દિલ્હીના પાદશાહ
અલ્લાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૩૦૪ માં ગુજરાત જીત્યું ત્યાં સુધી ગુજ-
રાતમાં રજપૂત રાજ્ય હતું.

કનેજનુ ઠોડ રાજ્ય. ૪. કનેજમાં રોડોડનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યમાં મહારાજ શિલાદિત્ય બૌદ્ધધર્મને આશ્રય આપનાર થયો, એ વાત પાછળ આવી મધ છે. એ રાજ્ય જયચંદ્ર પાસેથી મુસલમાનોએ શી રીતે જીત્યું, એ વાત આગળ આવશે.

બંગાળાનું રાજ્ય. ૫. મહાભારતના યુદ્ધ પછી તે બંગાળા ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં મુસલમાનોએ જીત્યું ત્યાં સુધીમાં ત્યાં ચાર કુળના રાજા થયા. તેમાંના ત્રેજા પાળકુળનો બૌદ્ધધર્મી રાજા દેવપાળ ચક્રવર્તી રાજા થયો, તેણે લંકા સુધીનો ભરતખંડ જીતી લીધો હતો.

બીજાં રાજ્યો. ૬. એ સિવાય દિલ્લી, કલિંજર, અજમેર ને ગ્વાલિયરનાં રજપૂત રાજ્યો પણ હયાતીમાં હતાં. એ રાજ્યો મુસલમાનોએ ક્યારે ને શી રીતે જીત્યાં, એ વાત આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૧૨ મું.

દક્ષિણનાં આર્ય રાજ્યો.

૧. દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૨. કલ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૩. શાલિવાહન. ૪. વરંગુળનું રાજ્ય. ૫. ઓડીયા પ્રાંતનું રાજ્ય. ૬. ચેરા રાજ્ય. ૭. બૃહ્ણાળ રાજ્ય. ૮. ચૈલ રાજ્ય. ૯. પાંડ્ય રાજ્ય.

દક્ષિણમાં આર્ય વસાયત. ૧. આર્ય લોક ઉત્તરમાં દેલાયા પછી તેઓ ધીરે ધીરે નર્મદાની દક્ષિણના દેશમાં પણ વસવા લાગ્યા. તે વખતે ત્યાં અનાર્ય કે અસુર લોકો રહેતા હતા. દક્ષિણ ભરતખંડના દક્ષિણ ભાગને દ્રાવિડ દેશ કહેછે. તે ભાગમાં વિદ્યા હુન્નરાદિ આર્ય સુધારા અગસ્ત્ય ઋષિએ દાખલ કર્યા એમ કહેવાય છે. જ્યારે રામચંદ્રજી સીતાની શોધ માટે દક્ષિણમાં ગયા. ત્યારે ત્યાં ઘણાં જંગલો હતાં ને તેમાં જંગલી લોક રહેતા હતાં, તેમને આર્ય લોકોએ ત્યાં વસ્યા પછી બ્રાહ્મણધર્મમાં લીધા. પાછળથી અશોકના વખતમાં તેઓ બૌદ્ધધર્મી થયા, પણ ફરી શંકરાચાર્યે તેમને પાછા બ્રાહ્મણધર્મમાં આપ્યા. દક્ષિણ દેશ જીતવાને પણ ભરતખંડના ચક્રવર્તી

રાજાઓ આવ્યા હતા. રામચંદ્ર ને યુધિષ્ઠિર પછી ચંદ્રગુપ્ત, અશોક, મેઘવાહન ને દેવપાળદેવે સ્વારીઓ કરી એ દેશ જીત્યો હતો.

કદ્યાણીનું ચાલુક્ય રાજ્ય. ૨. એ ચાલુક્ય કે સોલંકી રજપૂતો સૂર્યવંશી છે. તેઓએ અયોધ્યાથી દક્ષિણમાં આવી ઇ. સ. ૨૫૦ ને સુમારે કદ્યાણીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય આગળ જર્તા બહુ બળવાન થયું. ત્યાંના રાજાઓએ દક્ષિણનાં ધણાં રાજ્યો ઉપર ઉપરીપણું મેળવ્યું. જયશિખર પાસેથી ગુજરાત જીતનારો ભુવડ પણ એજ ચાલુક્યોનો રાજા હતો. બારમા સૈકાની આખરે એ રાજ્ય દેવગઢના જાદવ રાજાઓએ જીતી લીધું. ચાલુક્ય રાજાઓ પ્રથમ શિવમાર્ગી હતા, પણ પાછળથી તેઓ જૈનધર્મી થયા હતા. બારમા સૈકાની આખરે એટલે એ રાજ્યની પડતીના વખતમાં એક બપાસા નામે બ્રાહ્મણે નવો શિવમાર્ગ કાઢ્યો, તેમાં વચલા વર્ગના ધણા લોક મળ્યા. એ પંથને લિંગાયત કહેછે, ને તે હજુ પણ દક્ષિણમાં ધણો ચાલેછે.

શાલિવાહન. ૩. ગોદાવરીને તીરે પૈઠણ નગરીમાં શાલિવાહન નામે એક જોરાવર રાજા થયો. ઇ. સ. ૭૮. એ રાજા ડુંભારનો છોકરો હતો એમ કહેવાયછે. તેણે શકલોકનાં લૂટારૂં ટોળાંને હરાવીને કાઢી મૂક્યાં, તથા ગાળવાના વિક્રમાદિત્યના વંશજ પાસેથી નર્મદા સુધીનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી લોકો એનો પણ શક ગણવા લાગ્યા. એ શક નર્મદાની દક્ષિણમાં આજે પણ ચાલેછે; ને વિક્રમનો શક સંવતના નામથી નર્મદાની ઉત્તરમાં ચાલેછે. શાલિવાહન પછી એના રાજ્યનું શું થયું તેનો ખાતરી લાયક હેવાલ કાંઈ મળતો નથી.

વરંગુળનું રાજ્ય. ૪. વરંગુળમાં આંધ્ર જાતના રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. તેમનું રાજ્ય હાલ ૧૧ નિઝમના રાજ્યના પૂર્વ ભાગમાં હતું. ત્યાં ગણપતિ વંશના રાજા બહુ જોરાવર થઈ ગયા, ને તેમણે ગોદાવરીની દક્ષિણનો ધણો ભાગ તાબે કર્યો. પણ એજ રાજ્યકુળ પાસેથી ઇ. સ. ૧૪૨૨ માં વરંગુળ જીતીને મુસલમાનોએ એ રાજ્ય નબળું કર્યું. તે આગળ જર્તા ગોવળકોડાના પાદશાહોએ મુસલમાની રાજ્યમાં જોડી દીધું.

ઓઢીઆ પ્રાંતનું રાજ્ય. ૫. ઓઢીઆ પ્રાંતમાં કેસરી કુળના રાજાઓનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૧૩૪ સુધી હતું. પછી ત્યાં ગંગાવંશના ને તેની પછી સૂર્યવંશના ગજપતિ રાજા થયા. એમનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૫૭૮ માં અકબરે જીતી લીધું.

ચેરા રાજ્ય. ૬. ઉપર કહેલાં સર્વ રાજ્યો કૃષ્ણા નદીની ઉત્તરમાં હતાં. એ નદીની દક્ષિણમાં મલખાર કાંઠા ઉપર ચેરા કુળનું રજપૂત રાજ્ય હતું. એને તાપે ત્રાવણકોરથી કાનડા સુધીનો સંઘળો મલખાર કાંઠો હતો, એ રાજ્ય ઇ. સ. ના દશમા સેકડામાં આસપાસનાં રાજ્યોએ લીધું.

બદ્ધાળ રાજ્ય. ૭. ચેરા રાજ્યના નાશ પછી તરત બદ્ધાળ રજપૂતોનું રાજ્ય થયું. તેમની રાજ્યધાની મહીસૂરની ઉત્તરમાં દ્વાર-સમુદ્રમાં હતી. ત્યાંના રાજાઓ જૈનધર્મી હતા. પણ ઇ. સ. ૧૧૨૩ માં ત્યાંના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે રાજાને રામાનુજસ્વામીએ વૈષ્ણવધર્મમાં આણ્યો. એ રાજ્ય ઇ. સ. ૧૩૧૦ માં મુસલમાનોએ જીત્યું.

ચૌલ રાજ્ય. ૮. કાંજેવરમમાં ચૌલ જાતનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો મૂળ પુરુષ ઉત્તર ભરતખંડમાંથી આવ્યો હતો. એ રાજ્ય ઇ. સ. પૂ. સુમારે ૩૫૦ વર્સ ઉપર લગ્ન સંબંધથી પાંડ્ય રાજ્ય સાથે જોડાઈ ગયું. ફરીને ઇ. સ. ૨૧૪ માં એ રાજ્ય છૂટું પડ્યું, ને તેમણે પોતાની રાજ્યધાની તંજાવરમાં કરી. ઇ. સ. ના ચૌદમા સેકડાથી એ રાજ્ય પડતીમાં આવ્યું, ને છેવટે શિવાજીના ભાઈ ચંકાજીએ તંજાવરમાં મરાઠી રાજ્ય સ્થાપ્યું.

પાંડ્ય રાજ્ય. ૯. છેક દક્ષિણમાં મધુરામાં પાંડ્ય વંશના રાજાઓનું રાજ્ય હતું. એ રાજ્યનો સ્થાપનાર પાંડ્ય નામે વૈશ્ય જાતિનો પુરુષ હતો. તેણે અયોધ્યાથી આવી ઇ. સ. પૂ. નવમા સેકડામાં એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ના આરંભમાં પાંડ્ય રાજાએ રામના આગસ્ટસ પાદશાહ પાસે વકીલ મોકલ્યો હતો. આગળ જતાં એ રાજ્ય નબળું પડ્યું ને ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં અકોટના નવાબે જીતી લીધું. એકજ વંશમાં છઠ્ઠીસે વરસ સુધી ચાલેલું રાજ્ય દુનિયામાં એ એકજ છે. પાંડ્ય ને ચૌલ રાજા પ્રથમ શિવમાર્ગી

હતા, તે આગળ જતાં જૈનમાર્ગી થયા, પરંતુ ફરીને પાછા તેઓ શિવમાર્ગમાં આવ્યા હતા.

પ્રકરણ ૧૩ મું.

બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના થઈ તે વચ્ચે
ભરતચંદની સ્થિતિ.

૧. જાતિબંધન. ૨. બ્રાહ્મણો. ૩. ક્ષત્રી. ૪. યુદ્ધસાધન.
૫. ક્ષત્રીકર્મ. ૬. વૈશ્ય. ૭ હુન્નર ને કારીગરી. ૮. વેપાર
રાજગાર. ૯. તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૧૦. દક્ષિણના આર્ય
રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૧. રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. ધર્મ.

જાતિબંધન. ૧. શક લોકોની સ્વારીઓને લીધે તથા આ
દેશમાં તેમનાં રાજ્યો થયાથી તે લોકો ભરતચંદમાં પુષ્કળ આવી
વસ્યા હતા, તેથી આ દેશમાં અનાર્ય, આર્ય અને શક એ ત્રણ
પ્રકારના લોક થયા. શક અને અનાર્ય લોકોને બૌદ્ધધર્મીઓએ
પોતાના ધર્મમાં લેઈ આર્યોના સંસર્ગમાં આણ્યા; તેથી બીજી સંક-
રજ્જાતિ પણ ઘણી થઈ. એ કારણથી બ્રાહ્મણોએ બૌદ્ધધર્મીને તોડવા
સારું મથન કર્યું, ત્યારે તેમણે બધી વર્ણોની ફરીને વ્યવસ્થા કરી.
પ્રથમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી, વૈશ્ય ને શૂદ્ર એ ચાર જાતિ હતી; પણ
આ વખતે તેમાંથી બંધા ને ગામ પરત્વે સેંકડો જાતિ થઈ, એટ-
લુંજ નહિ પણ આગળ જતાં એ જાતિનું દહ બંધન થયું, તોપણ
એ બંધનથી આર્ય ધર્મનું ઐક્ય મુસલમાનોના અસહ્ય જુલમ
છતાં પણ તૂટ્યું નહિ.

બ્રાહ્મણો. ૨. અસહ્યના બ્રાહ્મણોની પેઠે એ વખતના બ્રાહ્મણો
પણ શાસ્ત્ર લખતા, જપ તપ કરતા, તત્ત્વજ્ઞાન શોધતા, ન્યાય
શીખવતા ને ધર્મોપદેશ કરતા. તેઓ સંસાર વ્યવહારની ખટપટમાં
ઝાઝા પડતા નહિ; તોપણ રાજ્યદરબારમાં ને અન્ય વર્ણ ઉપર એ
લોકોની સત્તા ઘણી હતી. તેમણે જ્યોતિષમાં ને ગણિતમાં સર્વથી
વધારે કુશળતા મેળવી હતી.

ક્ષત્રી. ૩. જેમ બ્રાહ્મણોએ આર્ય ધર્મનું મહાત્મ્ય સાચવ્યું તેમ ક્ષત્રીઓએ પણ પોતાની મોટાઈ ખોષ નહોતી. ભરતખંડમાં નાનાં નાનાં રાજ્યો ઘણાં હતાં, તેમનો ઉપરી ચક્રવર્તિ રાજા તે ક્રાંત-કળ વાર થતો, તે છતાં તેઓ પરદેશીઓના હુમલાથી બચવાને મંપ કરી સામા થતા ને તેમને થકવીને પાછા કાઢતા. આર્યોના આવ્યા પછી ગ્રીક ને શક લોકે ઘણું મથન કર્યું, તેપણુ તેઓ આ દેશમાં રાજ્યકર્તા તરીકે સ્થાયી રહી શક્યા નહિ; એવું તે વખતમાં આર્ય રાજ્યોનું ઐક્ય હતું.

યુદ્ધસાધન. ૪. એ સમયે યુદ્ધમાં રથ, હાથી, ઘોડા ને પાદસૈન્ય હતાં; તથા તરવાર, ઢાલ, તીરકામઠાં, બાલા, ખરડી, કટાર વગેરે હથિયારો વપરાતાં હતાં. બંદુકો વાપરવાને તે વખતે દારૂની શોધ લાગી નહોતી, એમ ધરાય છે.

ક્ષત્રીકર્મ. ૫. રાજાઓ રૈયતને પોતાનાં છોકરાં પ્રમાણે ગણીને પાળતા, રક્ષણ કરતા, ને વ્યાજખી ઇનસાફ આપતા. મુસાફરો માટે રસ્તા, ફૂવા, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવતા; ગરીબો માટે અન્ન-છત્ર માંડતા; હુન્નર, કળા વેપાર રાજગાર તથા વિદ્વાનોને ઉત્તેજન આપતા; તેઓ શૂરા, પરાક્રમી, સ્વદેશાભિમાની ને સ્વધર્માભિમાની હતા. તેમની રાજ્યવ્યવસ્થા પાછળ કહેલી રાજ્યપદ્ધતિ પ્રમાણેજ હતી.

વૈશ્ય. ૬. વૈશ્ય લોકો પણ ખેતી, વેપાર ને કારીગરીનાં કામ કરવા કરાવવામાં તથા સુધારો વધારો કરવામાં ખંતીલા હતા. તેઓ નમ્ર સ્વભાવના, વિવેકી, જીદ્દિશાળી, કાયદા પાળનારા, સાદા, પ્રમાણિક, સાચા, શાંત, ઉત્સાહી ને ઉદ્યોગી હતા. વળી તેઓ ધંધારાજગારમાં દગો ફટકો નહિ કરનારા ને વ્યસન વગરના હતા. આપનું દેવું આપવાની દીકરો પોતાની ફરજ અને ધર્મ સમજતો તેથી લેણા દેણાની ફર્યાદ સરકારમાં થતી નહિ. લોક ઉદ્યોગી હોવાથી તે સમયે આજના જેટલા બીખારીઓ પણ નહોતા.

હુન્નર અને કારીગરી. ૭. એ સમયે ૧૬૬૪ હુન્નર સારા ખીલ્યાં હતાં. જુદી જુદી જાતનો રેશમી ને કસખી વણાટ તથા ઊન ને મુતરાઉ વણાટ સુંદર થતો હતો. સારા સારા સોના

રૂપામા સથા હીરા ને રત્નજડિત દાગીના ને નમૂના થતા હતા. હાથીદાંત, સુખડ, સાગ, સીસમ ઉપર નક્કીદાર કામ ધણું થતું, તાંબા પીતળનાં વાસણ સુંદર થત હતાં. શિલ્પવિદ્યામાં પણ તેઓ બહુ આગળ વધ્યા હતા; એ તેમનાં તે વખતનાં કરેલાં કામો, ગુફા, દેવાલયો ને મકાનો ઉપરથી સાબિત થાય છે.

વેપાર રોજગાર. ૮. સિકંદરની સ્વારીથી અને તે પછી ગ્રીક લોકોને આ દેશ સાથે સંબંધ થવાથી આપણી વિદ્યા ને માલ તે દેશોમાં જવા લાગ્યો. સિકંદરની સ્વારીની મતલબ પણ આ દેશ સાથે યુરોપનો વેપાર માર્ગ ખુલ્લો કરવાની હતી. તે મતલબ એ રીતે સરી. પરદેશમાં હજારો વેપારીઓ હજારો મૈલથી આ દેશમાં આવી વહાણોમાં માલભરીને લેઈ જવા લાગ્યા, તથા વસવા લાગ્યા; એટલુંજ નહિ, પણ આ દેશનાં બ્રાહ્મણધર્મ માનનાર ને યૌદ્ધધર્મીઓ ચીન, જાવા, જંગબાર, મોખા ને બસરા સુધી જઈ વેપારઅર્થે વસ્યા હતા. પગ રસ્તે પણ આ દેશનો માલ ધણા દૂરના પરદેશોમાં જતો હતો. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે તે વખતનો ભરતખંડ વિદ્યા, હુન્નર, વેપાર રોજગાર ને દોલતમાં ધણો ચઢીઆતો હતો.

તે સમયની સ્ત્રીઓ. ૯. તે વખતની સ્ત્રીઓ ભણેલી ગણેલી ને શાસ્ત્રજ્ઞાન ધરાવનારી હતી. સ્ત્રીઓમાં ઓઝલપડદાનો ધારો નહોતો, ને સંતી થવાનો ચાલ નવો દાખલ થયો હતો. તે વખતે બાળક્રમ કરવાનો રિવાજ નહિ હતો. સ્ત્રી પુરુષ સદ્ગુણી ને સદાચારી હોઈ એક બીજા સાથે હળીમળીને ચાલી મુખી રહેતાં. ને કે સ્ત્રીઓ ધણીની કે ધણીની ગેરહાજરીમાં બીજા વડીલની આજ્ઞામાં રહેતી, તોપણ તેમને યોગ્ય છૂટ ને માન મળતાં. સાસુ વડુ એકબીજા સાથે યોગ્ય મર્યાદામાં રહી અંપસંપીને ચાલતાં, તેથી તે વખતના આર્યોનો ધરઅંસાર સલાહ શાંતિવાળો ને સુખદાયક હતો.

દક્ષિણના આર્ય રાજાઓએ કરેલાં કામ. ૧૦. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ આર્ય લોકો ઇ. સ. પૂર્વના કેટલાક સૈકડાર્થી સુધારા દાખલ કર્યા હતા. દક્ષિણના રાજાઓએ ને તેમાં મુખ્યત્વે ચૌલ રાજાઓએ ધણાં મકાનો, મંદિરો ને ગુફાઓ કરાવ્યાં હતાં. તે

સુંદર કારીગરીનાં, બન્ધ ને શોભાયમાન હતાં. દક્ષિણના રાજ-
ઓએ પોતાની રૈયતનું કન્યાણુ કરવા તરફ થોડી કાગળ ખતાવી
નથી. તેમણે નાની મોટી નદીઓમાં બંધ બાંધી નહેરો કરી તેનું
પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવી યોજનાઓ કરી હતી.
વળી નાની નદીઓ સફાઈ જતાં ખેતીમાં કામ લાગે નહિ, માટે
તેવી નદીઓનું પાણી મોટાં મોટાં તળાવો ખોદાવી તેમાં વાળી
હીધું હતું, ને તે તળાવનું પાણી ખેતીમાં કામ લાગે એવી યુક્તિ-
ઓ કરી હતી. એ રાજઓએ એવાં ખેતીને ઉપયોગી જે કામ
કર્ચ્યાં હતાં, તેમાંના પચાસ હજાર તો મદ્રાસ પ્રલાકમાં હજુ પણ
કામ આવે એવી સ્થિતિમાં છે. વળી એ રાજઓએ રૈયતને કળ-
વવાને પાઠશાળાઓ પણ સ્થાપી હતી. દક્ષિણ દેશને દરિયા સાથે
ધણો સંબંધ હોવાથી એ દેશ સાથે ઇજીપ્ત, અરબસ્તાન વગેરે પર-
દેશના લોક વેપાર કરવાને આવતા, તેમનું રક્ષણ કરીને તથા તેમ-
ને સહાય આપીને વેપારને પણ એ રાજઓએ ઉત્તેજન આપ્યું હતું.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. ઉત્તરની પેઠે દક્ષિણમાં પણ ગામનો
પટેલ મુખ્ય હતો. તે ગામની પોલીસનું કામ કરતો ને બંદોબસ્ત
રાખતો, તેને પગારના બદલામાં જમીન આપેલી હતી. તે ગામની
ઉપજ ઉધરાવી સરકારમાં ભરતો, ગામમાં ગુન્હાનો બંદોબસ્ત
રાખતો ને તેમનો ઇનસાફ પંચની મારફતે કરતો. એવા સો સો
ગામના તાલુકા કરેલા હતા. તે તાલુકાનું મહેસુલ ઉધરાવવાને તથા
ઇન્સાફ કરવાને અમલદારો નીમેલા હતા. એ અમલદારો વંશપ-
રંપરાના હતા. એ રીતે ખેતીના પકનું ને જનમાલનું રક્ષણ થ-
વાથી દક્ષિણના લોકો પણ આગ્રાદ ને સુખી હતા.

ધર્મ. ૧૨. બ્રાહ્મણધર્મ દક્ષિણમાં પ્રથમ દાખલ થયો હતો. તે
બદલાઇને અશોકના સમયમાં બૌદ્ધધર્મ ચાલ્યો. પણ બૌદ્ધધર્મની
પડતીના વખતમાં ફરીને બ્રાહ્મણધર્મ પ્રસર્યો. ગુજરાતમાંથી જૈન-
ધર્મ દક્ષિણમાં જતાં કેટલાક રાજ જૈનધર્મી થયા. સાતમા સૈકડા
સુધી જૈનધર્મનું લાંબું પ્રમળ હતું. આગળ શંકરાચાર્ય ને રામાનુજ-
સ્વામીએ કેટલાક રાજને ફરીને શિવમાર્ગી ને વિષ્ણુમાર્ગી કરી

આલ્પધર્મમાં આણ્યા. અસાધના લિંગાયત નામે શિવમાર્ગની વાત પાછળ આવી ગઇ છે.

— ❦ —

માગ ૨ જો.

મુસલમાની પદાણુ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

મુસલમાનોની ભરતખંડ ઉપર સ્વારી.

૧. હજરત મહમદ. ૨. મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૩. મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૪. મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૫. સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. સિંધમાં પુનઃ રજપુત રાજ્ય. ૭. હિંદુઓમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૮. સખ્યક્તગીન.

હજરત મહમદ. ૧. મુસલમાની ધર્મનો સ્થાપનાર હજરત મહમદ પેગંબરનો જન્મ મક્કામાં થયો. ઇ. સ. ૫૬૯. તેમણે પોતાની ૪૦ વરસની ઉંમરે ઇ. સ. ૬૦૯ માં નવો ધર્મ સ્થાપીને લોકોને ઉપદેશ કરવા માંડ્યો. તે સમયના આરબ લોક ઘણા દેવને માનનારા ને મૂર્તિપૂજકો હતા. હજરત મહમદે ઉપદેશ કર્યો કે પરમેશ્વર એક છે, ઘણા નથી. પરમેશ્વરનો પેગંબર એટલે સંદેશો લાવનાર મહમદ છે. એણે મૂર્તિ પૂજવાની મના કરી; નથા બધા મુસલમાનો બાધ છે, ધર્મને માટે લઠી મરનાર સ્વર્ગે જાય છે, ને મૂર્તિપૂજકોને મુસલમાની ધર્મમાં લાવવાથી પુણ્ય થાય છે, એમ શીખવ્યું.

મુસલમાની ધર્મનો ઉદય. ૨. મહમદનો ઉપદેશ આરબ ધર્મની વિરુદ્ધ હોવાથી તેઓ તેની સામા ઉઠ્યા. ને તેમને મારી નાખવાનો વિચાર કર્યો, તેથી હજરત મહમદ નાસીને મદીને ગયા. ઇ. સ. ૬૨૨. નાસવાને અરબી લાખામાં હિજરી કહેછે, તેથી મુસલમાનો એ વર્ષથી સન ગણવા લાગ્યા, તેનું નામ હિજરી પડ્યું. મદીને નાસીને ગયા પછી હજરત પેગંબરે પોતાની હિંમત

છોડી નહિ. આગ્રહથી ને ઉત્સાહથી પોતાના નવા ધર્મનો ઉપદેશ જારી રાખ્યો, તેથી તેમના સામાવાળીઆ લઢવાને ઉઠ્યા; પણ મહમદે પોતાના શિષ્યોમાં ધર્મનો જીરુસો ઉત્પન્ન કર્યો હતો તેથી તેમણે દુશ્મનોને મારી હડાવ્યા. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા અરબસ્તાનમાં મુસલમાની ધર્મ ફેલાયો. પેગંબર જેવોજ જીરુસો ને આગ્રહ તેમના શિષ્યોમાં આવ્યો હતો, તેથી તેઓ સઘળા એક સરખા ઝનુનથી પરધર્મીઓના સામા થયા ને તેમને વશ કર્યા. મહમદ પેગંબરનો કાળ ઇ. સ. ૬૩૨ માં થયો.

મુસલમાની ધર્મનો વિસ્તાર. ૬. પેગંબરનો કાળ થયા પછી પણ તેમના શિષ્યોનો જીરુસો નરમ પડ્યો નહિ. તેમણે આસપાસના દેશોમાં પણ એ ધર્મ જોરાવરીથી મનાવી મુસલમાન કરવાનો ઉદ્દેશ જારી રાખ્યો. મહમદ પછી તેમની ગાદીએ તેમના શિષ્યો બેઠા, તે ખલીફા કહેવાતા. મુસલમાની ધર્મ ફેલાવવાને પરદેશોમાં તેમણે સૈન્ય મોકલ્યાં. અરબસ્તાનની પાસેના ઇરાન દેશ ઉપર પહેલી ધાડ આવી. તે વખતે ઇરાનમાં પારસી લોકોનું રાજ્ય હતું, પણ તે પહેલાંના જેવું બળવાન નહોતું. પોતાનો ધર્મ અને રાજ્ય સાચવવાને પારસીઓ ઘણું લઢ્યા, પણ મુસલમાની જીરુસાના પૂરને તેઓ રોકી શક્યા નહિ. મુસલમાનોએ પારસી રાજ્ય જીતી લીધું, અને અગ્નિપૂજક પારસીઓને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યા. કેટલાક ખરા ધર્મચુસ્ત પારસીઓ નાસીને હુંગરીમાં સંતાઈ બેઠા, કેટલાક આતસ બહેરામને લેઈ વહાણમાં બેસી ભરતખંડમાં નાસી આવ્યા. તે વખતે મુંબાઈની ઉત્તરમાં મંજીણમાં એક રજપૂત રાજ્ય હતું. તેની સાથે કેટલીક શરતો કરીને તથા ભરતખંડના આર્ય રાજાને દગો નહિ દેવાનું કબૂલ કરીને તેની રૈયત થઈને તેઓ ત્યાં વસ્યા. ત્યાંથી થોડી મુદતમાં ગુજરાતની દક્ષિણમાં દમણની પાસે ઉદવાડામાં આવી તેમના આતસ બહેરામની સ્થાપના કરી, ને ખેતીનો શીત ધંધો કરવા લાગ્યા. ધીરે ધીરે તેઓ વેપાર રાજગારમાં પડી આજે સુખી થયા છે.

ઇરાન જીત્યું તેવામાં અરબસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તુર્કસ્તાન જી-

તીને ખલીફાએ બસરામાં ગાદી કરી. ત્યાંથી તેમણે ઉત્તરમાં એશિયામૈનર જતી યૂરોપી તુર્કસ્તાન જતું. પશ્ચિમમાં તેમણે મિસરથી મોરોક્કો સુધીનો આખો ઉત્તર આફ્રિકા જતીને મુસલમાની ધર્મમાં આણ્યો. મોરોક્કોથી જિબ્રાલ્ટરની સામુદ્રધુની ઓળંગીને તેઓ સ્પેનમાં પેઠા ને ગ્રાનેડામાં રાજ્યધાની કરી ત્યાં આરબ રાજ્ય સ્થાપ્યું.

હરાનની પૂર્વમાં પણ મુસલમાનો આગળ વધ્યા ને તાર્તરી, અફઘાનિસ્તાન ને બલુચિસ્તાનના લોકો બસરાના ખલીફાને તાબે થયા તથા મુસલમાની ધર્મ સ્વીકાર્યો, ભરતખંડના વેપાર રોજગાર ને વૈભવથી લોભાઇને આરબોએ ભરતખંડમાં પણ મુસલમાની ધર્મ સ્થાપન કરવાનું તકાવ્યું, પરંતુ હિંદુકુશ આગળ તેમને અટકવું પડ્યું. ખીજા દેશે મુસલમાની ઝનુનને જેવી સહેલાઇથી તાબે થયા હતા, તેવી સહેલાઇથી આર્યો તાબે થાય તેવું ન હોવાથી ત્રણસે વરસ સુધી તેઓ હિંદુકુશની આ પાર આવી શક્યા નહિ. પણ ખીજી તરફ તાર્તરીના મોટા ગોખીના રણ સુધી ધુર્યા. ત્યાં બૌદ્ધધર્મી ચીનાઓએ તેમને ચીનની ઉત્તરમાં મોટો કોટ કરી ચીનમાં આવતા અટકાવ્યા. એ કોટ દુનિયાની હરતકૃત કારીગરીના ચમત્કારનો એક મોટો નમુનો છે.

મુસલમાનોની જળમાર્ગે સ્વારીઓ. ૪. મુસલમાનો સ્થળમાર્ગે ભરતખંડમાં આવી ન શક્યા, ત્યારે તેમણે દરિયામાર્ગે ભરતખંડ ઉપર આવવાનો વિચાર ક્યો. તેમણે પ્રથમ ઇ. સ. ૬૩૬ માં મુંબાઈની પાસેના મંદરો ઉપર, ને બરૂચ ઉપર નૌકાસૈન્ય મોકલ્યું, પણ તેમાં તેમનું કાંઈ ન વળવાથી તેઓ પાછા ગયા. થોડા વરસ પછી ઇ. સ. ૬૬૪ માં સિંધ ઉપર નૌકાસૈન્ય આવ્યું, પરંતુ તેમાં ન ફાવ્યાથી તેઓ પાછા વળ્યા.

સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. ઇ. સ. ૭૧૨ માં ભરતખંડના મંદરમાં એક અરબી વહાણ પકડ્યું હશે, તેની નુકશાની ભરી લેવા વાલીદ નામે ખલીફાની કારકીર્દિમાં મહમદ કાસમ નામે એક સરદારને સિંધ ઉપર મોકલ્યો. તે વખતે કરાચીની પાસે દેવળગામ કરીને એક મોટું નગર હતું, ત્યાં દાહીર નામે રજપૂત રાજા

રાજ્ય કરતો હતો. આખો સિંધ પ્રાંત ને ઉત્તરમાં મુલતાન સુધીનો મુલક એના તાબામાં હતો. દાહીર રાજાએ પરધર્મિઓને અટકવવા માટે જળરૂંડ યુદ્ધ કર્યું, પણ તેમાં તે મરાયો ને તેનું સત્રણું રજપૂત સૈન્ય કેસરીયાં કરીને મુસલમાનો ઉપર તૂટી પડ્યું. એકે-એક રજપૂત મરાયો, પણ દુશ્મનને તાબે થયો નહિ. રજપૂત સ્ત્રીઓ પણ ચિતા ખડકી પોતાની મેળે બળીને મરણ પામી. એ વખતની સ્ત્રીઓને પોતાની આત્મરૂંડ એટલી વહાલી હતી કે દુશ્મનને હાથ નહિ જવા માટે તેઓ જીવતી બળી મરતી. જીત મેળાયા પછી કાસમે દેવળગામને લૂટી લીધું, તથા ત્યાંના વતનીઓની કતલ કરી. તાબે થયેલી નિર્દોષ પ્રજાને હણવા જેવી નીચ ને નિર્દય વૃત્તિનો એ કાસમ હતો. એણે દાહીરના તાબાના બીજાં મોટાં મોટાં નગરો પણ જીતીને લૂટી લીધાં ને આખા રાજ્યની પાયમાલી કરી. કાસમે ૪૦ વરસ સુધી સિંધમાં મુસલમાની રાજ્ય ટકાવ્યું, પણ ત્યાંના લોકોની લઢાઈમાં દટતા ને બહાદુરી તથા સ્વધર્મ ઉપર આસ્થા જોઈને તેનાથી આગળ વધાયું નહિ. સિંધ દેશ પણ માત્ર તેના પરાક્રમથી જ ટકી રહ્યો હતો.

સિંધમાં પુનઃ રજપૂત રાજ્ય. ૬. કાસમને મોકલનાર હાકેમ મરી ગયાથી તેની જગાએ બીજો ખલીફ થયો, તેની કાસમ ઉપર અપ્રીતિ થઈ. તેણે કાસમને ખરતરફ કરીને તેની જગાએ બીજા હાકેમને મોકલ્યો. મુસલમાનોમાં આ પ્રમાણે કુસંપ પેઢેણો જોઈ રજપૂતો તેનો લાલ લેવા ચૂક્યા નહિ. તેમણે એકઠા થઈ સંપ કરી કાસમ ઉપર હુમલો કરીને તેને પકડીને મારી નાખ્યો. તથા તેનું માથું ગંધાતા આમડામાં સીવી બસરાના સુબાને મોકલી દીધું. એ રીતે કુસંપથી સિંધના મુસલમાની રાજ્યની આખર આવી ને સિંધ ઉપર ફરીને રજપૂત રાજ્યનો વાવટો ઉડવા લાગ્યો.

ગીજનીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૭. ખલીફાનું રાજ્ય બહુ વિસ્તીર્ણ થયાથી તથા તેઓ નબળા થવાથી તેમના દૂરના મુલકોના સુબા સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. એ પ્રમાણે જુખારામાં એક સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયું હતું. ત્યાંના ઠાક સુત્રતાનનો અલસગીન

નામે ગુલામ હતો. તેણે ઇ. સ. ૯૬૨ માં ગીજનીમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. પંદર વરસ રાજ્ય કરીને તે મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો જમાઇ સખતગીન સુલતાન થયો.

સુલતાન સખતગીન. ૮. એ સુલતાન બહુ બહાદુર ને ચતુર લડવૈયો હતો. એણે અફઘાનીસ્તાનની ઉત્તરનો મુલક તથા બલુચિસ્તાન જીતીને રાજ્યનો વધારો કર્યો. એ સુલતાનનાં માણસો ભરતખંડમાં આવી વારંવાર લૂટફાટ કરતાં હતાં, તેમને અટકાવી સળ કરવા સારૂ લાહોરનો રાજા જયપાળ લશ્કર લેઇ અફઘાનીસ્તાન ઉપર ચઢ્યો. સખતગીન પણ તેની સામે લઢવા આવ્યો. બંને જણા વચ્ચે રણસંગ્રામ ચાલતો હતો તેવામાં જુલારે વાવાઝુંડ ને વરસાદ થયો. આ તકનો લાલ લેઇ સખતગીને લાહોરના રાજાનો પાછા જવાનો માર્ગ રોક્યો. રજપૂત સેના આ રીતે અંતરાયાથી જયપાળે સુલતાનને પગ દાંથી આપ્યા, તથા અઢી લાખ રૂપિયા દંડના પાછળથી મોકલવા કહ્યુલ્યા. જયપાળે લાહોર આવ્યા પછી દરબાર ભરી દંડ આપવો કે નહિ તે માગત સલાહ પૂછી. રજપૂતોએ કહ્યું કે એક વાર વચન આપ્યું તે પાળ્યા વગર ચાલે નહિ, માટે દંડ આપવો. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે ક્ષત્રી રાજાએ મ્લેચ્છને દંડ આપવો ઉચિત નથી. જયપાળે બ્રાહ્મણોની સલાહ માનીને દંડ ન આપ્યો, તેથી એ દંડ વસુલ કરવાને સખતગીને ચઢાઇ કરી. લાહોરના રાજાએ પણ અજમેર, દિલ્લી, કલિંજર ને કનોજના રાજાને પોતાની મદદે બોલાવ્યા. એ રાજાઓ પોતાના દેશનું ને ધર્મનું રક્ષણ કરવાને પોતપોતાનાં સૈન્ય લેઇ આવ્યા. પેશાવર આગળ રજપૂત ને મુસલમાનો વચ્ચે જંગ મચ્યો, પણ તેમાં જયપાળ હાર્યો, તેથી સુલતાન એ મુલક લૂટીને પાછો ગયો ને પેશાવરમાં દશ હજાર પકાણોનું તેણે થાણું બેસાડ્યું. એ પછી સખતગીનને મધ્ય એશીઆમાં રોકાવું પડ્યાથી તેણે ભરતખંડને યાદ કર્યો નહિ. એ ઇ. સ. ૯૯૭ માં મરણ પામ્યો. તેની પછી તેનો દાસીપુત્ર મહમદ ગાદીએ બેઠો.

પ્રકરણ ૨ જી.

સુલતાન મહમદ.

૧. મહમદની પહેલી સ્વારી. ૨. બીજી ને ત્રીજી સ્વારી.
૩. ચોથી સ્વારી. ૪. નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૫. મહમદની
બીજી સ્વારીઓ. ૬. સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૭. મહમદ
સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ.

મહમદની ૧ લી સ્વારી. ૧. સુલતાન મહમદ બહાદુર ને
ચતુર પણ ધર્મીય ને નિર્દય હતો. એણે પરાક્રમ વડે પોતાના
આપના રાજ્યમાં ઉમેરો કર્યો. ચાર વરસ પોતાના રાજ્યનો મંદો-
અસ્ત કરવામાં ગાળ્યા. પછી ઇ. સ. ૧૦૦૧ માં એણે પંજાબના
રાજા જયપાળ ઉપર સ્વારી કરીને તેને હરાવ્યો. એ રીતે જય-
પાળ બે વાર હાર્યાથી શરમીદો થઇ પોતાના પુત્ર અનંગપાળને
રાજ્ય સોંપી ચિતા ખડકાવી બળી મૂક્યો. એવી એ વખતના ર-
જપૂત રાજાઓની લાગણી હતી.

બીજી અને ત્રીજી સ્વારી. ૨. પંજાબની દક્ષિણે તે વખતે
ભાટી રજપૂતોનું રાજ્ય હતું. એ રજપૂતો બદનોના વંશના છે, ને
તેમનું રાજ્ય હાલ જોસલમેરમાં છે, એ લોકોનો તે સમયે વિજ-
યરાય કરીને રાજા હતો. તેણે ખંડણી ન આપ્યાથી મહમદે ઇ. સ.
૧૦૦૪ માં તેના ઉપર સ્વારી કરી. વિજયરાય બહુ બહાદુરીથી
લડ્યો ને મુસલમાનોના ધણા હુમલા પાછા વાળ્યા; પણ છેવટે
તે હાર્યો. સુલતાનના મુસલમાન સુબાએ ખંડ કર્યાથી મહમદે ત્રીજી
સ્વારી કરી તેને વશ કર્યો.

ચોથી સ્વારી. ૩. આ પ્રમાણે મુસલમાનોની જીત થયાથી
તથા તેમનું રાજ્ય પડોશમાં આવ્યાથી હિંદુધર્મને બચ પેકું. લા-
હોરનું રાજ્ય નજીકમાં હોવાથી અનંગપાળને વધારે દહેશત લાગી.
તથા તેણે નર્મદાની ઉત્તરના સધળા હિંદુરાજાઓને મુસલમાનોનું
બળ તોડવાને પોતાની સહાયે બોલાવ્યા. ઉજ્જન, કલિંજર, ગ્વા-
લિયર, અજમેર, દિલ્હી ને કનોજના રાજાઓ પોતપોતાનું સૈન્ય

લઈ હિંદુધર્મની વારે ધાયા એ સમયે ભરતખંડના લોકોમાં ધર્મ-
રક્ષણનો જીસ્સો એટલો પ્રસર્યો હતો કે ડુંગરોમાંના જંગલી લોકો
પણ પોતાના તીરકામકાં લઈ અનંગપાળની મદદે આવ્યા હતા.
એ ધર્મયુદ્ધમાં મદદ કરવાને સ્ત્રીઓએ પોતાના ધરણાંગાઠા વેચીને
ધન મોકલ્યું હતું. મુસલમાનો પણ તેટલાજ જીસ્સાથી ઉશ્કેરાઈ
લઢવા આવ્યા હતા. અટક પાસે વૈદિહગઢ આગળ રણસંગ્રામ
થયો. ઈ. સ. ૧૦૦૮. રજપૂતોએ જીસ્સાબંધ હલો કરી, ધણી
મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા, ને ભરતખંડવાસીઓની ચઢતી કરી;
પણ એટલામાં અનંગપાળના હાથીને તીર વાગ્યાથી તે હાથી ઉપ-
રથી ઉતરીને ઘોડા ઉપર ખેડા. રજપૂતસૈન્યે પોતાના રાજાને હાથી
ઉપર નહિ દીકાથી નિરાશ થઈ નાસવા માંડ્યું. આર્યસૈન્યમાં ભં-
ગાણુ પડ્યું. એ ગરબડનો લાભ મળ્યા છતાં પણ મહમદે મહા
મુશ્કેલીથી જય મેળવ્યો.

નગરકોટ ઉપર સ્વારી. ૪. આ મોટી જીત મેળવ્યાથી મુસ-
લમાનો વધારે જોસપર આવ્યા ને રજપૂતો નિરાશ થયા. હવે
મહમદે આર્યોનાં દેવળો લૂટવાને તથા તોડવાને સ્વારીઓ કરવા
માંડી. અનંગપાળને હરાવી તે નગરકોટ (ખીઆ નદીને કંઠે
હિમાલયના ડુંગરમાં હાલ કાંમરહગઢ છે તે) નું દહેરું લૂટવાને ગયો
ત્યાંથી તેને ૬ લાખ સોનાના સીકા, બસે મણુ સોનું, બે હજાર
મણુ રૂપું તથા વીશ મણુ જવાહીર એટલું ધન મળ્યું.

મહમદની ખીજ સ્વારીઓ. ૫. ઈ. સ. ૧૦૧૦ માં તેણે
મુલતાન ઉપર ફરીને સ્વારી કરી તેનો મંદોબસ્ત કર્યો. ઈ. સ.
૧૦૧૧ માં જમના ને સરસ્વતી નદીની વચ્ચે સ્થાનેશ્વરનું દેવસ્થાન
લૂટીને લાંથી પુષ્કળ ધન તથા બે લાખ કેદી લઈ ગયો. પછી તે
કાશ્મીર ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંથી હારીને પાછો ગયો. એ હારથી
નિરાશ નહિ થતાં થોડી મુદતમાં એક બળવાન સૈન્ય લઈ તે
કનોજ ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાંના તથા મીરતનો રાજા લઢવા વગ-
રજ તાબે થયા. એ બંને રાજા પાસેથી ધન લેઈ તેમને કાંઈ
પણ ઉપદ્રવ કર્યા વગર તે મથુરા ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં વૈષ્ણવોએ

મોટા મોટા સુંદર મંદિરો બંધાવેલાં હતાં, ને તેમાં સોના રૂપાની મૂર્તિઓ બેસાડેલી હતી, તે મૂર્તિઓનાં ધરણીગાંઠાં પણ પુષ્કળ હતાં. મહમદે તે સધળું લૂટી લીધું. તેણે વીસ દિવસ સુધી એ શહેર લૂટાવ્યું, ધણાં મંદિરો તોડી નાખ્યાં ને હજારો ગુલામ પકડી લીધા. મથુરાની કેટલીક ઇમારતો એને પસંદ પડી તેથી તે સલામત રહેવા દીધી, તથા એવી ઇમારતો ગીજનીમાં બંધાવી ગીજની શહેર શોભાવ્યું. મથુરાથી પાછા ગયા પછી મહમદે ફરીથી આવીને પંજાબ ખાલસા કર્યું ઇ. સ. ૧૦૨૨. કશ્મીર જીતવાને તે ખીજવાર ચઢ્યો. એ લઢાકમાં પણ હારીને તેને પાછા જવું પડ્યું કનોજનો રાજા વગર લઢે મહમદને તાબે થયો, માટે કલિન્જરના રાજાએ તેના પર ચઢાઇ કરી માર્યો. એ કારણથી મહમદે કલિન્જર જીત્યું, અને તેની પાસેથી તથા ગ્વાલિયરના રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી.

સોમનાથ ઉપર સ્વારી. ૬. એણે ભરતખંડ ઉપર મુખ્ય બાર સ્વારીઓ કરી, તેમાં સૌથી મોટી અને છેલ્લી ગુજરાત ઉપરની હતી. ગુજરાતના દક્ષિણકાંઠા ઉપર કાઠિયાવાડમાં સોમનાથ મહાદેવનું પ્રખ્યાત દેવળ છે. શિવનાં બાર જ્યોતિર્લિંગમાં સોમનાથનું ધણું પ્રસિદ્ધ છે. તેથી એ દેવળ તોડવાને મહમદ ધર્મોધ મુસલમાનોનાં જોરાવર લશ્કર લેઇને મુઘતાનની વાટે મોટા રણમાં થઇ અણહિલવાડ આવ્યો. તે વખતે ત્યાં ભીમ બાણાવળી નામે જોરાવર રાજા રાજ્ય કરતો હતો, પણ મહમદ અણધાર્યો આવી પહોંચ્યાથી તે નાસી ગયો. અણહિલવાડથી મહમદ સોમનાથ ઉપર ચઢ્યો. ઇ. સ. ૧૦૨૪. કાઠિયાવાડના ધણા રાજા રાણા ને જંગલી લોકો સોમનાથના રક્ષણાર્થે પ્રભાસપાટણમાં એકઠા થયા હતા. તેમણે મુસલમાનોના હુમલાને ત્રણ દિવસ સુધી પાછા વાળ્યા. એવામાં ગુર્જર રાજા ભીમદેવ પોતાનું લશ્કર જમાવી સોમનાથના રક્ષણાર્થે આવી પહોંચ્યો. તેણે બહુ બહાદુરીથી યુદ્ધ કર્યું. પણ તે હાર્યાથી જ લોકોએ ત્રણ દિવસ સુધી મહમદને હંકાર્યો હતો, તે લોકો હિમત હારી ગયા. ધણા ભરતખંડીઓ

રણમાં પછા ને કેટલાક મછવામાં બેસી નાસી ગયા. મહમદે દહેરામાં જમ્મ મૂર્તિ બાગવા માંડી, ત્યારે બ્રાહ્મણોએ ઘણા કાલાવાલા કરીને મૂર્તિ નહિ બાગવાને કહ્યું, તથા તેના બદલામાં પાંચ કરોડ રૂપિયા આપવા માંડ્યા; પણ મહમદે કહ્યું કે મૂર્તિ વેચવા કરતાં તોડવાની કીર્તિ મને બહુ ગમે છે. એમ બોલી તેણે મૂર્તિ તોડી નાંખી; તથા ગામ ને દેવળ લૂટી લીધાં. ત્યાંથી સુમારે આઠ કરોડ રૂપિયાની ધીમત જોટલું એને ધન મળ્યું, તે લઈ અણુહિલવાડ આવ્યો. ત્યાંની હુવા તેને બહુ પસંદ પડી, પણ એના સરદારોની સલાહ માની રણમાં થઈ સિંધને માર્ગે તે પાછો ગયો. પાછા જતાં રણમાં પાણીની તંગીથી એના લશ્કરને ઘણી આપદા વેઠવી પડી. પાણી વગર તરફડીને કેટલાક મરણ પામ્યા. તે પછી તેણે ઇરાન જતું. ઇ. સ. ૧૦૩૦ માં ૩૩ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો.

મહમદે સ્વારીઓ કરી તેની મતલબ. ૭. મહમદની મતલબ આર્યધર્મનાં દેવળો તોડવાં, મૂર્તિઓ બાગવા, લોકોને વટાળી મુસલમાન કરવા ને ગુલામ કરીને વેચવા, તથા મુલકો ને દેવળો લૂટી ધન લઈ જવું એ હતી. એ મતલબ સરી. એણે ગીજની શહેર ભરતખંડની લૂટથી ભરી કાઢ્યું. પણ આર્યધર્મ તોડવાની તેની મતલબ સરી નહિ. એણે ભગતખંડનો પંચખપ્રાંત એકલો માત્ર ખાલસા કર્યો હતો. મહમદના સ્વધર્મો ને સ્વદેશી ઇતિહાસકર્તા એને ઘણો વખાણે છે. લઢાઈઓ કરી મુલક લૂટી પ્રજાને પાયમાલ કરનારને વખાણવો એ વાજબી નથી. એવા રાજા મોટી ધાડ પાડનારા કે લૂટારા કહેવાય. લોકોને મારવા, લૂટવા, ગુનામ કરવા ને મુલક ઉજડ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપર્યાને બદલે જે રાજા પ્રજાનું કલ્યાણ કરવામાં પોતાની શક્તિ વાપરે છે તે રાજા રતુતિપાત્ર છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

ઘોરી રાજ્ય.

૧. મહમદના રાજ્યની પડતી. શાહાબુદ્દીન ઘોરી.

૩. ઘોરીશાહની ગુજરાત ને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૪. શાહની દિલ્હી ઉપર ચઢાઇ. ૫. દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૬. કનોજના રાજ્યની આખર. ૭. શાહજુદીનને ગાદી મળવી. ૮. શાહજુદીનનો નાશ. ૯. ઘોરી રાજ્યની આખર. ૧૦. કુતુબુદીન. ૧૧. અજતીઆર ખીલજી. ૧૨. નાસરુદીન.

મહમદના રાજ્યની પડતી. ૧. મહમદ ગીજનીના મુઆ પછી એની ગાદીએ નમળા સુલતાનો થયા. દ્વેષજુદિથી ને રાજ્ય-લાભથી તેઓ માંહોમાંહે લઢી મુઆ, તેથી એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થઈ બેઠા. પંજબ પ્રાંત પણ તેના વંશજો પાસેથી પાછો જતી લેવા સાડ દિલ્હીના છત્રપતિઓએ પ્રયત્ન કર્યો, ને તેનો થોડોક ભાગ જતી પણ લીધો, તોબજુ એ બધો પ્રાંત મુસલમાનોના કબજામાંથી રજૂ પૂતો લઈ શક્યા નહિ. ગીજની સિવાયના બાકીના ઘણા પ્રાંતો ત્યાંના મુસલમાન હાકેમો પચાવી પચા. મહમદનો વંશજ બહેરામ સન ૧૧૧૮ માં ગાદીએ બેઠો. તેને ગીજની ને હેરાતની વચ્ચે આવેલા ઘોર પ્રાંતના સુલતાન સાથે ટંટો થવાથી ઘોરી સુલતાન અલ્લાઉદ્દીને બહેરામને હરાવી નસાડી મુક્યો. ને ગીજની લૂટીને ઉજડ કર્યું, તથા આગ લગાડીને સાત દિવસ સુધી બાળ્યું ને મોટી કબરો ને ઇમારતો બોદાવી નાખી. આ ઉપરથી એને ‘દુનીઆ બાળનારો’ એવું અપકીર્તિદર્શક વિશેષણ બેઠાયું. ગીજનીની માઠી દશા થયાના સમાચાર બહેરામે સાંભળ્યા. તેથી યાક ને વિપત્તિથી તે રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ૬. સ. ૧૧૫૨. એ બહેરામનો છોકરો ખુશરૂ લાહોર ગયો ને ત્યાંજ રાજધાની કરી તેણે સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું. એના મુઆ પછી એનો દીકરો ખુશરૂમલેક ૬. સ. ૧૧૫૬ માં ગાદીએ બેઠો. એની પાસેથી ૬. સ. ૧૧૮૬ માં ઘોરી વંશના સુલતાને પંજબ જતીને ગીજનીના રાજ્યની સમાપ્તિ કરી.

શાહજુદીન ઘોરી. ૨. હવે ગીજનીમાં ઘોરી વંશનું રાજ્ય થયું. સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન પછી તેનો ભત્રીજો આસુદ્દોન ઘોરી સુલતાન થયો. તેનો ભાઈ મહમદ ઘોરી બહુ પરાક્રમી પણ નિર્દય

હતો. એ મહમદને શાહાબુદ્દીન પણ કહેછે. ગ્યાસુદ્દીન રાજ્યનું કામ કરતો ને શાહાબુદ્દીન લઘાઇનું કામ કરતો. મહમદ ગીજનીની પેઠે એણે પણ ભરતખંડ ઉપર નવ સ્વારીઓ કરી. સુલતાન મહમદની મતલબ માત્ર લૂટફાટ કરવાની કે દેવળો તોડવાની હતી, પણ મહમદ ધોરીની મતલબ તો મૂલકો જીતવાની હતી. સુલતાન મહમદની સ્વારીઓને આ વખતે લગભગ બસે વરસ થવા આવ્યા હતાં. તે મુદતમાં કોઇ સુલતાને ભરતખંડનું નામ દીધું નહોતું; તેથી ભરતખંડના રાજા મુસલમાનોના બળથી ગાફલ રહ્યા. ગીજનીમાં શું બને છે તેની તેમણે દરકાર રાખી નહિ. તેથી ત્યાંના સુલતાનોના કુસંપનો ને નબળાઇનો લાભ લઈ તેઓ સંપ કરી ચેતી શક્યા નહિ, એટલુંજ નહિ, પણ મુસલમાનો પાસેથી પંજાબ જીતી લેવાને સાધારણ યત્ન કર્યા ઉપરાંત ઝાઝી મહેનત લીધી નહિ. એ બેદરકારી ને કુસંપના કૃત્રિમ તેમને ભૂડાં મળ્યાં. ધોરી સુલતાને ભરતખંડનો ધણો ભાગ જીતીને ખાલસા કર્યો.

ધોરી શાહની ગુજરાત ને અજમેર ઉપર સ્વારી. ૩. એણે પહેલી સ્વારી ગુજરાત ઉપર કરી, તે વખતે ત્યાં બોળો બીમદેવ રાજા હતો. તેણે સુલતાનને હરાવીને નસાડ્યો. તે પછી શાહ અજમેર ઉપર ચઢ્યો. અજમેરમાં ચોહાણુ રાજા સોમેશ્વર હતો. તેણે તેને હરાવીને પાછો કાઢ્યો. ત્યાંથી પંજાબ જીતી સિંધ સર કરવાનો યત્ન કર્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ થયો.

શાહની દિલ્લી ઉપર ચઢાઈ. ૪. ઇ. સ. ૧૧૯૧ માં શાહાબુદ્દીન એક જખર લશ્કર લઈ દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યો. દિલ્લીમાં તે વખતે અજમેરના રાજા સોમેશ્વરનો દીકરો પૃથુરાજ રાજ્ય કરતો હતો. એ પૃથુરાજને સોળ પટાવતો હતા, તે પણ અહાદુર ને પરાક્રમી હતા. રાજ્ય કવિ ચંદબારોટ પણ એક પટાવત હતા, અને જાતે બારોટ છતાં એક જખરો ચોક્કો હતો. ધોરી શાહના આવવાના સમાચાર સાંભળી પૃથુરાજ પોતાના સગાસ્નેહીઓને સહાયે બોલાવી પોતાનું સૈન્ય જમાવ્યું. ચીતોડનો રાણો સમરસી પૃથુરાજનો બનેલી હતો, તે પણ તેની મદદે આવ્યો. પાણી ૧૧૧ મેદાનમાં રજ-

પૂત મુસલમાન સામસામા થયા, એ યુદ્ધમાં શાહાબુદ્દીન હાર્યો ને
 ધાયલ થઈને નાસી ગયો. ત્રણવાર રજપૂતોથી હાર્યા છતાં શાહા-
 બુદ્દીન નાહિમત થયો નહીં. તેણે વળી ભરતખંડ ઉપર ચઢવાને
 એક જોરાવર સૈન્ય તૈયાર કર્યું, ને સને ૧૧૯૪ માં બીજીવાર દિલ્હી
 ઉપર ચઢી આવ્યો. સમરસી રાણે વળી આ વખત પણ પૃથુરા-
 જની વહારે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બંને લશ્કર સામ-
 સામાં આવ્યાં. સમરસીની સલાહથી પૃથુરાજે શાહાબુદ્દીનને કહા-
 વ્યું કે “તમને હારીને ગયાને એ વરસ તો થયાં નથી, હજી તો
 તમારા જખમો પૂરા રૂઝાયા નહિ હોય, એટલામાં વળી ક્યાં મોત
 માગવા આવ્યા છો? હજી સમજી પાછા જાઓ તો અમે તમને
 નિર્વિધને જવા દઈશું.” શાહાબુદ્દીને આ સંદેશાનો લાભ લેઈ રજપૂ-
 તોને છેતર્યા. તે જાણતો હતો કે રજપૂતો બહાદુર પણ પ્રમાણિક
 ને વિશ્વાસુ છે. તેથી તેણે કહાવ્યું કે “હું તો મારા ભાઈનો સ-
 રદાર છું, તેના હુકમ પ્રમાણે કરું છું. પાછા જવા માટે આજે
 હું તેને પૂછાવું છું. તેના હુકમ આવશે તે પ્રમાણે કરીશ.” આ
 જવાબથી રજપૂતો સમજ્યા કે મુસલમાન સરદાર લઢવાને બીજે
 છે. પોતાના ભાઈનો હુકમ મંગાવી તે જરૂર પાછો જશે. રજપૂતો
 મુસલમાનોને પોતાના જેવાજ પ્રમાણિક સમજી ગાફલ રહ્યા, ને
 શાહાબુદ્દીનની કપટબળમાં તેઓ ફસાયા. રજપૂતોને ગાફલ રહેલા
 બેઈ ઘોરી શાહે એકદમ છાપો મારી રજપૂત સૈન્યનો નાશ કર્યો.
 તેમાં રાણે સમરસી અને તેનો કુંવર મરાયા. પૃથુરાજના સરદારો
 પણ મરાયા અને પંડે લઢતો લઢતો કેદ પકડાયો. બ્યારે સિકંદર
 પાદશાહે પૌરવને પકડ્યો ત્યારે તેના પરાક્રમથી મોહિત થઈ તેણે
 તેને માન આપી તેનું રાજ્ય પાછું સોંપ્યું હતું, પણ શાહાબુદ્દીને
 તો પૃથુરાજને પકડી કતલ કરાવ્યો. સુધરેલા અને જંગલી જીત-
 નારામાં આવો તફાવત છે.

દિલ્હીમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૫. પાણીપતમાં જીતીને શાહા-
 બુદ્દીન દિલ્હી ગયો. એ રાજ્ય પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દેઈ ત્યાં
 પોતાના કુતુબુદ્દીન નામે સરદારને સુબો કરાવ્યો. ત્યાંથી તે અજ-

મેર ગયો ને તે જીતી ત્યાં પૃથુરાજના અનૌરસ પુત્રને ખંડીઓ રાજ બનાવી તે પાછો ગયો.

કનોજના રાજ્યની આખર. ૬. કનોજના રાજ જયચંદ્ર રાઠોડે દિલ્હીનું રાજ્ય લેવાની પૃથુરાજ ઉપર પોતાનું વેર વાળવા શાહાબુદ્દીન ઘોરીને બોલાવ્યો હતો. તેજ જયચંદ્ર ઉપર શાહાબુદ્દીન ખીજે વરસે ચઢી આવ્યો. જયચંદ્ર બહાદુરીથી લડતાં લડતાં મરણ્યો અને એનું રાજ્ય મુસલમાની રાજ્યમાં ભળ્યું. ઇ. સ. ૧૧૬૪. આ બંને રજપૂત રાજ્યો મુસલમાની રાજ્યમાં જોડાયાં. પણ ત્યાંના રજપૂતો મુસલમાનોને તાબે થયા નહિ. તેઓ હાલના રજપૂતસ્થાનના મુલકમાં આવી વસ્યા. કનોજના રાઠોડોએ મારવાડમાં આવી કેટલીક મુદત પછી જોધપુરનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૯.

શાહાબુદ્દીનને ગાદી મળવી. ૭. કનોજથી શાહાબુદ્દીન કાશી ગયો ને ત્યાંના દહેરાં તોઝાં, મુર્તિઓ ભાગી, ને ગામડાં લૂટ્યાં, તે પછી તે સ્વદેશ ગયો. ત્યાં એનો ભાઈ મરણ પામ્યાથી ખંડે ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૨૦૨. ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી તે ભરતખંડમાં આવ્યો નહિ.

શાહાબુદ્દીનનો નાશ. ૮. પંજાબમાં ગઝર જાતના પહાડી લોકે બળતો કર્યો, તે સમાવવાને શાહ દિલ્હમાં આવ્યો. બંડ સમાવી પાછો જતો હતો, તેવામાં ગઝર લોકે તેના તંત્રીમાં પેસી તેને મારી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૨૦૬. એ સમયે તેની સત્તા નીચે માળવા, મેવાડ ને ગુજરાત વગરનો આવ્યો ઉત્તર ભરતખંડ હતો.

ઘોરી રાજ્યની આખર. ૯. શાહાબુદ્દીન પછી એનો ભત્રીજો ગીજનીની ગાદીએ બેઠો. પણ તેનાથી એનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય સમવાયું નહિ, તેથી તેણે કુતુબુદ્દીનને ભરતખંડના રાજાનો ખિતાબ મોકલી દીધો. ઇ. સ. ૧૨૦૬. તે પછી ગીજનીનું રાજ્ય પણ ઇ. સ. ૧૨૧૫ સુધીમાં ગયું, ને ઘોરીરાજ્યની આખર આવી.

કુતુબુદ્દીન. ૧૦. ઇ. સ. ૧૧૯૪ માં શાહાબુદ્દીન પાછો ગયા પછી ભરતખંડના પ્રતિ જીતવાનું કામ એના સરદારોએ કર્યું. કુતુબુદ્દીન અજમેર જીતીને ઇ. સ. ૧૧૯૫ માં ગુજરાત ઉપર ચઢ્યો. ભો-

ગોળીમ હારીને ડુંગરામાં બરાયો, પણ કુતુશુદ્દીનને દિલ્હી જવું પડ્યાથી બીમદેવે ગુજરાત પાછું જતી લીધું. પછી કુતુશુદ્દીને જ્વાલિયરના કિલ્લાને લાંબી મુદત ઘેરા બાલીને જતી લીધો.

બખ્તીઆર ખીલજી. ૧૧. મહમદ ધોરીનો બીજો સરદાર બખ્તીઆર કરીને હતો. તેણે ઇ. સ. ૧૧૯૯ માં બહાર અને અયોધ્યા પ્રાંતો જતી લીધા. તે વખતે બંગાળામાં લક્ષ્મણસેન કરીને રાજા હતો, તે તુદીઆ ગામમાં રહેતો હતો. તેના ઉપર બખ્તીઆરે ઇ. સ. ૧૨૦૩ માં એકદમ હુમલો કર્યો. આ અણુધાર્યા હુમલાથી રાજા નાશી ગયો ને જગન્નાથપુરી જઈ ઇશ્વરભક્તિ કરવામાં પોતાનું બાકીનું આયુષ્ય ગાળ્યું. એ રીતે બંગાળામાં પણ મુસલમાની રાજ્ય થયું.

નાસરુદ્દીન. ૧૨. મહમદ ધોરીનો ત્રીજો સરદાર નાસરુદ્દીન કરીને હતો, તે ઉત્તર સિંધનો રુખો હતો. મહમદ ધોરીના મુઆથી એ ત્રણ સરદારો સ્વતંત્ર થયા. પણ ગીજનીના મુલતાને કુતુશુદ્દીનનું સ્વતંત્રપણું કબુલ કર્યું. તેથી દિલ્હી હિંદના મુસલમાની રાજ્યનું પાયતખ્ત થયું. ઇ. સ. ૧૨૦૬.

પ્રકરણ ૪ થું.

ભરતચંદમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું તે સમયે આર્યોની સ્થિતિ.

૧. રજપૂત રાજ્ય. ૨. પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૩. જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૪. પૃથુરાજ ને ભોળા લીમ-વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૫. ઘોરા શાહની ફતેહનું કારણ. ૬. પૃથુરાજ રાસો. ૭. ધર્મ. ૮. દશરથિતિ.

રજપૂત રાજ્ય. ૧. જ્યારે શાહાશુદ્દીન ધોરી ભરતખંડ ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો, ત્યારે દિલ્હી, અજમેર, કનોજ, ગુજરાત ને મેવાડ એ પાંચ રજપૂત રાજ્યો જોરાવર હતાં. દિલ્લામાં અનંગ-પાળ તુવાર, કનોજમાં જયચંદ્ર રાઠોડ, અજમેરમાં સોમેશ્વર ચો-હાણ, ગુજરાતમાં ભોળાબીમ ચાલુક્ય, ને મેવાડમાં રુમરસી રાણો.

રાજ્ય કરતા હતા. એ વગર માળવા, કાશી, ગ્વાલિયર ને કલિ-
જરમાં પણ બળવાન રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો માંહોમાંહે
લઢીને નજાળાં થયાં. તે પહેલાં શાહાબુદ્દીને ગુજરાત ને અજમેર
ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, પણ તે બંને ઠેકાણેથી હારીને નાઠો હતો;
પરંતુ ભરતખંડના કમીનસીમે રજપૂત રાજાઓમાં દ્વેષ ને કુસંપનાં
બીજ રોપાયાં; તેથી ઘોરી શાહ ફતેહ પામ્યો.

પૃથુરાજ ને જયચંદ્ર વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૨. દિલ્હીના રાજા
અનંગપાળને પુત્ર નહોતો, માત્ર એ કન્યાઓ હતી. તેમાંથી એક
અજમેરના સોમેશ્વરને અને બીજી કનોજના વિજયપાળને દીધી
હતી. સોમેશ્વરને પૃથુરાજ ને વિજયપાળને જયચંદ્ર નામે કુંવર હતા.
અનંગપાળે પોતાના રાજ્યના ભાગ પાડી નબળું નહિ કરતાં પૃથુરાજને
દત્તક લઈ દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડ્યો, તે જયચંદ્રને ગમ્યું નહિ. તેથી
તેણે દિલ્હીના રાજ્યનો અર્ધ ભાગ મેળવવાને પૃથુરાજ સાથે ટંટે કર્યો.

જયચંદ્રનો યજ્ઞ. ૩. કનોજનો રાજા જયચંદ્ર ઘણો બળવાન
હતો. એણે ભરતખંડના રજપૂત રાજાઓમાં પોતાનું ગૌરવ વધારવાને
રાજસુયજ્ઞ આરંભ્યો. કળીયુગના આરંભમાં પાંડવોએ એ યજ્ઞ કર્યો
હતો, તે પછી બીજા કોઈએ કર્યો નહોતો. જયચંદ્રને એના સલા-
હકારોએ યજ્ઞ કરવાની ના પાડી. પણ તે નહિ ગણકારતાં સર્વે
રાજાઓને તેણે આમંત્રણ મોકલ્યાં. જયચંદ્રની કુંવરી સંયોગતા
બહુ ખુશસુરત હતી. તેનો સ્વયંવર પણ તેજ સમયે કરવાનો હતો.
સંયોગતાને વરવાના લોકમાં ને જયચંદ્રના ડરથી કનોજમાં સઘળા
રાજારાણા એકઠા થયા. માત્ર દિલ્હીનો પૃથુરાજ આવ્યો નહિ. ય-
જ્ઞમાં આવનાર રાજાને કાંઈ પણ કામ કરવાનું સોંપે છે, તે પ્રમાણે
પૃથુરાજને માટે દારપાળનું કામ નિર્માણ કરેલું હતું. પૃથુરાજ ન
આવ્યાથી દારપાળની જગાએ એના નામનું પુતળું બનાવી ઉભું
કર્યું. સંયોગતાને સ્વયંવર મંડપમાં બોલાવી, ત્યારે તેણે સઘળા રા-
જારાણાને જોયા, પણ કોઈ સાથે વરવાની તેની ઇચ્છા થઈ નહિ.
તેની ઇચ્છા બહાદુર પૃથુરાજ વેરે વરવાની હોવાથી તેણે પૃથુરા-
જના પુતળાને વરમાળા આરોપી. આ સમાચાર સાંભળીને પૃથુ-

રાજ મંયોગતાનું હરણ કરી લેઇ ગયો. આથી જયચંદ્ર ને પૃથુ-
રાજ વચ્ચેના વૈરમાં ઉમેરો થયો.

પૃથુરાજ ને ભોળાભીમ વચ્ચે દ્વેષનું કારણ. ૪. પૃથુરાજને
ગુજરાતના રાજ ભોળાભીમ સાથે પણ વૈર થયું હતું. આશુર્મા જેતસી
પરમાર નામે રાજા હતો. તેને એક સુંદર કુંવરી હતી, તેનો વિવાહ પૃ-
થુરાજ વૈરે કર્યો હતો. એ કુંવરીનું માથું ગુજરાતના ભોળાભીમ-
દેવે કર્યું. જેતસીએ ભીમથી ડરીને પોતાની કુંવરી અજમેર મોકલી
દીધી. તેથી ભીમદેવે ક્રોધે ભરાઇને આશુ ઉપર ચઢાઈ કરી. તેને
હરાવી અજમેર ઉપર ચઢ્યો. ભીમદેવે અજમેરના સોમેશ્વરને હ-
રાવી મારી નાંખ્યો. આ ઉપરથી પૃથુરાજ પોતાના બાપનું વૈર
લેવાને ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી. એણે ભીમદેવને હરાવી નસાડ્યો.
એવામાં શાહાશુદ્દીન દિલ્લી ઉપર ચઢી આવ્યાથી તે પાછો ગયો.

ઘોરી શાહની રૂતેહનું કારણ. ૫. મહમદ ઘોરી ભરતખંડ
ઉપર સ્વારીઓ કરવા લાગ્યો ત્યારે રાજ્યલોભથી કે કન્યા પરણ-
વાના કારણથી થયેલા કુસંપે રજપૂત રાજ્યો માંદામાંદે લડીને
નખળાં થયાં હતાં. તેમનું સૈન્ય કપાઈ ગયું હતું ને તેમની જગા
પૂરનાર ખીજા યોદ્ધા તરત પૂરા પડે એમ નહોતું. આ સમયે રજ-
પૂતોએ માંદામાંદેનું વૈર ભૂલી જઈ સંપ કરી લાહોરના અનંગ-
પાળે જેવું આર્થત્વનું અભિમાન ઉપજાવ્યું હતું, તેવું અભિમાન
ઉપજાવી એકત્ર ક્ષત્રીયળથી લડતું જોઈતું હતું, તેમ ન કરતાં
ભરતખંડના રજપૂત રાજ્યોની પાયમાલી કરનાર શાહાશુદ્દીન છેક
નજીક આવ્યો તોપણ તેઓ ચેસા નહિ. વારાફરતી પોતાનો પણ
વારો આવશે એવું તેઓ સમજ્યા નહિ, ને પોતાના દેશના ને
ધર્મના શત્રુ સામા લઢવાને ઐક્ય કરી સઘળું રજપૂતખળ જમા-
વ્યું નહિ. પણ ઉલટા દિલ્લીની શી વલે થાયછે તે ત્રાહિતની પેઠે
જોઈ રહ્યા. એટલુંજ નહિ, પણ જગારે પોતાનાથી વૈર ન વળાયું
ત્યારે કુસંપ ને દ્વેષશુદ્ધિથી કનોજના જયચંદ્રે ઘોરી શાહને દિલ્લી-
નું રાજ્ય જીતવાને આમંત્રણ કર્યું. તેથી તેણે પોતાનેજ હાથે
પોતાના પગપર ફૂહાડી મારી, તથા દેશદ્રોહીનું કાળું કસંક પોતાને

માથે લીધું. તે કલંક ભરતખંડના ઇતિહાસમાં નિરંતર રહેશે. એ સમયે રજપૂતોમાં દ્વેષ ને કુસંપ એટલા દઢ થયા હતા કે તેથી તેઓ સઘળા પોતાનું સામાન્ય હિત વિસરી ગયા; ને તેથીજ મુસલમાનો જ્ય પાગ્યા. જે એ વખતે ભરતખંડના સઘળા ક્ષત્રી રાજાઓએ પોતાનું ને સ્વદેશનું સામાન્ય હિત સમજીને સ્વધર્મ ને સ્વદેશના રક્ષણ માટે સ્વદેશાભિમાનથી ઐક્ય કર્યું હોત, તો જે ઘોરી શાહ પ્રથમ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યારે બીમદેવનો, અજમેર ઉપર ચઢ્યો ત્યારે સોમેશ્વરનો, ને દિલ્લી ઉપર પ્રથમ આવ્યો ત્યારે પૃથુરાજનો માર ખાઈને દાર ખાધી હતી, તે ઘોરી શાહ રજપૂતોના એકત્ર બળ આગળ કદી ટકી શકત નહિ, અને તે કાળે ભરતખંડમાં મુસલમાની રાજ્ય થાત નહિ.

પૃથુરાજ રાસો. ૬. એ સમયના ઇતિહાસનું વર્ણન પૃથુરાજના કવિ ચંદઆરોટે કર્યું છે, અને પૃથુરાજ રાસો કહે છે. એ રાસો પાસી કે બુની દિંદી ભાષામાં છે. તે એટલો મોટો ને સુંદર છે કે તેને પ્રાકૃત મહાભારત કહેવામાં આવે છે, અને તેના કર્તાન “ગિર-દાઈ” એટલે વરદાન પામેલો એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે. ચંદના ઝંઘ બહુ વખણાય છે, તે હાલના ભાટ ચારણો ગાય છે, ત્યારે સાંભળનારનાં ર્વાં પણ ઉભાં થાય એવા વીરરસથી ભરેલા છે.

ધર્મ. ૭. સુલતાન મહમદે સ્વારીઓ કરવા માંડી તે સમયે ઐક્યધર્મ ભરતખંડમાંથી નાશુદ થયો હતો, પરંતુ જૈનધર્મ પૂર ચઢતીમાં હતો. ગુજરાત, મારવાડ ને દક્ષિણમાં તેનું બળ વિશેષ હતું. બ્રાહ્મણધર્મની પુનઃ સ્થાપના કરનાર શંકરાચાર્ય ગુજરી ગયા હતા, ને તેમના શિષ્યો એ ધર્મની મજબૂતી કરવાને મથતા હતા. આ વખતે ભરતખંડના થોડાક રાજા સિવાય સઘળા બ્રાહ્મણધર્મમાં આવ્યા હતા, જાતિબંધન મજબૂત થયું હતું, ને સતી થવાનો રિવાજ ચાલતો હતો.

દેશસ્થિતિ. ૮. વેપારરોજગાર ને ધનદોલતમાં આ દેશ પ્રથમના જેવોજ આપ્તાદ હતો. પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં માત્ર ખરીદવાને આવતા, ને દેશીઓ દૂરના દેશમાં વેપારરોજગારે જતા.

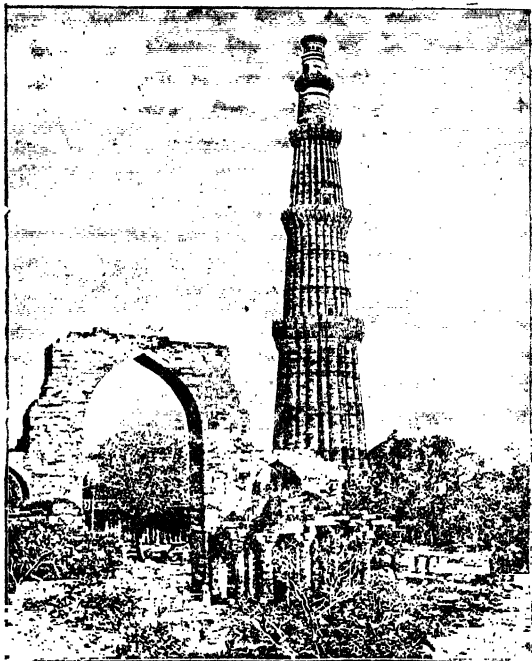
મુસલમાનોના હુમલા આ દેશમાં થવા લાગ્યા ત્યારથી તે મુસલમાની રાજ્ય સ્થપાતાં સુધીમાં પાંચસે વરસ થયાં હતાં, તેટલી લાંબી મુદતમાં માત્ર બરતખંડના ઉત્તર ભાગમાંજ હુમલા થયા. દક્ષિણમાં તો હજુ મુસલમાની ધર્મનું નામ પણ કોઈ જાણતું નહોતું. તેથી તે દેશના વેપાર રાજગારમાં તથા વિદ્યા, હુન્નર, ધનદોલત ને રાજ્યબંધારણમાં કંઈ પણ ફેરફાર થયો નહોતો. મહમદે સ્વારીઓ કરી ત્યાં સુધીના હુમલા માત્ર સિંચ ને પંજાબ ઉપરજ હતા. મહમદે ઉત્તર બરતખંડના ધણા ભાગમાં દરોડા પાડી લૂંટો કરી લોકોના જનમાલને નુકસાન કર્યું ને દેશની પાયમાલી કરી, પરંતુ એવા હુમલા લાંબી મુદતે થતા ને જે કરતા તે લૂંટીને ચાલ્યા જતા, તેથી વેપારીઓ પાછા રજપૂત રાજ્યોના આશ્રય ને રક્ષણ નીચે તાજા થતા. મહમદ ગીજની પછી લગભગ બસે વરસે શાહાબુદ્દીન આવ્યો. એટલી મુદતમાં તો લોકો આખાદ થઈ મુસલમાનોના ત્રાસ અને ફરને ભૂલી પણ ગયા હતા.

મકરણ પ મું.

ગુલામવંશ.

૧. કુતુબુદ્દીન. ૨. અહમદસ. ૩. રજુઆબેગમ. ૪. નાસરુદ્દીન. ૫. બલખન. ૬. બલખનના ગુણ. ૭. કેકુબાદ.

કુતુબુદ્દીન. ૧. શાહાબુદ્દીનનો સખો કુતુબુદ્દીન કેવી રીતે દિલ્હીનો પાદશાહ થયો તે વાત પાછળ આવી ગઈ છે. એણે દિલ્હીની પાસે એક મિનારો બંધાવવા માંડ્યો તેને કુતુબમિનાર કહેછે. તે હજુ ઉભો છે. કુતુબુદ્દીન પહેલાં ગુલામ હતો. તે પોતાની લાયકી ને હોશિયારી વડે દિલ્હીના પાદશાહ થયો તેથી એના વંશને ગુલામવંશ કહેછે. એણે નીતિ ને સદાચરણથી ચાર વરસ રાજ્ય ચલાવ્યું. તે ઈ. સ. ૧૨૧૦ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો આરામ પાદશાહ થયો. પણ તેનામાં દમ ન હોવાથી તેના બંને અહમદસે તેજ સાલમાં તેને મારીને ગાદી લીધી.

કુતુબ મિનાર.

અહતમસ. ૨. અહતમસ પાદશાહ ખુદુ અહાદુર હનો. ગાદીએ
મેહા પછી થોડાજ વરસમાં ગીજનીના પાદશાહ હિદનું રાજ્ય પાછું
મેળવવાને દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યો, પણ અહતમસે તેને હરાવીને
પાછો કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૨૧૫. વળી તેણે પંજાબ ને બંગાળના
સ્વતંત્ર થઈ ગએલા સુબાને હરાવીને તેમનું રાજ્ય દિલ્હીના રાજ્ય
સાથે જોડી દીધું. એના વખતમાં જંઘિસખા નામે અહાદુર પણ

કૂર મોગલ પાદશાહ કાબુલ જીતીને ખારીજમ (ખીલા) ના શાહ-
જાદાની પાછળ પડી સિંધુ નદી સુધી આવ્યો. પણ ત્યાંથી તે
આગળ નહિ વધતા ઈરાન તરફ ગયો. એ ભરતખંડના લોકોનાં
નસીબ જાણુવાં. કેમકે તે વખતમાં મોગલો મુસલમાન થયા નહોતા,
તોપણ તેઓ કૂર ને લૂટારા હતા. જંત્રિસખાના ડરથી મુક્ત થયા
પછી અલ્તમશે લશ્કર જમાવીને માળવા ઉપર ચઢાઈ કરી, તથા
તે રાજ્ય જીતીને ત્યાંના પરમાર રાજ્યની આખર આણી. ઈ. સ.
૧૨૩૧. એ સાલથી માળવા દિલ્હીના રાજ્યનો પ્રાંત થયો. કુતુબુ-
દ્દીને ચણાવવા માંડેલો કુતુબમિનારો એણે પૂરો કરાવ્યો. એ મિ-
નારો દુનિયાના કોઈ પણ મિનારો કરતાં ઉંચો છે. એની ઉંચાઈ
૧૧૦ હાથ છે. એ પાદશાહ ઈ. સ. ૧૨૩૬ માં ૨૫ વરસ રાજ્ય
કરી મરણ પામ્યો, ત્યારે ગુજરાત, મેવાડ ને દક્ષિણ સિંધ સિ-
વાયનો આખો ઉત્તર ભરતખંડ એના તાબામાં આવ્યો હતો.

રજઆબેગમ. ૩. અલ્તમસ પછી તેનો દીકરો ગાદીએ બેઠો.
પણ તે નહારો હોવાથી અમીર ઉમરાવોએ એજ સાલમાં એને
ઉઠાડીને એની બેન રજઆબેગમને ગાદી આપી. મુસલમાનોને તખ્તે
દિલ્હીની ગાદીએ માત્ર એજ બેગમ થઈ. એ બહુ બહાદુર, લણેલી,
ઉઘોગી ને દૃઢ મનની હતી. પણ તેના હબ્સી ગુલામ ઉપર તેની
મહેશ્વરની થવાથી તેના પછાણ સરદારોએ તેને મારી નાંખી. ઈ.
સ. ૧૨૩૯. તેની પછી સરદારોએ અલ્તમસના બીજા છોકરા
બહેરામને ગાદી આપી. પણ બે વરસમાં તે મરાયાથી તેનો ભત્રિજો
મસાઉદ પાદશાહ થયો. ૧૨૪૧. એ પાદશાહની પણ સરદારોએ
એવીજ વલે કરીને તેના કાકા નાસરુદ્દીનને ગાદી આપી. ૧૨૪૬.
બહેરામ ને મસાઉદના સમયમાં મોગલોએ પંજાબ ને બંગાળા ઉ-
પર સ્વારીઓ કરી, પણ પકાણાએ તેમને હરાવીને પાછા કાઢ્યા.

નાસરુદ્દીન. ૪. નાસરુદ્દીન બહુ લલો ને સદ્ગુણી પાદશાહ હતો.
તેને એકજ બેગમ હતી, તેના હાથની રસોઈ તે જમતો. તે કુરા-
નની નકલો કરી તેના પૈસાવડે તે પોતાનું ગુજરાન ચલાવતો. તે
કહેતો હતો કે સરકારી ખજાનામાંથી ખાનગી ખર્ચ કરવાનો મને

હક નથી. એ પોતાનો વખત ખુદાની બંદગીમાં ને પુસ્તકો લખવામાં ગાળતો. તેના રાજ્યનો સબજો કારભાર તેનો વિશ્વાસુ વઝીર બલખન ચલાવતો. તેના વખતમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ત્યાંના સુબા શિરખાંએ પાછા વાળ્યા, તથા ગીજની જીતી લીધું. વળી સિંધ, મેવાડ, ચંદેરી ને બુદેલખંડમાં રજપૂતોએ બળવા કર્યા, તે પણ બલખને સમાવ્યા. એના સમયમાં મોગલોના રાજા હોલાકુખાંની તરફથી વકીલ આવ્યો હતો. તેને પાદશાહે બહુ માન આપ્યું. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૨૬૬ માં અપુત્ર મરવાથી તેનો વઝીર બલખન પાદશાહ થયો.

બલખન. પ. બલખનખાં પણ અલ્તમસનો ગુલામ હતો. તે પોતાની હાંશિઆરી ને બહાદુરીવડે વધીને પાદશાહ થયો. એ સમયે ઉમરાવો રાજ્યના ધણીરણી થઈ પડ્યા હતા. તેઓ મરજીમાં આવે તેને ગાદીએથી ઉઠાડતા ને મરજીમાં આવે તેને બેસાડતા. એ ઉમરાવોની સત્તા એણે પ્રથમ તોડી. તેણે બંડખોર અને ગુન્હેગાર ઉપર જુલમ કરી ત્રાસ બેસાડી રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યો. દિલ્હીની દક્ષિણના મેવાત પ્રાંતના લોકો વારે વારે બળવો કરતા, તેમાંના એક લાખ માણસો મારી નાખી તેમનું મૂળ કાઢ્યું; તથા જે જંગલોમાં તેઓ ભરાઈ રહેતા તે જંગલો કપાવી નાખી વસ્તી થવા જોગ સપાટ મુલક બનાવ્યો. બંગાળના સુબા તોઅલખેગે બળવો કર્યો તે સમાવવાને લશ્કર મોકલ્યું, પણ તેનો સરદાર હારીને પાછો આવ્યો, તેથી તેણે પંડે જઈને તોઅલખને હરાવીને માર્યો એટલુંજ નહિ, પણ સરદારોમાં ત્રાસ બેસાડવા સાફ પેલા હારીને નારી આવનાર સરદારને ફાંસી દીધો; ને બંગાળમાં પોતાના દીકરા બકારાખાને તેણે સુબો કરાવ્યો; તથા પંજાબના સુબા શિરખાંના મરણથી તેની જગાએ પોતાના વહાલા દીકરા મહમદને સુબો બનાવ્યો. મહમદે ધરાની મોગલો જોડે બે વાર લઢાઈ કરીને તેમને હરાવ્યા, ને તેમણે દબાવેલો મુલક પાછો લીધો. પણ બીજી વારની લઢાઈમાં મહમદ માર્યો ગયો. પાદશાહ આ સમયે ૮૦ વરસનો વૃદ્ધ થયો હતો, તેવામાં પોતાના બહાદુર ને વહાલા પુત્રના મરણના

સમાચાર મળ્યા તેના શોકમાંજ તેણે પ્રાણ તત્ત્યા. ઇ. સ. ૧૨૮૭.

અલખનના ગુણ. ૬. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર પણ કૂર હતો. એના મોટા દીકરા મહમદ વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો હતો. એના વખતમાં મધ્ય એશિયામાંથી મોગલોના જૂલમથી નાસી આવેલા પંદર પાદશાહો એને આશ્રયે રહ્યા હતા. તે પાદશાહોએ ખોએલાં રાજ્યો (અગદાદ, ખારીજમ, ધોર) નાં નામ દિલ્લીના મહોલ્લાઓને આપ્યાં હતાં.

કૈકુબાદ. ૭. અલખને મરતી વખતે મહમદના દીકરા કૈબુશરને રાજ્ય આપવા ઠરાવ કર્યો હતો, પણ ઉગતાને પૂજનાર એના અમીરોએ બંગાળાના સુબા બકારાખાના દીકરા કૈકુબાદને ગાદી આપી. એ પાદશાહ બદ્દેલીમાં પચાસી તેના કારભાર નાજમુદ્દીન નામે વજર કરવા લાગ્યો. એ વજરે મુસલમાન ન થએલા મોગલોને કાપી નાંખ્યાં; તથા પાદશાહને તેના બાપ સાથે કજીઓ કરાવ્યો. કૈકુબાદ બકારાખાની સામે લડવાને ઉઠ્યો, પણ ચતુર બકારાખાએ પોતાના દીકરાને પોતાના રક્ષક લઈ વજરનો ઘાત કરાવ્યો. વળી પાછો કૈકુબાદ બદ્દેલીમાં પડ્યો, તેથી તેના નવા વજર જલાલુદ્દીને તેને મરાવી નાંખ્યો ને તે પોતે પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૨૯૦.

પ્રકરણ ૬ ફું.

સ્વીલજી વંશ.

૧. જલાલુદ્દીન. ૨. અલ્લાઉદ્દીન. ૩. ગુજરાતનું શત્રુ. ૪. રણથંભોરની શત્રુ. ૫. ચીતોડગઢની શત્રુ. ૬. દક્ષિણ ઉપર શત્રુ. ૭. મોગલોની કતલ. ૮. રજપૂતોના બળવા. ૯. પાદશાહની ઘાત. ૧૦. મુખારફ. ૧૧. ખીલજી વંશની આખર. ૧૨. ઉપદેશ.

જલાલુદ્દીન. ૧. જલાલુદ્દીન જતે ખીલજી પઠાણ હતો, માટે એના વંશજોને ખીલજીવંશના કહેછે. જોકે એ પોતાના પાદશાહને

મારીને ગાદીએ બેઠો હતો, તોપણ પાદશાહ થયા પછી એણે એના દુશ્મનો ઉપર દયા કરી. તે એટલો તો દયાળુ હતો કે ગુન્હેગારને પણ છોડી દેતો. પણ એવી અયોગ્ય દયાનું ફળ સારું થયું નહિ. રાજ્યમાં ખૂન, ચોરી ને લૂટ વધી પડ્યાં. બ્રાહ્મણનો ભત્રિજો કરાનો સૂખો હતો તેણે બંડ કર્યું. પાદશાહે તેને હરાવી મુલતાનની સુખાગીરી ઉપર નીમ્યો. એના વખતમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા તેમને તેણે હરાવ્યા, પણ તેમના પર ક્રૂરતા ન કરતાં સલાહ કરી, તેથી ૩૦૦૦ મોગલો તેની ચાકરીમાં રહ્યા ને મુસલમાન થયા. ઈ. સ. ૧૨૯૨. તેમને રહેવાને દિલ્લીમાં જગા આપી તે મોગલપરાને નામે હજુ પણ જાણીતી છે. જલાલુદ્દીનનો ભત્રિજો અલ્લાઉદ્દીન પ્રયાગની પાસે કરાનો સૂખો હતો, તે બહુ બહાદુર અને છાતીધડો પણ જૂલમી ને ક્રૂર હતો. તેણે ૮૦૦૦ સ્વારો લઈ વિંધ્યાચળની દક્ષિણમાં સ્વારી કરી. દક્ષિણદેશ ઉપર સ્વારી કરનાર આ પહેલોજ મુસલમાન સરદાર હતો. અલ્લાઉદ્દીને જાહેર કર્યું કે પાદશાહની નોકરી છોડી રાજ્યમહેદ્રિના મહારાજને ત્યાં નોકર રહેવા જાઉં છું. તેથી રજપૂતોએ એને અટકાવ્યો કે હેરાન કર્યો નહિ. એવી છેતરપંડી કરીને એણે મહારાષ્ટ્રની રાજ્યધાની દેવગીરી ઉપર છાપો માર્યો, ને જણાવ્યું કે આખી પાદશાહી ફોજ પાછળ આવે છે, તેની હરાલનો ભાગ લેઈ હું આવ્યો છું. રજપૂતો આથી ડર્યા અને સામા થયા નહિ, તેથી અલ્લાઉદ્દીન પુષ્કળ લૂંટ લઈ પાછો કરે ગયો. ધરડો જલાલુદ્દીન પોતાના ભત્રિજાની શીકરમાં હતો, તે પાછો આવ્યાના સમાચાર સાંભળીને તેને મળવા ગયો. એના સરદારોએ એને ચેતાવ્યો કે અલ્લાઉદ્દીનની ઇચ્છા રાજ્ય મેળવવાની છે, માટે તેને મળવા ન જવું. પણ પાદશાહે તે ગણકાર્યું નહિ. તે જોવો અલ્લાઉદ્દીનને ભેટવા જાયછે તેવોજ ખૂની અલ્લાઉદ્દીને તેનો ધાત કરાવ્યો. ઈ. સ. ૧૨૯૫. દેવગીરીથી આણેલી લૂંટવડે લશ્કર તથા ઉમરાવોને રાજી કરી તે પાદશાહ થયો. ગાદીએ બેઠા પછી રાજ્યનો દાવો કરનાર પાદશાહી કુટુંબનો એણે ધાત કરાવ્યો. જલાલુદ્દીન દયાળુ છતાં સ્વાર્થને લીધે એણે બે

ખૂન કર્યો હતાં. કૈકુઆદને મરાવી ગાદી લીધી તે પ્રથમ ખૂન. એના બીજા ખૂનની વાત આ પ્રમાણે છે. સીદી મૌલા કરીને એક ફકીર ધણું ધર્મદાન કરતો હતો. તેની પાસે પારસમણી છે એવું સાંભળ્યા ઉપરથી તે લેવાને તેને મરાવ્યો. તે પછી વાવંટોળ થયો, તેનો વડો પુત્ર મૂઓ, વરસાદ ન થયો, દુકાળ પડ્યો ને થોડી મુદતમાં પાદશાહ પણ મરાયો, આ અનર્થ ફકીરે મરતી વખતે દીધેલા શાપથી થયો એમ લોકો માનવા લાગ્યા.

અલ્લાઉદ્દીન. ૨. પઠાણ પાદશાહના વારામાં મુખ્યત્વે ચાર બનાવ બનતા. ૧. જેનું બળ હોય તે સામાને મારીને પાદશાહ થાય; ૨. ખંડીઆ રજપૂત રાજાઓ ને મુસલમાન સુબાઓના બળવા; ૩. વાયવ્યકોણના ઘાટોને ગાળે મોગલોની સ્વારીઓ. ૪. સ્વતંત્ર રજપૂતરાજ્યો જીતવાને સ્વારીઓ. એ બધા બનાવોમાં મારામારી અને કાપાકાપી ઘણી થતી, લૂંટફાટથી રૈયત હેરાન થઈ પાયમાલ થતી.

ગુજરાતનું જીતવું. ૩. અલ્લાઉદ્દીને ઇ. સ. ૧૨૯૭ માં ગુજરાત ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના વાઘેલા રાજા કરણવેલા પાસેથી ગુજરાત જીતવું; ત્યારથી ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું. કરણવેલો દેવગીરીના રાજાના આશ્રય નીચે બાગલાણમાં નારી ગયો. સન ૧૨૯૮. મોગલ સરદાર તઘલખખાં દિલ્હી સુધી ધસી આવ્યો, તેને અલ્લાઉદ્દીનના સરદાર જાફરખાંએ હરાવ્યો ને તેની પાછળ પડ્યો. પણ અલ્લાઉદ્દીને તેને મદદ નહિ મોકલતાં મોગલોને હાથે મરવા દીધાં.

રણથંભોરની જીત. ૪. ઇ. સ. ૧૩૦૦ માં પાદશાહે રણથંભોર ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો. એ ગઢ ઘણો મજબૂત હોઈ રજપૂતોના તાબામાં હતો. પાદશાહે ઘેરો ઘાલી એ ગઢ લીધો, એવામાં જે રીતે જલાલુદ્દીનને મારી એણે રાજ્ય લીધું હતું, તે રીતે રાજ્ય મેળવવાને એના ત્રણ ભત્રિજાઓએ યત્ન કર્યો. તેમાં તેઓ ફાવ્યા નહિ ને માર્યા ગયા.

ચિતોડગઢની જીત. ૫. ઇ. સ. ૧૩૦૩ માં પાદશાહે ચિતોડને ઘેરો ઘાલ્યો. કેટલાક દગાફટકા ને બહાદુરી વડે એ ગઢ જીત્યો,

પણ ત્યાંના સિસોદીઆ રાણા તાબે થયા નહિં. થોડી મુદતમાં રાણા હમીરે ચિતોડગઢ પાછો જીતી લીધો. ઇ. સ. ૧૩૦૪-૫ માં મોગલો પંજાબ ઉપર પાંચ વાર ચઢી આવ્યા, પણ તેમને પંજાબના સુઆ ગાજખાને હરાવ્યા. એ લઢાઇમાં પકડાયલા મોગલોને પાદશાહે હાથીને પગે બાંધી છુંદી માર્યાં.

દક્ષિણ ઉપર જીત. ૬. ગુજરાત જીત્યું ત્યારે ખંભાતથી કાઠુર નામે એક ગુલામ પકડાયો હતો, તેના ઉપર પાદશાહની પ્રીતિ થવાથી તેને લશ્કર આપી ઇ. સ. ૧૩૦૬ માં દક્ષિણ જીતવાને મોકલ્યો. તેણે પ્રથમ દેવગીરીના રાજા રામદેવ ઉપર સ્વારી કરીને તેને પકડીને દિલ્લી આણ્યો. પાદશાહે રાજા થઇને તેને ખંડીઓ રાજા બનાવ્યો. ત્યાંથી કાઠુર તૈલંગણ ઉપર સ્વારી કરીને મહા પરાક્રમે તૈલંગણની રાજ્યધાની વરંગુગ જીત્યું, ને એ રાજ્ય પણ ખંડીઉ બનાવ્યું. ઇ. સ. ૧૩૦૯. આગળ જતાં ઇ. સ. ૧૩૧૨ સુધીમાં કાઠુરે બીજી સ્વારીઓ કરીને મહારાષ્ટ્ર, કર્ણાટક, મહીસુર ને મલબાર એ સઘળું જીતીને સેતુબંધ રામેશ્વરમાં મસીદ બંધાવી. કાઠુરે આખા દક્ષિણ દેશ ઉપર દિલ્લીના પાદશાહની આણુ ફેરવી. દિલ્લીના આગલા કાંઇ પણ પાદશાહની સત્તા દક્ષિણમાં એટલે લગી જામી નહોતી.

મોગલોની કતલ. ૭. ગીજનીના ઘોર, ગુલામ ને ખીલજ વંશના પઠાણ ને તુર્ક મુસલમાનો ને મોગલ એ રીતે મધ્ય એશિયામાંથી ત્રણ ટોળાં ભરતખંડના ઉત્તર ભાગમાં આવ્યાં, તેથી ત્યાં મુસલમાનની વસ્તી બહુ થઇ. મોગલો પ્રથમ તો પંજાબ જીતવાને આવ્યા હતા, પણ તે નહિ જીતાવાથી દિલ્લીના પાદશાહની નોકરીમાં રહ્યા. ગુલામવંશના વારામાં એ મોગલ સિપાઇઓ બળવાન થયાથી ઇ. સ. ૧૨૮૬ માં તેમની કતલ કરાવી. એ મોગલોમાંના ત્રણ હજાર પ્રથમ ઇ. સ. ૧૨૯૨ માં મુસલમાન થયા. આગળ જતાં મોગલોની વસ્તી વધી પડી ને તેઓ દગો કરવા લાગ્યા. ત્યારે ઇ. સ. ૧૩૧૧ માં અલ્લાઉદ્દીને પંદર હજાર મોગલો કપાવી નંખાવ્યા.

રજપૂતોના બળવા. ૮. અક્ષાઉદીનના સમયમાં દુર્ગ, પઠાણુ ને મોગલ લશ્કરની ખૂબ ભરતી થવાથી તે દક્ષિણ ભરતખંડ જીતવાને સમર્થ થયો. તોપણ રજપૂતો નિરાશ થયા નહિ. ગુજરાતના રજપૂતોએ બંડ કર્યું ને રાણા હમીરે ચીતોડ પાછું લીધું, તથા દક્ષિણમાં રામદેવના જમાઇ હરપાળે બંડ કરીને મુસલમાન ક્ષિત્તે-દારોને કાઢી મુક્યા.

પાદશાહની ઘાત. ૯. દિલ્હીમાં દારૂની કેફથી પાદશાહનું મન બગડ્યું. તેમાં તેણે પોતાના બાઇ અલફખાં તથા બહાદુર સરદાર અલ્પખાને મરાવ્યા, તેથી ઘણે ઠેકાણે બંડો ઉઠ્યાં. એવામાં પાદશાહના વહાલા સરદાર કાપુરે તેને ઝેર દેધને માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૧૫.

મુખ્યારક. ૧૦. કાપુરે અક્ષાઉદીનના દીકરા ઉમરને ગાદીએ બેસાડ્યો ને પોતે કારબાર કરવા લાગ્યો, તથા ઉમરના બે બાઇ-ઓની આંખો ફેડીને ત્રીજા મુખ્યારકને મારવાને મારા મોકલ્યા. એ મારાને પોતાના ધરેણ્યાગાંઠા આપી મુખ્યારક ઉગર્યો. આ વાત ઉમરાવોના જાણવામાં આવ્યાથી, તેમણે કાપુરને માર્યો ને મુખ્યારકને ગાદી આપી, પણ તે બહુ દુષ્ટ ને રંડીબાજ હતો. એણે મહારાષ્ટ્રના રાજા હરપાળની જીવતાં ચામડી ઉતરાવી મરાવી નાંખ્યો. એનો કારબાર ખુશરખાં નામે મુસલમાન થયેલો ઢેડ કરતો હતો. એ ખુશરખે મલખાર સુધી સ્વારી કરીને મુલક લૂંટ્યો ને મુખ્યારકને મારી રાજ્યનો ધણી થયો.

ખીલજી વંશની આખર. ૧૧. ખુશરખે ખીલજી વંશના કોઇ પણ બાળકને જીવતો રહેવા દીધો નહિ. એ અંતઃકરણથી મુસલમાન થયો નહોતો, તેથી પાદશાહ થયા પછી મસીદોમાં મૂર્તિઓ ગોઠવી ને પોતે કુરાન ઉપર બેસવા લાગ્યો. એણે દિલ્હીમાં ફરીને દેશી રાજ્ય સ્થાપવા મહેનત કરી, પણ એ ઢેડ હોવાથી રજપૂતો એના પક્ષમાં આવ્યા નહિ. જાતિબંધન ને જાતિ-અભિમાને આ-ર્યોનું એકત્ર બળ થતું અટકાવ્યું. આ બધું મુસલમાન સામા સંઘળા મુસલમાનો ઉઠ્યા. તેવામાં પંજાબના સુખા ગાજીખાં તથા લખે ખુશરખે હરાવીને માર્યો, ને દિલ્હીનું રાજ્ય જીત્યું ઇ. સ.

૧૩૨૦. એ રીતે ખીલજી વંશની આખર આવી.

ઉપદેશ. ૧૨. એ વંશના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે માથુસ રાજ્યલોકથી પાપ કરે છે, પણ ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં એ પાપનો બદલો પરમેશ્વર તરફથી મળ્યા વગર રહેતો નથી. જલાલુદ્દીન, અલાઉદ્દીન, કાકુર, ખુશરૂ એ બધા ખૂન કરી સત્તાધારી થયા, પણ બહુ સંભાળ રાખ્યા છતાં તે સર્વનાં ખૂનજ થયાં હતાં. માટે પાપ કરવાનો વિચાર કરવો એ પણ પાપ છે, એમ સમજી તેથી વેગળા રહેવું.

પ્રકરણ ૭ મું.

તઘલરવ વંશ.

૧. ગ્યાસુદ્દીન. ૨. મહમદ. ૩. સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૪. પાદશાહનાં ગાંડાધનાં કામ. ૫. ફીરોજશાહ. ૬. લોકોપયોગી કામ. ૭. મહમદ. ૮. સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૯. તૈમુરની સ્વારી.

ગ્યાસુદ્દીન. ૧. રાજ્ય જીત્યા પછી ગાજખાંએ (ગ્યાસુદ્દીને) બધા લોકો ભેગા કરીને રાજ્યકુળના કાંઈ યોગ્ય પુરુષને માદી આપવાને કહ્યું, પણ સર્વેએ એકે અવાજે એનેજ પાદશાહ ઠરાવ્યો. તે બહુ ડાહ્યો પાદશાહ હતો. તેણે ખેડુતોના હકમાં કેટલાક લાભકારી ઠરાવ કર્યા. તે વખતે બંગાળમાં બકારાખાં સ્વતંત્રપણે કારબાર કરતો હતો, તેને પાદશાહે બંગાળે જઈને બહાલ રાખ્યો તથા સોનારગામ (લાકા) નો મંદોબસ્ત કરીને તે પાછો આવ્યો. એના મોટા દીકરા મહમદે દક્ષિણમાં તૈલંગજી ઉપર સ્વારી કરી હતી, તે જીત કરીને પાછો આવ્યો તેની મુલાકાત લેવાને પાદશાહ સામે ગયો. બંનેની મુલાકાત માટે મહમદે લાકડાનો એક માંડવો કરાવ્યો હતો, તે એકદમ પડરાયી પાદશાહ તેની નીચે અમદાઇ બૂઓ. એ ગ્યાસુદ્દીન દિલ્હીની નજીક તખતખાબાદ નામે એક ધડી બંધાવી ત્યાં રહેતો હતો. ગ્યાસુદ્દીનના મૃત્યાથી ઇ. સ. ૧૩૨૫

માં તેનો દીકરો મહમદ પાદશાહ થયો. એને જુમાખાં પણ કહે છે.

મહમદ. ૨. એના વારમાં મોગલો પંજાબ ઉપર ચઢી આવ્યા, તેમને ધન આપીને પાછા કાઢ્યા, એ પાદશાહ લડાઈમાં શરો, વિદ્વાન, વૈદકમાં કુશળ, ઇશ્વરભક્ત ને વિદ્વાનોને આશ્રય આપનારો, પણ અવિચારી ને ગાંડો હતો. એના વખતમાં મહારાષ્ટ્ર ને તૈલંગણુ ખાલસા કર્યાથી બધા પઠાણુ પાદશાહો કરતાં એના રાજ્યની હદ વધારે થઈ; પણ અવિચાર, ગાંડાઈ ને કૂરપણુથી રાજ્યમાં હિંદુ મુસલમાનોએ બળવા કર્યા ને તેઓ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એના જૂલમથી પ્રજા નાસી જવા લાગી અને કનોજ વગેરે ઠેકાણે ઘેરો ઘાલી હજારો માણુમોને તેણે મારી નાખ્યા, વળી એણે મનુષ્યનો શિકાર કરવાની યુક્તિ કરીને કૂરતાની હદ વાળી. લશ્કર વડે ગોળ ચકાવો ઘેરી એ ચકાવો નાનો કરતાં કરતાં છેવટે તેમાં જે માણુસો ઘેરાય તેમનો તે શિકાર કરાવતો. માળવા ને પંજાબમાં બંડ થયાં તે એણે સમાવ્યાં.

સ્વતંત્ર રાજ્યોની સ્થાપના. ૩. બંગાળામાં એક ફકરહીન નામે સરદારે બળવો કરી તે રાજ્ય સ્વતંત્ર કર્યું. ઇ. સ. ૧૩૩૯. કર્ણાટકના બક્ષાળ રાજ્યએ તુંગભદ્રાને કાંઠે વિજયનગરમાં એક બેરાવર હિંદુ રાજ્ય સ્થાપ્યું. તથા તૈલંગણુના રાજ્યએ વરંગુળમાંથી મુસલમાની લશ્કર હાંકી કાઢીને ત્યાં રજપૂત રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૩૪૪. દિલ્હીમાં ગંગુ નામે એક બ્રાહ્મણને ત્યાં જાફરખાં નામે ગુલામ હતો, તે આગળ જતાં પાદશાહ થશે એવું બવિષ્ય કહીને તેને તે બ્રાહ્મણે છોડી દીધો. જાફરખાં છૂટો થઈને દક્ષિણમાં ગયો ને ત્યાં તેણે જુમાખાંના વખતમાં બળવો કરીને ગુલબર્ગમાં મુસલમાની સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૩૪૭. પોતાને ગુલામગીરીમાંથી મુક્ત કરી સારું બવિષ્ય બાખનાર બ્રાહ્મણનું નામ રાખવાને પોતાના રાજ્યનું નામ તેણે બ્રાહ્મણી રાજ્ય પાડ્યું તથા તે બ્રાહ્મણને બોલાવીને પોતાના જમદાનખાનાનો ઉપરી નીમ્યો. ગુજરાતમાં તથા માળવામાં બીજા બળવા થયા, તે સમાવવાને પાદશાહ ગુજરાતમાં આવ્યો, ને સુરત તથા ખંભાત

લૂંટીને બળવાખોરોને ગોંડળ આગળ હરાવ્યા. ત્યાંથી બળવાખોર સિંધમાં નહા. પાદશાહ તેમની પાછવાડે ગયો, પણ મોટો પડી ક્ષત્રીમાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ ૧૩૫૧.

પાદશાહનાં ગોંડાઈનાં કામ. ૪. એ પાદશાહ ગણે ને અ-
વિચારી હતો, તેથી પ્રજાને ઘણું નુકસાન થયું. મોગલોને પૈસા
આપ્યાથી ખજાનો ખાલી થયો; તેવામાં ચીન ને ઇરાન જીતવાનો
તેને તરંગ આવ્યો. પોતાના રાજ્યમાં ઉઠેલા બળવા તો સમ્યા
નહોતા, ને એક પછી એક સ્વતંત્ર રાજ્યો થઈ પ્રતિ જૂટા પડતા
હતા, તોપણ એક લાખ ફોજ તૈયાર કરી હિમાલયને માર્ગે ચીન
ઉપર મોકલી. ચીના લોકે તેમને હરાવી નસાડ્યા, તથા પાછળ
પડી તેમનો નાશ કર્યો. ખીજ એક ફોજને ઇરાન ઉપર જવાને
તૈયાર કરી, પણ ખજાનો ખાલી થવાથી તે ફોજને ઇરાન ઉપર
નહિ મોકલતાં રજા આપી. તેણે દેશમાં પસરીને રૈયતને લૂંટી,
હેરાન કરી મુલકનું સત્યાનાશ વાળ્યું. આ પ્રમાણે ખાલી થએલો
ખજાનો ભરવાને એણે રૈયત ઉપર નવી જમાબંધી કરી. દસથી
વીસ ધણો કર વધારી મૂક્યો. તેથી જમીન ખેડાયા વગરની પડ-
તર રહી, ને ખેડુતો દુઃખી થયા. વળી ખજાનો ભરવાને રૂપાના
બદલે પીતાળનું નાણું ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો, પણ તે પરદેશીઓએ
લીધું નહિ, તેથી માત્ર એનાજ રાજ્યમાં એના જૂલમથી ચાલ્યું.
તે નાણું ખેડુતો પાસેથી એની પાસે આવી એનાજ ખજાનામાં
ભરાયું; ને રૈયતને વેપાર રાજગારમાં આપદા ભોગવતી પડી. વળી
દેવગીરી ગામ એને પસંદ પડ્યાથી ત્યાં રાજ્યધાની કરવાનો વિ-
ચાર કરી દિલ્હીના લોકોને ત્યાં જઈ વસવા એ ત્રણ વાર હુકમ
કર્યો તેથી પ્રજાને મહા આપદા પડી, તથા ઘણું નુકસાન થયું.
છતાં તેનો વિચાર પાર ન પડ્યાથી અંતે તે વાત પડતી મૂકવી
પડી. વળી પોતાનો દાંત પડી ગયો, તેના ઉપર તેણે પુષ્કળ પૈસા
ખરચી મસીદ બંધાવી હતી.

ફીરોજશાહ. ૫. મહમદ પછી તેનો ભત્રિજો ફીરોજશાહ તેની

ગાદીએ બેઠા. એણે સિંધનો બળવો સમાવ્યો. ઇ. સ. ૧૩૫૩. પણ બંગાળાની ને બ્રાહ્મણી રાજ્યોની સ્વતંત્રતા કબૂલ કરી. ઇ. સ. ૧૩૫૬. આગળ જતાં ગુજરાતમાં બળવો થયો, તે સમાવવાને પાદશાહે ગુજરાત ઉપર ઇ. સ. ૧૩૭૨ માં સ્વારી કરી, પણ તે બરાબર સમ્યો નહિ.

લોહોપયોગી કામ. ૬. એ પાદશાહ બહુ પરાપકારી, ભોળો અને દયાળુ હતો. એના હાથ નીચે તૈલંગણના એ હિંદુ વજીર હતા. તેમની સલાહથી એણે બેકુતો ઉપરના કર ઓછા કર્યા. વસુલ બાકી રહે તો તે બાકી રાખવાના ઠરાવ કરી બેકુતો ઉપરનો જીલમ બંધ કર્યો. મુસલમાની રાજ્યમાં રીબાવી રીબાવીને મારવાની, હાથ, નાક, કાન કાપવાની વગેરે કૃર સજા કરતા તે બંધ પાડી તથા દેહાંત દંત પણ જોમ બને તેમ થોડો કરવાનો ઠરાવ કર્યો. એણે ખેતીના ઉપયોગમાં આવે એવા બંધ બંધાવ્યા, તળાવો ખોદાવ્યા, નહેરો કરાવી, ને મુસાફરો માટે પૂલ તથા ધર્મશાળા બંધાવી; વળી રસ્તા ને હમામખાનાં બંધાવ્યા, નિશાળો તથા દવાખાનાં ચાલુ કર્યા. એણે બંધાવેલી નહેરોમાંથી જમના નદીથી સતલજ નદી સુધી ખોદાવેલી નહેર હજી છે, ને તે અંગ્રેજ સરકારે સમી કરાવી છે. એ બલો પાદશાહ ૯૦ વરસની વયે ૩૭ વરસ રાજ્ય કરી. ઇ. સ. ૧૩૮૮ માં મરણ પામ્યો.

મહમદ. ૭. શીરોજીદીન પછી તેનો પૌત્ર ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ થયો, પણ પાંચ માસમાં તે મરાયાથી અબુબકર ગાદીએ બેઠો. એક વરસમાં તે પણ મરાયાથી નાસરુદ્દીન પાદશાહ થયો. ઇ. સ. ૧૩૯૦. એણે ચાર વરસ રાજ્ય કર્યું. તેના પછી ઇ. સ. ૧૩૯૪ માં તેનો ભાઈ મહમદ તખ્તનશીન થયો.

સ્વતંત્ર રાજ્ય. ૮. મહમદ નાનો હોવાથી તથા રાજ્યમાં અવ્યવસ્થા હોવાથી ગુજરાત, જુવાનપુર, માળવા ને ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય થયાં.

તૈમુરની સ્વારી. ૯. એના વખતમાં તાતાર દેશનો મોગલ પાદશાહ તૈમુર હિંદુસ્તાન ઉપર ચઢી આવ્યો. મહમદ ગુજરાતમાં નાસી ગયો. તૈમુરે દીક્ષી જતી ને ત્યાં કતલ તથા લૂંટ ચલાવી. છેવટે લોકોના જીવ લેતાં લેતાં તેની ફેજ થાકી ને લૂંટવાનું કાંઈ ન રહ્યું ત્યારે તે જંખ્યો. એ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સુધી શહેર લૂંટ્યું તથા બાળ્યું ને મહા અનર્થ કર્યો. તૈમુર અખુટ લૂંટ લઈને પાછો ગયો. જતી વખતે પંજાબમાં પોતાની વતી ખીજરખાં નામે સુખો મૂક્યો. તૈમુર ગયા પછી મહમદ પાછો આવ્યો, ને મરતાં સુધી રાજ્ય કર્યું, ઇ. સ. ૧૪૧૨. મહમદ પછી દોલતખાં લોદીએ પંજર માસ સુધી રાજ્ય કર્યું. ૫ થી ઇ. સ. ૧૪૧૪ માં ખીજરખાંએ તેને કાઢીને દિલ્હીની ગાદી લીધી.

તૈમુર.

પ્રકરણ ૮ મું.

સૈયદ તથા લોદી વંશ.

૧. ખીજરખાં. ૨. ખીજરખાંના વંશજ. ૩. બહિલોલ લોદી. ૪. સિકંદર લોદી. ૫. ઇબ્રાહીમ લોદી.

ખીજરખાં. ૧. ખીજરખાં હજરત મહમદનો વંશજ હતો, એમ કહેછે, ને તેથી તેના વંશજો સૈયદ કહેવાયછે. એણે તૈમુરની વતી સાત વરસ સુધી દિલ્હીનું રાજ્ય ભોગવ્યું ને તે મુદતમાં રૈય-

ને ન્યાય તે સુખ આપી તેમનો પ્રેમ મેળવ્યો.

ખીજરખાંના વંશજ. ૨. ઇ. સ. ૧૪૨૧ માં ખીજરખાં મૂ-
આ પછી તેની ગાદીએ અનુક્રમે મુબારક, મહમદ અને અલ્લાઉ-
દ્દીન એવા ત્રણ પાદશાહ થયા. તેમના વખતમાં દિલ્હીની પાદશા-
હત પડી ભાગી. તેમનો અમલ તુટીને રાજ્યની હદ છેક દિલ્હીની
પાસે આવી ગઈ. અલ્લાઉદ્દીનના વખતમાં તે દિલ્હી શહેર પણ તેની
પાસેથી જાય એવી રાજ્યની સ્થિતિ થઈ ગયાથી પંજાબના સુખા
બહિલોલ લોદીએ આવડેને દિલ્હી લીધું. અલ્લાઉદ્દીને એ રાજ્ય બ-
હિલોલને સોંપી પોતે રાજનામું આપ્યું. ઇ. સ. ૧૪૫૦.

બહિલોલ લોદી. ૩. બહિલોલ લોદી બહુ બહાદુર ને પરા-
ક્રમી હતો. તેણે પંજાબ તથા મુલતાનનાં બળવા સમાવ્યા. એવામાં
જુવાનપુરનો રાજા દિલ્હી ઉપર ચઢી આવ્યાથી પાદશાહે તેની સા-
થે છવીસ વરસ સુધી લડાઈ કરીને તેને હરાવ્યો, ને એ રાજ્ય દિ-
લ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું. ઇ. સ. ૧૪૭૮. તે પછી તે દશ
વરસમાં મરણ પામ્યો. તે વખતે હિમાલય, કાશી, જુદેલખંડ ને
પંજાબ સુધીનો મુલક તેના તાબામાં હતો. એના પછો એનો દી-
કરો પાદશાહ થયો.

મિરકુદર લોદી. ૪. એ પાદશાહ બહુ બહાદુર અને વિદ્વાન
પણ ધર્મીય ને જૂલમી હતો. તે મુસલમાનો તરફ દયાલાવ ને
ન્યાયથી વર્તતો ને હિંદુ ગ્રંથ ઉપર જૂલમ કરતો. તેમનાં દેવળો
ને ભૂતિઓ તોડી તેમની ધર્મક્રિયા અટકાવતો. એના સમયમાં યૂ-
રોપના પોર્તુગીજ લોક હિંદમાં વેપાર કરવાને પહેલ વહેલા દક્ષિણ
હિંદના કાલિકટ બંદરમાં આવ્યા. ઇ. સ. ૧૪૯૮. એણે એના બા-
પના રાજ્યમાં કેટલોક ઉમેરો કર્યો. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૫૧૬
માં મરણ પામ્યાથી તેનો વડો દીકરો ઇબ્રાહીમ પાદશાહ થયો.

ઈબ્રાહીમ લોદી. ૫. એણે ગાદીએ બેઠા પછી એના સામા-
વાળીઆમાંથી કેટલાકને મરાવી નાખ્યા તથા કેટલાકને કેદ કર્યા.
તે ઉપરથી કેટલાક સરદારોએ બળવા કર્યા. બહાર પ્રાંતનો સુખો
પાદશાહથી સ્વતંત્ર થયો, તથા પંજાબના સુખા દોલતખાંએ કાબુલ

જઘ બાગરની મદદ માગી. બાગર એ તૈમુરથી જીતે પુરુષ હતો. ને તેની રાજ્યધાની હાથુલમાં હતી. તૈમુરનો વંશજ હોવાથી હિંદની ગાદી ઉપર તેનો હક છે, એવું સમજાવી દોલતખાંએ બાગરને હિંદનું રાજ્ય જીતવાને ઉશ્કેર્યો, તેથી તે ભરતખંડ ઉપર ચઢી આવ્યો, ને પંજાબ જીતી પાણીપતના રણમાં ઇબ્રાહીમને હરાવીને માર્યો. ત્યાંથી દિલ્લી આવી મોગલાઈ રાજ્યની સ્થાપના કરી. ઇ. સ. ૧૫૨૬.

મકરણ ૬ મું.

મોગલાઈ રાજ્ય થયું તે વખતનાં બીજાં

સ્વતંત્ર રાજ્યો.

૧. કાશ્મીર. ૨. સિંધ. ૩. મેવાડ. ૪. જોધપુર. ૫. જે-પુર. ૬. જેસલમેર. ૭. બુઢી ને કોટા. ૮. બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૧૦. ઓઢીયાનાં રાજ્ય. ૧૧. ગુજરાત. ૧૨. માળવા. ૧૩. બંગાળા. ૧૪. ખાનદેશ. ૧૫. આહમદાબાદ રાજ્ય.

પઠાણ પાદશાહોએ હિંદમાં મુસલમાની રાજ્ય ફેલાવ્યું. તેમણે ઘણાં હિંદુ રાજ્યો ખાલસા કર્યા, ને કેટલાંક તામે કર્યા. મહમદ ગાઝના વખતમાં એ રાજ્ય સૌથી વધારે વિસ્તારવાળું હતું. તેની દક્ષિણ હદ કૃષ્ણા નદી સુધી ગઈ હતી, તોપણ રજપૂત રાજ્યો ગિલકુલ નાબુદ થયાં નહોતાં. કાશ્મિર, દક્ષિણસિંધ, રજપૂતસ્થાન, દક્ષિણ ઓઢીઆ, ઇત્યાદિ ઠેકાણે ઘણાં રજપૂત રાજ્યો હતાં. તેઓ જંગવર પાદશાહના સમયમાં તામે થઈ ખંડણી આપતાં, ને નાબળાના વખતમાં સ્વતંત્રપણે અમલ કરતા. વળી જુમાખાં ને બીજાં દિલ્લીના નાબળા પાદશાહના વખતમાં ઘણાં મુસલમાન સુબા પણ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા થયા હતા.

કાશ્મીર. ૧. ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ થી તે ઇ. સ. ૧૨૬૪ સુધીમાં કાશ્મીરમાં ગોનાઈ, આદિત્ય, નાગ ને ઉત્પાળ વગેરે કુળનાં રાજ્યો થયાં હતાં, તેમાંનાં કેટલાંક આહમદાબાદી, કેટલાંક બૌદ્ધ-

મર્, કેટલાંક અભિપૂજક ને કેટલાંક નામપૂજક હતાં. એ સમય-
નો ઇતિહાસ રાજ્યતરંગિણી નામે ગ્રંથમાં છે, ને પાછલા વખતનો
ઇતિહાસ મુસલમાનોએ લખેલો છે. ઇ. સ. ૧૩૧૫ માં ત્યાં સે-
નદેવ નામે રાજા હતો. એણે મીર નામે મુસલમાનને પ્રધાન ની-
મ્યો. સેનદેવ પછીના રાજા આણંદરાયે મીરને કાઢી મૂક્યાથી તે-
ણે બળવો કર્યો. એ દુઃખમાં રાજા મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીને
પરણી મીર પાદશાહ થયો. ત્યાર પહેલાં મુસલમાનોએ કાશ્મીર જી-
તવાને બહુ મહેનત કરી હતી; પણ તેઓ હારીને પાછા ગયા હ-
તા. મીરે રૈયતપરના કર કમી કરી તેને સુખી કરી. કાશ્મીરનું
રાજ્ય લેવાને આગળ જતાં માહિમાદિ વઢવાડ ચાલી, પણ બાળ-
રના પૌત્ર અકબરે કાશ્મીર જીત્યું, ત્યાંસુધી એ રાજ્ય પોતાની
સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યું.

સિંધ. ૨. મહમદ કાસમ પછી સુમરા જાતના રજપૂતોએ સિંધ
જીતીને પોતાનું સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય તેરમા સૈકા
સુધી ચાલ્યું. તેરમા સૈકાની શરૂઆતમાં શાહબુદ્દીન ધોરીના સર-
દાર નાસરુદ્દીને સિંધનો ઉત્તર ભાગ જીતી લીધો ને તે ભાગ આ-
ગળ જતાં અલ્તમસે જીતીને દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધો.
પરંતુ દક્ષિણસિંધમાં સુમરા રજપૂતો નમળા થવાથી સુમાના રજ-
પૂતો ગાદી ઉપર આવ્યા, તેમને જામ કહેતા. એ રજપૂતો આગળ
જતાં મુસલમાન થયા, ને તેમણે દિલ્હીના પાદશાહની તાબેદારી
કબુલ કરી, પણ દિલ્હીના નમળા પાદશાહની વખતમાં તેઓ સ્વતં-
ત્રપણે વર્તતા. એ પ્રાંત અકબરે દિલ્હીની પાદશાહત સાથે જોડી
દીધો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર રહ્યો.

મેવાડ. ૩. પ્રથમ મેવાડની રાજ્યધાની ચિતોડમાં હતી. ત્યાંના
રાણા અયોધ્યાના સૂર્યવંશી પ્રતાપી રાજા રામના વંશજે છે એમ
કહેવાય છે. તેઓ પ્રથમ ગુજરાતમાં વલ્લભીપુરમાં રાજ્ય કરતા હતા.
વલ્લભીપુર તૂટ્યા પછી કેટલીક મુદત સુધી તેમણે ઇડરમાં રાજ્ય
કર્યું. ત્યાંથી આઠમા સૈકામાં બાપારાવળે ચિતોડ જીતી ત્યાં રાજ્ય-
ધાની કરી. બાપારાવળના વંશજે ઘેલોટી કે સિસોદિયા રજપૂતો

કહેવાયછે. પૃથુરાજ ને શાહજીદીનની લઢાઇમાં સમરસી રાણા ઘેલોટી સૈન્ય લઇ પૃથુરાજની મદદે ગયો હતો. આગળ જતાં અઘાહિદીને ચિતોડ જીતી લીધું. પંદરમા સૈકડામાં મેવાડમાં કુંભારાણો બહુ પ્રખ્યાત થયો. તે વખતે ગુજરાત અને માળવામાં સ્વતંત્ર મુસલમાન પાદશાહો હતા. તેમણે સંપ કરીને મેવાડ ઉપર ચઢાઇ કરી, તેમાં કુંભારાણાએ માળવાના રાજાને હરાવીને કેદ કર્યો. એ વિજયની નિશાની દાખલ બંધાવેલો કાર્તિસ્થંભ હજી પણ ચિતોડમાં ઉભો છે. મીરાંબાઇનું નામ ગુજરાતમાં જાણીતું છે. એ મીરાંબાઇ કુંભારાણાની રાણી હતી. આખા રજપૂતસ્થાનમાં મેવાડના રાણા વધારે કુશળ ગણાય છે, ને ઘણા વખત સુધી આખા રાજ્યસ્થાનની સરદારી મેવાડના રાણા ભોગવતા હતા. બાબર હિંદમાં આવ્યો, ત્યારે કુંભારાણાનો પૌત્ર સંગરાણો રજપૂત રાજ્યોને આગેવાન હતો.

જેધપુર. ૪. કનોજનું રોડોડ રાજ્ય તૂટ્યા પછી ત્યાંના રજપૂતો રાજ્યસ્થાનમાં આવી વસ્યા. તેઓ મંડોરના રાવના આશ્રયમાં રહ્યા હતા. આગળ જતાં તેઓ બળવાન થયા. કુંભારાણાના બાપનો મામો જેધો રોડોડ હતો. તેણે જેધપુર બાંધીને ત્યાં ગાદી કરી. ઇ. સ. ૧૪૫૯. તેમજ એ જેધાના બાઇ વિકાએ વિકાનેર વસાવી ત્યાં પોતાની રાજ્યગાદી કરી. એ જેધાના વંશને આગળ જતાં દિલ્હીની પાદશાહત સાથે ટક્કર ઝીલી શકે એવા જોરાવર થયા. જ્યારે બાબરે ભરતખંડ જીત્યો ત્યારે જેધાના વંશમાં માલદેવ રાજા હતો.

જેપુર. ૫. જેપુરમાં કછવા જાતના રજપૂતોનું રાજ્ય છે. પહેલાં એ રાજાઓની રાજ્યધાની અંમરમાં હતી, તે અકબરના વખત સુધી ત્યાંજ રહી. એ રાજ્ય કાંઈ ગણતીમાં નહોતું, પણ અકબર પાદશાહ અંમરના કછવા રાજાની કન્યા વેરે પરણ્યો ત્યારથી એ રાજ્ય પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું.

જેસલમેર. ૬. એ રાજ્યના રાજાઓ ભાટી રજપૂતો છે. તેઓ કુશળના વંશજ ગણાયછે. કાબુલમાં મુસલમાની રાજ્ય થયું ત્યારે ત્યાંથી જાહનો નાસીને સિંધુની આ તરફ આવ્યા. ઇ. સ. ૭૩૧

માં સિંધુની પાસે તાનોટમાં ગાદી કરી. ત્યાંથી બાવલપુર પાસે આવી ઇ. સ. ૧૧૫૬ માં જેસલમેર વસાવી ત્યાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા. સુલતાન મહમદે બાદી રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને ખંડીઓ બનાવ્યો, પણ આગળ જલદીજ તે સ્વતંત્ર થયો.

બુંદી ને કોટા. ૭. એ ઠેકાણે હાડા રજપૂતો રાજ્ય કરે છે. પ્રથમ તેમની રાજ્યધાની હાડાવતીમાં હતી. ત્યાંથી તેમણે ઇ. સ. ૧૩૪૨ માં બુંદી વસાવી ત્યાં ગાદી કરી. એ રાજા પ્રથમ અજમેરના ખંડીઆ હતા, ને પછી ચિતોડના રાણાના ખંડીઆ થયા. બાબરના વખતમાં તેઓ બહુ જાહેરમાં નહોતા, પણ અકબરના વખતમાં તેઓ પ્રખ્યાતી પામ્યા. હુમાયુના લખતમાં રણથંભોરનો જખરો કિલ્લો એમને મળ્યો. હાડાનું રાજ્ય તો બુંદીમાંથી છેક અઢારમાં સૈકામાં છુટું પડ્યું.

બીજાં રજપૂત રાજ્ય. ૮. એ સિવાય પારકર ને અમરકોટનાં રજપૂત રાજ્ય મારવાડના રણની પશ્ચિમમાં હોવાથી તેમને મુસલમાનો ઝાઝી ઇબ્ન કરી શકતા નહોતા. શિરોહીનું પરમાર રાજ્ય ગુજરાતની હદ ઉપર હતું, તેથી તેના ઉપર ગુજરાતના પાદશાહ ઉપરીપણાનો દાવો કરતા. ગ્વાલિયર ને ચંદેરીનાં રજપૂત રાજ્યો કોઇવાર ખંડીઆં ને કોઇવાર સ્વતંત્ર થતાં.

દક્ષિણનાં રજપૂત રાજ્ય. ૯. વરંગુળનું રજપૂત રાજ્ય જુમાખાંએ દિલ્હીની પાદશાહત નેડે નેડી દીધું હતું; પણ એજ પાદશાહના વખતમાં તે રાજ્ય પાછું ફરીને સ્વતંત્ર થયું હતું. એ રાજ્ય આગળ જતાં બ્રાહ્મણી પાદશાહોએ જીતી લીધું. ઇ. સ. ૧૪૨૧. વિજયનગરનું રાજ્ય દક્ષિણમાં સૌથી બળવાન ગણાતું હતું. ત્યાં નરસિંહકુળના રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા. એ રાજાઓ કોઇના તાબેદાર કે ખંડીઆ નહોતા. તુંગભદ્રા નદીની દક્ષિણનો સધળો પ્રદેશ તેમના તાબામાં હતો. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં વિજ્ઞપુર, અહમદનગર, ગોવળકોટા ને બેદરના મુસલમાન પાદશાહોએ પોતાનું એકત્ર સૈન્ય લેઈ વિજયનગરના રામરાજને કૃષ્ણાના કાંઠા ઉપર તાલી-કોટાના રણસંગ્રામમાં હરાવીને માર્યો, ને એ રાજ્ય વહેંચી લીધું. એ

રાજાઓના વંશજો હજુ પણ છે. તેઓ પોલીગાર કહેવાય છે. તેમાં સાથી મુખ્ય પોલીગાર આગળ જતાં મહીસરનો રાજા થયો. રામ-રાજાનો ભાઈ ચંદ્રગીરીમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. એના વંશજો પાસેથી અંગ્રેજોએ મદ્રાસની જગા વેચાતી લઈ કિલ્લો બાંધ્યો. એ ચંદ્રગીરી મદ્રાસની વાયવ્ય કોણમાં ૭૦ મૈલ પર હતું.

ઓઢીઆનાં રાજ્ય. ૧૦. ઓઢીઆ પ્રાંતમાં પણ નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજ્યો હતાં. એ રાજ્યો બાબર આવ્યો ત્યાં સુધી મુસલમાનોને તાબે થયાં નહોતાં. એ રાજ્યો અકબર પાદશાહે જીતીને દિલ્લીની પાદશાહત સાથે જોડી દીધાં.

આ રજપૂત રાજ્યો સિવાય બાબર ભરતખંડમાં આવ્યો ત્યારે ઘણા મુસલમાન સુબાઓ પણ દિલ્લીના પાદશાહથી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. તેમાં ગુજરાત, માળવા, મંગાળા, ખાનદેશ ને આહમદાબાદના રાજ્યો એ મુખ્ય હતાં.

ગુજરાત. ૧૧. ગુજરાતનું રાજ્ય મુઘલશાહે જેલ્લા મહમદ તખલખથી સ્વતંત્ર થઈ ઈ. સ. ૧૩૯૬ માં સ્થાપ્યું. તેના દીકરા અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૪૧૨ માં અમદાવાદ વસાવ્યું. એ રાજ્યમાં મહમદ બેગડો બેરાવર પાદશાહ થયો. એણે ચાંપાનેર ને જૂનાગઢ એ બે ગઢ જીત્યા, ને મહેમદાવાદ વસાવ્યું. બાબર આવ્યો ત્યારે ત્યાં બહાદુરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. એણે માળવાનું રાજ્ય જીતી લીધું તથા પોર્તુગીઝ લોકો સાથે લડાઈઓ કરી. એ રાજ્ય અકબર પાદશાહે જીતીને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી દીધું.

માળવા. ૧૨. માળવામાં દિલાવરખાન ઘેરીએ ઈ. સ. ૧૪૦૧ માં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય સ્થાપ્યું. એમની રાજ્યધાની ધારામાં હતી. દિલાવરના દીકરા હુસંગ ઘેરીએ માંડુગઢ બંધાવ્યો. એ હુસંગના દીકરા મહમદ ઘેરીના વખતમાં મહમદ ખીલજીએ એ રાજ્ય જીતી લીધું. એ મહમદ ખીલજીએ ગુજરાતના પાદશાહ સાથે ઐક્ય કરી મેવાડ ઉપર હુલો કર્યો, પણ કુંભારાણાએ મહમદને હરાવી કેદ કર્યો, ને ૭ માસ પછી તેને માન સહીત છોડી દીધો. એ મહમદના વંશજ પાસેથી ગુજરાતના બહાદુરશાહે માળ-

વાનું રાજ્ય જીતીને ગુજરાત સાથે જોડી દીધું.

ખંગાળા. ૧૩. ખંગાળામાં ઇ. સ. ૧૩૩૯ માં ફકરુદ્દીને સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ રાજ્ય બાબર આવ્યો ત્યાં સુધી સ્વતંત્ર હતું. બાબરના દીકરા હુમાયુના વખતમાં ફકરુદ્દીનના વંશજો પાસેથી શેરખાએ તે જીત્યું. તેના વંશજ દાઉદ પાસેથી અકબરે જીતીને એ રાજ્યની આખર આણી.

ખાનદેશ. ૧૪. શીરોજીદીન તખલખના સુબા મલેક કુરકીએ શીરોજના મુઆ પછી ખાનદેશમાં સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપ્યું. ઇ. સ. ૧૩૮૯. તેણે આસપાસનાં હિંદુ રાજ્યો જીતી લીધાં, તોપણ તેણે પોતાની હિંદુ પ્રજાને દુઃખ દીધું નહિ. તેણે ખેતીને તથા વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. એ પાદશાહ ઇ. સ. ૧૩૯૯ માં મૂઆથી મલેક નાસીર પાદશાહ થયો. તેણે દગાથી આસીરગઢનું રાજ્ય જીત્યું તથા બરાનપુર વસાવી ત્યાં રાજ્યધાની કરી. એ રાજ્ય ગુજરાતના પાદશાહોએ જીતીને ખંડીકે બનાવ્યું. આગળ અહમદનગરના ખાલાણી રાજાઓએ ખાનદેશ જીતીને એ રાજ્યની આખર આણી. તેમની પાસેથી અકબરે જીતીને તે દિલ્હીના રાજ્ય સાથે જોડી દીધું.

ખાલાણી રાજ્ય ૧૫. ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં બદરખા હસનગં-ગુએ ખાલાણી નામ ધારણ કરી એ રાજ્ય સ્થાપ્યું. એની રાજ્યધાની ગુલબર્ગમાં હતી. એના વંશમાં એ રાજ્ય સુમારે ૧૭૫ વ-રસ ચાલ્યું. છેલ્લા પાદશાહ નબખા થયા તેમના વખતમાં એ રાજ્યના સુબા જુદા જુદા ભાગ પચાવી પડી સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. એ રાજ્યમાંથી પાંચ સ્વતંત્ર રાજ્યો પડ્યાં. ૧. ઇમાદશાહી. ૨. આદિલશાહી. ૩. નિજમશાહી. ૪. કુતુબશાહી. ૫. બરીદશાહી. ઇમાદુલમુલ્કે ગાવિલમદમાં ઇ. સ. ૧૪૮૪ માં, આદિલશાહે વિજાપુરમાં ૧૪૮૯ માં, નિજમશાહે અહમદનગરમાં ૧૪૯૦ માં, કુતુબકુલીએ ગોવળકોંડામાં ૧૫૧૨ માં, ને બરીદશાહે બેદરમાં ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં અનુક્રમે પાંચે રાજ્યો સ્થાપ્યાં. છેલ્લું રાજ્ય સ્થાપનાર બરીદશાહ છેલ્લો ખાલાણી પાદશાહનો વજર હતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

મોગલ રાજ્ય થયું ત્યારે ભરતખંડની સ્થિતિ.

૧. પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ ૨. પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ ૩ પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૪. હિંદુધર્મ. ૫. સામાન્ય ધર્મ. ૬. વેપાર રોજગાર. ૭. યુરોપ સાથે વેપાર.

પઠાણ પાદશાહોના જૂલમ. ૧. બાબરે ભરતખંડ જીત્યો ત્યારે પઠાણ રાજ્યોને આ દેશમાં રાજ્ય કરતાં (ઇ. સ. ૧૨૦૬ થી ઇ. સ. ૧૫૨૬) ૩૨૦ વરસ થયા હતાં. એ મુદતમાં ઘણા પઠાણો આ દેશમાં ધરબાર કરીને રહ્યા હતા. આ પઠાણ પાદશાહોમાં હિંદુ મુસલમાનને સરખા ગણી રૈયતને સુખ આપ્યું હોય એવો પાદશાહ કોઈ લાગ્યેજ થયો હશે. અલ્લાહીન ખૂતીએ જે ઘોર કર્મો કર્યા તે નહિ ભૂલાય એવાં હતાં. તેથી ગુજરાતમાં તે આજ પણ “ અલ્લાહીઆ ખૂતી ” ને નામે મશહુર છે. જુમાખાએ તો કૂર કર્મો કરવામાં અલ્લાહીનને પણ ભૂલાવ્યો હતો. સિકંદર લોદીએ પણ ધર્માધપણાથી હિંદુઓનાં દેવળો તોડીને, નદી સ્નાન કરવાની બંધી કરીને હિંદુઓ ઉપર જૂલમ કર્યો હતો. એ સિવાયના પાદશાહો પણ બહુજા જૂલમી, કૂર ને ધર્માધ હતા. તેમણે હિંદુઓને પીડી, લૂંટી તથા ઘણાને જૂલમથી વટાળીને મુસલમાન કર્યાં. મેમણ, વહોરા, ધાંચી છત્યાદિ જાતના મુસલમાનો વિશેષે કરીને આ જૂલમી પાદશાહોના વારામાં હિંદુઓને વટાળી ને મુસલમાન કર્યા હતા તે છે.

પઠાણ પાદશાહના જૂલમનું પરિણામ. ૨. એ પ્રમાણે મુસલમાનોએ હિંદુઓને જૂલમથી માર્યા, વટાળ્યા, શુલામ કર્યા, તેમનાં દેવળો તોડ્યાં, મૂર્તિઓ લાગી, તેમની ધર્મક્રિયાઓ અટકાવી, તેમને રાજ્યમાં મોટા હોદ્દા નહિ આપતાં તેમના ઉપર જનનાવેરો ને માથાવેરો નાખ્યો, તોપણ ભરતખંડમાં આર્યધર્મ નાશ પામ્યો નહિ. વળી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો આર્યપંચા-

યત વહિવટ દરેક ગામમાં ચાલુ રહ્યાથી તેઓ આખ્ય સ્વતંત્રતા સાચવી શક્યા; પરંતુ આ પઠાણ રાજ્યપીડાના સમયમાં આર્થ વિકાસનો વધારો ન થતાં જે હતું તેમાંથી પણ તેઓ ગુમાવતા ચાલ્યા.

પઠાણ પાદશાહોનાં સારાં કામ. ૩. પઠાણ પાદશાહોમાં કુતુબુદ્દીન, ગ્યાસુદ્દીન ને શીરાજુદ્દીન એ સારા પાદશાહ થયા. તેઓ ન્યાયી, ધર્મી, લલા ને સદ્ગુણી હતા. તેમણે લોકોપયોગી કામો કર્યા હતા, તથા નિર્દય શિક્ષા બંધ પાડી હતી પરંતુ તેમનાં લોકોપયોગી કામોમાંનાં ધણીખરાં મુસલમાન પ્રજાને માટે હતાં. હિંદુ પ્રજાને એ કામોથી લાલ થોડોજ થતો. ધર્મશાળા, હુમામખાનાં, નિશાળો છત્યાદિ મુસલમાનોનાજ ઉપયોગમાં આવતાં. તોપણ એટલું તો ખરું કે એવા સારા પાદશાહોના વખતમાં હિંદુ પ્રજા થોડી પીડા પામતી. તેમના સુખાઓ તેમના જેવીજ વૃત્તિના ન હોવાથી તેઓ હિંદુઓને હેરાન કરતા. તેથી હિંદુ રાજાઓ એ પાદશાહોના સમયમાં પણ બાગ્યેજ જંપીને એસતા. ન્યારે લાગ આવતો ત્યારે બળવો કરતા, ને ધણીવાર તો દિલ્લી સુધી ચઢી જઈ પઠાણ રાજ્ય લૂંટતા. દક્ષિણના આઘણી રાજ્યો દિલ્લીના પાદશાહો કરતાં સારા હતા. તેમનો ધણો લાગ પ્રજાને રાજી રાખી રૈયતના જાનમાલનું રક્ષણ કરતા; ને ધર્મભેદ થોડો રાખતા, તેથી તેમની હિંદુ પ્રજા મંતોપથી રહેતી.

હિંદુધર્મ. ૪. આખરે હિંદુ જાત્યું ત્યારે ઔદ્ધર્મી ભરતખંડમાં નહોતા. ને જૈનધર્મનું જોર પડી બાગ્યું હતું. તે સમયે શંકરાચાર્યે ચતુર્વેદના શૈવમાર્ગનું જોર વધારે હતું. તેથી સધળા રાજાઓ એ પંથમાં બળ્યા. પાછળથી વિષ્ણુપંથ ફેલાયો. એ પંથ છ. સ. ના બારમા સૈકામાં રામાનુજસ્વામીએ દક્ષિણમાં ચલાવ્યો. તેમણે પ્રથમ મહિસૂરના વિષ્ણુવર્ધમાન નામે આવક રાજાને વૈષ્ણુવધર્મમાં આણ્યો. એ સ્વામી સમાધિસ્થ થયા ત્યારે એમના પંથના ૭૦૦ મઠ હતા. એમની ગાદીએ પાંચમા આચાર્ય રામાનંદસ્વામી થયા. તેમણે પોતાની ગાદી કાશીમાં કરી તથા ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મ ધણો ફેલાવ્યો. એ રામાનંદસ્વામીનો શિષ્ય કબીર હતો. કબીર

રનાં પદો ધણા લોકો હજી પણ ભાવથી ગાય છે, સોળમા સંક્રામાં વિષ્ણુમાર્ગની પડતી થતી જોઈ તૈલંગણુમાં જન્મેલા વલ્લભસ્વામીએ એ પંથમાં થોડો ફેરફાર કરી એજ સંક્રામાં કૃષ્ણની ભક્તિનો પુષ્ટિમાર્ગ ચલાવ્યો. આજે વાણીઆ, ભાટીઆ, લવાણા વગેરે ધણા લોક એ પંથમાં છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં એ ધર્મનું જોર વિશેષ છે.

સામાન્ય ધર્મ. ૫. પઠાણુ રાજ્યોના વારામાં મુસલમાનો તરફથી આર્યપ્રજા વારંવાર પીડાતી જોઈને તથા એ જાંને ધર્મવાળા મહિમાદે ધર્મયુદ્ધ કરતા જોઈ પ્રજા વચ્ચે ઐક્ય થાય ને ધર્મ-વુદ્ધ અટકે તે સારૂ કેટલાક આચર્યોએ એ જાંને ધર્મનાં થોડાં થોડાં મૂળતરવો લેઈ નવા પંથ ઉભા કર્યા. એમ કરવાથી જાંને પ્રજા વચ્ચે ધર્મટંટા થતા અટકશે એમ તેમણે ધાર્યું, તેમાં પહેલો પંદરમા સૈકાને આરંભે કબીર થયો, તથા બીજો એજ સૈકાના પાછલા ભાગમાં કબીરનો શિષ્ય નાનક થયો. એ જાંને પંથના ધણા લોક આજ પણ છે.

નાનકનો ધર્મ માનનારા શીખ કહેવાય છે. તેમની વસ્તી પંજાબમાં ઘણી છે. શીખ આચાર્યનું મથક અમૃતસરમાં છે. નાનકે ને કબીરે જે ઇચ્છાથી એ પંથો ઉભા કર્યા હતા, તે ઇચ્છા ધણું કરીને પાર પડી નહિ.

વેપારરોજગાર. ૬. ધર્મની બાબતમાં ભરતખંડની પ્રજા મતભેદથી જુદી પડી ગઈ હતી. તેમ વેપાર રોજગારમાં પણ

નાનક.

તે પહેલાંના જેવી આગળ પડતી ને ચઢીઆતી નહોતી. ચીન, જાવા, વગેરે તરફનો ને જમીન માર્ગનો વેપાર પ્રથમ કરતાં ઘણો પડી આવ્યો હતો. એ લોકો પૂર્વના દેશોમાં પ્રથમની પેઠે વ્યાપારાર્થે જતા મંધ પડ્યા હતા. પણ તે ખોટ પશ્ચિમના મંદરમાર્ગે ચાલતા વેપારમાં વધારો થવાથી ખૂબી હતી. મુસલમાન પાદશાહોની નબળાઈનાં વખતમાં પરાયાં લશ્કર આ દેશની પ્રજાને લૂંટતા, તોપણ તે લૂંટનારા આ દેશમાં રહેતા હતા, તેથી તેમનો ધનસંગ્રહ આ દેશમાંજ વપરાતો હતો, એટલે વાસ્તવિક રીતે દેશમાં ધનની ખુટ પડતી નહિ. તેમજ પાદશાહો અને ઉમરાવો ઉંચા પ્રકારની કારીગરીનો માલ ખરીદ કરતા ને કરાવતા, તથા મોટાં મોટાં મકાનો મંધાવતા, તેથી આ દેશના વિદ્યા હુન્નરને પરોક્ષ રીતે ઉત્તેજન મળતું. મુસલમાનોના જૂલમથી હિંદુઓ વટલાવાની દહેશતે પરદેશ જતા અટક્યા, જાતિમંધન મજબુત થયું ને તેમનામાં ઓઝલપડવાની નવી રીત દાખલ થઈ.

યુરોપ સાથે વેપાર. ૭. પ્રથમ આ દેશનો માલ સિરિઆ અને મિસર તરફથી ગ્રીસ ને વેનિસના વેપારીઓ યુરોપમાં લઈ જઈ વેચતા, તેથી તે બહુ મોંઘો પડતો. મંદરમા સૈકાની આખરે યુરોપના પોર્તુગીઝ ને સ્પાનિયર્ડ લોકો આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આવવાને જળમાર્ગ ખાળવા લાગ્યા. મંદર દેશના રાજાઓ સારા સારા વહાણવટીઓને પૈસાની ને વહાણની મદદ આપી એ માર્ગ ખાળવા મોકલવા લાગ્યા. સ્પેનના રાજાએ ઇટાલીના જીનોઆ મંદરના વહાણવટી કોલંમસને એ માર્ગ શોધવા મોકલ્યો, તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકાખંડ શોધી કાઢ્યો, એટલે સ્પાનિયર્ડ લોક તે તરફ વસાય ને સ્વામાં ને વેપારમાં રોકાયા. પોર્તુગીઝોએ વાસ્કોડીગામા મંદરને વહાણ આપી મોકલ્યો. તે કેપ આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને હિંદુસ્તાનની દક્ષિણમાં મલબાર કાંઠે કાલિકટ મંદરમાં ઇ. સ. ૧૪૯૮ માં આવ્યો, ત્યાંથી માલ ખરીદ કરી યુરોપમાં લેઈ ગયો. એ પ્રમાણે પોર્તુગીઝ જેઓ ફિરંગીને નામે જાણીતા છે, લોકો આ દેશ સાથે વેપાર કરતા તથા નફો મેળવતા.

જોઇને આગળ જતાં વલ્લહા, અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ લોક પણ આ દેશમાં વ્યાપારાર્થે આવ્યા, તે વાત આગળ આવશે. આ પ્રમાણે જેમ જેમ ભરતખંડના માલની ખ્યાતિ ને અપત વધતી ગઇ, તેમ તેમ ભરતખંડી કારીગરો પોતાની કારીગરી ઉત્તમ પ્રકારની બનાવી ભરતખંડના હુજર પ્રદિત કરતા ગયા.

— ❧ —

ભાગ ૩ જો.

મોગલ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ હું.

બાહ્યર.

૧. બાહ્યર. ૨. રાણા સંગની સ્વારી. ૩. સંગની હાર. ૪ બીજા મુલક જીતવા ૫. બાહ્યરનું મરણ. ૬. બાહ્યરના ગુણ.

બાહ્યર. ૧. એ તૈ-
મુરથી છઠ્ઠો પુરુષ હતો.
એ તુર્કી જાતનો હતો,
પણ તેની મા મોગલાણી
હતી. ભરતખંડના ઇતિ-
હાસમાં બાહ્યરના વંશ-
જોનું નામ મોગલ પડ્યા-
થી તથા તે તેમણે કબુલ
રાખ્યાથી એના રાજ્યને
મોગલ રાજ્ય કહેછે. બા-
હ્યરના બાપનું રાજ્ય તુર્ક-
સ્થાનના ફર્ગાન (ખોકાન)
પ્રાંતમાં હતું. એનો જન્મ
ઇ. સ. ૧૪૮૨ માં થયો
હતો. એ બાર વરસની

બાહ્યર.

બાળવયે એના બાપની ગાદીએ બેઠા. એની રાજ્યધાની સમરકંઠ-
માં હતી. ત્યાં એની બાળવયને લીધે એના પીતરાઈઓ સામા
ઉઠ્યા ને ઉસ્મેગ લોકો તેમાં સામેલ થયા. બાબરે ત્રણ વાર સમ-
રકંઠ જીત્યું ને ત્રણ વાર ગુમાવ્યું. અંતે ઇ. સ. ૧૫૦૪ માં તે
કાબુલમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યો. સૈયદ પાદશાહોના વખતમાં દિ-
લ્હીની પાદશાહત પડી બાગી હતી તે લોદી પાદશાહો બરાબર
સુધારી શક્યા નહોતા. દિલ્હી ને આગ્રા સિવાય બીજા પ્રાંતો તે-
મના તાબામાં નહોતા. એ સમયે દિલ્હીથી ધણા પ્રાંતોના હાકોમો સ્વ-
તંત્ર થઈ ગયા હતા. બરતખંડની રાજ્યોની આવી ફાટકુટનો લાભ
લેવાને બાબર ઇ. સ. ૧૫૧૯ માં પંજાબ ઉપર આવ્યો. ને તેણે
તાબે કર્યો. સાત વરસ પછી તેણે ઇબ્રાહીમ લોદી પાસેથી દિલ્હી
ને આગ્રા પણ જીતી લીધાં. એ રીતે બાબર દિલ્હીની પાદશાહતનો
ધણી થયો, એ વખત રાજ્યધાની આગ્રામાં હતી.

રાણા સંગની સ્વારી. ૨. તેજ સમયે રજપૂતસ્થાનમાં સ-
ર્વોપરી રાણો સંગ હતો. આસપાસનાં સર્વ રજપૂત રાજ્યો એની
આગ્રામાં હતાં. તેણે એકવાર ઇબ્રાહીમ લોદીને હરાવ્યો હતો. તથા
પોતાના રાજ્યની હદ વધારી હતી. વળી તેણે રણથંભોરને મજબૂત
કિલ્લો જીતી લીધો હતો. તે દિલ્હીનું રાજ્ય જીતીને રજપૂત રાજ્યની
પુનઃ સ્થાપના કરવાની તૈયારી કરતો હતો. એવામાં બાબર આવ્યો.
સંગે તેના ઉપર ચઢવાની તૈયારી કરી. બાબર મોગલ હોવાથી
તથા તેણે પઠાણ રાજ્ય જીત્યાથી પઠાણ રાજ્યના વંશજો પણ
બાબર સામા ઉઠ્યા. તેમાંના ધણાબરા સંગરાણાને મળી ગયા. ઇ-
બ્રાહીમ લોદીનો છોકરો તો સંગને આશ્રયેજ હતો. મેવાતનો રાજા
હસનખાન પોતાનું લશ્કર લઈ સંગને આવી મળ્યો. જંધપુર, જે-
પુર, ડુંગરપુર, બુંદી, ઝાલોર, ચંદેરી, રાયસેન વગેરે ઠેકાણાના રજ-
પૂત રાજાઓ પણ પોતપોતાનું સૈન્ય લઈ સંગની સહાયે આવ્યા.
એ પ્રમાણે એક જોરાવર લશ્કર લઈ સંગરાણો આગ્રા ઉપર ચઢ્યો.

સંગ રાણો. ૩. સંગની સ્વારીની વાત સંબંધી બાબરે પણ
પોતાનું લશ્કર લેઈ સામે આવ્યો. એના લશ્કરના આગલા બા-

અને રજપૂતોએ કાપી નાખ્યાથી બાબર મોરચો બાંધી જાવણી નાખી પડ્યો. પંદર દિવસ સંધિ કરવામાં રોકાયો, તેમાં બાબરે સંગને દર વરસે ખંડણી આપવાની કબૂલ કરી, પણ એ સંધિનું છેવટ નહિ આવ્યાથી બંને લશ્કરો લઢવાને તૈયાર થયાં. બાબરે દારૂ પીવાની પ્રતિજ્ઞા લેધને તથા અસરકારક ભાષણ કરીને પોતાના લશ્કરને હિંમત આપી. ૬-તેહપુર સીક્રી આગળ ઇ. સ. ૧૫૨૭ માં લઢાઇ થઇ. એ વખતે મુસલમાનો નાસવાની તૈયારીમાં હતા, અને રજપૂતો જોસબેર મુસલમાનો ઉપર તુડી પડ્યા હતા, તેવામાં રાયસેનનો તુંવાર રાજા શિલાદિત્ય જે બાબર સાથે પ્રથમ સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો ને જે રજપૂત લશ્કરની હરોલમાં હતો, તે દગો કરી બાબરને મળી ગયો. હરોલનો ભાગ પુટયાથી રજપૂતો ગભરાયા, ને તેમના લશ્કરમાં ભંગાણ પડ્યું. એથી મુસલમાનોએ જોરપર આવી મારો ચઢાવ્યો ને રજપૂત સૈન્ય તારાજ કરી નાખ્યું. સંગ એક હાથે કુંઠો, એક આંખે કાણો, ને એક પગે લંગડો હતો. એના શરીર ઉપર ૮૦ જખમો ગણી શકાતા હતા.

બીજા મુલક જીતવા. ૪. સંગ જેવા બળવાન શત્રુને જીત્યાથી બાબરને પોતાનું રાજ્ય મજબુત કરવામાં કોઇ આડે આવનાર રહ્યું નહિ. તેથી તેણે જીતેલા રાજ્યનો પાકો મંદોબસ્ત કરી ચંદેરીના રાજા મેદનીરાય ઉપર ચઢાઇ કરી. એ રાજા બહાદરીથી લઢ્યો ને કેસરીઆં કરી મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૨૮. એટલે એ રાજ્ય બાબરને હાથ આવ્યું. બાબરના પાટવી કુંવર હુમાયુએ જુવાનપુર સુધીનો દેશ તામે કર્યો. ગ્વાલીઅર ને ગોહડ (ધોળપુર) નાં રાજ્ય પણ જીત્યાં. વળી તેણે બહારમાંત કબજો કરી બંગાળના સ્વતંત્ર રાજાને વશ કર્યો.

બાબરનું મરણ. ૫. હિંદમાં આવ્યાને ચાર વરસ થયાં તેવામાં એનો વહાલો દીકરો હુમાયુ મદિ પડ્યો, ત્યારે રુક્ષાએ કહ્યું કે દીકરો કરતાં પણ વધારે વહાલી વસ્તુ ખુદાને અર્પણ કરવાથી તમારો દીકરો બચશે, માટે ફોહીનર અર્પણ કરો. એ સાંભળી બાબરે કહ્યું કે તે કરતાં પણ વધારે વહાલો મારો પ્રાણ છે, એમ

કહી હુમાયુ પાછળ પ્રદક્ષિણા કરી ખુદાની બંદગી કરી કે હુમાયુને બચાવી મને લો. આ અંતઃકરણની પ્રાર્થનાથી બાબર મદિ પડી-
ને ૪૮ વર્ષની ઉંમરે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૦. એનું મુડકું
એની ઈચ્છા પ્રમાણે કાબુલમાં લઈ જઈને દાટયું. એના મરણ
વખતે કાબુલથી બહારપ્રાંત સુધીનો મુલક એના તાબામાં હતો.

બાબરના ગુણ. ૧. બાબરે પોતાનું જન્મચરિત્ર પોતાના હાથે
તુર્કી ભાષામાં લખેલું છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે એ બાર વર-
સની વયે ગાદીએ બેઠો ત્યારથી મરતા સુધી એનું આયુષ્ય લઘુ-
ઇએ લઘુવામાં ગયું છે. એને પ્રસંગોપાત કોઈવાર કઠોરતા કરવી
પડી હતી, તે છતાં તેનો મૂળ સ્વભાવ નિર્દય નહોતો. તે પોતે
વિદ્વાન હોઇને ફારસી તથા તુર્કી ભાષામાં કાવ્ય બનાવતો હતો.
વળી અવકાશના સમયમાં રસ્તા બંધાવવા, ઝાડો રોપાવવા, કુવા,
તળાવ બનાવવા તથા પાણીના નળ બંધાવવા તરફ તે હમેશા
લક્ષ આપતો. એ લઘુઈમાં હારે તોપણ દિગ્મત છોડતો નહિ,
ને તાબે થનાર ઉપર ધા કરતો નહિ.

પ્રકરણ ૨ જી.

હુમાયુ.

૧. મોગલાધના ભાગ. ૨. અફઘાનોના બળવા. ૩. ગુ-
જરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઇ. ૪. હુમાયુએ ગુજરાત
જીત્યું. ૫. બંગાળા ઉપર સ્વારી. ૬. હુમાયુની હાર. ૭.
હુમાયુની છેલ્લી હાર ને નાસવું. ૮. હુમાયુનું ધરાન જવું.

મોગલાધના ભાગ. ૧. બાબરને ચાર દીકરા હતા. હુમાયુ,
કામરાન, હિંદાલ ને મીરજાઅશ્કરી. તેમાં કાબુલ તથા કંદહાર
કામરાનને, બહારપ્રાંત હિંદાલને, અને મેવાતપ્રાંત મીરજાઅશ્કરીને
આપીને બાકીનું આગ્રા અને દિલ્હીનું રાજ્ય હુમાયુ કરવા લાગ્યો.
ઇ. સ. ૧૫૩૦. હુમાયુએ મોટા મનથી રાજ્યના ભાગ પાડી પોતાના
ભાઈએને તે વહેંચી આપ્યા. પણ તેથી મોગલાધ બળના કટકા
થયા ને તે નબળું પડ્યું. પછાણ રાજ્ય ગયાને માત્ર ચારજ વરસ

થયાં હતાં. તેથી હજુ તે-
મનું પ્રમળ તૂટ્યું નહોતું.
વળી તેઓ મોગલોને અં-
તઃકરણથી ધિક્કારતા હતા,
તેથી તેને માત્ર પોતાનાજ
લશ્કર ઉપર આધાર રાખ-
વાનો હતો, પરંતુ લશ્કરમાં
ભરતી કરવાનું ક્ષેત્ર માત્ર
કાબુલ હતું. તે કામરાનને
આપ્યાથી બંધ થયું.

અફઘાનોના બળવા.

૨. હુમાયુ ગાદીએ બેઠો કે
જુવાનપુરના અફઘાનોએ બ-
ળવો કર્યો. હુમાયુએ તે સ-
માવ્યો. એવામાં શેરખાં નામે

પઠાણે ચૂનારગઢનો કિલ્લો લેધ લીધો. હુમાયુએ ત્યાં જઈ ચૂનારગઢ
જીત્યો ને શેરખાંને વશ કર્યો.

હુમાયુ.

ગુજરાતના બહાદુરશાહ ઉપર ચઢાઇ. ૩. ગુજરાતનો પા-
દશાહ બહાદુરશાહ હતો. તેણે માળવાનું રાજ્ય જીતીને ખાનદેશ,
વરાડ ને અહમદનગરના રાજ્યો તાબે કર્યા હતા. વળી તેણે
ફિરંગીઓ સાથે યુદ્ધ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો. એણે હુમાયુના
એક બંડખોર સાળાને આશ્રય આપ્યો હતો. તેને તે હુમાયુને
સ્વાધીન કરતો નહોતો. વળી તેણે પાછલા લોદી પાદશાહના વંશજ
અલ્લાઉદ્દીન લોદીને લશ્કર તથા નાણાંની મદદ આપી દિલ્લીનું રાજ્ય
જીતવાને મોકલ્યો અને પોતે લશ્કર લેધ ચિતોડ ઉપર ચઢ્યો.
સંગના મૂઆ પછી રજપૂતો નબળા પડી ગયા હતા, તેથી સંગના
પુત્રને નસાડી તેણે ચિતોડ જીતી લીધું. બહાદુરશાહ ચિતોડ ઉપર
ચઢ્યો ત્યારે સંગની સ્ત્રી કરચાવતી હુમાયુને લાઈતુલ્ય ગણી રક્ષા

મોકલીને પોતાના કુંવરની મદદે બોલાવ્યો. એ કરણાવતીનો સ્વામી સંગ, જો કે બાબર સામે ચઢ્યો હતો, તોપણ હુમાયુએ મોટા મનથી કરણાવતીની રક્ષા બાંધી, તેને પોતાની બેન પ્રમાણે ગણી તેના કુંવરની મદદે આવવા નીકળ્યો. એ વખતે હુમાયુ બંગાળામાં હતો, ને શેરખાને હરાવીને ત્યાં પોતાનો અમલ બેસાડતો હતો. તેવામાં અલાઉદ્દીન લોદી આગ્રા ઉપર આવવાના તથા બહાદુર ચિતોડ ઉપર ચઢવાના સમાચાર મળ્યા, તેથી તે તાબડતોબ આગ્રે આવ્યો ને અલાઉદ્દીનને હરાવી ચિતોડ આવવા નિકળ્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૩.

હુમાયુએ ગુજરાત જીત્યું. ૪. હુમાયુ આવ્યો ત્યારે બહાદુર ચિતોડ જીતીને મંદેસરમાં છાવણી નાખી પડેલો હતો, તેથી હુમાયુ માંડુગઢ જીતી મંદેસર આવ્યો. ત્યાં બહાદુરની છાવણીમાં અનપાણીનો તોટો પડવાથી તે નાસીને ચાંપાનેર થઈ ખંભાત ગયો, ને ત્યાંથી દીવ ગયો. હુમાયુ તેની પાછળ પછો ને ચાંપાનેર જીતીને આખો ગુજરાત પ્રાંત તેણે વશ કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૩૪.

બંગાળા ઉપર ફરી સ્વામી. ૫. હુમાયુ ગુજરાતમાં હતો. તેવામાં શેરખાંએ ફરીને બળવો કરી બંગાળા જીત્યું. આવા સમાચાર મળવાથી મીરજાઅશ્કરીને ગુજરાતનો સુબો હરાવી હુમાયુ બંગાળા ઉપર જવા નીકળ્યો. હુમાયુ ગયા પછી બહાદુરે ફરીને ગુજરાત જીતી લીધું. ઇ. સ. ૧૫૩૬.

હુમાયુની હાર. ૬. હુમાયુ આગ્રે થઈ બંગાળે ગયો, ને ચનારગઢ જીતી ગૌડ (ઢાકા) સુધીનો મુલક તેણે તાબે કર્યો. પણ વર્ષાકાળ આવ્યાથી લઢાઈ મંધ પડી. એવામાં એની ફાજ એને છોડી જવા લાગી. એનો ભાઈ હિંદાલ પોતાની સુબાગીરી ઉપરથી જતો રહ્યો, તથા શેરખાંએ કનોજ સુધીનો મુલક જીત્યો. એવા સમાચાર મળ્યાથી તે આગ્રે આવવા નીકળ્યો. રસ્તામાં મોગીર આગળ શત્રુની ફાજ એને હરાવ્યો. શેરખાંએ બકસર આગળ એના ઉપર છાપો માર્યો. તેમાં હુમાયુનું લશ્કર નાશ પામ્યું. ને તે એકલો મહા મુશ્કેલીથી બચીને આગ્રે પહોંચ્યો અને એની

રાણી શત્રુને હાથ પકડાઈ. ઇ. સ. ૧૫૩૯. પણ શેરખાએ તેને માનભર આગ્રે મોકલી દીધી. તે પછી એણે પાદશાહ પદ ધારણ કર્યું.

હુમાયુની છેલ્લી હાર અને નાસવું. ૭. શેરી રૂદતમાં હુમાયુ, કામરાન ને દિલાવ ત્રણે લાઠીઓએ દિલ્હીમાં એકઠા થઈ એકમતથી લઢાઈની તૈયારી કરી લશ્કર જમાવી ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં હુમાયુ શેરખા સામે લડવાને ચલ્યો. કતોજ આગળ બંનેના લશ્કર સામસામે થયાં. હુમાયુએ એ લઢાઈમાં સજ્જત હાર ખાધી તેથી તે પોતે નાસી ગયો, ત્યાંથી તે દિલ્હી થઈ લાહોર ગયો, પણ કામરાન તેને ગદદ કરે એમ નહિ જાણાયાથી તથા પંજાબ પ્રાંત કામરાને શેરખાને આપી દીધાથી તે સિંધ જીતવાને ગયો. ત્યાં દોઢ વરસ મથ્યો પણ તે નહિ મળવાથી તે અમરકોટ ગયો. અહિં તેની રાણી હમીદાએ મહાન અકબરને જન્મ આપ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૨.

હુમાયુનું ઈરાન જવું. ૮. અમરકોટના સોડા રાજા રાણાપ્રસાદે એને પંદર હજાર માણસની ફોજ મદદમાં આપી. તે લેઈ હુમાયુ પહેલે સિંધ જીતવાને નીકળ્યો, પણ તે જીતી શક્યો નહિ, તે મહા મુશ્કેલીથી ચાળીસ-પચાસ આદમીની સાથે તે કંદહારને માર્ગે ઈરાન ગયો. ૧૫૪૩. તે વખતે મીરજાઅશ્કરી કંદહારમાં અધિકારી હતો. તેનો ઈરાદો હુમાયુને પકડવાનો હતો, પણ તેમ બની શક્યું નહિ. માત્ર તેની રાણી હમીદા ને બાળકુંવર અકબર તેના તાબામાં આવી, તેમણે એણે કેદ કર્યો.

પ્રકરણ ૩ જી.

પુનઃ પડાણ રાજ્ય.

સૂરકુલના પાદશાહ.

૧. શેરખાં. ૨. શેરખાંની જોધપુર ઉપર સ્વારી. ૩. શેરખાંનું મરણ. ૪. શેરખાંની રાજનીતિ. ૫. સલીમશાહ. ૬. આદીલશાહ. ૭. મોગલાઈ રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૮. હુમાયુના ગુણ.

શેરખાં. ૧. શેરખાંનો દાદો પેશાવર નજીક રહેતો હતો ત્યાંથી તે બહિલોલ લોદીના વખતમાં ચાકરી ખોળવાને દિલ્લી આવ્યો. તેના દીકરાને ખંખાળાના સુખાએ ૫૦૦ સ્વારોની સરદારી ને જાગીર આપી. શેરખાંનું મૂળ નામ ફરીદખાં હતું ને તે સરકુળનો પઠાણ હતો. ઇબ્રાહીમ લોદીના વખતમાં બહાર પ્રાંતનો સુખો સ્વતંત્ર થયો હતો, તેને ત્યાં ફરીદ નોકર રહ્યો. તે સુખાની સાથે તે એક વખત શિકારે ગયો હતો ત્યાં તેણે એક વાઘને એકજ ઝટકાથી મારી નાખ્યો, તેથી તેણે તેને શેરખાંનો ઇલકામ આપ્યો, ને ત્યારથી તે તેજ નામથી ઓળખાયો. એ પોતાની ચતુરાઈ, બહાદુરી ને લઢાઈમાં કુશળતા બતાવી, પઠાણે બળ એકત્ર કરી મોગલોને હરાવી પોતે રાજ્યનો ધણી થયો.

શેરખાંની જોધપુર ઉપર સ્વારી. ૨. ઇ. સ. ૧૫૪૦ માં ગાદીએ બેઠા પછી એણે માળવા પ્રાંત જીત્યો ને ત્યાંથી તે ઇ. સ. ૧૫૪૧ માં જોધપુરના રાજા માલદેવ ઉપર ચડ્યો. ત્યાં ઘણા દિવસ સુધી લઢાઈ ચાલી પણ તેનો જય થયો નહિ, ત્યારે તેણે રાઠોડના એક મોટા સરદારને ફાડવાની યુક્તિ કરી. તેણે તે રાઠોડ સરદારના નામથી પત્ર લખી માલદેવના હાથમાં જય એવી રીતે મોકલ્યો, તેમાં તે સરદારે ફટવાનું કબુલ કર્યાંથી તેને જોધપુરની જાગીર આપવાની શેરખાંએ કબુલત કરી હતી. આ કાગળ મલદેવના હાથમાં આવ્યાથી તેણે તે સરદારને બોલાવીને વંચાવ્યો. ત્યારે તેણે કહ્યું કે શેરખાંએ મારી નિમકલલાલી ને સ્વામી-લક્ષ્મિને બટ્ટો લગાડવાને આ દુગો કર્યો છે, પણ હું તેને ખાતરી કરી આપીશ એમ કહી તેણે માત્ર પોતાનાજ લશ્કરવડે શેરખાંના અસાવધ લશ્કર ઉપર એકદમ છાપો માર્યો ને તેને નસાડ્યો. આખું રાઠોડ સૈન્ય એ જોધ શેરખાંના લશ્કર ઉપર તુટી પડ્યું, તેથી તે હારીને પાછો ગયો.

શેરખાંનું મરણ. ૩. બીજે વર્ષે તેણે રાયસેનના કિલ્લા ઉપર ઘેરો ધાલ્યો. ઘેરાયલા લશ્કરે બહાદુરી બતાવ્યાથી તેને અભય વચન આપી કિલ્લો સર કર્યો, ને કિલ્લેફારાને દુગો કરી કાપી ના-

ખ્યા. ત્યાથી તે કલિંબર ઉપર ચઢ્યો. ત્યાં એનું દારૂખાનું સળગી ઉઠવાથી ત્યાં તે દાઝ્યો ને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૪૫.

શેરખાંની રાજ્યનીતિ. ૪. એ પાદશાહ બહુ ડાહ્યો ને પરાક્રમી હતો. એણે બીજા પઠાણ પાદશાહની પેઠે એની હિંદુ પ્રાણને દુઃખ નહિ દેતાં તેને શાંત ને આખાદ કરી. બંગાળાથી સિંધુ નદી સુધી એક મોટો રસ્તો કરાવ્યો હતો, ને તેની ઉપર ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળા કૂવા બંધાવી અન્નક્ષેત્ર મંડાવ્યાં હતાં. લોકને લીધે વિશ્વાસઘાત કરીને રાયસેનના કિલ્લે દારોને માર્યા, એજ માત્ર એણે મોટું પાપ કર્યું હતું, ને તેનું ફળ પરમેશ્વરે તેને બીજે વરસે આપ્યું.

સલીમશાહ. ૫. શેરખાંના મોટા દીકરા આદીલમાં રાજ્ય કરવાનો દમ ન હોવાથી સરદારોએ શેરખાંના નાના દીકરા સલીમશાહને ગાદી આપી. એ પાદશાહ શરો ને હેંશિઆર હતો. એણે દિલ્હીમાં એક રાજ્યમહેલ બંધાવ્યો. એણે એના બાપનું મેળવેલું રાજ્ય સાચવવાને આખાદ કર્યું, તથા શેરખાંનાં લોકોપયોગી કામો પૂરાં કરી તેમાં વધારો કર્યો. એ પાદશાહ નવ વરસ રાજ્ય કરી ઇ. સ. ૧૫૫૩ માં મરણ પામ્યો.

આદીલશાહ. ૬. સલીમશાહના બાળકુંવરને મારીને શેરખાંનો મોટો દીકરો પાદશાહ થયો. પણ તે જાતે નબળો હતો. તેણે ઘોતાળપણથી ખજાનો ખાલી કર્યો, તથા મોટા મોટા સરદારોની જગીરો લઈ નાલાયક માણસોને આપવા માંડી, તેથી દેશમાં બંડો ઉઠ્યા. એના સાળા ઇબ્રાહિમસૂરે બળવો કરી દિલ્હી ને આગ્રા જીતી લીધાં. આદીલશાહ બંગાળામાં નાસી ગયો. ત્યાં ઇબ્રાહિમે તેના ઉપર સ્વારી કરી; પણ આદીલશાહના વજીર હેમુએ તેને હરાવ્યો. પંજાબમાં શેરખાંનો બાલિજે અહમદખાં સુબો હતો. તેણે બળવો કરી દિલ્હી ને આગ્રા લઈ લીધાં, ને સિકંદર એ નામથી તે પાદશાહ થયો.

મોગલશાહ રાજ્યની પુનઃસ્થાપના. ૭. ઇ. સ. ૧૫૪૩ માં હુમાયુ ઇરાનમાં નાસી ગયો હતો. ત્યાં તે માત્ર ત્રણ વરસ રહ્યો.

ત્યાંના પાદશાહ તમરપે ચૌદ હજાર સ્વાર હુમાયુને મદદમાં આપ્યા; તે વડે મીરજમઅશ્કરી પાસેથી કંદહાર જતી લીધું. બીજો ભાઈ કામગન કાબુલમાં હતો, તેણે હુમાયુની રાણી તથા કુંવર અકબરને કેદમાં રાખ્યાં હતાં. તેના ઉપર હુમાયુએ સ્વારી કરી હરાવ્યો, ને તેની આંખો ફોડી. ત્યાંથી પંદર હજાર માણસની ફોજ લઈ હુમાયુ પંજાબમાં પેઠા ને તે પ્રાંત તેણે કબજે કર્યો. ત્યાંથી આગળ વધી સિકંદર પાસેથી દિલ્લી તથા આગ્રા પણ જતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૫૫૫. પરંતુ થોડીજ મુદતમાં તે દાદરા ઉપરથી પડીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૫૬.

હુમાયુના ગુણ. ૮. હુમાયુ સ્વભાવે દયાળુ, માયાળુ, નમ્ર, સાદો, મોટા મનનો ને બહાદુર હતો. 'તોપણ લશ્કરી સરદાર તરીકે કુશળ ન હોવાથી, યેરખાં જેવા કુશળ સંદારથી તે દાર પામ્યો.

પ્રકરણ ૪ થું.

મોગલાઈ રાજ્ય.

અકબર.

૧. હેમુની સ્વારી. ૨. હેમુના ગુણ. ૩. અકબર બહે-રામથી છૂટા થાય છે. ૪. શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ. ૫. મોગલ સરદારોને વશ કરવા. ૬. અકબર હિંદુઓને મેળવી લેછે. ૭. ચિતોડ ઉપર ચઢાઈ. ૮. રાણો પ્રતાપસિંગ. ૯. ગુજરાતનું જીતાવું. ૧૦. ઓઢીઆની જીત. ૧૧. બંગાળા. ૧૨. મીરજા હુડીમનો બળવો. ૧૩. કાશ્મિર. ૧૪. ચુસકજી લોકોનો બળવો. ૧૫. સિંધ. ૧૬. દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૧૭. અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૮. અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૯. ખાનદેશ ખાલસા કર્યો. ૨૦. સલીમનો બળવો. ૨૧. પાદશાહનું મરણ. ૨૨. અકબરના ગુણ. ૨૩. અકબરનો નવો પંથ. ૨૪. હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૫. પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૬. જમાખંદી. ૨૭. રાજ્ય વહીવટ. ૨૮. અકબરના વિદ્વાનો. ૨૯. અકબરની મહત્તા.

હેમુંની સ્વારી. ૧. હુમાયુ મરણ પામ્યો તે વખતે અકબર પંખખમાં હતો. એવામાં આદીલીના વજીર હેમુએ મોગલો પાસેથી દિલ્હી ને આગ્રા પાછાં જીતી લેવાને સ્વારી કરી આગ્રા જીતીને દિલ્હીના કિલ્લેદાર તારતીએગ પાસેથી દિલ્હી પણ તેણે જીત્યું. આ સમાચાર સાંભળી અકબર પોતાનું સૈન્ય એઈ તેની સામે આવ્યો. પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં બન્ને વચ્ચે યુદ્ધ થયું. હેમુની આંખમાં એક તીર વાગ્યું, તોપણ તે બહુ બહાદુરીથી લઢયો, પણ અંતે તે હાર્યો ને કેદ પકડાયો. એ વખતે પાદશાહને મુખ્ય મદદગાર તેનો વજીર બહેરામખાન હતો. પાદશાહ નાનો હોવાથી તેના રક્ષકનું ને રાજ્યના બંદોબસ્તનું કામ તે કરતો. બહેરામખાને પરધર્મી હેમુનો શિરચ્છેદ કરવાનું પાદશાહને કહ્યું, ત્યારે અકબર મોટા મનથી પણ દઢતાથી બોલ્યો કે તામે થયેલા ત્રાયલ શત્રુ ઉપર હું બાંધવાનો નથી, એથી બહેરામને માફ લાગ્યું ને એણેજ તેનો શિરચ્છેદ કર્યો. નાની વય છતાં અકબર કેવો દયાળુ ને મોટા મનનો હતો !

હેમુના ગુણ. ૨. હેમુ જાતનો વાણીઓ હતો, છતાં તે બહાદુર, શુદ્ધિવાન, દીર્ઘદષ્ટિવાળો ને શાણો હતો. તે હલકી પદ્મી ઉપરથી પોતાના સારા ગુણો વડે પાદશાહની વજીરાત પામ્યો, એટલુંજ નહિ, પણ પઠાણ જેવા અભિમાની ને તોફાની લોકોને વશ કરી તેમનો સેનાપતિ થયો, અને પોતાના સ્વામીની વતી દિલ્હી ને આગ્રા જીતીને મોગલોના બહાદુર સરદારો સામે યદ્ધ શક્યો. પઠાણ પાદશાહોના સમયમાં હિંદુમાંથી માત્ર હેમુજ એટલી ઉચ્ચ પાયરીએ ચઢ્યો હતો. એના મરણથી આદીલીનો મુખ્ય આધાર ગયો, ને તે પ્રોતે પણ બંગાળાનું એક બંડ સમાવર્તા મરણ પામ્યો.

અકબર બહેરામથી છૂટો થાયછે. ૩. બહેરામ બહાદુર ને નિમકહલાલ પણ નિર્દય અને અવિવેકી હતો. એણે બાબરનો સોબતી ને હુમાયુને ઉપયોગી થઈ પડેલો દિલ્હીનો મુખ્ય તારતીએગ હતો તેને મરાવ્યો, તેમજ બીજા એક અમીરને પણ નાના સ્પર્શ અપરાધ માટે મરાવ્યો, તથા પાદશાહના ગુરૂને દેશપાર કર્યો. આવી વર્તણૂકથી અકબરને માફ લાગ્યું. બહેરામના કંઠ સ્વભા-

વથી બીજા મોગલ સરદારો પણ તેનાથી કંટાળ્યા હતા, તેથી અ-
કબરે બહેરામથી સ્વતંત્ર થવાને ઇચ્છ્યું. તેણે આગ્રેથી દિલ્લી જઈ
દંદેરો પીટાવ્યો કે આજથી હું પાદશાહ છું. રાજ્યમાં મારા સિ-
વાય કોઈનો હુકમ માનવો નહિ. આ સાંભળી બહેરામને માથું
લાગ્યું તેથી તેણે પંજાબમાં જઈ બળવો કર્યો; પણ પાદશાહે તેને
હરાવ્યાથી તે શરણે આવ્યો. અકબરે તેણે કરેલા ઉપકાર સંભા-
રીને તેનો ગુન્હો માફ કર્યો, ને તેને કહ્યું કે તમે કાંતો દરબારમાં
મોટા અધિકાર ઉપર રહો અથવા કોઈપણ ઠેકાણે સુઆનું કામ
કરો કે મફત જાઓ. બહેરામે મફત જવાનું પસંદ કર્યું ને ત્યાં જ-
વાને તે ગુજરાત બહારી ચાલ્યો. તેણે પહેલાં કોઈ અધધાનનો ધાત
કરાવ્યો હશે, તેના છોકરાએ આવીને તેને માર્ગમાં જ મારી નાં-
ખ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૦.

શાહઆતની મુશ્કેલીઓ. ૪. બહેરામથી છુટ્યા પછી આખા
રાજ્યનું જોખમ અકબરને માથે આવી પડ્યું. તે વખતે તે માત્ર
૧૮ વરસની કાચી વયનો હતો; પણ તે એટલો બુદ્ધિવાન, દીર્ઘ
દષ્ટિવાળો, ચપલ, બહાદુર ને દલ હતો કે તે વડે તેણે પોતાનું
રાજ્ય સાચવ્યું; એટલુંજ નહિ, પણ તે પોતાનું નામ અમર કરી
ગયો. ભરતખંડના સધળા પાદશાહો કરતાં તે ઉત્તમ નીવડ્યો અને
દુનિયામાં પણ એના જેવા પાદશાહો થોડા જ થયા છે. મોગલો
પરદેશી ને પરધર્મી હતા, તેથી ભરતખંડની પ્રજા તેમને આહતી
નહોતી. વળી આગલા પદાણુ પાદશાહોની જાતના સિપાઈ, સર-
દાર ને લોક એકધર્મી છતાં હિંદુ કરતાં મોગલોને વધારે ધિક્કા-
રતા; કેમકે મોગલો તેમનું રાજ્ય પચાવી પડનારા હતા. મોગલો
પણ અકબર બાળક હોવાથી તથા બહેરામનો બચ ગયાથી સ્વ-
તંત્ર થવાને ઇચ્છતા હતા. આ પ્રમાણે અકબરને હિંદુ, પદાણુ
ને મોગલ સધળા તરફથી બચ હતું ને તે સધળાનો બંદાબસ્ત
કરવાનો હતો. બહારી સમયસૂચકતા વાપરી અકબરે તે સધળામાંથી
સલામત પાર ઉતર્યો, ને તેણે મોગલાઈ રાજ્ય મજબૂત કર્યું.
પદાણુ ને તુર્ક પાદશાહોના વખતમાં અધધાનિસ્તાન, ઈરાન ને

તુર્કસ્તાનમાંથી ધણી લોક આવી લશ્કરની ભરતી કરતા, તેમ આ દેશમાં પણ એ લોકની વસ્તી ધણી હોવાથી તેઓ પણ લશ્કરમાં નોકર રહેતા; પણ અકબરને તો કોઈ તરફથી મદદની આશા નહોતી. તેના વખતમાં કાબુલ, મીરજહાદીમ (કામરાનનો દીકરો) ના તાબામાં હતું. અકબર નાનો હોવાથી તે તેની વિરુદ્ધ હતો, તથા રાજ્ય પચાપી પડવાની તેને ઇચ્છા હતી. વળી ખીજ પણ કેટલાક મોગલ સરદારો સ્વતંત્ર થવાને ચ્હાતા હોવાથી તેમની મદદની પણ આશા નહોતી. પરંતુ આ સર્વ સંકટને પૂરો પડે તેવો અકબર હતો.

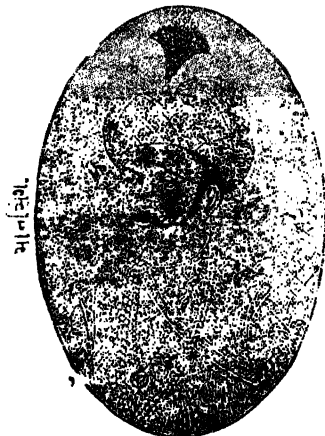
મોગલ સરદારોને વશ કરવા. પ. અકબરે મોગલ સરદારોનો મંદોબસ્ત કરવાનું પ્રથમ ધાર્યું. તેના ખાનજમાન નામે સરદારે પ્રથમ બળવો કર્યો, તથા માળવાના મંદોબસ્ત માટે મોકલેલો અબ્દુલ્લાખાન ગુજરાતના પાદશાહને મળી ગયો. ખાનજમાને અયોધ્યા ને પ્રયાગ જીતી લીધાં. તેથી અકબરે પંડે થોડાજ લશ્કરવડે એકદમ ઓચિંતા જઇને છાપો મારી ખાનજમાનને હરાવ્યો, ને માર્યો. બહારપ્રાંતની ઉત્તરના સંબલપ્રાંતના હાકેમ સુલતાન મિરજના ઊકરાઓએ બળવો કર્યો, પાદશાહે તે બળવો સમાવ્યાથી એ ઊકરા ગુજરાતના પાદશાહને આશ્રયે ગયા. અકબરના ભાઈ મીરજહાદીમે આવી પંજબ જીત્યું. પણ અકબરે તેને હરાવીને પાછો કાબુલ કાઢ્યો. ઇ. સ. ૧૫૬૬. એ રીતે એણે છ વરસની અંદર પોતાના રાજ્યના સઘળા મોગલ બળવા સમાવી સમાધાની કરી, તથા, મંડોરો ઉપર દયા બતાવી, ને મોગલ સરદારોના મનમાં ભયની સાથે પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો.

અકબર હિંદુઓને મેળવી લેછે. ૬. અકબરની ધારણા એવી હતી કે હિંદુ પ્રજાને મુસલમાન પ્રજાની સમાન પાળીને તથા સઘળી પ્રજા તરફ સમાન દષ્ટિ રાખીને તેમનો પ્રેમ સંપાદન કરવો, જેથી પછાણ પાદશાહોના વારામાં જેમ હિંદુપ્રજા વારંવાર સામી થતી તેમ સામી થાય નહિ; તથા તેમની સાથે સગપણની માઠથી બંધાવાય તો તેઓ પોતાને જરૂર પડે તો પૂર્ણ પ્રેમથી મદદ કરે. આ ધારણા પાર પાડવાને તેણે પ્રથમ તો હિંદુઓ

ઉપરના મનના તથા જ-
 શ્રદ્ધાવંત કાઠી નાખ્યા.
 મનુષ્ય પોતાને પસંદ પડે
 તે ધર્મ પાળે તેમાં રાજ્ય
 તરફથી અડચણ નાંખવી
 કે જૂતમ કરેલા નહિ, એવું
 બાહેર કર્યું. એણે રાજ્ય
 ધનથી મુસતમાની ધર્મને
 ઉત્તેજન આપ્યું નહિ તે
 હિંદુ ધર્મને અડચણ કરી
 નહિ; તેથી એની મુસત-
 માન પ્રજા એને નાસ્તીડ
 કહેતી તોપણ તેથી એની
 હિંદુ પ્રજા એંતો આઈ. હિં-

દત્તમત્યા.

માનસિંગ.

દુએને વશ કરવાને એણે
 બીજી યુક્તિ આ પ્રમાણે
 કરી. પ્રથમ એણે જય-
 પુરના રાજા બહારમલ્લ ઉ-
 પર સ્વારી કરીને તેને હ-
 રાબો ને તેની કુંવરી વેરે
 પોતે પરણ્યો. તેમજ જ્વ-
 ધપુરના રાજા માલદેવની
 કુંવરી વેરે પણ તે પ-
 રણ્યો. પોતાના છોકરાને
 પણ રજપૂત કન્યા પર-
 ણાવી. હતી. એ પ્રમાણે
 રાજ્યસ્થાનમાં મોટા રાજ્યો

* એ કુંવરીનું નામ જ્વળા હતું ને તેના દીકરો સલીમ હતા.

સાથે સગાઇ કરીને તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા, એટલુંજ નહિ, પણ ત્યાંના રાજાઓને પોતાના રાજ્યમાં સુખાઓની તથા સરદારોની જગા આપી. જ્યપુરના રાજા બહારમલ પછી થયેલા ભગવાનદાસને પંજાબની સુખાગીરી ઉપર નીમ્યો. તથા એ ભગવાનદાસના દીકરા માનસિંગને પોતાના લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા આપી. એ સિવાય બીજાં રજપૂત રાજ્યો પણ તાએ કરીને તથા સગપણ કરીને ત્યાંના રાજાઓને લાયકી પ્રમાણે સન્દારો બનાવ્યા.

ચિતોડ ઉપર ચઢાઇ. ૭. ચિતોડના રાણા માત્ર અકબર સાથે સગપણ કરવામાં ન બળ્યા. મુસલમાનોને દીકરી દેવી એ હલકું કામ ગણી તેમણે પોતાની કન્યા ન દીધી, એટલુંજ નહિ, પણ તેમના પટાવનોએ પણ ન દીધી. ચિતોડના સિસોદીઆ હિંદુસ્તાનમાં એક પ્રજાભાવ ઉત્પન્ન કરવાના અકબરના એ મહાન કાર્યમાં ન બળ્યા, અને જે બળ્યા હતા તેમને હલકા ગણી અપમાન આપવા લાગ્યા; તેથી અકબરે ચિતોડ ઉપર ચઢાઇ કરી. ઇ. સ. ૧૫૬૮. તે વખતે ચિતોડમાં સંગનો પુત્ર ઉદયસિંગ રાજ્ય કરતો હતો. તે અકબર આવ્યાની વાત સાંભળીને ડુંગરમાં નાસી ગયો, પણ તેના સરદારો ને લશ્કર નાકું નહિ. તેમણે અંત લગી ચિતોડનો બચાવ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. રજપૂતોની દૃઢતા અગળ હૃદ્યો કરીને ચિતોડગઢ લેવાય તેમ ન હોવાથી સુરંગ કોડવાનો અકબરે ઠરાવ કર્યો. ઉદયસિંગ નાસી ગયો હતો તેથી તેનો મુખ્ય પટાવત સલુઅરા ચિતોડી લશ્કરનો આગેવાન હતો. તે મરાયાથી તેની જગાએ તેનો નાનો ભાઇ પ્રતાપસિંગ થયો. તે સોળ વરસનો હતો. તે, તેની સ્ત્રી અને માતા બહાદુરીથી લડતાં લડતાં રણમાં પડ્યાં. એ પ્રમાણે રાણાનાં સગાં મરાયાથી લશ્કરની સરદારી જયમલે લીધી. એ જયમલ બેદનુરનો મેડતીઆ જાતનો રાઠોડ પટાવત હતો. તેણે બહાદુરીથી અકબરના હુમલા પાછા વાળ્યા. સુરંગ પુટવાથી કિલ્લો તુટ્યો હતો, તે જગા રાત્રે જયમલ સમી કરાવતો હતો, તેવામાં અકબરે ગોળી મારીને તેને મારી નાંખ્યો, તેથી ચિતોડ જીતાયું. સઘળા રજપૂતો ઈસરીઆં

કરી રણમાં પડ્યા ને સ્ત્રીઓ મહેલમાં આજ લગાડી બળી મૂક. પ્રતાપે ને જયમલે પોતાના રાજના નાહા પછી પણ જે પરાક્રમ કર્યું તે જોઇ અકબર તાબુબ થયો. તેથી દિલ્હીના પોતાના મહેલના દરવાજા આગળ એ બાબુએ એ હાથી ઉપર એ બંને પરાક્રમી યોદ્ધાની યાદગીરી રાખવાને એ બાવલાં કરી બેસાડ્યાં. ચિતોડ જીત્યું પણ સિસોદીઆ છતાંયા નહિ. એ પછી ચાર વરસમાં ઉદેસિંગ મરી ગયો, તે અરવલીની ખીણમાં પોતાના નામથી ઉદેપુર નામે ગામ વસાવી રહતો હતો. ત્યાંજ રાજ્યગાદી કરી સિસોદીઆ રાણા રહેવા લાગ્યા.

રાણો પ્રતાપસિંગ. ૮. ઉદેસિંગ પછી તેનો પુત્ર પ્રતાપસિંગ

રાણો થયો. તે ઉદેસિંગ જેવો બિંકણુ નહોતો. એના વડોવા કુંભા ને સંગ જેવો પ્રસાદી હતો. તે અકબરને નમ્યો નહિ. તેને નમાવવા માટે અકબરે પોતાના દીકરા સલીમને તથા જેપુરવાળા માનસિંગને મોકલ્યા. પાછલી લઢાકાઓમાં સિસોદીઆ ને તેમના મદદગાર પટાવતોનાં સૈન્ય કપાઈ ગયાથી પ્રતાપસિંગ માત્ર બાવીશ હજાર લશ્કર જ માવી શક્યો. તેટલા વડે તેણે હલદીઘાટ રોક્યો. ત્યાંથી તેઓ મોગલોના જોરાવર લશ્કર ઉપર ટુટી પડ્યા, તેમાં રજપૂતો ઘણા કપાઈ ગયા ને પ્રતાપસિંગ મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. ઇ.સ. ૧૫૭૬. મુસલમાનો તેને પકડવા પાછળ

રાણો પ્રતાપસિંગ.

પડયા. પકડાઈ જવાના નિરંતર ભય વચ્ચે, માત્ર પોતાના થોડાજ આગ્રહી સરદારો સાથે તે ઘણાં ઘણાં કષ્ટ વેડી આ કુંગરેથી આ કુંગરે એમ ભટક્યો. અંતે આગ્રહ, ધીરજ, ઉદ્યોગ, દૃઢતા ને બહાદુરીથી તેણે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. તે સમયે અકબરનું લક્ષ બીજાં રાજ્યો જીતવા તરફ લાગ્યાથી તથા પ્રતાપ જેવા વીર પુરૂષને હવે વધારે હેરાન કરવો નહિ, એવા મોટા મનથી પ્રતાપસિંગ મરતાં સુધી નિરાંતે રાજ્ય કરી શક્યો. તથા રજપૂતોની આબરૂ જાળવી શક્યો. ઇ. સ. ૧૫૯૭.

ગુજરાતનું જીતાવું. ૮. એ પ્રમાણે રજપૂત રાજ્યો વશ કરીને તથા સગપણુની સ્નેહગાંઠ બાંધી તેમની સહાય મેળવીને તેણે નર્મદાની ઉત્તરનાં સ્વતંત્ર થઈ ગયેલાં મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. પ્રથમ તેણે પંજાબથી બહાર સુધીના નાના હાકિમોને જેર કર્યા, એટલે માળવા, ગુજરાત, ઓઢીઆ, મંગાળા, કાશ્મિર ને સિંધ એટલાં સ્વતંત્ર રાજ્યો તેને જીતવાનાં હતાં. પ્રથમ તેણે ઇ. સ. ૧૫૭૨ માં માળવા જીત્યું. તે વખતે ગુજરાતનો પાદશાહ નબજો હતો, તથા ઘણા મંડખોરો ત્યાં એકઠા થયેલા હતા. પાદશાહ ત્રીજા મુજફ્ફર પાસેથી ઐતિમાદખાન નામે હિમરાવે રાજ્યસત્તા લેઈ લીધી હતી. પણ તે મંડખોરોનું સમાધાન કરી શક્યો નહિ, તેથી તેણે એ પ્રાંત જીતી લેવાને અકબરને તેડું મોકલ્યું. અકબરે આવીને ગુજરાત જીત્યું, ને રાજ્યનો મંદોખસ્ત કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૩. અકબરના ગયા પછી વળી બળવો થયો. તેથી એમાસામા લાંબી લાંબી મજલો કરી પાદશાહ નવ દિવસમાં આગ્રેથી ગુજરાતમાં આવ્યો ને થોડું લશ્કર છતાં હિંમતથી ને ચતુરાઈથી બળવાખોરાને તેણે જેર કર્યા; તથા સમાધાની કરીને તે પાછો ગયો. આગળ જતાં પાદશાહ મુજફ્ફરે બળવો કર્યો પણ તે પકડાયો ને આગ્રે લઈ જતાં રસ્તામાંજ આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૫૯૩.

ઓઢીઆની જીત. ૧૦. તે સમયે ઓઢીઆ પ્રાંતમાં સ્વતંત્ર રજપૂત રાજાઓ રાજ્ય કરતા હતા, તેમની પાસેથી અકબરના

સેનાપતિ ટોડરમલે ઇ. સ. ૧૫૭૪ માં આખો પ્રાંત જીતીને દિલ્હીની પાદશાહતમાં મેળવ્યો.

ખંગાળા. ૧૧. ખંગાળામાં શેરખાના વંશજ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય કરતા હતા. ઇ. સ. ૧૫૭૫ માં દાઉદ નામે રાજા હતો. તેના ઉપર સ્વારી કરીને અકબરે બહારપ્રાંત સુધીનો મુલક જીત્યો. ઇ. સ. ૧૫૭૬ માં અકબરના સરદાર ટોડરમલ તથા માનસિંગે ખંગાળા ઉપર ચઢાઈ કરી દાઉદને માર્યો ને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો, તે પછી ત્યાં ઇ. સ. ૧૫૮૦, ૧૫૮૨ ને ૧૬૦૦ માં ખંડ થયાં. તે રાજા માનસિંગે તથા ટોડરમલે સમાવ્યાં, ને ખંડખારના આગેવાનોને જાગીર આપી શાંત પાડ્યાં.

મીરજા હુકીમનો બળવો. ૧૨. અકબરના સરદારે ખંગાળામાં રોકાયા હતા, તેવામાં ઇ. સ. ૧૫૮૧ માં તેના ભાઈ કાશુલવાળા મીરજાહુકીમે પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી ત્યાંના સુખાને કાઢી મૂક્યો, તેથી અકબરે પંડે પંજાબમાં આવીને હુકીમને નંસાડ્યો. અકબરે આગળ વધીને કાશુલ પણ જીતી લીધું. હુકીમે શરણે આવ્યાથી તેને કાશુલનો સુખો બનાવી અકબર પંજાબમાં પાછો આવ્યો. ત્યાં આવતાં સિંધુની આ પાર તેણે અટક નામે કિલ્લો બંધાવ્યો, તે હજુ પણ છે. પંજાબમાં રાજા ભગવાનદાસને સુખે કરાવી પોતે રાજ્યધાનીમાં આવ્યો.

કાશિમર. ૧૩. ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં મીરજાહુકીમ મરી ગયાથી પાદશાહ અટકને કિલ્લે આવ્યો. ત્યાંથી તેણે રાજા ભગવાનદાસને લશ્કર આપી કાશિમર જીતવાને મોકલ્યો. તે વખતે કાશિમરમાં પાછળ કહેલા મીરના વંશજે રાજ્ય કરતા હતા. તેમની પાસે અકબરનું ઉપરીપણું કબુલ કરાવી ભગવાનદાસ પાછો આવ્યો. બીજે વરસે પાદશાહે બીજી વાર લશ્કર મોકલ્યું ત્યારે કાશિમરનો રાજા શરણે આવ્યો. અકબરે તેને બહારપ્રાંતમાં જાગીર આપીને એ પ્રાંત ખાલસા કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૬.

યુસફજી લોકનો બળવો. ૧૪. હિંદની વાયબ્ય કાશુમાં ખાલજીદ નામે અફઘાને શાશનયે નામે એક નવો પંથ કઢાડ્યો. તે

લોકોનો જલાલ નામે એક સરદાર ઇ. સ. ૧૫૮૫ માં કાણુલ તરફ લૂટકાટ કરતો હતો. તેનો મંદોઅસ્ત કરવાને અકબરે રાજા ખીરખલ તથા પોતાના દૂધલાઇ જૈનખાને લશ્કર આપીને મોકલ્યા. ઇ. સ. ૧૫૮૬. એ સરદારોનું પ્રથમ કાંઈ ન ચાલ્યું ત્યારે અકબરે ખીજું સૈન્ય તેમની મદદે મોકલ્યું. પણ અફઘાનોએ તેમને ઓચિંતા ઘાટમાં ઘેરી લીધા. રાજા ખીરખલ મરાયો ને અકબરના સંધના સૈન્યનો નાશ થયો. જૈનખા એકલો નારીને અટક આવ્યો. એ સમાચારથી અને તેમાં પોતાના મિત્ર ખીરખલના મોતથી અકબર બહુ ખિન્ન થયો. તેણે જૈનખાનું મોં પણ ન જોયું. અકબરે તરતજ રાજા માનસિંગ તથા ટોડરમલને બોલાવીને લશ્કર આપી જલાલના ઉપર મોકલ્યા. તેમણે કેટલીક વારે જલાલને હરાવીને તેનો પરાજય કર્યો. ઇ. સ. ૧૫૮૬. પરંતુ તે ઇ. સ. ૧૬૦૦ માં મરણ પામ્યો, ત્યાં સુધી ટોડર કરતો મંધ પડ્યો નહિ. એ યુદ્ધજી અથવા રોશનયે લોક પૂરેપૂરા કાઢને તાંબે ન થતાં આજ સુધી સ્વતંત્ર છે.

સિંધ. ૧૫. સિંધમાં તે વખતે મુસલમાન થઈ ગયેલો સુમાના ખતનો ખામ રાજા રાજ્ય કરતો હતો, તેના ઉપર અકબરે બે વાર લશ્કરને મોકલીને એ પ્રાંત ઇ. સ. ૧૫૮૨ માં ખાલસા કર્યો. તથા ત્યાંના રાજાને જાગીર આપી. અકબર આદીએ ખેડો એવામાં કંદહાર ઇરાની લોકોએ જીતી લીધું હતું. એ લોકને આગળ જતાં મહોમહિ કજીઓ થવાથી એ પ્રાંત પણ અકબરને મળ્યો. ૧૫૮૪.

દક્ષિણનાં રાજ્યો. ૧૬. એ પ્રમાણે નર્મદાની ઉત્તરનો સંઘજો મુલક તાંબે કર્યા પછી અકબરે દક્ષિણનાં સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્યો જીતવા તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દક્ષિણમાં બ્રાહ્મણી-વંશનું રાજ્ય તુટીને તેના પાંચ ભાગ પડી ગયા હતા. વરંગળ-નું હિદુરાજ્ય બ્રાહ્મણી રાજ્યમાં જોડાઈ ગયું હતું. વિજયનગરનું હિદુરાજ્ય રામરાજાને હરાવીને વિજયપુરવાળાએ જીત્યું હતું. વિજય-નગરના તાખાના નાના ખંડીઆ રાજા ખંડણી આપીને બચી

ગયા હતા. ગાવિલગઢનું રાજ્ય અહમદનગરના સુલતાનોએ જીત્યું હતું. અકબરે દક્ષિણ જીતવાનો વિચાર કર્યો, તે વખતે ત્યાં ખાનદેશ, અહમદનગર, ગોવળકોડા, વિજ્ઞપુર ને બેદર એ પાંચ રાજ્યો હતા.

અહમદનગરનું રાજ્ય. ૧૭. ઇ. સ. ૧૫૬૫ માં અહમદનગરનો હાકેમ શુરહાન મ-

રણ પામ્યાથી તેની ગાદીના દાવા માટે ચાર પક્ષ બંધાયા. તેમાંના બળવાન પક્ષે અકબરને દક્ષિણમાં તેડાવ્યાથી તેણે પોતાનો દીકરો મુરાદ જે ગુજરાતનો સુબો હતો, તેને અહમદનગર જવાને હુકમ કર્યો. તે જતા પહેલાં ત્યાં બહાદુર નામે એક છોકરો ગાદી ઉપર બેઠો, તે તેની ફાઇ ચાંદખીખી રાખ્યો. સધળો કારભાર કરવા

ચાંદખીખી.

લાગી. એ બાદ વિજ્ઞપુરના રાજા અલીઆદિલશાહની વિધવા હતી તે તે બહુ બહાદુર હતી. તેણીએ દક્ષિણનાં ખીજાં મુસલમાની રાજ્યોમાં સંપ કરી વિજ્ઞપુરના સુલતાન પાસેથી મદદ મેળવી. મુરાદે આવીને અહમદનગરને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ તેમાં તેનો કાંઈ ઉપાય ચાલ્યો નહિ. તેના સધળા હુમલા ચાંદખીખીએ બહાદુરીથી પાછા વળ્યા. અહમદનગરના હાકેમે વરાડપ્રાંત જીતી લીધો હતો, તે અકબરને આપવાની શરતે મુરાદે સલાહ કરી; પણ તે પ્રાંતની સરહદ બાંધત તકરાર ઉઠતાં ફરીને લઢાઇ સળગી. ગોદાવરીને કાંઠે ખંને લશ્કરની વચ્ચે લઢાઇ થઇ, તેમાં મુરાદ જય પામ્યો. એવામાં અહમદનગરમાં ફાટપુટ થઇને ચાંદખીખીને કાંઈએ મારી નાંખી. એ ચાંદખીખી

જેવી બીજી કોઇ મુસલમાન સ્ત્રી બહાદુર થઇ નથી. તે ખૂબસુરત હતી ને જુવાનીમાં વિધવા થઇ હતી, છતાં પોતાનું શીઝળ સાચવી રહી. વળી તેણે સમયસૂચકતા વાપરી બહાદુરીથી પોતાના રાજ્યનું રક્ષણ કર્યું. ચાંદબીબી મૂઆ પછી અકબરના દીકરા દાનીઆલે અહમદનગર જતી લીધું. એવામાં અકબર પણ દક્ષિણમાં આવ્યો.

અહમદનગરના રાજ્યની પુનઃ સ્થાપના. ૧૮. અહમદનગર મોગલોએ લીધું, પણ તે રાજ્ય તેમનાથી જતાયું નહિ પાકી રહેલા રાજ્યનો કેટલોક ભાગ મલીકઅર નામે સરદારે કબજે કરીને મૂર્તિજા નિજમશાહને પાદશાહ ઠરાવી ઔરંગાબાદમાં ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રાજ્યની આખર શી રીતે આવી તે વાત આગળ આવશે.

ખાનદેશ ખાલસા કર્યો. ૧૯. અહમદનગર જત્યા પછી અકબરના એક સરદારે આસીરગઢ જતીને ખાનદેશના રાજ્યની આખર આણી; તેવામાં અકબરના દીકરા સલીમે બંડ કર્યાના સમાચાર સાંભળી ખાનદેશ ને વરાડની સુખાગીરી પોતાના દીકરા દાનીઆલને આપી તે ઉત્તરમાં જવા નીકળ્યા.

સલીમનો બળવો. ૨૦. પાદશાહના વડા દીકરા સલીમને અરીણ તથા દારૂનું વ્યસન લાગેલું હતું. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો, તેવામાં તેણે પ્રયાગ, બહાર ને અયોધ્યા એ પ્રાંતો કબજે કર્યા, તથા ખજનામાંથી ત્રીશલાખ રૂપિયા ઉપાડ્યા. એ સાંભળી પાદશાહ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૧. તેણે સલીમને આગ્રે બોલાવી શિખામણ દીધી તથા બંગાળા ને ઓઢીઆ પ્રાંતો તેને આપવાના ઠરાવ્યા; પરંતુ સલીમના મનમાંથી કપટ ગયું નહિ. તેણે અબુલફઝલ દક્ષિણમાંથી ઉત્તરમાં આવતો હતો તેને બુદ્ધેશ્વર ખંડમાં મરાવી નાંખ્યો. એ અબુલફઝલ પાદશાહનો વજર હતો, વળી તે ચિદ્વાન હોવાથી અકબર તેને ચાહતો હતો; તેથી તેના મોતથી પદશાહે બે દિવસ સુધી તો અન્ન ખાધું નહિ. તેણે અબુલફઝલને મારનાર ઉપર સૈન્ય મોકલીને તેનો નાશ કરાવ્યો; પણ એ મારનારને ઉરકેરનાર સલીમ હતો, એવું આખર પર્યંત અકબરના ખાલ્સામાં ન આવ્યું. આગળ જતાં પાદશાહે સલીમ ઉપર વિશેષ

પ્રીતિ બતાવીને તેને રાજ્યચિન્હ ધારણ કરી પ્રયાગમાં સ્વતંત્રપણે રહેવાની છૂટી આપી; પણ ત્યાં અતિશય દારૂના વ્યસનમાં તેના વડા દીકરા ખુશરુ સાથે કુશળો કર્યો, તેથી ખુશરુની મા (માનસિંગની બહેન) ઝેર ખાઈને મરણ પામી, એથી સલીમ વધારે હોલેદિત્ત થયો.

પાદશાહનું મરણ. ૨૧. એવામાં અકબરની મા મરણ પામી. એના બે દીકરા મુરાદ ને દાનીઆલ દારૂના વ્યસનથી મરણ પામ્યા ને અબુફઝલનો કારી ધા હતોજ, એ સંજોગથી અકબરની પ્રકૃતિ ખગડી. તેણે પોતાનો અંતકાળ સમીપ આવેલો જોઈ સલીમને બોલાવ્યો, ને પોતાના સરદારોને બેળા કર્યા. સલીમને શિખામણ દીધી કે આ સરદારો, સગાંવહાલાં ને આશ્રિતોની સંભાળ રાખજો. સરદારોને તેણે કહ્યું કે આજ સુધી જેવા મારી સાથે એકનિષ્ઠાથી ચાલ્યાંછા, તેવીજ રીતે મારા દીકરા સાથે પણ ચાલજો. એમ કહી પોતાની તલવાર સલીમની કમરે બંધાવી. તે પછી

એક મુઠ્ઠાંને બોલાવી તેની સાથે નિમાજ પઢીને એક ખરા મુસ્લમાન માફક તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૫. તે વખતે તેના રાજ્યને ૫૦ મું વરસ આવતું હતું, ને તેની વય ૬૩ વરસની હતી. અકબરના ગુણ. ૨૨. અકબર શરીરે મજબૂત, સ્વરૂપે રૂપાળો ને સ્વભાવે શૂરો, ઉદ્યોગી અને

અકબર.

માયાળુ હતો. તેની છાતી પહોળા ને હાથ લાંબા હતા. તે પોતાનું મન સ્વચ્છ રાખવાને માટે બાર મહિનામાં ત્રણ માસ માસ ભક્ષણ નહિ કરતાં ત્રણ અન્નનો મિતાહાર કરતો ને થોડું એટલે ચારપાંચ કલાક ઉઠતો. એણે વખતના ભાગ પાડી નિયમસર કામ કરવાની યોજના કરી હતી, તેથી એનો ઘણો વખત લઢાઇ-ઓમાં જવા છતાં એને વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો તથા વિદ્વાનોનો વાદવિવાદ સાંભળવાનો વખત મળતો. તેને વાઘ અને હાથીના શિકારનો શોખ હતો. વળી તે શરીર કસરત માટે ઘોડા ઉપર લાંબી લાંબી મજલો કરતો, ને કોઇવાર તો દિવસમાં વીશ કોશ સુધી પગે ચાલીને જતો. તે ન્યાયી ને દિલનો દયાળુ હતો. જરૂર વગર તે લઢાઇ કરતો નહિ, ને લઢાઇમાં પકડાવલા ઉપર નિર્દયતા વાપરતો નહિ. તે સંસ્કૃત, ફારસી ને હીંદી ભાષા-શિખ્યા હતા. એ વિદ્યા, કાવ્ય ને ઇતિહાસના ગ્રંથો વાંચતો તે કોઈપણ વિદ્યાને કે વિદ્વાનોને ઉરોજન આપતો; તથા પોતાની પ્રજાનું પાલન કરતો, ને તેમની આબાદી વધારવા તરફ લક્ષ આપતો.

અકબરનો નવો પંથ. ૨૩. અકબરને ધર્મની શોધ કરવાનો ખુદ શોખ હતો. તેને મુસલમાની ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ નહોતો. તેથી તેણે મુસલમાની ધર્મની કેટલીક રીતો-રીવાજો વધારતી, મળકા બાંધવા વગેરે બંધ કરી. પરાયા ધર્મની ઉપર સરકારની જખર જસ્ટી હતી તે અટકાવી. સર્વ કોઇ પોતાને સારો લાગે તે ધર્મ પાળવાને સ્વતંત્ર છે એવો એનો અભિપ્રાય હતો. અકબરે દિલ્હી-ઓની પણ કેટલીક રીતો-રીવાજો અટકાવીને કેટલીક નવી ચલાવી. હા-મમાં પશુવધ કરવાની, ખુશી વગર સતી થવાની ને બાળલસ કરવાની બંધી કરી તથા પુનર્વ્રત કરવાની જૂઠ્ઠા આપી. બ્રાહ્મ-મોનું સંશોધન કરવાને એણે વેદ, મહાભારત, રામાયણ, વગેરે ગ્રંથોના ફારસીમાં અભુલફજલના ભાષા ફૈજ પાસે તરજુમા કરાવ્યા. અભુલફજલ પાસે બાઇબલનો તરજુમો કરાવ્યો. ગોવંધી એક પાદ-રીને બોલાવી તેને ગ્રીકમાં કેટલાક ગ્રંથોનો ફારસીમાં તરજુમો કરવાનું કામ સોંપ્યું. એણે શાસ્ત્રી, કાજી, ગોરજી, પાદરી ને મોખે-

દોને બોલાવીને ધર્મ સંવાદ કરાવ્યા. આ ઉપરથી એનો મત કબી-
રપંથી જેવો હતો; એટલે પેગંબર કોઇ થયો નથી એવું તે માનતો.
માણસ બુદ્ધિબળથી ઇશ્વરેચ્છા સમજી શકે છે. જગતનો કર્તા એક છે,
તેને બજવા ને જેને જડ પદાર્થની જરૂર હોય તે અગ્નિ, સૂર્ય, ચંદ્ર
વગેરે દૃશ્ય પદાર્થો જેછા ઇશ્વરને બલે સંભારે. એના દરબારીઓ પણ
એનાજ જેવા અભિપ્રાયના હતા, તેથી અકબરનો એ નવો પંથ
ચાલ્યો. સલીમ પણ એજ વિચારનો હતો. પરંતુ અકબરના મૂઆ
પછી તે પંથ નાશ પામ્યો, ને સલીમના વિચાર પણ બદલાઈ ગયા.

હિંદુઓને હોદ્દા આપવા. ૨૪. અકબરે જાતિનો તફાવત
નહિ રાખતાં લાયકી પ્રમાણે હોદ્દા આપ્યા, તેથી એના રાજ્યમાં
હિંદુઓને પણ મુસલમાનોની માફક નાના મોટા હોદ્દા મળ્યા. એના
પ્રધાન મંડળમાં, સરદારોમાં, સુબાઓમાં ને વિદ્વાન મંડળમાં હિં-
દુઓ પણ ધણા હતા. તેણે ધર્મભેદ કહાડી નાંખવાને હિંદુઓ
ઉપરનો જજીઆ ને જત્રાવેરો બંધ કર્યો.

પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કરવો. ૨૫. અકબર પ્રજાપ્રેમ સંપાદન
કરવાને તેને પુત્ર સમાન પાળતો. તેના ઉપરના કરના બોજ ઓછા
કરીને આધિકારીઓ જૂલમ ન કરે તેની સંભાળ રાખતો. બરા-
બર ન્યાય મળે તેની દેખરેખ રાખતો. તેણે કાંડા, નાક, કાન વગેરે
અવયવો દાપવાની સજા બંધ કરી. દેહાંતદંડ પણ પોતાની પર-
વાનગી વગર કરવાની કોઇને છૂટ નહોતી. લઢાઇમાં પકડાયલા
કેદીઓને ગુલામ કરવાની કે વેચવાની મના કરી. વળી કોઇ પણ
અરજદારની અરજ સાંભળી તે ઉપર તરત ધ્યાન આપતો. એની
પ્રજા એના ઉપર પ્રેમ રાખતી ને ગુન્હો કરતાં ડરતી. એના શત્રુ
પણ એનાથી ડરતા રહેતા.

જમાખંદી. ૨૬. વેરો ઉધરાવનાર વધારે લે નહિ કે રૈયતને
માથે વધારે બોજો પડે નહિ, માટે તેણે ટોડરમલ પાસે જમાખં-
દીની નવી રીત કરાવી. તેણે બધી જમીન ફરીને મપાવી ને તેની
ત્રણ પ્રત બાંધી. ઉત્તમ, મધ્યમ ને કનિષ્ઠ. એ પ્રત જમીનમાં નીપ-
જતા પાક ઉપરથી બાંધી હતી. પાકનો ત્રીજો ભાગ સરકારમાં લેવાનો

ઠરાવ્યો. એ સિવાય બીજા અમલદારોના સુધળા લાગા બંધ કર્યાં. સરકારમાં દાણ ન આપતાં રોકડ આપે તો તે પણ લેવા માટે આંકડો નક્કી કર્યો. આંકડો નક્કી થવાથી ઉધરાતદારનો જૂલમ અટક્યો.

રાજ્યવહીવટ. ૨૭. રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને એણે અઢી અઢી લાખ રૂપિયાની ઉપજના તાલુકા ઠરાવી તેના ઉપર નવાખ નીમ્યા. એવા કેટલાક નવાખોનો સુખો ઉપરી હતો. એના આખા રાજ્યમાં એવા અઢાર સુખા હતા. એ સુખાઓને પણ પાદશાહની મંજૂરી સિવાય ખૂન કરવાની સત્તા નહોતી. ચાર વગેરેનો બંદોબસ્ત રાખવાને મૂઠ્ઠી સીરબંધી રાખી હતી. એ સીરબંધીનો ઉપરી ફોજદાર હતો. ન્યાય કરવાને કાજ રાખેલા હતા, ને ગામનો બંદોબસ્ત રાખવાને કોટવાળા હતા. ફોજમાં દશ સ્વારોથી દશ હજાર સ્વારોના સરદારો હતા. તેમાંથી ૫૦૦૦ કરતાં વધારે સ્વારોની સરદારી શાહજાદા કે રજપૂત રાજાઓ પાસે હતી. એવા મોટા સરદારો ત્રીસ હતા. એથી ઉતરતા દરજ્જાના સંદારો ઘણા હતા. નોકરીના બદલામાં જમીન આપવાનો રિવાજ કહાડી નાંખી એણે સર્વેના પગાર બાંધી આપ્યા. આ બંધી બ્યવસ્થા “આમને અકબરી” નામે અકબરના ઇતિહાસમાં અબુલફઝલે લખી છે.

અકબરના વિદ્વાનો. ૨૮. એના વખતમાં અબુલફઝલ ને ફૈઝ નામે એ વિદ્વાન બામ્બો શાણા સલાહકાર હતા. તેમાં અબુલફઝલ એનો મિત્ર ને પ્રધાન હતો. ટોડરમલ પણ એનો મિત્ર, પ્રધાન ને સલાહકાર હતો. એ વગર માનસિંગ, બિરબલ, ખાનખાનન ને અબુલકાદર વગેરે

બીરમલ.

વિદ્વાન ને શૂરા સરદારો હતા. વળી એના વખતમાં તાનસેન નામે મર્વેયો ગાયનમાં ને ગંગ નામે કવિ કાવ્યમાં કુશળ હતા.

અકબરની મહત્તા. ૨૯. અકબરને સર્વ વાતે સુખ હતું. રાજ્ય, પ્રજા, વૈભવ, સરદાર, સલાહકાર એ સર્વ તરફથી સુખી છતાં, એના પુત્રોથી એને મહા દુઃખ થયું. એના એ પુત્રો દારૂના વ્યસનમાં મરણ પામ્યા, ને એને મોટે દીકરે બળવો કર્યો, તથા એના વડાલા મિત્ર અબુલફઝલને ઈ. સ. ૧૬૦૩ માં મરાવ્યો. એજ છોકરાની માઠી ટેવથી ખિન્ન થઇને પોતે મરણ પામ્યો. એટલું છતાં એણે પોતાના પુત્ર ઉપરનો પિતૃપ્રેમ તબ્બો નહિ. સલીમ નદારો નીવડ્યાથી સલીમના દીકરા ખુશરૂને અકબરની પાછળ ગાદી આપવાનો વિચાર ખુશરૂના મામા માનસિંગ તથા ખીજાઓએ કર્યો, પરંતુ અકબરે તો સલીમનેજ શિખામણ દેઈ પોતાની સમક્ષ રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો તથા એને મળીને ચાલવાને સરદારોને આજ્ઞા કરી, એવો એ મોટા મનનો હતો. અકબર એ દિવસમાં સર્વોત્તમ મુસલમાન પાદશાહ થઇ ગયો. ક્ષત્રી રાજાઓમાં જેવા રામચંદ્ર, યુધિષ્ઠિર, અશોક ને વિક્રમ થયા તેવો મુસલમાન પાદશાહોમાં અકબર થયો; પણ દિલ્લે કમનગીએ એની પકડી એવો ખીજો કોઈ પણ પાદશાહ થયો નહિ, તેથી એણે ચલાવેલી રાજ્યનીતિ ઘણીખરી એની સાથેજ નાશ પામી.

પ્રકરણ ૫ મું.

જહાંગીર.

૧. જહાંગીરની વર્તણૂક. ૨. ખુશરૂનો બળવો. ૩. નૂર-જહાં સાથે લગ્ન. ૪. અહમદનગર ઉપર ચઢાઇ. ૫. ઉદ્દપુર ઉપર ચઢાઇ. ૬. મલીકુંબર ઉપર પુનઃ સ્વારી. ૭. શાહ-જહાં ઉપર પાદશાહની અપ્રીતિ. ૮. મહોબતખાનનો બ-ળવો. ૯. જહાંગીરના ગુણ.

જહાંગીરની વર્તણૂક. ૧. પાછળ કલા પ્રમાણે સલીમ જહાંગીર

જહાંગીર.

ગીર નામ ધારણ કરી તખ્તપર બેઠો. રાજ્યની શરૂઆતમાં તે ન્યાયથી તથા સારી રીતે વર્ત્યો. તેણે ફરિયાદોની અડચણ ટાળવા માટે પોતાના મહેલની દીવાલે એક સાંકળ લટકાવી હતી; તે સાંકળ હવાબ્યાર્ય. ઘરમાં ઘંટ વાગીને પાદશાહને જાહેર થતું. તેણે અકબરના સમયના કામદારો કાયમ રાખ્યા. અકબરના ચલાવેલા સુધારા જારી રાખ્યા તથા

ધર્મની ખાતરમાં પ્રજા ઉપર બળાત્કાર ન કર્યો. એ પંડે દારૂ પીતો હતો, પણ લોકોને દારૂ પીવાની તેણે મનાઈ કરી હતી.

ખુશરૂનો બળવો. ૨. જહાંગીર ગાદીએ બેઠો એવામાં તેનો પાટવી પુત્ર ખુશરૂ કેદમાં હતો, તે ચાર માસ અંદર છૂટ્યો. તેણે પંજાબમાં જઈ મંડ કર્યું. જહાંગીરે તેને પકડી કેદ કર્યો તથા તેના લશ્કરને રીખાવીને મારી નાખ્યું.

નૂરજહાં સાથે લગ્ન. ૩. અકબરના સમયમાં કાષ્ઠ ધરાની વખાનો માર્યો પોતાનાં બે છોકરાં લેઈ ભરતખંડમાં આવ્યો. અકબરે તેને આશ્રય આપ્યો. એ ધરાનીને એક નૂરજહાં નામે દીકરી અને અસોફખાં નામે દીકરો હતો. નૂરજહાં બહુ ખુબસુરત હોવાથી સલીમને તેની સાથે લગ્ન કરવાનું મન થયું, પણ એ વાત અકબરને નહિ ગમ્યાથી તેણે નૂરજહાંને કાષ્ઠ શેરઆફગાન સાથે પરણાવી તથા તે

નૂરજહાં.

સરદારને બંગાળામાં જગા આપી, નૂરજહાનિ તેની સાથે મોક-
લાવી દીધી. પણ અકબર મરણ પામ્યા પછી નૂરજહાનિ મેળવવાને
જહાંગીરે શેરઅફઘાનને મરાવી નાખ્યો ને પોતે નૂરજહાનિ પર-
ણ્યો. એ બાદ જેવી ખુબસૂરત હતી તેવીજ સલાહ આપવામાં
શાણી, ધણીને વશ કરવામાં ચતુર, સંકટ સમયે સાવધાન ને
સ્વાર્થ સાધવામાં હેશિયાર હતી. જહાંગીરની કેટલીક કૂટેવો એણે
છોડાવીને તેને સુધાર્યો. રાજ્યકારસારમાં પણ જહાંગીરને તે સારી
સલાહ આપતી. જહાંગીરે નૂરજહાના બાદ અસોદખાને સરદારની
જગા આપી ઉમરાવ બનાવ્યો. તે અસોદખા પણ બહાદુર, ચતુર
ને હેશિયાર હતો.

અહમદનગર ઉપર ચઢાઈ. ૪. અકબરે અહમદનગરનું રાજ્ય
ખાલસા કર્યું નહોતું. ત્યાંનો રાજા મૂર્તિજી નિળમશાહ હતો, તે
તેને મલીકંબર નામે એક હબસી વજીર હતો. મલીકંબરે અહમદ-
નગરના રાજ્યનો ધણે ભાગ જીતીને ઔરંગઝેબમાં રાજ્યધાતી
કરી હતી. તેણે દક્ષિણમાં જમાબંધીની રીત બાંધી હતી. એ રીત
ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધેલી રીતને મળતી હતી. એણે જહાંગીરના
સરદાર ખાનખાનાનનો પરાજય કરી અહમદનગર જીતી લીધું. ઇ.
સ. ૧૬૧૦. તેથી જહાંગીરે પોતાના દીકરા પરવીજ તથા ખાન-
જહાન લોદી અને રાજા માનસિંગ એ ત્રણેને મલીકંબર ઉપર મો-
કલી ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાને પણ તેમની મદદે જવાનો
હુકમ કર્યો. પણ અબદુલ્લા પહેલો જામ પહોંચ્યો; તેને મલીકંબરે
હરાવીને નસાઆથી ઉપર કહેલા ત્રણે મોગલ સરદારો યુરાનપુરમાં
ઘાવણી નાખીને રહ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૨.

ઉદેપુર ઉપર ચઢાઈ. ૫. ઉદેપુરનો રાણો પ્રતાપસિંગ ઇ. સ.
૧૫૬૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેનો પાટવી પુત્ર અમરસિંગ ગા-
દીએ બેઠો. અકબરે મોટા મનથી પોતાના મરણ પર્યંત અમરસિ-
ંગનું રાજ્ય શાંતિમાં ચાલવા દીધું. પણ જહાંગીરે ઉદેપુરને વશ
કરવાનું ધાર્યું. તેણે પ્રથમ શાહજહાન પરવીજને મોકલ્યો; પણ તે
રાજા સાથે સંધિ કરીને પાછો ગયો. બીજવાર મહોબતખાન નામે

સરદારને મોકલ્યો. ઇ. સ. ૧૬૦૭. તેણે એકવાર રાણા ઉપર જય મેળવ્યો. ગુજરાતના સુબા અબદુલ્લાખાને પણ રાણા ઉપર ચઢાઈ કરી એક વાર જય મેળવ્યો. પણ એ કશાથી અમરસિંગ નમ્યો નહિ. તેણે પાદશાહ સાથે સગાઈ કરવાની તો નાજ પાડી, પણ તાબેદારી સુદ્ધાં કબુલ કરી નહિ. આ ઉપરથી પાદશાહે પોતાના વહાલા પણ બહાદુર બેટા ખુરમને એક જમરૂં લશ્કર આપી ઉદે-પુર મોકલ્યો. તેમણે અમરસિંગને નમાવ્યો, ત્યારે તે શરણે આવ્યો. ખુરમે તેનું રાજ્ય તેને પાછું સોંપ્યું ને તેના પાટવી કુંવરને પોતાની સાથે પાદશાહની હજુરમાં લેઈ જઈ પોશાક અપાવ્યો. તથા લશ્કરમાં મોટા સરદારની જગા અપાવી. ખુરમના આ પરાક્રમથી પાદશાહે ખુશી થઈ તેને શાહનો ઇલકાબ આપ્યો ને તેજ ઉપરથી તેનું નામ શાહજહાં પડ્યું. ઇ. સ. ૧૬૧૪.

મલીકંબર ઉપર પુનઃ સ્વારી. ૬. એવામાં માનસિંગ દક્ષિણમાં મરણ પામ્યો, તથા મલીકંબરને પાદશાહી લશ્કર જેર કરી શક્યું નહિ, તેથી પાદશાહે શાહજહાંને દક્ષિણમાં મોકલ્યો તથા પોતે પણ માળવામાં છાવણી નાખી પડ્યો. શાહજહાંએ દક્ષિણમાં જઈ વિજયપુરના રાજાને મલીકંબરના પક્ષમાંથી ફેડીને પોતાના પક્ષમાં લીધો. તેથી મલીકંબર તાબે થયો. ઇ. સ. ૧૬૧૭. ને અહમદનગર વગેરે લીધેલો મુઝક પાછો આપ્યો. શાહજહાં આ જય મેળવી માંડુમાં જહાંગીરને જઈ મળ્યો. ત્યાંથી બંને ગુજરાતમાં ગયા. ત્યાંથી પાદશાહ શાહજહાંને ગુજરાતનો સુબા બનાવી કાશ્મિર ગયો. કેમકે એ દેશ જત્યા પછી દિલ્હીના પાદશાહોએ હવા ખાવાની જગા ત્યાં ઠરાવી હતી. આગળ જલદીજ મલીકંબરે ખોએલો મુલક પાછો જતી લીધાથી પાદશાહે શાહજહાંને ફરીને દક્ષિણમાં મોકલ્યો. તેણે બીજીવાર મલીકંબરને હરાવી નમાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૧.

શાહજહાં ઉપર પાદશાહની અપ્રીતિ. ૭. જહાંગીરને ચાર દીકરા હતા. ખુશરૂ, પરવીજ, શાહજહાં ને શહરિયાર. તેમાંથી ખુશરૂ ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં મરણ પામ્યો. શાહજહાં બહાદુર હોવાથી

પાદશાહની તેના ઉપર વધારે પ્રીતિ હતી. વળી નૂરજહાંના બાપ અસોફખાંની દીકરી સાથે તે પરણેલો હોવાથી તેની મરજી શાહજહાંને રાજ્ય અપાવવા તરફ હતી; પણ નૂરજહાંની શેરઅફઘાનથી થએલી દીકરી શહરિયાર વેરે દીધેલી હોવાથી નૂરજહાંનું વલણ શહરિયાર તરફ હતું; તેથી જહાંગીરની પ્રીતિ શાહજહાં ઉપરથી કમી થાય એવો ઉદ્યોગ નૂરજહાંએ આરંભ્યો. તેવામાં ઇ. સ. ૧૬૨૧ માં ધરાની લોકે કંદહાર જતી લીધું. શાહજહાંની સત્તા દક્ષિણમાં જામેલા હોવાથી તે તોડવાને કંદહાર પાછું લેવા સારૂ શાહજહાંને મોકલવાને નૂરજહાંએ જહાંગીરને સમજાવ્યો. તેથી પાદશાહે કંદહાર ઉપર ચઢવાને શાહજહાંને હુકમ કર્યાથી તે માંહુ સુધી આવ્યો પણ ત્યાં તેને પાદશાહની મતલબ સમજાયાથી તેણે પાદશાહને લખ્યું કે લશ્કર તૈયાર ન હોવાથી તે જઈ શકતો નથી. ત્યારે નૂરજહાંએ શાહજહાંનું લશ્કર મંગાવી શહરિયારને મોકલવાને કહ્યું. પણ શાહજહાંએ લશ્કર નહિ મોકલતાં બળવો કર્યો ને જહાંગીર તથા શાહજહાંની ફોજો મેવાતનાં જંગલોમાં મળી. શાહજહાં હઠીને છુરાનપુર આવ્યો. તેની પછવાડે પાદશાહે પરવીજ, ખાનખાનાન ને મહોબતખાનને મોકલ્યા. તેથી શાહજહાં નાશીને મંગાળે ગયો ને મંગાળા ને બહારમાંતો તેણે જતી લીધા. પરવીજ ને મહોબતખાન તેની પછવાડે પડવાથી તે ફરીને દક્ષિણમાં આવ્યો ને મલીકુબરને મળી ગયો. છેવટે ઇ. સ. ૧૬૨૫ માં તે પાદશાહને શરણે ગયો.

મહોબતખાનનો બળવો * ૮. હવે પરવીજને અને મહોબતખાનને બહુ પ્રીતિ થવાથી તેનું જોર તોડવાને ધરાદે નૂરજહાંએ મહોબતખાન ઉપર આજી મૂકી તેનો જવાબ દેવાને હજૂરમાં બોલાવ્યો. મહોબતખાન મંગાળામાં ગયો ત્યારે ત્યાંથી કાંઈ સરકારી રકમ તેણે ઉચાપત કરી હતી, એવું તેના ઉપર આજી હતું; પણ

* મહોબતખાનનો બાપ સગર ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંગનો ભાઈ હતો, પણ મહોબતખાન મુસલમાન થઈ ગયો હતો.

તે નૂરજહાંનું કાવતરું છે એમ સમજાયાથી મહોબતખાને પોતાના પાંચ હજાર રજપૂતો લઈ પાદશાહ પંજાબમાં હતો, ત્યાં જઈ તેને કેદ કર્યો, ને પાદશાહના નામથી પોતે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. પરંતુ જલદીજ નૂરજહાંની હોંશિયારીથી પાદશાહ છૂટો થયો, એટલે મહોબતખાન શરણે આવ્યો. પાદશાહે તેને દક્ષિણમાં શાહજહાં ઉપર મોકલ્યો. ત્યાં તેઓ બંને જણ મળી ગયા. એવામાં પરવીજ તથા મલીકંબર મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૬. મલીકંબર લઢાકમાં શરે ને રાજ્યખટપટમાં પૂરો હતો. તેના મૂઆથી અહમદનગરનું રાજ્ય નખળું થઈ ગયું. પાદશાહ પણ દમના રોગે કાશ્મિરથી લાહોર આવતાં રસ્તામાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૬૨૭.

જહાંગીરના ગુણ. ૯. જહાંગીર સ્વભાવે લલો ને ઉદાર પણ દારૂડીઓ, સ્વછંદી ને વિષયી હતો. નૂરજહાંને મેળવવા માટે એણે શેરઅફઘાનનો ધાત કરાવ્યો, એ પાપી કર્મ કર્યું. એ વાત એણે પોતાને હાથે પોતાની નિત્યનોંધમાં લખી છે. એના સમયમાં ઇંગ્લાંડના જેમ્સ પાદશાહ તરફથી સર ટામસ રો નામે અંગ્રેજ વકીલ ઇ. સ. ૧૬૧૫ માં વેપારના કરાર કરવા આવ્યો હતો, તેણે એ પાદશાહના દરબારની હકીકત લખી છે; તે ઉપરથી જણાય છે કે એના દરબારીઓ લાંચીઆ ને સિપાઈઓ કાંઈક સૂસ્ત હતા, તથા અકબરના વખતના જેટલી એના વખતમાં રાજ્યની આબાદી ને બંદોબસ્ત નહોતાં.

પ્રકરણ ૬ ઠૂ.

શાહજહાં.

૧. શાહજહાં ગાદીએ બેસેછે. ૨. ખાનજહાન લોદીનો બળવો. ૩. અહમદનગરનું રાજ્ય અત્યું. ૪. અલીમર્દાનખાન. ૫. હાંદની બહાર સ્વારીઓ. ૬. પાતુંગીજેની કતલ. ૭. જમાબંદીની રીત. ૮. શાહજહાંના શાહબદા. ૯. ઔરંગઝેબનો દક્ષિણમાં જય. ૧૦. શાહબદાઓના બળવા.

૧૧. ઔરંગઝેબ પાદશાહ થાય છે. ૧૨. પાદશાહને દુઃખ.
૧૩. શાહજહાંના ગુણ. ૧૪. શાહજહાંનાં મકાનાં ને કામ.
શાહજહાં ગાદીએ બેસેછે. ૧. ઈ. સ. ૧૬૨૬ માં જહાંગીર

મરણ પામ્યો. ત્યારે
શાહજહાં દક્ષિણમાં
હતો. તેના સસરા
અસોદખાંએ શાહ-
જહાંના મોટા ભાઈ
ખુશરના દીકરા દાવ-
રને પાદશાહ ઠરાવી
શાહજહાંને તેડું મો-
કલ્યું, ને વરજહાંને
કેદ કરી. શાહજ-
હાંએ આગ્રે આવીને
રાજ્ય સ્વાધીન લી-
ધું. દાવર ઇરાનમાં
નાસી ગયો, ને શ-

શાહજહાં.

હરિયાર તથા દાનીઆલના દીકરાઓએ પંજાબમાં બળવો કર્યો. તેમને
પાદશાહે મરાવી નાખ્યા. તેણે પોતાને રાજ્ય મળવામાં મદદ કર-
નાર અસોદખાં તથા મહોબતખાંને જાગીરો આપી, તથા વરજ-
હાંને પચીસલાખનું શાલીઆણું બાંધી આપ્યું.

ખાનજહાંનો બળવો. ૨. શાહજહાં દક્ષિણમાંથી આવ્યો
ત્યારે ખાનજહાં લોદીને ત્યાંનો સુબો ઠરાવ્યો હતો. તેણે અહમદ-
નગર તથા વિજયપુરના રાજાઓને પક્ષમાં લઈ બંડ કર્યું. પાદશાહે
તે બંડ સમાવ્યું. ખાનજહાં ઉત્તર બાણી નાઠો ત્યાં બુદેલખંડના
રજપૂત રાજાએ તેને મારી નાખ્યો.

અહમદનગરનું રાજ્ય જીત્યું. ૩. મઝીફખરના મરણ પછી

તેના પુત્ર કુતેખાએ મૂર્તિજા નિજમને મારીને એક બાળકને ગા-
દીએ બેસાડ્યો. તેણે ખાનજહાંને આશ્રય આપ્યાથી મહોબતખાએ
તેને હરાવ્યો, તેથી તે તાબે થયો. એણે બેસાડેલા રાજાને ગ્વા-
લિયરના કિલ્લામાં કેદ કર્યો. આગળ શાહજી ભોંસલેએ બીજા બા-
ળકને ગાદી આપી અહમદનગરનો કેટલોક મુલક કબજે કર્યો;
તેથી શાહજહાં દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિજયપુર તથા ગોવળકોડાના
રાજાને જીતીને ખંડીઆ બનાવ્યા, તેથી શાહજી ભોંસલે પણ પાદ-
શાહને શરણે આવ્યો. હવે અહમદનગરને સહાય કરનાર કોઇ ન
રહ્યાથી પાદશાહે તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૩૭. શાહજી
વિજયપુરના રાજાની ચાકરીમાં રહ્યો.

અલીમર્દાનખાન. ૪૦ જહાંગીરના સમયમાં કંદહાર ઇરાની
લોકોએ જીત્યું હતું. ત્યાં તેમનો સુબો અલીમર્દાનખાન હતો. તે-
મનાથી કંટાળીને શાહજહાંને આશ્રયે આવ્યો, તેથી કંદહાર દિ-
લ્લીની પાદશાહતમાં ફરીને આવ્યું. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને મોટી
સરદારી આપી. તે શિલ્પવિદ્યામાં કુશળ હતો. પાદશાહને બધા
મકાનો બંધાવવાનો શોખ હતો, તેથી તે કામમાં બહુ ઉપયોગી
થયો. મકાનો સિવાય તેણે દિલ્લીને પાણી પૂરું પાડવા માટે જમ-
નામાંથી એક નહેર બંધાવી હતી તે હજી પ્રસિદ્ધ છે.

હિંદની બહાર સ્વારીઓ. ૫. પાદશાહે અલીમર્દાનખાનને
લશ્કર આપી બહુ જીતવા મોકલ્યો. તે એ પ્રાંત લૂંટીને ટાઢને
લીધે પાછો આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૪૪. બીજે વરસે ઉદેપુરના કુંવર
જગતસિંહને ૧૪૦૦૦ સ્વાર આપીને મોકલ્યો; ને પંડે પણ કાશુલ
આવી શાહજહાં મુરાદ તથા અલીમર્દાનખાનને તેની સહાયે મોક-
લ્યા. રજપૂતોએ બહાદુરીથી એ પ્રાંત જીત્યો ને પાદશાહે તે ખા-
લસા કર્યો. બીજે વરસે ઉરમેગ લોકે બળવો કર્યો તે સમાવવાને
શાહજહાં ઔરંગઝેબ આવ્યો. તે બહુમાં ઘેરાઇ ગયો ને મુસ્કે-
લીથી કાશુલ આવી શક્યો. સન ૧૬૪૮ માં ઇરાનીઓએ કંદહાર
જીતી લીધું; તે પાછું લેવાને સન ૧૬૫૩ સુધીમાં પાદશાહે પોતાના
શાહજહાંઓને મોકલી યત્ન કર્યો, પણ તે નિષ્ફળ જવાથી તેઓ

પાછા ફર્યા. એ પછી કાષ્ઠ મોગલ પાદશાહે કંદહાર જીતવાનો ફરીને યતન કર્યો નહિ.

પોર્તુગીઝોની કતલ ૬. શાહજહાં પોર્તુગીઝોને ધિક્કારતો હતો. જહાંગીરના વખતમાં જ્યારે પોતે બળવો કરી ગંગાનામાં આવ્યો ત્યારે એણે તેમની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ. પોર્તુગીઝોને હુગલી નદી ઉપર થાણું બેસાડવાની અકબરે પરવાનગી આપી હતી, તે જગા તોપો ગોઠવી મજબૂત કરેછે, એવી શાહજહાંને ખબર મળવાથી તેણે તે જીતી લીધી તથા જે ખ્રિસ્તીઓ મુસલમાન થયા નહિ તેમને મારી નાંખી તેમની સ્ત્રીઓને ગુલામ બનાવી.

જમાબંદીની રીત. ૭. શાહજહાંની વજીર સાયદુલ્લાખાન બહુ ચતુર ને પ્રમાણિક હતો. તેની સહાયતાથી જમાબંદીની જે રીત ઉત્તરમાં ટોડરમલે બાંધી હતી, તેજ ધોરણે એણે એના દક્ષિણના રાજ્યમાં જમાબંદીની રીત ચલાવી.

શાહજહાંનાં શાહજહાદા. ૮. પાદશાહને ચાર પુત્રો હતા. દારા, ઔરંગઝેબ, શુમ્મ ને મુરાદ. તેમાં દારા બહાદુર, ઉદાર, સ્વતંત્ર વિચારનો, પણ બોળો ને અવિચારી હતો. ઔરંગઝેબ બહાદુર, અકબરખાન ને ચતુર, પણ કપટી, લોભી ને ધર્મીય હતો. શુમ્મ દારૂડીઓ ને વિષયી હતો. મુરાદ બહાદુર પણ અકબરહીન ને વિશ્વાસુ હતો. સૈથી મોટો દારા પાદશાહ પાસે હતો, ને ઔરંગઝેબ દક્ષિણમાં, શુમ્મ ગંગાનામાં ને મુરાદ ગુજરાતમાં સુબાગીરી પર હતા.

ઔરંગઝેબનો દક્ષિણમાં જય. ૯. ઔરંગઝેબે ગોવળકાંડાના વજીર મીર જુમલાને ફેડીને પોતાના પક્ષમાં લીધાથી તેણે દર વરસે એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી આપવાનું કબજા કરી સલાહ કરી. એજ રીતે વિજાપુરના રાજાને પણ હરાવીને તાબેદાર બનાવ્યો. આ સમયે બેદરનું રાજ્ય ઘણી નબળી હાલતમાં હતું, તેથી તેના ઉપર સ્વારી કરીને તે રાજ્ય ઔરંગઝેબે ખાલસા કર્યું. ઈ. સ. ૧૬૫૫. બ્રહ્મણીરાજ્યના પાંચ ભાગ થયા હતા, તેમાંથી હવે માત્ર એજ રાજ્ય દક્ષીના પાદશાહની તાબેદારીમાં હયાતી મોગવતા રહ્યાં.

શાહજંદાઓના બળવા. ૧૦. ઈ. સ. ૧૬૫૭ માં શાહજહાં
મોદો પડ્યાથી એનો વડો પુત્ર દારા રાજ્યનો કારભાર કરવા લા-
ગ્યો, પણ તે એના બીજા ભાઈઓને નહિ ગમ્યાથી તેઓ પોત-
પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યા. શુભ રાજ્ય લેવાને બંગાળી
લશ્કર લઈ કાશી સુધી આબો. તેની સામા દારાએ પોતાના દી-
કરા સુલેમાનને જયપુરના રાજા જયસિંહ સાથે મોકલ્યો. તેમણે
શુભને હરાવી પાછો કાઢ્યો. દારાએ મુરાદ તથા ઔરંગઝેબ
સામા જોધપુરના રાજા જશવંતસિંહને મોકલ્યો. આણી તરફ

ઔરંગઝેબે મુરાદને લખ્યું કે હું
રાજ્યપાટ ધ્રુવિતો નથી ને મારે
તો મझे જઈ ખુદાની ભક્તિ કર-
વી છે, પણ આપણા પિતા
પક્ષી કાફર ધર્મી દારા પાદશાહ
થાય તે મને પસંદ નથી, ને શુભ
દારૂડીઓ હોવાથી રાજ્યોગ્ય
નથી. તું ખરો મુસલમાન હોઈને
રાજ્યને યોગ્ય છે, માટે મારો
વિચાર તને સહાય કરવાનો છે.
તારી મરજી હોય તો આપણે બંને
એકત્ર થઈને દારાને હરાવીએ.

જશવંતસિંહજી-જોધપુર.

ધર્મના કામમાં દારા અકબરની માફક સ્વતંત્ર વિચારનો હોવાથી
એને કાફર કહેતા હતા. બોળો મુરાદ ઔરંગઝેબની કપટબળમાં
ફસાયો. બંનેએ ઐક્ય કરીને દારાને હરાવવાનું કરાવ્યું. ને પોત-
પોતાના લશ્કર લેઈ તેઓ ઉત્તરમાં આવવા નીકળ્યા. મુરાદ મા-
ળવામાં પ્રથમ આબો. તેને રોકવાને જશવંતસિંહ પડેલોજ હતો,
તેણે મુરાદ એકલાને હરાવવાને બદલે ઔરંગઝેબને આવવા દેખ
બંનેનું એકત્ર બળ થવા દેવાનો વખત આપ્યો, એ મોટી જીલ

કરી. મંત્રેને જુદા જુદા હરાવવાનો લાગ જુમાવ્યો તે ફરીને મ-
ળ્યોજ નહિ. ઉજ્જન આગળ રજપૂતોએ મંત્રે લશ્કર ઉપર બ-
હાદુરી ને દહતાથી હુમલો કર્યો, પણ તેમાં તેઓ કપાઈ ગયા,
ને થોડાક શાહજહાનું લશ્કર બેદીને નેધપુર પહોંચ્યા. ઇ. સ.
૧૬૫૭. આ જય મેળવી મંત્રે ભાઈઓ આગ્રા તરફ ચાલ્યા. અહીં
દારાનો દીકરો સુલેમાન શુજને હરાવીને હજુ પાછો આવ્યો ન-
હોતો, તેથી દારાના સલાહકારોએ તેના આવતા સુધી રાહ નેવાને
કહ્યું; પણ અવિચારી ને ઉતાવળાઆ દારાને તે વાત ગમી નહિ.
તે લશ્કર જમાવી આગ્રાની બહાર ઔરંગઝેબને અટકાવવા આ-
વ્યો. મંત્રે તરફના લશ્કરો આગ્રાના મેદાનમાં સામસામાં થયાં. મંત્રે
આજુનાં સૈન્યો ને સરદારોએ બહાદુરી બતાવી. દારાના રજપૂત
લશ્કરે રાજભક્તિ બતાવવામાં મળ્યા રાખી નહિ. પણ એટલામાં
દારાના હાથીને બાણ વાગ્યાથી તે થોડા ઉપર બેઠો. પોતાના સ-
રદારને હાથી ઉપર નહિ દીઠાથી તે મરાયાની ખૂમ ચાલી, ને લ-
શ્કર ગબરાટમાં પડ્યું. સરદારનેજ માટે લડનારા લશ્કરે તેને ન
દેખવાથી નાસવા માંડ્યું. જે રીતે અનંગપાળ પૂર જીતના સમયમાં
હાર્યો, તેજ રીતે દારાનું પણ થયું, ને ઔરંગઝેબ જય પામ્યો.

ઔરંગઝેબ પાદશાહ થાય છે. ૧૧. ઔરંગઝેબ જય પામ્યા
પછી મુરાદ પાસે જઈ તેને રાજ્ય મળવા બાબત મુખ્યારક્ષાદી
આપી; પછી મંત્રે ભાઈ આગ્રામાં પેઠા, ત્યાંથી મંત્રે જણા દારાની
પછવાડે દિલ્લી તરફ જવાને નીકળ્યા. રસ્તામાં એક દિવસે મુરાદને
ખુબ દારૂ પાછ તેણે જાહેર કર્યું કે તે તો દારૂડીઓ છે, માટે મુ-
સલમાની મહજબ પ્રમાણે તે રાજ્યચોગ્ય નથી; એમ કહી તેને કેદ
કરી દિલ્લી મોકલી દીધો, તથા પોતાના પિતાને કેદ કરી તે પાદ-
શાહ થયો. ઇ. સ. ૧૬૫૮.

મોગલાઈ પાદશાહોને ઇ. સ. ૧૨. મોગલાઈનું રાજ્ય થયું.

ત્યારે શરૂઆતના પાદશાહ અહાલુર ને રાજ્ય ચલાવવામાં ડાહ્યા છતાં તેમને પોતાના પુત્રો તરફથી પીડા મોગવવી પડી. પછાણ પાદશાહોના વારામાં સરદારોના બળવા, મોગલ લોકની સ્વારીઓ અને રજપૂત રાજાઓ સાથે યુદ્ધ થવાથી એ પાદશાહો કાયર થઇ દુઃખી થતા. મોગલોએ અકબરની રાજ્યનીતિથી રજપૂતોને વશ કરી તેમની પ્રીતિ મેળવી હતી. બહારના હુમલા થવાના બંધ પડ્યા હતા, ને તેમના સરદારો ઉપર દાવ હોવાથી તેઓ કવચિતજ સામા થતા; પણ તેમને તેમના શાહજહા તરફથી પીડા હતી. અકબર સામો સલીમ, સલીમ સામો શાહજહા ને શાહજહા સામા તેના ત્રણ પુત્રો થયા. તેમાં ઔરંગઝેમે તેને કેદ કર્યો; ત્યાં તે લગભગ ૧૦ વરસ જીવી ૭૭ વરસની ઉંમરે ઈ. સ. ૧૬૬૭ માં મરણ પામ્યો.

શાહજહાના ગુણ. ૧૩. શાહજહાએ ગાદીએ બેઠા પછી એના ભાઇભત્રિજનો નાશ કરાવ્યો, એ એણે મોટું પાપીકર્મ કર્યું, એ વાત ખરી, તથાપિ તે પછી એવું પાપી કામ એણે કોઇ વાર કર્યું નથી. તેનો જાતિસ્વભાવ પાપી નહોતો. એ સ્વભાવે ભલો ને દયાળુ પણ ભોળો હતો. શાહજહાની મા રજપૂતાણી હતી. એને મકાનો બંધાવવાનો બહુ શોખ હતો. તે અમદાવાદમાં સુખો હતો, ત્યારે ત્યાં તેણે પોતાને માટે બંધાવેલો મહેલ હતો પણ શાહીબાગને નામે મશહુર છે. એ શોખ એણે પાદશાહ થયા પછી પૂરો કર્યો. કામદારો પસંદ કરવામાં શાહજહા ઘણો ચતુર હતો. તેણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત એવો કર્યો કે આખા મોગલરાજ રાજ્યમાં શાંતિ રહી. એના સમયમાં દક્ષિણમાં, ઉંદહારમાં તથા બદખમાં થયેલી લઢાઇઓ એના રાજ્યની હદ બહાર હતી. એના ત્રીસ વર્ષના રાજ્યમાં ખાનજહાન તથા શાહજહાઓના બળવા સિવાય કોઇ વખત લઢાઇ થઇ નહિ, તેથી તથા એણે પોતાની પ્રજાને પુત્રસમાન પાળ્યાથી, અને ધર્મ સંબંધી જૂલમ નહિ થવા દીધાથી એની પ્રજા અકબરના સમય કરતાં પણ વધારે આગાહ, સુખી ને સંતોષી હતી.

શાહજહાંનાં મકાનો ને કામ. ૧૪. રાજ્યમાં શાંતિ ને આ-

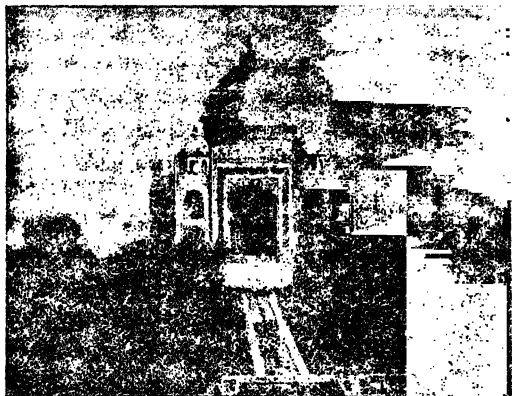

મુમતાજ મહાલ એગમ.

ખાદી હોવાથી એણે લોકોપયોગી કામોમાં ને શોભાયમાન મકાનોમાં રાજ્યધનનો ઉપયોગ કર્યો. એણે દિલ્લીમાં રાજ્યધાની કરી ત્યાં સુંદર આરસની સોનેરી ધુમટવાળી હવેલી બંધાવી ઝાડો રોપાવ્યાં હતાં; વળી શહેરને પાણી પૂરું પાડવાને જમના નદીથી એક નહેર કરાવી હતી, તે વાત ઉપર આવી છે. તેણે બંધાવેલી સુંદર મસીદ હજુ પણ છે. એની એગમ મુમતાજમહાલે (અસોદખાની દીકરીએ) મરતી વખતે શાહજહાં પાસે વચન માગી લીધું, કે તેણે બીજી એગમ કરવી નહિ, ને મારી ઘોર ઉપર સુંદર મસીદ બંધાવવી, જેથી આપણું નામ અમર થાય. પાદશાહે તે વચન પાળ્યાં. તેણે બીજી એગમ ન કરી અને એ એગમની ઘોર ઉપર આગ્રામાં આરસનો એક લવ્ય સુંદર કારીગરીનો મહેલ બંધાવ્યો. તે બંધાવતાં ૩૦ વર્ષ લાગ્યાં હતાં. તેને તાજમહાલ કહેછે. તેની બરાબર કોઇ મહેલ દુનિયામાં નથી. તેની પાછળ સવા ત્રણ કરોડ

રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું. વળી એણે ૬૫ કરોડ રૂપિયા ખર્ચીને
હીરા, માણેક ને રત્નાદિથી જડિત પુંછડીનું મયુરાસન (મોરના

તાજમહેલ.

આકારનું આસન) પોતાને બેસવા માટે બનાવ્યું હતું. એટલું
ખર્ચ કર્યા છતાં, એ પદભ્રષ્ટ થયો ત્યારે સોનું, હીરા વગેરે ઝવેરાત
સિવાય ૨૪ કોટી રૂપિયા ખજાનામાં સિલકે હતા.

પ્રકરણ ૭ મું.

ઔરંગઝેબ.

૧. ભાઇભાત્રિજાઓનો નાશ. ૨. ઉત્તર હિંદનો બંદાબસ્ત.
૩. ધર્મપક્ષપાત. ૪. હિંદુઓના બળવા. ૫. મરેઠી રાજ્યની
સ્થાપના. ૬. રજપૂતો સાથે લઢાઈ. ૭. તે સમયે દક્ષિણનાં
રાજ્ય. ૮. વિજાપુર ને ગોવળકોંડા છતી લેછ. ૯. સંભા-
ળનો નાશ. ૧૦. મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહેછ. ૧૧. આસ-

મગીરના રાજ્યકૌશલ્યમાં ખામી. ૧૨. આલમગીરનું મં-
રણ. ૧૩. આલમગીરના ગુણદોષ.

ભાઉલત્રિજ્ઞઓનો નાશ. ૧. પિતાને કેદ કરી આલમગીર
નામ ધારણ કરીને ઔરંગઝેબ ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૬૫૮. તે
પછીનાં ચાર વરસ પોતાના ભાઇલત્રિજ્ઞઓનો નાશ કરવામાં ગયા.
દારા દિલ્લી બંણી નાઠો, તેની પછવાડે ઔરંગઝેબ પડ્યો. દારા
ગુજરાતમાં ગયો, ને ત્યાંથી લશ્કર જમાવી અજમેર આવ્યો. ઔરં-
ગઝેબે ત્યાં આવી તેને હરાવ્યાથી તે સિંધમાં ગયો; ત્યાંના એક
તાલુકદારે પકડીને પાદશાહ પાસે મોકલી દીધો. ઔરંગઝેબે તેનો
ધાત કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૯. શુબ અલ્હાબાદ આગળ લશ્કર
જમાવી પડેલો હતો, ત્યાં શાહજહાં સુતેમાન તથા જશવંતસિંગ
તેને જઈ મળ્યા, પણ આ-

ગસ્ટુ શુબ એ સમયનો લાલ
લછ શક્યો નહિ; તેથી જશ-
વંતસિંગ બેઘપુર જતો રહ્યો,
ને શાહજહાં પાદશાહને જઈ
મળ્યો; તેથી શુબ હારીને
આરાકાનમાં નાઠો. ને ત્યાં
માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૬૦
મુરાદને પાદશાહે કેદખાના-
માં જ મરાવી નંખાવ્યો. ઇ.
સ. ૧૬૬૧. અંતે દારા તથા
મુરાદના પુત્રો ગ્વાલિયરના કિ
લ્લામાં કેદ હતા, તેમને પણ
તેણે મરાવી નંખાવ્યા.

ઔરંગઝેબ.

ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત. ૨. ભાઇલત્રિજ્ઞઓનો નાશ કરાવ્યા
પછી એણે ઉત્તર હિંદનો બંદોબસ્ત કરવામાં લક્ષ લગાડ્યું. પ્રથમ
તેણે વિકાનેરના રાજાને વશ કર્યો, ને પછી મીરજુમલાને આસામ

જીતવાને મોકલ્યો. પણ ત્યાંના રાજાએ ખંડણી આપવાનું કશુંલ ક્યારી
તે પાછો આવતો હતો, ત્યાં રસ્તામાંજ મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૨.

ધર્મપક્ષપાત. ૩. અકબરે પોતાની સર્વ પ્રજાને સમાન ગણીને
હિંદુ પ્રજાનું મન વશ કરી લેવાની જે રાજ્યનીતિ ચલાવી હતી,
તે શાહજહાં સુધી ચાલી. એ વખતે હિંદુઓએ ઇમાનદારીથી
પાદશાહોની નોકરી બજાવી; પણ આલમગીરે એ રીત તોડી તેણે
મુસલમાનોના કેટલાક વેરા માફ કર્યા, ને હિંદુઓના ન કર્યા. હિં-
દુઓને સરકારી નોકરી આપવી બંધ કરી તથા જાત્રાઓ બરાતી
તે બંધ પાડી. પછાણ પાદશાહો હિંદુઓ પાસેથી જે જગ્યાએ
લેતા હતા, ને જે અકબરે બંધ કર્યો હતો, તે વેરા ઔરંગઝેબે
નાખ્યો. એ વખતે દિલ્લીના લોક ટાળે મળી એ વેરા નહિ નાખ-
વાની અરજ કરવાને પાદશાહ પાસે ગયા, ત્યારે પાદશાહે ગુસ્સે
થઈ એ લોકો ઉપર પોતાના હાથીઓ છોડી મૂક્યા, તેમાં હજારો
માણસો છુંદાઈ, ચગદાઈ મરણ પામ્યાં. આ પ્રમાણે ધર્મમાં પક્ષ-
પાત કર્યાથી એની હિંદુ પ્રજા નારાજ થઈ; ને તેમણે મુસલમા-
નોથી છૂટા પડવાનું ધાર્યું. ઔરંગઝેબ યુદ્ધકળામાં કૂશળ હોવાથી
એના સમયમાં મોગલાઈ રાજ્ય સર્વ કરતાં વધારે વિસ્તાર પામ્યું
હતું, તોપણ એના મૂઆ પછી એનું રાજ્ય જલદીજ પડી લાગ્યું.
તે માત્ર એના ધર્મપક્ષપાતથી હતું. એથી મુસલમાનો એનાં વખાણ
કરવા લાગ્યા ને અકબર જેવા ઉત્તમ પાદશાહ કરતાં પણ એને
વધારે સાબાશી આપવા લાગ્યા, પણ તેથી હિંદુઓ નારાજ થયા
ને હિંદુ મુસલમાન વચ્ચે હાડવેર બંધાયાં તે મર્યાજ નહિ.

હિંદુઓના બળવા. ૪. ધર્મપક્ષપાતથી એના રજપૂત સરદારો
એનાથી છૂટા પડ્યા. પંજાબમાં નાનકપંથીઓના ગુરુ ગોવિંદસિંહ
શીખ લોકોને હથિયાર બંધાવી લઢવૈયા કર્યા. જે કે ઔરંગઝેબે
તેમને વશ કર્યા. તોપણ એના વંશજોના વખતમાં તેઓ બહુ બ-
ળવાન થયા. દિલ્લી પાસેના નારનોલ ગામમાં સતરામી જાતના વે-
રાગીઓએ બળવો કર્યો ને તેમણે પાદશાહી લશ્કરને બે ત્રણ વાર
હરાબ્યું. એ બળવો આલમગીરે મહા મુશ્કેલીએ સમાગ્યો. દક્ષિણમ

શિવાજીની સરદારી નીચે મરેઠા લોક મોગલાઇ સામા ઉઠ્યા. આલમગીરે ચપળતાથી, હોંશિયારીથી ને યુદ્ધકૌશલ્યથી જો કે હિંદુઓને દાખમાં રાખ્યા, તોપણ એના રાજ્યની સઘળી મુદત એ લઢાઇઓ લટવામાંજ ગઇ.

મરેઠી રાજ્યની સ્થાપના. ૫. દક્ષિણમાં શિવાજીએ ડાકણપટ્ટી ને ઘાટ ઉપરનો કેટલોક મુલક જીત્યો, તથા વિજયપુરના પાદશાહના લશ્કરનો પરાજય કરી તેના અફજલખાં નામે સરદારને માર્યો. વળી પાદશાહના મામા સાહિસ્તખાનને પણ ધાયલ કરી નસાડ્યો, ને સુરત લૂંટ્યું. એજ સાલમાં શિવાજીનો આપ શાહજી મરણ પામ્યાથી તેણે રાયગઢમાં પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો. શિવાજીને બળવાન થતો જોઇ ઔરંગઝેમે તેનું જોર તોડવાને પોતાના સરદારદીલીરખાન, જશવંતસિંગ, શાહાજીદા મોઆજમ, આજમ વગેરેને લશ્કર આપી વારાફરતી મોકલ્યા, પણ શિવાજી તે સર્વને પૂરે પડ્યો. તેણે હિંદુઓમાં ધર્માભિમાન ઉત્પન્ન કર્યું;

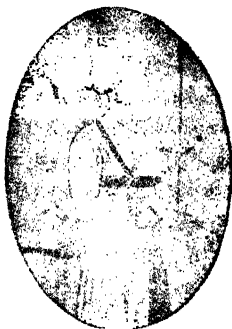
અફજલખાન.

તથા મોગલોને થકવવાની યુદ્ધકળા મરેઠાને શીખવી. એ યુદ્ધકળાથી શિવાજી મૂઝા પડી પણ મરેઠા આલમગીર જેવા બળવાન પાદશાહને પૂરા પડી શક્યા. એણે મોગલો સાથે મેદાનમાં ઉભા રહીને ક્વચિતજ લઢાઇ કરી છે. મોગલો ધણા ને પોતાનું લશ્કર કમી હોવાથી તેમના ઉપર છાપો મારવાનું તેણે દુરસ્ત ધાર્યું. મોગલો સામા આવે તો ડુંગરમાં ભરાઇ જઇ ગામડાં લૂંટવાં ને તેમને હેરાન કરી પાછા કહાડવાની યુક્તિ કરી. એ યુક્તિથી શિવાજી ફતેહ પામ્યો, તથા તે મરણ પામ્યો ત્યારે એનું રાજ્ય મોગલાઇ સામું ટકર લેવા જેટલું બળવાન થયું હતું.

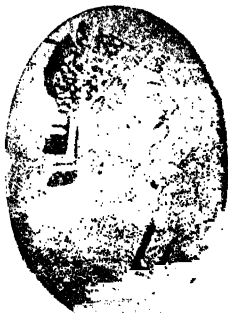
• રજપૂતો સાથે લઢાઈ. ૬. જજીઆવેરો નાખ્યાથી, જત્રાઓ
બંધ પામ્યાથી, હિંદુઓને સરકારી નોકરીમાંથી બાતલ ક્યાથી તથા
પર્મ પક્ષપાત કરવાથી રજપૂતો આલમગીર ઉપર નારાજ તો હતોજ,
એવામાં જોધપુરનો રાજા જશવંતસિંગ કાશુલમાં સુખો હતો, તે
ત્યાંજ મરણ પામ્યો, તેથી તેના બેરાં છોકરાં દિલ્લી આવ્યાં. ત્યાં
પાદશાહે તેમને કેદ કર્યાં. જશવંતસિંગના બધા છોકરા પ્રથમ મ-
રણ પામ્યાથી આ સમયે એક ધાવણો પુત્ર માત્ર હયાત હતો. એ

છોકરાને રજપૂતોના સરદાર
દુર્ગાદાસે યુક્તિથી બહાર મો-
કલી આણુમાં રખાવ્યો ને તેની
જગાએ એક બીજા છોકરાને
ઓઢવ્યો. આલમગીરે તે છો-
કરાને માગ્યો ત્યારે તેને પણ
નહિ આપતાં રજપૂતો સામા-
ન્ય, ને લઢતાં લઢતાં જેટલા
અચ્ચા તેમણે જાને પોતાના
બાળરાજાને ઉછેરવા માંડ્યો.
રજપૂતસ્ત્રીઓ સર્વ જમના ન-

દુર્ગાદાસ.

દામાં ફેદી પડીને મરણ પામી.
એ સમયે ઉદેપુરની ગાદીએ રા-
ણો રાજસિંગ હતા. તેણે જજી-
આવેરો નહિ લેવાને પાદશાહને
શિખામણપત્ર લખ્યો; પણ
આલમગીરે તે ઉપર લક્ષ આ-
પ્યું નહિ, એવામાં જોધપુરનું
રાજ્ય પાદશાહે ખાલસા કર-
વાનું ધાર્યું. સંઠાડ સરદારો
એથી ગુસ્સે લરાયા ને રાજ-
સિંગ રાણો તેમની વહારે ચ-

રાજસિંગ.

હયો; તેથી પાદશાહે જમરે લશ્કર જમાવી અજમેર આવી રાજ્ય-
સ્થાન ઉજડ કરવાનું ધાર્યું. રાજસિંગ સપાટ મુલક છોડી કુંગરામાં
ભરાયો, ને રાઠોડો ખૂબ જુસ્સાથી લઢી પાદશાહને થકવવા લાગ્યા.
તેમનો સરદાર દુર્ગાદાસ હતો. તેણે યુક્તિથી શાહજાદા અકબરને
ફેડયો ને તેના ૭૦ હજાર લશ્કર સાથે તેને પોતાના પક્ષમાં લીધો.
એ સમયે આલમગીર ખુદ સંકટામણમાં ફસાયો. ને જો એની જ-
ગાએ કોઈ થોડી ધીરજવાળો ને કમ અકલનો પાદશાહ હોત તો
તેનો નાશ થયો હોત; પણ તે ધીરજ રાખી, નહિ ગભરાતાં શે-
રખાએ માલવદેવને ફસાવવાને જે યુક્તિ કરી હતી, તેવી જાતની
યુક્તિ કરીને છૂટી ગયો. અકબરનું લશ્કર પાદશાહને મળી ગયું ને
તેમનો સરદાર તૈયરખાન માર્યો ગયો. અકબર નાસીને દુર્ગાદાસ
પાસે આવ્યો. આ સમયે દુર્ગાદાસને ફેડવાને ઘણી લાલચો આપ-
વા માંડી તથા રાકડ લાંચ મોકલી; પણ દુર્ગાદાસે અચળ રહી ઔ-
રંગજેએ મોકલેલી લાંચ અકબરને વાપરવા માટે આપી તથા તેને
સલામત રાખવા સારૂ દક્ષિણમાં મરેઠાના રાજાના આશ્રયમાં મૂકી
આવ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૧. એ વખતે શિવાજીનો દેહ પડ્યો હતો, ને
તેનો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ હતો; તોપણ પાદશાહના શત્રુને મરેઠા
સલામત રાખી શકશે એવો રજપૂતોના મનમાં મરેઠાના બળ
વિષે વિશ્વાસ બેઠો હતો; પણ અકબર સંભાજીથી કંટાળીને ઇરાન
ગયો ને ત્યાં થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યો. અકબરનું બંડ સમાવીને
રજપૂતોને વશ કરવામાં પાદશાહે ખુદ જૂલમ કર્યો. તેમનો મુલક
લૂંટીને ઉજડ કર્યો, રૈયતની કતલ કરાવી, તેમની સ્ત્રીઓને પકડી
લઈ જવા માંડી, તથા હિંદુદેવળો તોડીને મસીદો બનાવી. આ કૂર
કર્મોનો બદલો રજપૂતોએ પણ વાળવા માંડ્યો. તેમણે મસીદો લૂંટી,
મુઘલોને ખેંચાળ કરી અને કુરાનો બાળી નાખ્યાં. આ પ્રમાણે
થતાં કોઈ પણ થાક્યું નહિ. છેવટ દક્ષિણમાં મરેઠી રાજ્ય વધારે
બળવાન થવાથી તથા બંડખોર શાહજાદો તેમને આશ્રયે જવાથી
પાદશાહને ચિંતા પેઠી, તેથી જશવંતસિંગનો કુંવર અજતસિંગ
મોટો થાય ત્યારે બેધપુરનું રાજ્ય તેને પાછું આપવાની શરતે

રંખૂતો સાથે સંધી કરી. પાદશાહ પોતાનું સર્વે સૈન્ય લેઈ દક્ષિણ ઉપર ચઢ્યો. ઇ. સ. ૧૬૮૩. આલમગીરે ૪૯ વરસ રાજ્ય કર્યું. તેની અહીં મુદત એણે ઉત્તરમાં રહી લઢાકાઓ કરી, ને દક્ષિણ દેશ વશ કરવાને સરદારો મોકલ્યા; પણ તેમનાથી તે કામ ન થયું ત્યારે પંડે દક્ષિણમાં આવ્યો તે મરતાં સુધી ત્યાંજ રોકાયો.

તે સમયે દક્ષિણનાં રાજ્ય. ૭. આલમગીર દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે બાહ્યાણી રાજ્યનાં વિજ્ઞપુર ને ગોવળકોંડા એ બેજ રાજ્યો હયાતીમાં હતાં. મરેઠી નવું રાજ્ય બળવાન થયું હતું. એ સિવાય દક્ષિણમાં નાના નાના જગીરદારો તથા વિજયનગરના હિંદુ રાજ્યના વારસોનાં નાનાં રાજ્યો પણ હતાં. લોદી પાદશાહીની પડતીના સમયમાં પોર્તુગીઝોએ ગોવામાં નાનું સરખું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ ને વલંદા લોકે વેપાર અર્થે સુરત, લડચ, અમદાવાદ, મુંબઈ, પાંદીચેરી, કારીકલ, માહીમ ને મદ્રાસમાં વખારો કરી હતી. મદ્રાસમાં તેમણે શાહજહાંના સમયમાં કિલ્લો પણ બાંધ્યો હતો; પણ તે વખતે તેઓ રાજ્ય મેળવવાની લાલચમાં પડ્યા નહોતા; માત્ર વેપાર ઉપરજ તેમનું લક્ષ હતું, તેથી પાદશાહનું ધ્યાન તેમના તરફ ખેંચાયું નહિ. તે તો સુમારે દશ લાખ સૈન્ય લાવી દક્ષિણનાં બે મુસલમાની રાજ્યો તથા મરેઠી રાજ્ય જીતવા આવ્યો હતો.

વિજ્ઞપુર ને ગોવળકોંડા જીતી લે છે. ૮. પાદશાહે દક્ષિણમાં આવીને શાહજહાં મોઆજમને મરેઠા ઉપર ને આજમને વિજ્ઞપુર ઉપર મોકલ્યા. મરેઠા રાજા સંભાજીએ મોઆજમના લશ્કરનો નાશ કર્યો, તેથી પાદશાહે તેને લશ્કર આપી ગોવળકોંડા ઉપર મોકલ્યો; ને આજમ વિજ્ઞપુરને ઘેરો ઘાલ્યો હતો, તેની મદદે પોતે ગયો ત્યાં વિજ્ઞપુરના લશ્કરને અન્ન પાણીનો તે ટો પાડી એ રાજ્ય જીતીને ખાત્રસા કર્યું. ઇ. સ. ૧૬૮૬. મોઆજમે ગોવળકોંડા ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના સેનાપતિને ફોડ્યો ને હૈદરાબાદ લૂંટી લીધું, તેથી ગોવળકોંડાના પાદશાહે પુષ્કળ ધન આપી સલાહ કરી, પણ બીજે વરસે એ રાજ્ય ઉપર તેણે અણચિંતી સ્વારી કરીને

એ રાજ્યની પણ આખર આણી. ઇ. સ. ૧૬૮૭. બીજે વરસે કર્ણાટક ઉપર સ્વારી કરીને તંજાવર સુધીનો મુલક તાબે કર્યો.

સંભાળનો નાશ. ૯. દક્ષિણનાં મુસલમાની રાજ્યો જીત્યા પછી પાદશાહે પોતાનું સર્વ સૈન્ય મરેઠાને તાબે કરવામાં રોક્યું. તે વખતે સંભાળ આજસુ ને વિષયી થઇ હંદમાં પહોં હતો. તેનો સલાહકાર કલુષા નામે કનોજીઓ ખાલિજ હતો. શિવાજી જેવી ચંચળતા ને હોશિયારી ન રાખ્યાથી પાદશાહના સરદાર તુકારમ-ખાને હાથે તે પકડાયો ને માર્યો ગયો. ઇ. સ. ૧૬૮૯.

મરેઠા સાથે યુદ્ધ ચાલુ રહે છે. ૧૦. સંભાળ મરાયાથી મરેઠા નરમ પડશે એમ ધારી મોગલોએ ત્વરાથી મરેઠી કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને રાજ્યધાની રાયગઢ જીતી લીધું. તેમાં સંભાળનો બાળક દીકરો શિવાજી કેદ પકડાયો; તેથી સંભાળનો ભાઈ રાજારામ શિવાજીને નામે રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો. તે ઇ. સ. ૧૭૦૦ માં મરણ પામતાં તેના દીકરાને નામે રાજારામની સ્ત્રી તારાબાઈએ હોશિયારીથી રાજ્યનું તથા લઢાઈનું કામ ચલાવ્યું. એ પ્રમાણે વીસ વરસ સુધી પાદશાહે મરેઠાને વશ કરવાને લઢાઈ જારી રાખી, પણ તે સફળ થઇ નહિ. મરેઠાઓમાં શિવાજીએ આજેલું આર્ય-ત્વનું અભિમાન ઔરંગઝેબથી તુટ્યું નહિ, તેમજ તેમને મોગલો સામે લડવાની જે પદ્ધતિઓ શિવાજીએ શિખવી હતી, તે પદ્ધતિ પ્રમાણે ચાલી તેમણે આલમગીરને કાયર કર્યો. તેનો ખમ્મનેઃ મરેઠા લૂંટી લેવા લાગ્યા, ને પાદશાહી છાવણી ઉપર જાપો મારવા લાગ્યા; તેથી મોગલો લશ્કર કંટાળી ગયું, તેમનો પગાર ચઢવા લાગ્યો, ને તેઓ એશઆરામમાં પડ્યા, તેથી નતે પાદશાહે થાકીને મરેઠા સાથે સંધી કરવાનું કહેણ મોકલ્યું. પણ મરેઠાની માગણી પાદશાહથી કબુલ થઇ નહિ તેથી તે નિરાશ થઇ પાછો ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા ને તે કેદ પકડાતો મુશ્કેલીથી જયીને અદમદનગર પહોંચ્યો.

આલમગીરના રાજ્યકૌશલ્યમાં ખામી. ૧૧. એણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી તે વખતે ત્યાં ત્રણ સત્તા હતી. વિજયપુર, ગોવ-

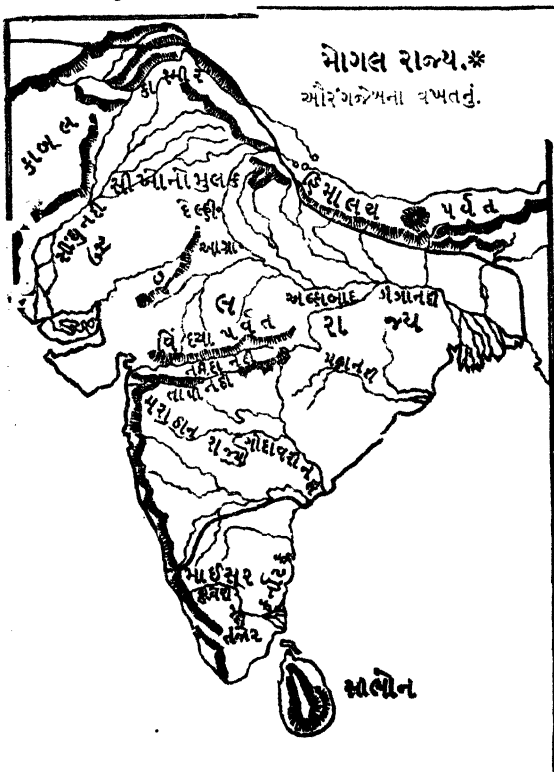

જાકાડા ને મરેઠા. તેમાં વિજયપુર ને ગોવળકાંડા જીતવામાં પોતાનું બળ ગુમાવ્યાને બદલે તેમને મેળવી લેષ એણે પ્રથમ મરેઠીબળ તોડ્યું હોત તો પાછળથી બાકીનાં બે મુસલમાની રાજ્ય જીતવાં એને ભારે ન પડત; એટલુંજ નહિ, પણ એના પછી એના વંશજો મરેઠા આગળ નરમ પડી ગયા, ને મરઠાને લીધેજ મોગલાઈ તુટી; તે વખત પણ કદાચ ન આવત, પણ બે મુસલમાની રાજ્યો પ્રથમ જીતવાની એની ઇચ્છાએ અને મરેઠીબળની ખરી તુલના એના મનમાં ન હોવાથી એણે ભૂલ કરી.

આલમગીરનું મરણ. ૧૨. એણે મોગલાઈ રાજ્ય વધાર્યું ખરું, પણ હિંદુઓ તે ટકવા દેશે નહિ, તથા પોતાના છોકરા મહોમંદે લઢી રાજ્યની પાયમાલી કરશે. તેની ફિઠરમાં તે પડ્યો. એવામાં અંતકાળ પાસે આવ્યો હોય એમ તેને જણાયું. તે વખતે તેને પોતાનાં કરેલાં પાતકો દષ્ટિએ પડ્યાં. પોતાના બાપને દુઃખ દીધું હતું, તથા બાઈબાત્રિજીઓનો નાશ કરાવ્યો હતો, તે સર્વ સાંભરી આવ્યું. મારું શું થશે, ખુદા મને શી શિક્ષા કરશે ને મારાં પાપ-કર્મોનો શો જવાબ દેઈશ, એવા પરતાવામાં ૮૯ વરસની ઉંમરે ૮૯ વરસ રાજ્ય કરી તે મરણ પામ્યો. ઇ. ૧૭૦૭.

આલમગીરના ગુણદોષ. ૧૩. ઔરંગઝેબ શરે, શુદ્ધિવાન, દૃઢ મનનો, ઉલોગી, હિંમતવાન, દીર્ઘદષ્ટિવાળો તથા યુદ્ધમાં કુશળ હતો; પણ તે કપટી, અણવિશ્વાસુ, સાંકડા મનનો, પક્ષ-પાતી, નિર્દય, પાપી ને ધર્મીય હતો. ગમે તેવા સંકટમાં તે ધીરજ મૂકતો નહિ, ને પોતાના કાઠપણ સરદારનો વિશ્વાસ કરતો નહિ. તેને તેના પુત્ર ઉપર પણ ભરોસો નહોતો. દરેકના ઉપર દેખરેખ રાખવાને એણે બાતમીદારોની જાળ ગુંથેલી હતી; તેથી તેના સરદારોની પણ તેના ઉપર પ્રીતિ રહેતી નહિ. તે પોતાની મતલબ સાધવાને કપટ રચના કે પાપ કરતાં લગારે ડરતો નહિ. તે દેખાવમાં સાદો, શરીરે પાતળો, પણ મજબૂત બાંધાનો હતો. આખા રાજ્યનાં દરેક કામ ઉપર તે જાતે નજર રાખી હુકમ આપતો, ઘડપણમાં પણ તે ચરમા વગર અરજીઓ વાંચી પોતાને હાથે શેરો

કરતો. તેનો ચહેરો હમેશાં હસમુખો રહેતો. તેનાથી દરેક બધુ
ડરતા રહેતા. પણ એને કોઈજ ચલાતું નહિ. મુસલમાન પ્રજાને
માટે એ બહુ સારો પાદશાહ હતો. એને મોજમજાનો શોખ નહોતો,

* રાજ્યની હદ જાડી લીટીથી બતાવવામાં આવી છે.

રાજ્યધન પોતાના ખાનગી કામમાં વાપરતો નહોતો. પોતાના ખર્ચ માટે તે ટોપીઓ બનાવતો ને તપ્ત ઉપર ન હોય તે વખતે સાદો પોશાક પહેરતો તથા તે ગાયન ને નાચને ધિક્કારતો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું.

મોગલાઈ રાજ્યની પદતી.

આલમગીર પછીના પાદશાહ.

૧. બહાદુરશાહ. ૨. રજપૂતો સાથે સંધિ. ૩. શીખ લોકોનો બંદાબસ્ત. ૪. બહાદુરશાહના ગુણ. ૫. જહાંગીરશાહ. ૬. ફરોખશીર. ૭. મરેઠા સાથે સંધિ, ૮. અંગ્રેજોને બંગાળમાં જમીનદારી મળી. ૯. અહમદશાહ. ૧૦. સયદનો નાશ. ૧૧. પાદશાહીના ભાગોનું છૂટા પડવું. ૧૨. મરેઠાની ચઢતી. ૧૩. નાદીરશાહની સ્વારી. ૧૪. રોહીલખંડ. ૧૫. અહમદશાહની સ્વારી. ૧૬. અહમદશાહ. ૧૭. આલમગીર બીજો. ૧૮. અહમદ અબ્દુલ્લીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૯. અહમદ અબ્દુલ્લીની ચોથી સ્વારી. ૨૦. પાદશાહીનો અંત.

બહાદુરશાહ. ૧. આલમગીરના મરણ સમયે એના ત્રણ દીકરા મોઆજમ, આજમ ને કામઅખ્સ હયાત હતા. મોઆજમ કાશ્મીરમાં ને કામઅખ્સ વિજાપુરમાં સુબેદાર હતા. આજમ પાદશાહની સાથે હતો. તે પોતાને પાદશાહ કહેવડાવવા લાગ્યો ને આગ્રે જવા નીકળ્યો. ઉત્તરમાં જતી વખતે તેણે સંભાળનો દીકરો શિવાજી જે કેદમાં હતો તે દક્ષિણમાં જઈ મરેઠી રાજ્યનો ધણી થાય ત્યારે પોતાને મદદ

બહાદુરશાહ.

કરે, એ શરતથી તેને છોડી મૂક્યો. મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર શિ-
વાજી ઔરંગઝેબની કેદમાંથી નાસી ગયો માટે મોગલો તેને ચોર
કહેતા, અને આ શિવાજી નાસી ગયો નહિ માટે એને શાહુ કહે-
તા. એ નામ આગળ જતાં ગાદીએ બેઠા પછી પણ કાયમ રહ્યું.
મોઆજીમે કાબુલમાં લશ્કર જમાવી આજીમ ઉપર ચઢાઇ કરીને
આગ્રા આગળ તેને હરાવીને માર્યો, તે પછી તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી
કરી હૈદરાબાદ આગળ કામબખ્શને માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૮. પરંતુ
ગાદીએ બેઠા પછી એણે પોતાના ભત્રિજા તથા બંડખોર લાઇ-
ઓના મળતીઆ સરદારો વગેરે સર્વેને મારી આપી. મોઆજીમ
બહાદુરશાહ નામ ધારણ કરી પાદશાહ થયો, ને જીલ્દીકારખાને
તેણે પોતાનો વજર ઠરાવ્યો.

રજપૂતો સાથે સંધિ. ૨. પાદશાહ દક્ષિણમાં હતો, તેવામાં
પંજાબમાં નાનકપંથી શીખ લોકોએ બળવો કર્યો, તેમને સખ
કરવા તે ઉત્તરમાં ગયો. એ વખતે રજપૂતોએ જજીઆવેરો આ-
પવાની ના કહી બંડ કર્યું. પાદશાહે તેમના ઉપરનો જજીઆવેરો
માફ કર્યો તથા અકબરના સમયની રાજનીતિ ચલાવવાનું કબુલ
કરી તેમને પોતાના પક્ષમાં લીધા.

શીખલોકોનો બંદાખસ્ત. ૩. શીખ લોકોમાં ઔરંગઝેબના
સમયમાં ગોવિંદસિંહે જે જીરસો આણ્યો હતો, તે તેના મરણ પછી
કાંઈ નાબુદ થયો નહિ. બહાદુરશાહ ગાદીએ બેઠો ત્યારે શીખ
લોકોનો ગુરુ બંધુ હતો. તેણે પોતાના લોકોને ઉશ્કેરી મુસલમાનો-
ની મસીદો લાગી, મુઘાંઓને માર્યા તથા જમના ને સતલજ વ-
ચ્ચેના મુસલમાનોનો મંદાર કર્યો, તેમજ લાહોરથી દિલ્હી સુધીનો
મુલક લૂંટીને પોતાનો અમલ બેસાડ્યો. શીખ લોકોને સખ કરવા
સાફ રજપૂતો સાથે સંધિ કરીને, પાદશાહ પંજાબમાં આવ્યો. તેણે
એ લોકોને હરાવીને ઘેરી લીધા. તેથી બંધુ નાસીને ડુંગરામાં જઈ ભ-
રાયો. પરંતુ એવામાં પાદશાહ લાહોરમાં મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૧૨.

બહાદુરશાહના ગુણ. ૪. શીખ લોકોના બળવા સિવાય એ-
ના રાજ્યમાં શાંતિ રહી હતી. એણે એના ભત્રિજાઓને નહિ મા-

રતાં જગીરો આપી હતી. એ પાદશાહ જેમ આવમગીર જેવે ચપલ નહોતો. તેમ તેવો તે પાપી પણ નહોતો.

જહાંગીરશાહ. ૫. બહાદુરશાહના વજીર જુલ્હીકારખાની મદદથી ખીજા શાહજહાંઓને મારીને જહાંગીરશાહ પાદશાહ થયો, પણ તે રંડીયાજી ને દુરાચરણી થવાથી તેના લત્રિજા ફરોખશીરે બળવો કર્યો, ને તેને તથા જુલ્હીકારખાને મારી નાંખ્યા.

ફરોખશીર. ૬. ફરોખશીરના મુખ્ય સહાયક બહાર ને અલ્લાબાદના સુબેદાર સૈયદ હુસેન ને સૈયદ અબ્દુલ્લા નામે બે લાઈઓ હતા; તેમાંનો અબ્દુલ્લા વજીર થયો ને હુસેન સેનાપતિ થયો. હુસેને બેંધપુરના રાજા અજીતસિંહ સાથે સલાહ કરી તેની દીકરી સાથે પાદશાહનું લગ્ન કરાવ્યું. ત્યાંથી હુસેન પંજાબમાં ગયો ને શીખ સરદાર બંધુને તથા તેના સાથીઓને પકડીને રીખાવી રીખાવી માર્યા. આ પ્રમાણે રીખાઈ મરવાનું કબુલ કર્યું, પણ તેમણે પોતાનો ધર્મ ન તજ્યો. શીખ લોકોનો બંદોબસ્ત કરી હુસેન દક્ષિણમાં ગયો.

મરેઠા સાથે સંધિ. ૭. હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો ત્યારે ત્યાંના સુબેદાર ચીનડાલીચખાં અથવા અસોફજી જેને નિજામ ઉલમુલ્ક કહેછે તે હતો. તેની પાસેથી ત્યાંની સુબાગીરીનો અખત્યાર હુસેને લેઈ મરેઠા સાથે સંધિ કરી. એમાં એવું કર્યું કે મરેઠાએ આજ સુધીમાં જીતેલો મુલક તેમણે રાખવો ને દક્ષિણની ચોથ તથા સરદેશમુખી એટલે કુલ ઉપજનો દશાંશ તેઓએ લેવો, ને તેના બદલામાં તેમણે પાદશાહને દર સાલ પંદર લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી, ને પંદર હજાર સ્વારાથી ચાકરી કરવી. એ વખતે મરેઠાની ગાદીએ શાહુ રાજા

નિજામ ઉલમુલ્ક.

હતો; ને તેનો મુખ્ય પ્રધાન બાલાજી વિશ્વનાથ મહા ચતુર પુરુષ હતો. ઉપરના કરાર પાદશાહ પાસે કબુલ કરાવવા માટે હુસેન દશ હજાર મરેહા સાથે બાલાજી વિશ્વનાથને લેઈ ઉત્તરમાં આવ્યો, પણ પાદશાહે એ કરાર કબુલ નહિ કર્યાથી તેણે પાદશાહને મરાવી નાખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૧૯.

અંગ્રેજને બંગાળમાં જમીનદારી મળવી. ૮. ફરોખશીખરના વખતમાં બંગાળના સુબા મીરજીર સામા ફરિયાદ કરવાને અંગ્રેજ કંપનીના માણસો આવ્યા. તેવામાં પાદશાહ મદદો હતો ને તેના હકીમો તેને આરામ કરી શક્યા નહોતા, તેથી આવેલા અંગ્રેજોમાં ડાકટર હેમીલ્ટન હતો, તેણે દવા કરી પાદશાહને આરામ કર્યો; તેથી પાદશાહે તેને ખામ માગવા કહ્યું, ત્યારે તેણે બંગાળના ૩. તાલુકાની જમીનદારી તથા કંપનીના માલના હાસલની માફીની સનંદ માગી. તે પાદશાહે આપી. ઇ. સ. ૧૭૧૫.

મહમદશાહ. ૯. ફરોખશીરના મૃત્યા પછી સૈયદબાખાએ એ પાદશાહી કુળના એક નાના બાળકને ગાદી આપી તે ત્રણ માસમાં મરણ પામ્યો; તેથી તેમણે બાદશાહના એક પૌત્ર મહમદશાહને ગાદી આપી. ઇ. સ. ૧૭૧૯.

સૈયદનો નાશ. ૧૦. મહમદશાહે ગાદીએ બેઠા પછી એની માની મસલતથી સૈયદનો નાશ કરી તેમનાથી છૂટા થવાનું ઇચ્છ્યું. એ સૈયદના સામાવળીઆમાં દક્ષિણનો સુબો અસોફજી ને અયોધ્યાનો સુબો સાદતખાં મુખ્ય હતા. અસોફજીએ દક્ષિણમાં બળવો કર્યો; તેને સજા કરવાને પાદશાહને લઈ હુસેન દક્ષિણમાં આવ્યો પણ રસ્તામાંજ પાદશાહે હુસેનને મરાવી નાખ્યો. તેનું વેર લેવાને સૈયદ અબ્દુલ્લા લશ્કર લેઈ પાદશાહ સામે આવ્યો, તેને પાદશાહે હરાવી માર્યો. ઇ. સ. ૧૭૨૦. પાદશાહે અસોફજીને વજર નીમ્યો, પણ તેને પાદશાહનો સ્વભાવ નહિ ગમ્યાથી તે દક્ષિણની સુબાગીરી ઉપર ગયો, ને સ્વતંત્રપણે અમલ ચલાવવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૭૨૪.

પાદશાહીના ભાગોનું છૂટા પડવું. ૧૧. અયોધ્યાનો સુબો દાર સાદતખાં પાદશાહનો વજર થયો, પરંતુ તે પણ ઇ. સ. ૧૭૩૨

થી સ્વતંત્રપણે અયોધ્યાની સુખાગીરી કરવા લાગ્યો; બંગાળના સુબેદાર મુર્શિદકુલીખાને ઢાકેથી મુર્શિદાબાદમાં ગાદી કરી, ઇ. સ. ૧૭૨૫ થી સ્વતંત્ર થયો. કર્ણાટકનો નવાબ પણ દિલ્હીથી છૂટો થઈ નિજામ અસોદ્દીનને તાબે આવ્યો. અમ્મરની આસપાસનો સુલક બેધપુરનો રાજા અજીતસિંહ પચાવી પડ્યો.

મરેઠાની ચઢતી. ૧૨. ખાલાજી વિશ્વનાથ ઇ. સ. ૧૭૨૦ માં મરણ પામ્યાથી તેનો દીકરો ખાજરાવ પેશ્વા થયો. તે બહુ બહાદુર ને રાજ્યનીતિષ્ઠ પુરુષ હતો. પિલાજી ગાયકવાડ, રાણેજી સિંધીઆ, ઉદ્ધવજી પરમાર ને મલાવરાવ હોલ્કર, એના મુખ્ય સરદારો હતા. બેધપુરના રાજા અજીતસિંહનો કુંવર અબેસિંગ ગુજરાતનો ને જોધપુરનો રાજા જોસિંગ માળવાનો સુબેદાર હતો. ગાયકવાડ ગુજરાત, હોલ્કર માળવા, ને સિંધીઆ બુદ્ધેશ્વરજીજીવતવાને યત્ન કરવા લાગ્યા. તેમથી ગુજરાતનો થોડો ભાગ, માળવા અને બુદ્ધેશ્વરજી એટલું મરેઠાઓને મળ્યું.

નાદીરશાહની સ્વારી. ૧૩ ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં ધરાનની ગાદીએ નાદીરશાહ નામે પાદશાહ થયો. તેણે એક જોરાવર સૈન્ય લેઈ કાબુલ ને કંઠહાર જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૩૭. કાબુલમાં હિંદની પાદશાહતની નમણી હાલત એના સાંભળવામાં આવી, તેથી તેણે બીજો વરસે ૧૩૬ ઉપર ચઢાઈ કરી. કરનાલ આગળ હિંદી ને ધરાની લશ્કરનો મુકાબલો થયો; તેમાં મોગલ સૈન્ય હાર્યું ને પાદશાહ, નિજામ ને સા-

નાદીરશાહ.

દત્તખાં નાદીરને શરણે આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૩૯. નાદીરે દિલ્હી આવી લોકોને દુઃખ નહિ દેવાનો હુકમ કર્યો, પણ ખીજે દિવસે નાદીર મરાયાની ખૂમ આલ્યાથી શહેરના લોક ધરાનીઓ ઉપર તુટી પડ્યા. ને તેમને મારી નાખ્યા. તેથી નાદીર શહેરમાં કતલ ચલાવવા આજ્ઞા કરી, ને થોડા વખતમાં ૩૦ હજાર માણસોનો ધાણુ કહાડયો. નાદીરે પૈસા મેળવવાને આ સ્વારી કરી હતી, તેથી તેણે ખજાનામાંથી રોકડ, ઝવેરાત વગેરે લીધું. ખીજા અમીર ઉમરાવ ને રૈયતને લૂંટી તથા સુગેદારો પાસેથી ખંડણી મેળવી, સુમારે ૨૦ થી ૩૦ કરોડ સુધીનું રોકડ તથા મયૂરાસન કાઢીનર હીરા લેઈ પાછો તે ધરાન ગયો; તથા સિંધ, મુલતાન, હાથુલ ને કંદહારના મુલક તેણે પોતાના રાજ્યમાં મેળવ્યા; પણ ધરાન ગયા પછી નાદીરશાહ માર્યો ગયો, તેથી તેના એક સરદાર અહમદ દુરાનીએ કંદહાર ને કાથુલ કબજે કરી ત્યાં દુરાની રાજ્ય સ્થાપ્યું.

રાહીલખંડ. ૧૪. મહમદશાહના વખતમાં યુસફઝાદ ખાતના રાહીલા નામે પઠાણ લોક અયોધ્યા ને હિમાલયની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવો વરયા ને લૂંટફાટ ચલાવી બરેલીમાં ગાદી કરી સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. પાદશાહે તેમના ઉપર સ્વારી કરી તાબે કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૫.

અહમદ દુરાનીની સ્વારી. ૧૫. ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અહમદશાહ દુરાનીએ પંજાબ ઉપર ચઢાઈ કરી. ને સરહિંદ જતી લીધું; તેથી શાહજહાં અહમદ તેની સામે આવ્યો ને તેને હરાવી પાછો કાઢ્યો. મોગલોએ આ છેલ્લો જય મેળવ્યો, તે પછી થોડીજ મુદતમાં પાદશાહ મરણ પામ્યો. શાહજહાંના મયૂરાસન ઉપર બેસનાર ને તાજમાં કાઢીનર પહેનાર છેલ્લો મોગલ પાદશાહ એજ હતો. એજ સાલમાં મરેઠનો રાજા શાહુ તથા અસોફઝા પણ મરણ પામ્યા. ઇ. સ. ૧૭૪૮.

અહમદશાહ. ૧૬. મહમદશાહ પછી તેના શાહજહાં અહમદશાહે ગાદીએ બેસીને આઠતખાના દીકરા સફરજંગને વજરાત આપી. તે રાહીલાને વશ નહિ કરી શક્યાથી મલાસરાવ હોલકર

તથા જયાપા સિંધીઆને ચોથાઈ વસુલ કરવાની રજા આપી ત્યાં મોકલ્યા. તેમણે રોહીલાને વશ કર્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૨. એવામાં અહમદ દુરાની બીજાવાર હિંદ ઉપર ચઢી આવ્યો, પાદશાહે તેને પંજાબ પ્રાંત આપી પાછો કાઢ્યો. એ વાત સફદરજંગને નહિ ગમ્યાથી તે અયોધ્યા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત લઈ છૂટો થયો; તેથી નિજામ અસોફજનો પાટવીપુત્ર ગ્યાસુદ્દીન વજર ધર્યો. તેને પાદશાહ સાથે અણુઅનાવ થયાથી તેણે પાદશાહને મારી નાંખ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૪. ને પાદશાહના કાકાને આલમગીર બીજો એવું નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો.

આલમગીર બીજો. ૧૭. હવે પાદશાહના હાથમાં સત્તા રહી નહિ. જે બળવાન હોય તે વજર થઈ પાદશાહને કમળે રાખે કે ગમે તેને પાદશાહ બનાવે. મોગલાઈ નબળી થઈ, સુબા સ્વતંત્ર થયા ને પાદશાહી ખંડણી અટકી. મરેઠા બળવાન થયા ને ગામ્મા હિંદમાં લૂંટફાટ કરીને પોતાની સત્તા બેસાડવા લાગ્યા. બીજો આલમગીર માત્ર નામનો પાદશાહ હતો. સંઘળી સત્તા ગ્યાસુદ્દીનના હાથમાં હતી. તે સ્વભાવે ચપળ, અવિચારી ને ઉતાવળી-ઓ હતો. તેણે દુરાની પાસેથી પંજાબ પ્રાંત જીતી લીધો.

અહમદ અબ્બાસીની ત્રીજી સ્વારી. ૧૮. પંજાબની જીતનું વેર વાળવાને અબ્બાસીએ હિંદ ઉપર ચઢી આવી લૂંટ ચલાવી ધન મેળવ્યું. અયોધ્યાના નવાબ સુળઉદ્દવલા પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા ભરતપુરના જાટ રાજા ઉપર સ્વારી કરીને મથુરાના હન્નરો જાત્રાળુઓને વિના વાંકે માર્યા. આ પ્રમાણે ફેર કરીને નજીબુદ્દવલા નામે એક રોહીલા સરદારને પાદશાહનો મેનાપતિ ઠરાવી તે પાછો ગયો.

અબ્બાસીની ચોથી સ્વારી. ૧૯. અબ્બાસી ગયા પછી ગ્યાસુદ્દીને રઘુનાથરાવ પેશ્વાની મદદથી દિલ્હી લીધી ને નજીબુદ્દવલાને નસાડ્યો. પેશ્વા ત્યાંથી પંજાબ ગયો ને તે પ્રાંત જીતી ત્યાં એક મરેઠા સરદારને સુબો ઠરાવી પોતે દક્ષિણમાં ગયો. આ સમાચાર સાંભળી પેશ્વાને સજા કરવાને અબ્બાસીએ ચોથી સ્વારી કરી. એવામાં ગ્યાસુદ્દીને બીજા આલમગીરને મારી નાંખ્યો ને એક બીજા

છોકરાને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૮. પણ તેને કાષ્ટએ માન્ય કર્યો નહિ. વડો શાહજહો શાહઆલમ નાશી ગયો; તે આગળ જ ત્યાં પાદશાહ થયો. દક્ષિણમાં મરેઠાએ નિગમને હરાવી તામે કર્યો હતો; હવે તેમનો કાષ્ટ શત્રુ રહ્યો નહોતો, તેથી તેમણે અબદલીને હરાવી મોગલાઈ હધી વાળવાની જખરી તૈયારી કરીને પાણીપતના રણક્ષેત્રમાં અબદલી સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેમાં તેમનો નાશ થયો.

પાદશાહીનો અંત.

૨૦. અબદલીએ પાછા જતાં શાહઆલમને ગાદી આપી હતી. એ શાહઆલમ નામનો પાદશાહ થયો. એ સમયે અંગ્રેજોએ ને પ્રયાગ સુખકેદ વલા પચાવી પડ્યો. રાહીલાનો સરદાર નજમુદ્દવલા પણ સ્વતંત્ર થયો. દક્ષિણમાં નિગમ ને કર્ણાટકનો તથા બંગાળનો નવાબ સ્વતંત્ર થયા. મહીસૂરમાં હૈદરઅલીએ

શાહઆલમ.

સ્વતંત્ર મુસલમાની રાજ્ય એજ અરસામાં સ્થાપ્યું ગુજરાત, માળવા, બુદ્ધખંડ, ઓઢીઆ ને મહારાષ્ટ્ર પેશ્વાને તામે હતાં. સિંધમાં બુદ્ધ બુદ્ધ અમીરો સત્તાધારી હતા, ને તેઓ અબદલીના ખંડીઆ હતા. કાબુલ, કંદહાર, પંજાબ ને મુલતાન અબદલીના તાબામાં હતાં. એટલે દિલ્હી ને આગ્રા એ એજ પ્રાંતો પાદશાહના તાબામાં હતા, ને તે પણ માત્ર નામના હતા; કેમકે એ પ્રાંતો મરેઠા વારંવાર લૂંટી લેતા. એવટે ગુલામકાદરે ઇ. સ. ૧૭૮૬ માં પાદશાહને આંધળો કરી કેદ કર્યો; તેને સિંધીઆએ છોડાવી પો-

તાને કબજે લીધો. ૧ સંધ્યા પાસેથી અંગ્રેજ સરદાર લોક સા-
હેએ તેને છોડાવ્યો. શાહઆલમ ઇ. સ. ૧૮૦૬ માં મૃત્યુ પામી તેનો
શાહજહાં અકબર નામનો પાદશાહ થયો. અંગ્રેજ સરકાર એને
જે આપતા તે ખાદને જેસી રહ્યો. તેની પાસે કાંઈ રાજ્ય નહોતું.
ઇ. સ. ૧૮૩૭ માં તે મરણ પામ્યાથી તેની જગ્યાએ મહમદ અ-
હાદુરશાહ થયો; તેણે ઇ. સ. ૧૮૫૭ ના બળવામાં ભાગ લીધાથી
તેને પકડીને રંગુનમાં કેદ કર્યો; ત્યાં તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ
પામ્યો. એ સર્વથી છેલ્લો પાદશાહ થયો.

પ્રકરણ ૯ મું.

મોગલાઈ રાજ્યનું પુનરવલોકન.

૧. સારા મોગલ પાદશાહો. ૨. પાદશાહીની પડતીનાં
કારણ. ૩. મોગલ પાદશાહોનાં કામ. ૪. વેપારનો વધારો.
૫. હિંદનો ધણી કોણ થાય ?

સારા મોગલ પાદશાહો. ૧. મોગલોના ૧૭ પાદશાહ થયા,
તેમાં પાદશાહ નામને ચોર્ય એવા તો ૧૪ પાદશાહ થયા. છેલ્લા
ત્રણ પાદશાહ તો માત્ર નામનાજ હતા. એ પાદશાહોમાં મહાન
અકબર સર્વોત્તમ હતો. એણે હિંદુઓ ઉપરથી જત્રાવેરો, માથા-
વેરો વગેરે વેર કાઢી નાખ્યા. હિંદુ રાજાઓ સાથે લગ્નસંબંધ કરી
તથા તેમને મોટા હોદ્દાની નોકરીઓ આપી તેમનાં મન મેળવ્યાં
એ રીતથી હિંદુઓ પાદશાહના મદદગાર થયા. શાહજહાં સુધી એ
રીત ચાલી. શાહજહાં પણ બલો ને અકબરને પગલે ચાલનારો
હતો. ઔરંગઝેબના પુત્ર અહાદુરશાહે પણ રજપૂતોનાં મન મેળવી
લેઈ પાદશાહી તારવાને યુક્તિ કરી, પણ તે જલદીથી મરણ
પામ્યો, તેથી તે પાર પડી નહિ.

પાદશાહીની પડતીનાં કારણ. ૨. અકબરે સર્વને સરખા
મણી ધર્મભેદ કાઢી મોગલાઈ મજબૂત કરવાને જે રીત ચલાવી હતી,
તે ઔરંગઝેબે તોડી. તેણે હિંદુઓ ઉપર જજાઆવેરો નાખ્યા,

જૂલમ કર્યો, ને તેમને નોકરીમાંથી ખાતલ કર્યા. આ પ્રમાણે ધર્મભેદ પ્રસિદ્ધ કરવાથી હિંદુઓ તેમના ઉપર ક્રોધે ભરાયા; પરંતુ તે યુદ્ધકૌશલ્યમાં કુશળ હોવાથી સમયસૂચકતા, ને ચપળતા વાપરી પોતાનું રાજ્ય સાચવીને વધારી શક્યો, પણ એણે કુસંપનાં જે બીજા રાષ્ટ્રનાં તેનાં કડવાં ફળ એના વંશજોને આપવાં પડ્યાં. એના વંશજો નમળા નીકળ્યાથી તેમના સરદારો માંહોમાંહે લઢી મરવા લાગ્યા, ને તેમાંનો જે જોરાવર હોય તે વજર થઇ પાદશાહને રમકડા માફક નચાવવા લાગ્યો; તથા પોતાની મરજીમાં આવે તેને પાદશાહ બનાવે ને ઉઠાડે. એવા વજર પાદશાહ બનાવનાર કહેવાતા. પાદશાહ બનાવનાર વજરોમાં ભુદરીકારખાં, જે સૈયદ લાખાઓ, ને ગ્યાસુદ્દીન ગણાય છે. પાદશાહો નમળા ને વજરો કુસંપી ને આપમતલખીઆ બેઈ દૂરના સુખાઓ પણ પાદશાહતરી છૂટા પડી સ્વતંત્ર થઇ ગયા. પાદશાહત આવી સ્થિતિમાં આવી છતાં બહાદુરશાહ સિયાય ક્રોધ પણ પાદશાહે હિંદુઓને મેગવી લેવાની મહેનત કરી નહિ. ખરું કહીએ તો તેમનામાં દીર્ઘદષ્ટિ ને રાજ્યકૌશલ્ય હતુંજ નહિ. પાદશાહતની પડતીના વખતે રજપૂતોની પડતી થઇ હતી, પણ મરેઠા પોતાનું બળ નિરંતર વધાર્યા જતા હતા, તેથી તેમણે અંતે મેગલાઇ વૃક્ષનું થડ કાપ્યું.

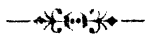
મેગલ પાદશાહોનાં કામ. ૩. મેગલ પાદશાહો જે કે આગલા પકાણુ પાદશાહો કરતાં સારા હતા, તોપણ તેમણે રૈયતને માટે સારાં કામો થોડાંજ કર્યા છે. લોકકલ્યાણનાં અને પ્રજાની આબાદીનાં કામ કરવામાં તેઓ પકાણુ પાદશાહો કરતાં ભાગ્યેજ સારા હતા. અકબર અને શાહજહાંએ રૈયતને સુખી કરવાની, ન્યાય આપવાની ને આબાદી રાખવાની મહેનત કરી હતી, પણ એ એ બાદ કરતાં બાકીનાએ રાજ્યવૈભવ ને મેગલોખ ભોગવવામાં તથા મુલકો જીતી મોટાઇ વધારવામાં પોતાનો કાળ ગુમાવ્યો હતો. અકબરે વિદ્યાને ઉત્તેજન આપવામાં મહેનત કરી. તે વખતે રાજ્ય દરબારી ભાષા ફારસી હતી. તેમાં તેણે સંસ્કૃત ગ્રંથોના તરજુમા કરાવ્યા. વળી આપને અકબરી અને અકબરનામું નામે ઇતિહાસના

અંથો એના વજર અબુલફજલે લખ્યા હતા. જહાંગીરે પોતાની હકીકત પોતેજ લખી છે, પણ એ સિવાય કાંઈ વિશેષ કાંઈએ કર્યું નથી. તેમણે હિંદુ પ્રજામાં વિદ્યાભ્યાસ વધારવા તરફ કાંઈ લક્ષ ન આપ્યું તેથી હિંદી વિદ્યા ઘટી, મંધ પડી ને અંતે નાશ પામવાની સ્થિતિમાં આવી; તેથી તેમનામાં વહેમ વધ્યા ને કેટલાક નકારા રિવાજો દાખલ થઈ તેઓ અધમ સ્થિતિમાં આવતા ગયા.

વેપારનો વધારો. ૪. મોગલાઈ વારામાં પહેલાં કરતાં યુરોપ સાથે વેપારનો ધણો વધારો થયો. એ વધારો આ દેશના વેપારીઓએ પરદેશમાં જઈને કર્યો નહોતો, પણ પરદેશી વેપારીઓ આ દેશમાં આવવાથી થયો હતો. સિકંદર લોદીના સમયમાં પોર્તુગીઝો આ દેશમાં આવી યુરોપ સાથેનો વેપાર ચલાવવા લાગ્યા. તેમને નફો મળતો જોઈ યુરોપના ખીજ દેશોના લોક પણ આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવવા લલચાયા, ને અકબર તથા જહાંગીર પાદશાહના સમયમાં તેઓ આ દેશમાં આવવા લાગ્યા; તેથી આ દેશના માલનો પુષ્કળ ઉઠાવ થતા માંજો. કારીગરો કમાવા લાગ્યા ને તેથી તેઓ નવા નવા બર ઉત્પન્ન કરી, આ દેશની કારીગરી ખીલવવા લાગ્યા.

હિંદનો ધણી કોણ થાય? ૫. મોગલ પાદશાહો નમ્રતા થયા, સરદારો કુસંપી થયા ને સુખાઓ સ્વતંત્ર થયા; પણ તેઓ મોગલાઈનું ધણીપણું રાખવાને ઇચ્છતા હતા. મોગલોની નમ્રગાર્હ જોઈ તથા તેમનો પોતાના તરફ ધર્મભેદ ને અૂલમ જોઈ હિંદુઓ મોગલાઈ તોડીને હિંદના ધણી થવા ઇચ્છવા લાગ્યા. પણ હિંદુઓ તરફથી લડનાર માત્ર મરેઠાજ હતા. તેમણે સંપ કરી હિંદુ બળ એકત્ર કર્યું નહિ. રજપુતોને લૂંટીને પાયમાલ કર્યાથી તેઓ તેમને સહાયે આવે તેવી સ્થિતિમાં નહોતા, તેથી હિંદ તરફથી મરેઠા એકલા મોગલાઈ સામા થયા. એ રીતે હિંદુ મુસલમાન મહોમહિ લલીને નમ્રતા થયા અને અંતે એની વ્રદાઈમાં ત્રીજાને ફાળ્યું. સને ૧૭૬૧ ની હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેની મોટી લડાઈમાં મરેઠીયજ વૂટ્યું; પણ મોગલાઈનો તો અંતજ આવ્યો. એ વ્રદા-

ધ્યો વખતે એક ત્રીજી પ્રજા તટસ્થપણે જોતી હતી. તે પ્રજાનો તે વખતે પૂર્વમાં સૂર્યોદય થયો હતો. યૂરોપથી વેપાર કરવાને જે પ્રજા આ દેશમાં આવી હતી તેમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ મુખ્ય હતી. તે પણ હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને ઉત્સાહી હોવાથી પોતપોતાની સત્તા જમાવવાને માંહોમાંહે લઢી મરી. તેમાં આખરે અંગ્રેજ લોકો ઇ. સ. ૧૭૬૧ માં ફતેહ પામ્યા. ફ્રેંચને હરાવી અંગ્રેજોએ હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને યત્ન કર્યો. માંહોમાંહે લઢીને નખળા થએલા હિંદના જુદા જુદા મુસલમાન હાકેમોને તેમણે પ્રથમ હરાવ્યા, પછી મરેઠાને અને છેવટે શીખને હરાવી તેઓ હિંદના ધણી થયા.

માગ ૪ થો.

મરેઠી રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ લું.

શિવાજી.

૧. મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુ રાજ્ય. ૨. મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૩. મરેઠી સરદારો. ૪. શાહાણ. ૫. શિવાજીનો જન્મ. ૬. શિવાજીનો ઉદય. ૭. શિવાજી રાજ થાયછે. ૮. આર્યધર્મતારણ ચુકિત. ૯. શિવાજી કેદ પકડાય છે. ૧૦. શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૧. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૨. શિવાજીનો અંત. ૧૩. રાજ્યની મજબૂતી.

મહારાષ્ટ્રમાં હિંદુરાજ્ય ૧. ઇ. સ. ની શરૂઆત સુધી મહારાષ્ટ્રમાં જાણવાજોગ રાજ્ય નહોતું આગળ જતાં તેનો કેટલોક ભાગ શાહાકુળના રાજાઓના તાબામાં આવ્યો. તે પછી એ દેશમાં ચાલુક્યોનું રાજ્ય થયું. ચાલુક્યો પછી દેવગીરી કે દોલતા-આદમાં જાદવોનું રાજ્ય થયું. એ રાજ્ય અદ્વાઉદ્દીન ખુનીએ તોડ્યું, ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર પ્રાંત દિલ્લીની પાદશાહતમાં આવ્યો.

મહારાષ્ટ્રમાં મુસલમાની રાજ્ય. ૨. મહમદ ગાંડાના વખતમાં ઇ. સ. ૧૩૪૭ માં હુસેન ગંગુએ બ્રાહ્મણીરાજ્ય સ્થાપ્યું. ત્યારે મહારાષ્ટ્ર દેશ તેના તાબામાં આવ્યો. એના વંશજોની નમણી સ્થિતિમાં એ રાજ્યના સરદારો સ્વતંત્ર થયા. તે વખતે મહારાષ્ટ્ર દેશ અહમદનગર ને વિઝ્ઞપુરના રાજાના તાબામાં વહેંચાઈ ગયો.

મરેઠી સરદારો. ૩. એ પ્રમાણે મહારાષ્ટ્ર મુસલમાની રાજ્યમાં વહેંચાયો, તોપણ જુના રાજ્યકુળના વંશજો ને નાના નાના જાગીરદારો રહ્યા હતા. તેઓ જાગીર ખાત્ર, એ મુસલમાની રાજ્યોમાં નોકરી કરતા એ વગર મુસલમાની લશ્કરમાં પણ ધણા મરેઠા નોકર હતા. મુલ્કી કારસાર ત્યાંના બ્રાહ્મણો કરતા હતા. આ પ્રમાણે અહમદનગરના મલીકાંબરના લશ્કરમાં જાદવરાય કરીને એક જાદવકુળનો દશ હજાર સ્વારોનો સરદાર હતો. તેની સહાયતાથી એ ભોંસલે કુળના માલોજી કરીને એક મરેઠો હતો, તે પાંચ હજાર સ્વારોનો સરદાર થયો. એમ કહેવાય છે કે ઉદેપુરના રાણા અજે-સિંગના જે કુંવર દક્ષિણમાં જતા રહ્યા હતા, તેના વંશનો એ માલોજી હતો. એ કુંવરથી માલોજી દશમો પુરુષ હતો.*

શાહાજી. ૪. માલોજીને શાહાજી નામે દીકરો હતો. તેનો વિવાહ જાદવરાયની દીકરી જીજ્ઞાબાઈ વેરે થયો હતો; તેથી શાહાજી અહમદનગરના રાજ્યમાં આગળ પડતો થયો. મલીકાંબર મૂઆ પછી તેનો દીકરો કુતેહખાન શાહજહાંને તાબે થયો, ત્યારે શાહાજીએ એક બીજા રાજાને ગાદીએ બેસાડ્યો ને અહમદનગરનો કટલોક મુલક પાછો મેળવ્યો, તેથી શાહજહાં પંડે દક્ષિણમાં આવ્યો. તેણે વિઝ્ઞપુરનું રાજ્ય ખંડીઉં બનાવ્યું ને અહમદનગરનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું, તેથી શાહાજી વિઝ્ઞપુરની નોકરીમાં રહ્યો. એ શાહાજીને એ જાગીર મળેલી હતી. એક સતારા પાસે ને બીજી તંજાવરમાં.

* અલ્લાઉદ્દીન સામા થનાર ઉદેપુરના રાણા ભીમસિંહના દીકરા અબ્લેસિંહનો કુંવર સજનસી દક્ષિણમાં ગયો. એ સજનસીથી દશમી પેઢીએ માલોજી થયો. સજનસી, ફલીપજી, શિવાજી, ભોરાજી, દેવરાજ, વગરસેન, મોકલજી, ખેલુજી, જનકોજી, માલોજી.

શિવાજીનો જન્મ. ૫. શાહાજીને જીજ્ઞાસુથી શિવાજી નામે પુત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૬૨૭. એને કુળવણી આપવાને શાહાજીએ કોંડદેવ નામે બ્રાહ્મણને રાખ્યો; તેણે તેને સાક્ષર નહિ કરતાં રાજ્યનીતિ ને યુદ્ધકળા સારી રીતે શીખવી. શિવાજીની મા પણુ એક રજપૂતાણીને જાજે એવો એને ઉપદેશ આપતી. શિવાજીના યુરુ રામદાસસ્વામી હતા.

શિવાજીનો ઉદ્ય. ૬. શિવાજી મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એણે પોતાનું પરાક્રમ બતાવવા માંડ્યું એણે આસપાસના ધારી લોકો પોતાના લશ્કરમાં એકઠા કર્યા. એ લોક ખેતીનું કામ કરતા; ને શિવાજી બોલાવે ત્યારે આવીને તેના હુકમમાં રહી આસપાસના મુલકો લૂંટી લેતા. એ લૂંટમાંથી શિવાજી તેમને ભાગ આપતો.

શિવાજી.

તેથી તેમને પગાર આપવાની ગરજ પડતી નાહ, એટલુંજ નાહ

પણું શિવાજી બોલાવે ત્યારે લૂંટની લાલચે તેઓ ખુશીથી હાજર થતા. આ પ્રમાણે મરેઠી રાજ્ય સ્થાપનાર મૂળ પુરુષે પ્રથમ લૂંટનો ધંધો આરંભ્યો. આગળ જલદી જ એણે વિજયપુરના તાત્પાન કિલ્લા લેવા માંડ્યા, ને ત્યાં પોતાનો લૂંટનો ખમ્મનો ભરવા માંડ્યો. આ વખતે શાહાજી વિજયપુરના રાજ્યમાં નોકર હતો, તેથી તેના ઉપર વિજયપુરવાળાંએ દગાણું કર્યું, ત્યારે શિવાજીએ મોઝલાઈ મુલક ઉપર લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે એક વખત મોગલોનો તો ખીજી વખત વિજયપુરનો મુલક લૂંટવા લાગ્યો. અંતે શિવાજી વિજયપુરનો મુલક લૂંટતો ખંધ ન પડ્યો, ત્યારે ત્યાંના હાકેમે શાહાજીને કેદમાં નાખ્યો; તેથી શિવાજી શાહાજીનાં શરણે આવ્યો; ને તેની સહાયતાથી પોતાના પિતાને છોડાવી, પ્રથમ પ્રમાણે તેનો ઉદ્ધોગ જરી રાખ્યો; ત્યારે વિજયપુરના હાકેમે અફઝલખાં નામે એક મોટા સરદારને લશ્કર આપી શિવાજી ઉપર મોકલ્યો. આ સરદાર સાથે રણક્ષેત્રમાં યુદ્ધ કરી જય મેળવ્યા તેમ નહિ હોવાથી તેણે છળ કરી જય મેળવવાની યુક્તિ કરી. પ્રથમ તેણે સલાહનું કહેણું મોકલી પ્રતાપગઢના કિલ્લા આગળ તેની મુલાકાત લેવાનું ઠરાવ્યું. એ મુલાકાત વખતે દગાથી તેને મારીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. ઇ. સ. ૧૬૫૯. અફઝલખાં મરાયાથી વિજયપુરને વધારે બચ પેહું ને શિવાજી વધારે જોરપર આવ્યો. તેણે લશ્કરનો વધારે જમાવ કરી મોગલાઈ મુલકમાં લૂંટ ચલાવી. એ સમયે દિલ્હીની બાદીએ ઔરંગઝેબ હતો. તે પોતાના ભાઈઓનો નાશ કરવામાં રોકાયેલો હોવાથી તેણે શિવાજીને છેડયો નહિ, પણ તેમની પરવાર્યા પછી તરતજ સાહિસ્તખાંને જોરાવર સૈન્ય આપી શિવાજીનો નાશ કરવાને મોકલ્યો. શિવાજી મોગલો સામા નહિ થતાં ડુંગરામાં ભરાયો. મોગલોએ યુના જીતીને ત્યાં મુકામ કર્યો. શિવાજીએ ઓચિંતા આવીને રાત્રે તેમના ઉપર છાપો માર્યો, તેથી મોગલો ગભરાયા ને સાહિસ્તખાં નાસતાં નાસતાં ધાયત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૬૬૨. એ પ્રમાણે વિજયપુર ને બાદશાહી લશ્કર ઉપર જય મળ્યાથી તેનું લશ્કર વધારે તેજપર આવ્યું.

શિવાજી રાજા થાયછે. ૭. એ વખતે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સુરત એ મોટું મંદર હતું. મોટા મોટા વેપારીઓ અને શાહુકારો ત્યાં રહેતા હતા. તેઓ દુનિયાના ઘણાખરા જાણીતા દેશો સાથે વેપાર કરતા હતા. ત્યાં ચોરાશી મંદરના વાવટા ઉડતા હતા, ને આઠ લાખ માણસની વસ્તી હતી. આજનું મુંબઈ તે, તે વખતનું સુરત હતું. એ સુરત લૂંટવાની શિવાજીએ હિંમત કરી ને એક દિવસ સુરત ઉપર ચઢ્યો ને તે લૂંટીને ખૂબ ધન તથા માલ લઈ ગયો. એવામાં એનો બાપ શાહાજી મરણ પામ્યાથી શિવાજીએ પોતાને રાજ્યાભિષેક કરાવી, રાયગઢમાં રાજ્યધાની કરીને પોતાના નામના શિક્ષા પડાવ્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૪.

આર્યધર્મ તારણયુક્તિ. ૮. કૌંડદેવ આહ્વાણના ઉપદેશથી, મહા-ભારત ને રામાયણની કથા સાંભળ્યાથી, તથા તેની મા અને ગુરુની શિષ્યામણથી, શિવાજીમાં આર્યત્વનું અભિમાન આવ્યું હતું. નાનપણથીજ તેને આર્યધર્મને તારવાની અને મુસલમાની ધર્મનો નાશ કરવાની ઉત્કંઠા થઈ હતી. જે અભિમાન અને ઉત્કંઠા એના-માં આવ્યાં હતાં, તે એણે પોતાના લશ્કરમાં ને લોકોમાં આ-ણ્યાં; તેથી તેના લોકો પણ તેની સાથે શુભ પ્રેરણાથી દોરાયાથી એણે આખા મહારાષ્ટ્રમાં જાગૃતિ પ્રદિત્ત કરી. તેણે પોતાનું કાર્ય સાધવાને જ્યાં જળ ચાલે એવું નહોતું ત્યાં ખારંજમાં જળ ને કળ વાપર્યાં. નાનપણથી મહાન્ કાર્ય કરનારને કોઈ કોઈ વાર એવાં જળભેદ કર્મો કરવાની ફગ્ગ પડેછે; તોપણ તેથી એ કાર્ય સ્તુત્ય તો નાજ ગણાય.

શિવાજી કેદ પકડાય છે. ૯. શિવાજી જળવાન થયાથી મો-ગલ પાદશાહને તથા વિજ્ઞપુરવાળાને તેનો ડર લાગ્યો. મંને તેનો નાશ કરવાનું ઇચ્છવા લાગ્યા. શાહાજી વિજ્ઞપુરની નોકરીમાં હોવા-થી શિવાજીને તેના તન્કનો ભય હતો, તે શમ્યો એટલે તે છૂટથી મહાલવા લાગ્યો. તેને મોગલાઈ ને વિજ્ઞપુરનાં ગામ લૂંટ્યાં, જીત્યાં ને તાબે કર્યાં. તેમના કિલ્લા લીધા ને ખીજા કેટલાક બંધાવ્યા.

એ પ્રમાણે તેને મળ્યૂત થતો જોઈ પાદશાહે પ્રથમ જોધપુરના રાજા જશવંતસિંગને તેના ઉપર મોકલ્યો; પણ એ રજપૂત રાજા અંદરખાનેથી શિવાજીની ચઢતી ને મુસલમાનોની પડતી ઈચ્છતો હતો, તેથી તે શિવાજીને મળી ગયો. આ સાંભળી ઔરંગઝેમે તેને ત્યાંથી ખસેડી પ્રથમ પંજાબમાં ને પછી કાશ્મીરમાં સુખો બનાવ્યો. ને શિવાજી ઉપર જેપુરના રાજા જયસિંગને મોકલ્યો. શિવાજી સમય વરતી જયસિંગની સલાહથી પાદશાહને શરણે ગયો. ઔરંગઝેમે તેને દિલ્લી બોલાવ્યાથી જયસિંગની બાહેધરીથી તે તથા તેનો કુંવર સંભાજી દિલ્લી ગયા, પણ એ બાપ દીકરાને પાદશાહે કપટથી કેદ કર્યા. ઇ. સ. ૧૬૬૬.

શિવાજી કેદમાંથી છૂટે છે. ૧૦. જયસિંગની બાહેધરીથી શિવાજી આવ્યો હતો છતાં તેને કેદ કર્યો એ વાત તેને ગમી નહિ તેથી તેનો છૂટકારો ચલાવતો હતો. શિવાજી પણ ઔરંગઝેમના માથાનો કપટી હતો. તેણે પોતાનો છૂટકારો ચલાવતો માર્ગ મોકળો કર્યો ને તેમાં જયસિંગે સહાય કરી. શિવાજી મદદ થયો હોય એવો દાંડા કરી સાધુ-સંતોને મોટા મોટા ટોપલામાં મિઠાઈ વહેંચવા લાગ્યો. પ્રથમ તો પાદશાહે મીઠાઈના ટોપલાની પણ બરાબર સંભાળ રખાવી હતી, પરંતુ કેટલીક મુદતે એ દેખરેખ નરમ પડી એટલે શિવાજી અને તેનો પુત્ર બંને મીઠાઈના ટોપલામાં બેસી નાસી ગયા. એ રીતે કપટથી છૂટીને શિવાજી અને તેનો પુત્ર રાયગઢ આવ્યા. ત્યાં આવી તેણે વધારે જોસથી મુલકો લૂંટવા તથા જીતવાનું કામ ચલાવ્યું. પાદશાહી સરદારોને યુક્તિથી તથા કપટથી વશ કરીને તેણે પોતાનું કામ કાઢી લીધું. ઇ. સ. ૧૬૭૨ માં એણે ખીજ વાર સુરત લૂંટીને ઇ. સ. ૧૬૭૪ માં પોતાની તુળા સોનાથી કરાવી તેનું દાન કર્યું.

શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૧૧. શિવાજી જેવો લઢાઈમાં શૂરો, કામ કાઢી લેવામાં ચતુર ને મુલકો જીતવામાં ચપલ હતો, તેવોજ તે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવામાં હોશિયાર ને કાળજીવા-

જા હતો. પોતાની રૈયત દુઃખી ન થાય તેવી તે કાળજી રાખતો. મુલકો લૂંટીને, જીતીને અને યુક્તિપ્રયુક્તિથી પોતાનું કામ કાઢીને શિવાજી નેટલો પ્રખ્યાત થયોછે, તેટલો કે તેથી વધારે પ્રખ્યાત તે મુલકો સામ્યવવાની વ્યવસ્થા કરવામાં ચતુરાઇ બતાવ્યાથી થયો છે. તે કામ કાઢી લેવામાં કપટ ને કૂરતા કરતો, પણ કામ સાધ્યા પછી દયા બતાવતો; એટલે એનો જાતિ સ્વભાવ કૂર કે નિર્દમ નહોતો, અને તેથીજ તે મુલકો જીત્યા પછી તેનો બરોબર બંદોબસ્ત રાખતો. એણે રાજ્યનો બંદોબસ્ત રાખવાને, ઇન્સાફ આપવાને, ગુન્હા અટકાવવાને, જમા વસુલ કરવાને અને તે બધા ઉપર દેખરેખ રાખવાને આધિકારીઓ નીમ્યા હતા; તેજ પ્રમાણે પોતાની હજુરમાં એણે આઠ મુખ્ય પ્રધાન નીમ્યા હતા. દીવાની, ફાજદારી, લશ્કરી, પગાર આપનાર, દફતરી વગેરે ખાતાનો ઉપરી એક એક પ્રધાન હતો, અને તે બધાનો ઉપરી મુખ્ય પ્રધાન કે પેશ્વા હતો.

શિવાજીનો અંત. ૧૨. રાજ્યનો બંદોબસ્ત કર્યા પછી તે દક્ષિણમાં તંજાવર ગયો; ત્યાંની પોતાના આપની જાગીરની અરધી ઉપજ લેવાનો ઠરાવ કરી ત્યાં પોતાના બાકી વ્યંકાજીને દારબારી નીમ્યો. ઇ. સ. ૧૬૭૬. તંજાવરથી પાછા આવી તેણે કિલ્લા બંધાવ્યા, લશ્કરનો બંદોબસ્ત કર્યો ને રાજ્યની મજબૂતી કરી. એ ઇ. સ. ૧૬૮૦ માં મરણ પામ્યો.

રાજ્યની મજબૂતી. ૧૩. શિવાજીએ એક નાના જાગીરદાર-માંથી વધીને આરંગજેબ જેવા જેરાવર પાદશાહના સમયમાં મરતી વખતે એક બળવાન મરેઠી રાજ્ય પોતાના પુત્રો માટે વારસામાં મૂક્યું; પણ તેના પુત્રો તેના જેવા નીકળ્યા નહિ; તેથી એ રાજ્યનો પાદશાહે જડમૂળથી નાશ કર્યો હોત પણ શિવાજીએ મરેઠી રાજ્યની હિમારતનો પાયો એવો મજબૂત રાખ્યો હતો કે તે ટકી રહી. તેણે મરેઠા લોકોમાં જે શાય, સાહસ, યુદ્ધકળા, આયાબિમાન ને ગદે-છતિરરકાર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, તેજુણીથી એન સરદારોએ પોતાના નબળા રાજના સમયમાં પણ મરેઠી રાજ્યની

પડતી થતી અટકારી. શિવાજીની રાજ્યવ્યવસ્થા પણ એ રાજ્યની પડતી થતી અટકાવવામાં સહાયજૂત થઇ.

પ્રકરણ ૨ જી.

શિવાજી પછીના રાજાઓ.

૧. સંભાજી. ૨. રાજરામ. ૩. તારાબાઇ. ૪. મરેડી રા. જ્યના બે ભાગ. ૫. શાહુરાજ. ૬. રામરાજ. ૭. મરેડી રાજ્યની આખર.

સંભાજી. ૧. શિવાજીને બે પુત્ર હતા—સંભાજી ને રાજરામ. તેમના વડો પુત્ર સંભાજી ગાદીએ બેઠો. તે શિવાજી જેવો બહાદુર પણ મૂર્ખ હતો. કનુષા નામે બ્રાહ્મણની સોયતમાં પડી તેણે રાજ્યની ખરાબી કરી. સન ૧૬૮૩ માં ઔરંગઝેબ દક્ષિણ જીતવાને આવ્યો ને પાંચ વરસમાં તેણે વિજ્ઞપુર ને ગોવળકોંડાના રાજ્ય જીત્યાં ત્યાં સુધી સંભાજી સુસ્ત થઇ બેસી રહ્યો. મુસલમાનોની મહિમાદેની લઢાઇને લાલ એણે લીધો નહિ. વળી વિજ્ઞપુર ને ગોવળકોંડાનાં રાજ્યો ખાલસા થયાથી તે બંને રાજ્યના સિપાઇઓ મરેડાને આવી મળ્યા, તોપણ સંભાજીએ એના આપ જેવી ચપલતા ને હાંશિયારી રાખી તેનો ઉપયોગ કર્યો નહિ. એ અમૂલ્ય સમય એણે મોજમજમાં ગુમાવ્યો, એવામાં પાદશાહના સરદાર તુકારમખાને સંગમેશ્વરમાં એને પકડી લીધો. પાદશાહે તેને મુસલમાન થવાનું કહ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે તારી શાહજાદી પરણાવ તો થાઉં. એમ કહી તેણે પેગંબરને ગાળો દીધી, તેથી પાદશાહે તેને મરાવી નાખ્યો. સંભાજી પકડાયા પછી તેની સ્ત્રી તથા છોકરા પણ પકડાયાં, તેમને આરંગઝેબે કેદમાં રાખ્યાં. ઇ. સ. ૧૬૮૯.

રાજરામ. ૨. મરેડાનો રાજ પકડાયાથી પાદશાહ ખુશ થયો. તે સમજ્યો કે હવે મરેડી રાજ્યનો નાશ નજીક આવ્યો; પણ તે

એની ભૂલ હતી. રાજ પકડાયાથી મરેઠા નાઉમેદ થયા નહિ. શિ-
વાજીએ આજેકું આર્યત્વનું અભિમાન અને જુસ્સો હજી નરમ પ-
ડ્યાં નહોતાં. સઘળા મરેઠી સરદારોએ એક મતથી સંભાળના દી-
કરા શિવાજીની વતી કારભાર કરવાને સંભાળના ભાઈ રાજરામને
ઠરાવ્યો; ને ઔરંગઝેબ સામા શિવાજીની પદ્ધતિ પ્રમાણે લઢાઈ ચ-
લાવી. પાદશાહ સામે આવે તો નાસી જતું ને ખીજે ડેઢાણે જઈ
તેના લશ્કર ઉપર છાપો મારવો, ને તેનો ખળનો લૂંટી તેને
નાણાંની તાણુ પાડવા. પાદશાહ મરેઠી કિલ્લા જીતે તો મરેઠા મો-
ગલાઈ મુલકમાં જઈ લૂંટ કરે. આ પ્રમાણે મરેઠા મોગલોને હેરાન
કરવા લાગ્યા, મોગલ સિપાઈઓ પણ પહેલા જેવા ચંચળ નહો-
તા. તેમના સરદારો મોજીલા ને આગસુ થઈ ગયા હતા. વળી
મોગલ સરદારો લાંચીઆ પણ હતા, તેથી વખત આવે મરેઠા તે-
મને લાંચ આપીને છૂટી પણ જતા. એ લાંચ પણ 'તેરા પુણ્ય
તેરે દારે' જેવી હતી. મોગલાઈમાં લૂંટ કરી તેજ પૈસા મરેઠા લાં-
ચમાં આપતા. એક તરફ મોગલો મરેઠી મુલક જીતતા, તો ખી-
જી તરફથી જઈ તેમનો જીતેલો મુલક મરેઠા પાછો લેતા. મરેઠા-
એ રાજરામને કર્ણાટકના જંજગઢમાં રાખ્યો હતો; તેથી મોગલોએ
જંજને ઘેરો ઘાલ્યો. ઇ. સ. ૧૬૯૪. ઘેરો ઘાલનાર કામખક્ષ ને
જુલ્હીકારખાં હતા. તેમને અણખનાવ થવાથી મરેઠાએ હેરાન કર્યા,
તેથી તેઓ ઘેરો ઉઠાવી વાંદીવાસ ગયા. એ ઉપરથી પાદશાહે શા-
હજીદા કામખક્ષને બોલાવી લીધો ને જુલ્હીકારને જંજ જીતવા હુ-
કમ કીધો. તેણે જંજગઢ જીત્યો પણ લાંચ લેઈ રાજરામને નાસી
જવા દીધો. ઇ. સ. ૧૬૯૮. રાજરામે જંજથી સતારે આવી રા-
જધાની કરી ને ગોદાવરી સુધીના મોગલ મુલકમાંથી ચોથ ઉઘ-
રાવી. એવામાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૭૦૦.

તારાબાઈ. ટ. પોતાના પુત્ર શિવાજીને ગાદીએ બેસાડી રાજ-
રામની સ્ત્રી તારાબાઈ રાજ્યકારભાર કરવા લાગી. એ બાઈએ
પણ બહાદુરી ને ચપળતાથી લઢાઈનું કામ આગળ ચલાવી મો-
ગલોને કાયર કરવા માંડ્યા. પાદશાહને પોતાનું કેટલુંક લશ્કર ઉત-

રમાં મોકલવું પડ્યું, તેથી તેનું
 દક્ષિણમાં લશ્કર કમી થયું.
 પગાર ચઢી ગયાથી લશ્કરના
 લોક ખૂબ મારવા લાગ્યા. આથી
 અંતે ઔરંગઝેમે થાકીને સત્તા-
 લનું કહેણ ચલાવ્યું. તેથી મ-
 ગ્ગા ઉન્મત્ત થયા ને મોટી
 મોટી માગણી કરવા લાગ્યા;
 તે પાદશાહથી કશુંજ ન થઈ
 અને તે નિરાશ થઈ પાછો
 ફર્યો. મરેઠા તેની પાછળ પડ્યા,
 તેથી તે કેદ પકડાતો મુશ્કેલીથી
 બચી આલમદનગર પહોંચ્યો, ને
 થોડી મુદતમાં ત્યાંજ મરણ
 પામ્યો. તે પછી : ૧૭મે સંભાળના દીકરા શિવાજી (શાહુ)
 ને છોડી મૂક્યો.

તારાબાઈ.

મરેઠી રાજ્યના જે ભાગ. ૪. શાહુએ દક્ષિણમાં આવી મ-
 રેઠી રાજ્યનો દાવો કર્યો; પરંતુ તારાબાઈએ વાંચી લીધો કે એ
 સંભાળતો ખરો દીકરો નથી—કેાઈ છુતારો છે; પણ ધણા મરેઠી
 સરદારો શાહુને આવી મળવાથી તેનું નેર વધ્યું; તેથી તારા
 બાઈ કાલ્હાપુરમાં જઈ રહી. એ પ્રમાણે શિવાજીના રાજ્યના જે
 ભાગ થયા. મોટા દીકરાના વંશજ સતારામાં ને નાનાના વંશજ
 કાલ્હાપુરમાં રાજ્ય કરવા લાગ્યા.

શાહુરાજ પ. શાહુને ઇ. સ. ૧૭૦૮ માં ગાદી મળી. તેણે
 બાલાજીને પોતાના પેશ્વાની જગા આપી. શાહુ મોગલ દરબારમાં
 ઉછરેલો હોવાથી તેને મોજમજ બોગવવાનો શોખ હતો; તેથી
 એણે રાજ્ય ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ સધળો કારબાર પેશ્વાને સોં
 પાથી તેઓ રાજ્યમાં કરતા કારવતા થયા. બાલાજી ઇ. સ. ૧૭૨૦

મા ગુજરી ગયાથી શાહુએ તેના મોટા દીકરા બાહુરાવને પેશ્વાઈ આપી. બાહુરાવ પણ તેના આપ જોવો બહાદુર હતો. તે પોતાના રાજાનો મત લેઈ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે પણ પોતાનું ધાર્યું તેના મનમાં ઉતારી, તે પ્રમાણે કરતો. તે રાજાને નામે કારભાર કરતો, તેથી સધળા મરેઠી સરદારો તે માન્ય કરી તેની આજ્ઞામાં રહેતા. તે ઇ. સ. ૧૭૪૦ માં મરણ પામવાથી તેનો વડો પુત્ર બાલાજી પેશ્વા થયો. બાલાજીને પેશ્વાઈ ન મળે માટે કેટલાક મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ બાલાજીએ ચતુરાઈથી તેમનું કાંઈ ચાલવા દીધું નહિ. શાહુરાજ ઇ. સ. ૧૭૪૮ માં અપુત્ર મરણ પામ્યો.

રામરાજ. ૬. શાહુને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેના નામનું એક વશીઅતનામું બાલાજી પેશ્વાએ રજુ કર્યું. તેમાં લખ્યું હતું કે શિવાજીના વંશમાં ગાદી રાખી રાજાની વતી રાજ્યનો કુલ કારભાર પેશ્વાએ કરવો. એ રીતે બાલાજીએ રાજાની મંજૂરીથી પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની કરવાનો યત્ન કર્યો. મરેઠી રાજ્યમાં એ પક્ષ હતા. મરેઠા ને બ્રાહ્મણ. પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થાય તો રાજ્યમાં બ્રાહ્મણોનું ચલાણ થાય, તેથી મરેઠા સરદારો સામા થયા; પણ અંતે એ વશીઅતનામું મંજૂર રહ્યું ને પેશ્વાઈ વંશપરંપરાની થઈ. પેશ્વાએ રામરામના દીકરા શિવાજીના પુત્ર રામરાજને ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રામરાજએ સ્વતંત્રપણે રાજ્ય ચલાવવાનો યત્ન કર્યો. પણ તે નિષ્ફળ ગયો, તેથી સતારાની આસપાસનો કેટલોક મુલક રાખી બાકીના રાજ્ય ઉપર પેશ્વાને કારભાર કરવા દીધો. નવા પેશ્વાને પાંચડી બંધાવવાનું કામ માત્ર રાજા પાસે રહ્યું. રામરાજ ઇ. સ. ૧૭૭૮ માં મરણ પામ્યો.

મરેઠી રાજ્યની આખર. ૭. રામરાજને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેણે બેસને કુળના એક શાહુ નામે છોકરાને દત્તક લીધો, તે બીજા શાહુને નામે રાજા થયો. તેણે ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં પેશ્વાઈ સ્વતંત્ર થવાને મહેનત કરી, પણ પેશ્વાએ તેને તથા તેના બે દીકરાને કેદ કર્યા. એ શાહુ કેદમાંજ મરણ પામ્યો. પણ બ્યારે ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લીધું ત્યારે

અંગ્રેજ સરકારે સતારાની ગાદી એ શાહુના દીકરા બાળાસાહેબ ઉદે પ્રતાપસિંગને બેસાડ્યો, ને પંદર લાખની ઉપજનો મૂલક તેને આપ્યો. ઈ સ. ૧૮૩૭ માં તેના ઉપર શીતુરનું તહેમત આવ્યાથી તેને ગાદીએથી ઉઠાડી તેના બાઈ આપાસાહેબને બેસાડ્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૪૮ માં અપુત્ર મૂઆથી તેનું રાજ્ય ઇ. સ. ૧૮૪૯ માં અંગ્રેજ સરકારે ખાલસા કર્યું. એ રીતે શિવાજીના સ્થાપેલા મરેઠી રાજ્યની આખર આવી. એ રાજ્ય ૧૮૫ વરસ ચાલ્યું. એ રાજ્યની કોલ્હાપુરની શાખા અદ્યાપિ હયાત છે.

પ્રકરણ ૩ જી.

પેશ્વાનું સ્વતંત્ર થવું.

૧. બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૨. બાજીરાવ. ૩. મરેઠી સત્તાનો વધારો. ૪. બાજીરાવના ગુણ. ૫. બાલાજી. ૬. પેશ્વા રાજાથી સ્વતંત્ર થાય છે.

બાલાજી વિશ્વનાથ પેશ્વા. ૧. શિવાજીએ રાજ્યની વ્યવસ્થા કરી જે આઠ પ્રધાન નીમ્યા હતા, તેમાં પેશ્વા સર્વનો ઉપરી હતો. શાહુ ગાદી ઉપર આવ્યો ત્યાં સુધી પેશ્વા માત્ર નોકરી કરતા. રાજા મરજીમાં આવે તેને પેશ્વાની જગા ઉપર નીમી શકતો. પણ શાહુ રાજા મોજશોખમાં પડ્યો ને રાજ્ય ઉપર ધ્યાન ન આપ્યું નહિ, રાજ્યકારબાર સર્વ પેશ્વાને સોંપ્યો તેથી તેનું બળ વધ્યું. પહેલો પેશ્વા બાલાજી વિશ્વનાથ બહુ બુદ્ધિવાન ને પહોંચેલો હતો. તે પ્રથમ તલાટીનું કામ કરતો; ત્યાંથી વધતાં વધતાં તે પોતાની હાંશીઆરી વડે પેશ્વા થયો. ત્યાં તેણે પોતાની સત્તા મજબૂત કરવાને પોતાની જાતના બળા બાહણોને નોકર રાખ્યા મરેઠા કંઈ બળેલા નહોતા. તેથી મુલકી તથા હિસાબકિતાબ ને લખાણ વગેરેનું કામ કરવાને બાહણ વગર તેમને ચાલે તેમ નહોતું. પોતાની મજબૂતી થયા પછી બાલાજીએ મરેઠી રાજ્ય વધારવા

તરફ લક્ષ દોડાવ્યું. એ સમયે દિલ્હીના પાદશાહ નબળા હતા ને તેમના સરદારોમાં ફાટફૂટ ચાલેલી હતી; તેથી સૈયદહુસેને બાલાજીની મદદ માગી ત્યારે બાલાજી દશ હજાર મરેડા લેઈને તેમની મદદ ગયો. એ મદદના બદલામાં દક્ષિણની ચોથ ને સરદેશમુખી લેવાનો કરાર કરાવી લીધો. પાદશાહી નબળી થવાથી મરેડા બીજા પ્રાંતોમાં પણ ચોથ ઉતારાવવા લાગ્યા. એ રીતે મરેડી રાજ્યની ચડતી કરી બાલાજી ઇ સ ૧૭૨૦ માં ગુજરી ગયો. બાલાજીના વખતમાં મરેડી લશ્કરનો સેનાપતિ ખંડેરાવ દાલાડે હતો. તેનો એક બહાદુર સંહાર દામાજીરાવ ગાયકવાડ કરીને હતો; તેની બહાદુરીથી રાજી થઈ દાલાડાએ તેને સારી નોકરી આપવાને શાહુને લખામણ કરી. શાહુએ તને સમશેર બહાદુરનો દલકાવ્ય અને સેનાપતિથી ઉતરતા દરબજીની સેનાખાસખેલની જગા આપી.

બાજીરાવ. ૨. બાલાજીને બે દીકરા હતા. બાજીરાવ ને ચીમનાજી તેમાંથી મોટા દીકરા બાજીરાવને શાહુએ પેશ્વા બનાવ્યો. સેનાપતિની જગા ખંડેરાવના દીકરા ત્ર્યંબકરાવ અને સેનાખાસખેલની જગા દામાજીના ભાત્રિજ પિલાજીને આપી. બહાદુર અને શૂરા બાપનો પુત્ર બાજીરાવ પણ બહાદુર ને શૂરો હતો. શિવાજીની ધારણા બરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી આર્ય રાજ્ય સ્થાપવાની હતી, તે ધારણા બર લાવવાને બાજીરાવે મહેનત કરી. આ સમયે મોગલાઈની નમતી બેઠી હતી. તેમના પાદશાહ બુહિંદીન ને નબળા હતા. અને તેમના સરદારોમાં ફાટફૂટ હતી આવી સ્થિતિનો લાભ લેવાને બાજીરાવે વિચાર કર્યો. મરેડી દરબારમાં મોગલાઈ તોડવાને બે અભિપ્રાય હતા. એક પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે મોગલાઈ સુખાનાં રાજ્ય જીતી લેઈ પાદશાહીનો નાશ કરવો. બીજા પક્ષનો અભિપ્રાય એવો હતો કે થડ કાપ્યું એટલે ડાળાં પાખડાં એની મેળે ખરી પડશે. પાદશાહી જીતી કે સુખાનાં રાજ્ય જીતવાં મુશ્કેલ નહિ પડે. બાજીરાવ આ બીજા પક્ષના અભિપ્રાયનો હતો. તે બરી દરબારમાં બોલ્યો કે “ મહારાજ

ભરતખંડમાથી પરદેશીઓને હાંડી કાઢી આર્યરાજ્ય સ્થાપી અમર નામ કરવાનો સમય હમણાં આવ્યો છે. ઉત્તર ભરતખંડમાં સ્વારી કરી પાદશાહી તોડ્યાથી મહારાજનો ભગવો ઝુંડો અટક સુધી ઉડશે. મહારાજ સાહેબ, ક્ષય પામતાં ઝાડને યડમાંથી કાપ્યું એટલે એનાં ડાળ ને પાંખડાં આપોઆપ ખરી પડશે. ” બાહુરાવનાં આ શરભર્યા વચનોથી રાજા પણ આવેશમાં આવ્યો ને બોલ્યો, કે “ સાચાશ, બહાદુર પિતાના બહાદુર બેટા ધન્ય છે તને ! તું મારા વાવટાને હિમગીરીથી પણ પાર ઉડાવશે. ” એમ બોલી તેણે પેશાનો વિચાર મંજુર કર્યો.

મરેઠી સત્તાનો વધારો ૩ રાજ્યએ મંજુરી આપ્યાથી બાહુરાવે મરેઠી લશ્કર તૈયાર કરી મરેઠી રાજ્ય શી રીતે વધાવું તેની વ્યવસ્થા કરી, પ્રથમ મરેઠી લશ્કર ગુજરાતમાં ને માળવામાં પેહું. ગુજરાતમાં પાદશાહી સુબેદાર બેંધપુરનો અભેસિંગ અને માળવામાં જેપુરનો જેસિંગ હતો. તેમની પાસેથી ધીરે ધીરે તે પ્રતિભા જીતી લીધા. માળવા ઇ. સ. ૧૭૭૪ માં ને ગુજરાત ઇ. સ. ૧૭૫૭ માં પૂર્ણ તાબે થયાં. બાહુરાવનો સામાવાળીઓ નિજમ ઉલખુલ્ક હતો, તેનાથી બાહુરાવનો અટકાવ ન થયો; ત્યારે તેણે મરેઠી રાજ્યની બે શાખા, સતારા ને કોલ્હાપુરને લઢાવી મારી. પણ બાહુરાવે ચપળતાથી કોલ્હાપુરના સૈન્યને હરાવી શાંત પાડ્યું, એટલે નિજમે બ્રાહ્મણોની સામા મરેઠા ઉસ્કેર્યા. મરેઠી ટોળાનો આગેવાન સેનાપતિ ત્ર્યંબકરાવ દામાડે હતો; પણ એ સમાચાર મળતાંજ નિજમની મદદ આવી પહોંચતાં અગાઉ બાહુરાવ લશ્કર લેઈ ગુજરાતમાં આવ્યો ને ડભોઈ આગળ દાલાડેને તેણે માર્યો. જતાયલા શત્રુ ઉપર વેર લેવાને બદલે તેમને શાંત પાડવાને બાહુરાવે ત્ર્યંબકરાવના દીકરાને સેનાપતિ નીમી, તે બાળક હોવાથી પિલાજી ગાયકવાડને તેનો રક્ષક ઠરાવ્યો. હવે બાહુરાવ મોટું સૈન્ય લેઈ ઉત્તરમાં ચાલ્યો. તેથી પાદશાહે ડરીને નિજમની મદદ માગી નિજમ બોપાળ આગળ બાહુરાવની સામો થયો. ઇ. સ. ૧૭૩૬. એ લઢાઈમાં નિજમ હાર્યાથી તેણે માળવા, નર્મદા ને

ચંબલ વચ્ચેનો મુલક ને ૫૦ લાખ રૂપીઆ એટલું પાદશાહ પાસે અપાવવાનું કહ્યું કર્યું. નિળમ એ કરાર કહ્યું કરાવવાને પાદ-શાહ પાસે ગયો; પણ એવામાં નાદીરશાહ આબ્યાથી દિલ્હીમાં અ-નર્થ થયો, તેથી એ કરાર આજરાવના મરણુ પર્યંત મંજૂર થયા નહિ. ભોપાળથી આજરાવ દક્ષિણમાં આગ્યો, એવામાં એના ભાઈ ચીમનાજી આપાએ યુદ્ધ કરી પોર્તુગીઝો પાસેથી સાદી, વસાઈ વગેરે જીતીને આખા ફાકલુમાં મરેડી સત્તા બેસાડી પેશ્વાના સર-દાર રાધોજી ભોંસલેએ કટક સુધી લૂંટ ચલાવી. એ પ્રમાણે મરેડા સર્વત્ર લૂંટ ચલાવીને ચોથ ને સરદેશમુખી ઉધરાવવા લાગ્યા; એ વામાં આજરાવનો કાળ થયો. ઇ. સ. ૧૭૪૦.

આજરાવના ગુણ. ૪. આજરાવ બજેલા ને સમર્થ બુદ્ધિવાન હતો. વળી તે ધરો, ચતુર ને સ્વદેશાભિમાની હતો. તે નિ-ષ્પક્ષપાતી હોઇને ગુણવાનની બુજ કરી તેને લાયકી પ્રમાણે તેને દરજ્જે ચઢાવતો. એ પ્રમા-ણે એના હાથ નીચેના ઘણા માણસો હલકે દરજ્જેથી ઉચી પાયરીએ ચઢ્યા હતા. મલા-વરાવ હોદ્દર ને રાણાજી સિં-ધીઆ તેમાં મુખ્ય છે. એ બંને પોતાની લાયકી વડે આજરા-વના સરદારો થયા, ને આ-ગળ જતાં રાજ્યસ્થાપક થયા. મલાવરાવના વંશજો ઈંદારમાં, ને રાણોજીના વંશજો ગ્વાલિયરમાં હજી રાજ્ય કરે છે. એ સિવાય પણ જે જે લાયક માણસો હતા, તે સર્વેને આજરાવે જગીરો આપી યોગ્ય દરજ્જે ચઢાવ્યા. તેના મરણુ સમયે વરાડમાં રાધોજી

આજરાવ.

ગળ જતાં રાજ્યસ્થાપક થયા. મલાવરાવના વંશજો ઈંદારમાં, ને રાણોજીના વંશજો ગ્વાલિયરમાં હજી રાજ્ય કરે છે. એ સિવાય પણ જે જે લાયક માણસો હતા, તે સર્વેને આજરાવે જગીરો આપી યોગ્ય દરજ્જે ચઢાવ્યા. તેના મરણુ સમયે વરાડમાં રાધોજી

ભોંસલે, બાબિયરમાં રાણોજીનો પુત્ર જ્યાપા સિંધીઆ, ઇંદારમાં

મહાવિરાવ હોશ્કર, ધારમાં આનં-
દરાવ પવાર, વડોદરામાં પિલાજીનો
પુત્ર દામાજી ગાયકવાડ, અકલકો-
ટમાં કૃતેહાસહ ભોંસલે, રાજ્ય ક-
રતા સરદારો હતા. એ સરદારો
પોતાની જાગીરના બદલામાં પો-
તાનાં સૈન્ય લેઈ પેશ્વાની સહાયે
આવતા. બાજીરાવ સ્વભાવે સાદો ને
વહેમ રહિત હતો. એણે પોતાના પ-
રાક્રમ ને દોશીઆરી વડે મરેડી રા-
જ્યની પ્રીમા ને કાર્ત્ત વધારી. એણે

મહારાવ હોશ્કર.

રાજ્ય મેળવ્યું, પણ રાજ્યનો બરો-
બર બંદોબસ્ત રાખીને શિવાજીની પેઠે રૈયતને ઈન્સાફ મળે એવી
સંભાળ રાખી નહિ, એ એની કાર્ત્તિને ઝાંખ લગાડનાર ખોડ હતી.
મરેઠામાં શિવાજી ને બ્રાહ્મણ માં બાજીરાવ જેવા મરેડી રાજ્યમાં
બીજા પુરૂષો થયા નથી.

બાલાજી. ૫. બાજીરાવના મરણ સમયે તેને બે દીકરા હતા.
બાલાજી ને રઘુનાથરાવ કે રાધોબા. તેમાં મોટો બાલાજી પેશ્વા
થયો. એને પેશ્વાઈ નહિ મળવા માટે રાધોજીએ અને બીજા મરે-
ઠા સરદારોએ મહેનત કરી, પણ તે બાલાજીની ચતુરાઈથી ત્યજ
ગઈ પરંતુ તેથી રાધોજી ને બાલાજી વચ્ચે અણબનાવ થયો.
દક્ષિણમાં સમાધાની કરીને બોપાળ મુકામે બાજીરાવ સાથે નિજામે
જે સંધિ કરી હતી, તે કરાર મંજૂર કરાવવાને પેશ્વાએ ઉત્તર
હિંદુસ્તાનમાં સ્વારી કરી. પાદશાહે તે કરાર મંજૂર રાખ્યા. તેવામાં
ષ. સ. ૧૭૪૨ માં રાધોજી ભોંસલેએ બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી,
તેથી લાંબા સુબેદાર અલિવાઈખાને પાદશાહની મદદ માગી; તે
ઉપરથી તેણે બાલાજીને તેની કુમકે મોકલ્યો, તે વખતે રાધો-
જીથી બચવા માટે અંગ્રેજોએ ડરીને કલકત્તાની આસપાસ આક્ર

ખેદાવી હતી તે હજી મરેડી ખાઈ કહેવાય છે. પેશ્વાએ બંગાળે જઈ રાધોજીને નસાડી મૂક્યો ને પછી પોતે સતારે ગયો. ઇ. સ. ૧૭૪૩. સન ૧૭૪૮ માં શાહુરાજ ગુજરાં પછી ફરીને મરેડા બાલણોની સત્તાની સામા થયા વિરૂદ્ધ પક્ષનો આગેવાન રાધોજી હતો; તેનું સમાધાન કરવાને બાલાજીએ રાધોજીને બંગાળા તથા બહાર પ્રાંતની ચોથ લેવાની રજા આપીને મેળવી લીધો. રાધોજીએ તેથી રાજ્ય યદ્ય કટક પ્રાંત જીતી લીધો, તથા બંગાળાના નવાબ પાસેથી ચોથને બદલે દર વરસે બાર લાખ રૂપિયા લેવાના કરાવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પેશ્વા રાજ્યથી સ્વતંત્ર થાય છે. ૬ બાલાજીએ યુક્તિથી પોતાનો પ્રતિપક્ષ તોડીને સ્વપક્ષ મજબુત કર્યો તથા કરવાનું કારણ ગયું એટલે તેણે પોતાની ગાદી પુનામાં કરી, ને સતારાના રાજ્યથી સ્વતંત્ર થયો. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

પ્રકરણ ૪ થું.

પેશ્વાઈનો મધ્યાહ્ન.

૧. નિઝામ સાથે લઢાઈ. ૨. પેશ્વાઈનો વધારો. ૩. પાણીપતનું યુદ્ધ. ૪. માધવરાવ. ૫. મરેડી સરદારો. ૬. અહ-હ્યાબાદ. ૭ મરેડાની પુનઃપૂર્ણકર્તા. ૮. માધવરાવના ગુણ.

નિઝામ સાથે લઢાઈ. ૧. સન ૧૭૫૨ માં નિઝામની ગાદીએ સલાબતજંગ હતો ને તેની પાસે ખુસી નામે ફ્રેંચ સરદાર તથા તેનું ૫૦૦ માણસનું ક્વાયતી ગોરૂ લશ્કર હતું; તેની મદદ લઈ નિઝામે પેશ્વાપર ચઢાઈ કરી; પણ એટલામાં રાધોજીએ નિઝામના રાજ્ય ઉપર હુમલો કરવાથી તે સંધિ કરી પાછો ગયો.

પેશ્વાઈનો વધારો. ૨. સન ૧૭૫૮ માં પેશ્વાએ પોતે કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરીને ત્યાંના નવાબ પાસેથી તથા મહીસરના હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી; વળી એજ સાક્ષમાં દામાજી ગાયકવાડે અમદાવાદ જીતીને ગુજરાતનો પૂર્ણ કબજો લીધો. એવામાં પાદશાહના વજીર બ્યાસુદીને પેશ્વાની સહાય માગ્યાથી રાધોજી એક બળવાન મરેડી સૈન્ય લેઈ ઉત્તર હિંદમાં ગયો. તેણે દિલ્લી જઈ

અહમદ દુરાનીએ મૂકેલા સેનાપતિ નજીબુદ્દવલાને નસાડ્યો. ત્યાંથી પંજાબ જઈ તે પ્રાંત દુરાનીના સુબાને નસાડીને જીતી લીધો, તથા ત્યાં પોતાનો સુબો મૂક્યો. ઇ. સ. ૧૭૫૮. એ પ્રમાણે પચીસ વરસમાં બાજરાવનું બર્ષિય ખરું પાડી, મરેઠાએ અટક સુધી પોતાનો જીંડો રાખ્યો. દક્ષિણમાં પેશ્વાનો મુખ્ય શત્રુ નિજામ હતો. તેના ઉપર ચામનાજી આપાના પુત્ર સદાશિવ બાહિને બેરાવર સૈન્ય આપી મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૬૭૦ માં ઉદગીર આગળ નિજામને હરાવ્યો, તથા તેની પાસેથી પુષ્કળ ધન તથા મુસલ્મ લઈને નખજો કરી નાખ્યો. એ રીતે દિલ્હમાં અંગ્રેજ પોતાની સત્તા સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, તે વખતે પેશ્વાની સત્તા પૂર્ણ જામેલી હતી.

પાણીપતનું યુદ્ધ ૩. અહમદ દુરાનીનો પંજાબ પ્રાંત પેશ્વાએ લીધો હતો, તેથી પેશ્વાને સગ્ન કરવાને બળવાન પદાણુ લશ્કર લઈ તે સરતખંડમાં આવ્યો. આ તરફ આખા ભરતખંડમાં પેશ્વાની સત્તા જામી હતી. તેણે સઘળા નાના મોટા રાજાને નવાયને હરાવી તાબેદાર બતાવ્યા હતા. હવે તેઓ ભરતખંડમાંથી મુસલમાની રાજ્ય કાઢી હિંદુ રાજ્ય સ્થાપવાને તૈયારી કરતા હતા; તેથી મુસલમાનો અહમદશાહના પક્ષમાં બળવાને તૈયાર થયા ને હિંદુઓ પેશ્વાની સહાયે આવવાને તત્પર થયા. મરેઠા ને અબદહીની આ લઢાઈ તે હિંદુ મુસલમાનની લઢાઈ હતી. હિંદની પદશાહત પ્રાંતે હાથ જશે એ નક્કી કરવાની આ લઢાઈ હતી. તેથી બંને પક્ષે એક મહા યુદ્ધ કરવાને જખરી તૈયારી કરી. પેશ્વા પાસે ૧૫૦૦૦ કવાયતી લશ્કર હતું; ને તેનો સરદાર ઇબ્રાહિમખાં ગારદી હતો એ વગર ૨૦૦ તોપો, ૫૫ હજાર સ્વાર, ને એ લાખ લૂંટારા તથા નોકરો હતા. અહમદશાહ પાસે ૪૬૮૦૦ સ્વાર, ૩૮૦૦૦ પાયદળ ને ૭૦ તોપો હતી, તથા નજીબુદ્દવલા ને અયોધ્યાનો નવાબ તેની મદદમાં હતા. ને હોલકર, સિંધીઆ ગાયકવાડ વગેરે પેશ્વાના સરદારો સિવાય રજપૂત રાજાઓ ને જટોનો રાજા સૂરજમલ પેશ્વાની પક્ષમાં હતા. મરેઠી સૈન્ય પહેલાંના જેવું લૂંટારા લોકોથી બનેલું નહોતું. તે કવાયતી, કસાયેલું ને નિજામને ઉદગીર આગળ હરાવી જીતમાં ઉન્મત્ત થએલું હતું. એ સૈન્યનો સેનાપતિ સદા-

શિવ બાહિ હતો તે ઉદ્દગીરના હૃદમાં જ્ય પામ્યાથી ઉન્મત્ત થયો હતો. તે અભિમાની, અવિચારી ને સ્વેચ્છાચારી હતો. સદાશિવ-રાવે દિક્ષી જઈ રાજમહેલ લૂંટયો તથા પેશ્વાના દીકરા વિશ્વાસ-રાવને પાદશ હતી ગાદીએ બેસાડવાનો એણે વિચાર કર્યો. પણ એ વિચાર એના સલાહકાર તથા મદદગારને ગમ્યો નહિ. એમ ઉતાવળ કરી હિંદની આખી મુસલમાન કોમને ગુસ્સે કરવામાં ડહાપણ નથી એવી સલાહ મળવાથી બાહિ તેમ કરતો અટક્યો. હવે લઢાઈ કેમ ચલાવવી તે આજત વિચાર ચાલ્યો. સૂરજમલ, રજપૂતો ને કટલાક મરેઠા સરદારોનો વિચાર એવો હતો કે, શિવા-ળની પદ્ધતિ પ્રમાણે ત્રદાર્ધ કરવી. અખદક્ષી સામા રણયુદ્ધ ન કરતાં આસપાસના મુત્તક ઉજડ કરવો ને તેને ઘાસ દાણાનો તોટો પાડવો. એટલે તે આપોઆપ કાયર થઈ પાછો જશે. અખદક્ષી ચતુર લઢવૈયો છે ને તેનું લશ્કર કસાયલું ને અળવાન છે તેના સામા આપણું સૈન્ય ટકી શકશે નહિ, એવી વાજબી સલાહ ઉદ્દગીરની લઢાર્ધના જયથી છકેલા બાહિને ગમી નહિ. તેણે તો રણક્ષેત્રમ અખદક્ષીને હરાવી જય મેળવી અમરકીર્તિ કરવાનું ઇચ્છ્યું. આવખતે રાધોઆ જેવો અનુભવી ને ઠરેલ સરદાર મરેઠાને માથે ન હોવાથી બાહિના અવિચાર ને ઉદ્ધતપણાનું ફળ તેમને મળ્યું. હિંદુ સૈન્યમાં મતભેદ પડ્યાથી સૂરજમલ તથા રજપૂતો ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા ગયા. એક તો મરેઠા લૂંટારા હતા ને તેમના તરફથી તેમને બહુ સોસલું પડ્યું હતું, તેથી તેમના ઉપર તેમને લાવ થોડોજ હતો. તેમાં બાહિ જેવો અવિચારી ઉપરી હોવાથી જે સ્વદેશાભિમાનના આવેશથી તેઓ મરેઠાની મદદે આવ્યા હતા, તે અભિમાન જતું રહ્યું ને તેઓ મરેઠાથી દૂર જઈ તટરથ ઊભા. પાણીપતના રણ-ક્ષેત્રમાં જ્યાં પહેલાં પાંડવ ને કૌરવ, શાહજુદીન ને પૃથુરાજ, ઇબ્રા-હીમ ને આળર તથા હેમુ ને અકબર લઢ્યા હતા, ત્યાંજ હિંદુ મુસલમાનનાં સૈન્ય સામસામાં થયાં. સન ૧૭૬૧ ની સાલમાં આ મહાભારત યુદ્ધ થયું. તેમાં મરેઠાનો સરદાર બાહિ તથા પેશ્વાનો દિકરો વિશ્વાસરાવ મરાયા. ઇબ્રાહીમખાં ને તેનું કવાયતી લશ્કર તથા બીજા ધણા મરેઠી સરદારો ને માણસો મરાયા. ફૂલ બે લાખ મરેઠા રણમાં પડ્યા ને અખદક્ષી વિજયશાળી થયો; પણ તે વિ-

જ્ય મેળવી પાછો વળ્યો, તે ફરી હિંદમાં આવ્યોજ નહિ. મરેડી સૈન્યનો એ પ્રમાણે નાશ થવાથી આખા મહારાષ્ટ્રમાં ઘેર ઘેર રડા-રોળ થઈ રહી. -પેશ્વા પણ આ હારથી બહુ ખિન્ન થયો. હિંદમાં હિંદુરાજ્ય સ્થાપવાની તેની આશા લંગ થઈ તેના મોટા મોટા સરદારો, બાઈ ને દીકરો મરણ પામ્યા તેનું અનુભવી સૈન્ય નાશ પામ્યું. હવે શું થશે ! એવી હાયવરાળમાં તે પણ તેજ સાલમાં મરણ પામ્યો. એ પેશ્વા બહાદુર, પહેલો, પણ આળસુ ને રંડીયાજ હતો.

સન ૧૭૪૮ ની સાલ હિંદના ઇતિહાસમાં ગણવા લાયક થઈ; કેમકે તે સાલમાં દિલ્હીનો પાદશાહ મહમદશાહ, સનાતનો રાજા શાહુ, ને નિળમુક્તમુલ્ક મરણ પામ્યા ને અહમદશાહ અબદલીએ પંજાબ ઉપર સ્વારી કરી. વળી તે સાલમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે સલાહ થવાથી મદ્રાસ અંગ્રેજોને પાછું મળ્યું. એજ રીતે ૫ સ. ૧૭૬૧ ની સાલ પણ હિંદના ઇતિહાસમાં ગણવા લાયક થઈ. એ સાલમાં હિંદના ધણીપણા માટે પાણીપતમાં મરેડા ને મુસલમાન લઠી મુઆ, તેમાં મરેડા હાર્યા; તથા અંગ્રેજોને ફ્રેંચ લઠી મુઆ, તેમાં ફ્રેંચ હાર્યા; ને નિ-
જમની ગાદીએ સલામ-
તળંગને મારી નિજમ-
અલી બેઠા. તથા મહિસ-
રમાં હૈદર પાદશાહ થયો.

માધવરાવ. ૪. બાલા
જીના મરણ સમયે તેના
એ દીકરો હયાત હતા,
માધવરાવ ને નારાયણ-
રાવ. તેમાંથી મોટો દી-
કરો માધવરાવ પેશ્વા
થયો. એ વખતે એની
ઉંમર ૧૭ વરસની હ-
તી; તથા તેનો કોકો રા-

માધવરાવ પેશ્વા.

ધોખા રાજ્યનો સ્થળેા કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ જુવાન પેશ્વા પોતાના કાકાના તાબામાં રહેવાને ચહાતો નહોતો, તેથી રાજ્યમાં કુસંપ પેઠો. પાણીપતમાં મરેઠી સૈન્યનો નાશ થવાથી હિંદમાં તેમનું વજન ઘટ્યું હતું. તેવામાં તેમનામાં કુસંપ પેઠેલો બેઠે નિગમને એ તકનો લાભ લેઈ પુતા ઉપર ચઢાઈ કરી તે લૂટ્યું. તેથી મરેઠાઓએ માંહોમાંહેનો કુસંપ કાઢી નાંખી નિગમને હરાવી વેર લીધું. એ યુદ્ધમાં જુવાન પેશ્વાએ બહુ બહાદુરી દેખાડી. એવામાં મહિસૂરના હૈદરઅલ્લીએ મરેઠી રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી; પણ માધવરાવે તેને પણ હરાવી તેની પામ્પેથી ડર લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૬૪.

મરેઠી સરદારો. પ. માધવરાવ નાનો દોઢાથી મરેઠા સરદારોએ બ્રાહ્મણસત્તા તોડવાને ફરીને ચત્ત કયો. તેમનો આગેવાન રાધોજીની ગાદીએ થયેલો બનાથ બોંસલે હતો; પણ માધવરાવે તેને હરાવીને તામે કર્યાંથી વિરુદ્ધ પક્ષનું બળ તૂટ્યું. રાધોમાએ તેની સ્ત્રી આનંદીબાઈની શિષામણ્વી માધવરાવ પાસે અર્ધ રાજ્ય માગ્યું; પણ પેશ્વાએ તેને હરાવીને કેદ કર્યો. રાજોજીનો પુત્ર જનકજી સિંધીઆ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરાયાથી મહાદેવ સિંધીઆને પેશ્વાએ ગાદી આપી હતી. મહાવરાવ હોલ્કર ઇ. સ. ૧૭૬૬ માં મરણ પામ્યો. તેનો પુત્ર તેની પહેલાંજ મરણ પામ્યો હતો; તેથી તેનો પૌત્ર ગાદીએ બેઠો. તે પણ તરતજ મરણ પામ્યાથી રાજ્યની હકદાર તેની મા અહલ્યાબાઈ હતી. તેણે પેશ્વાની પરવાનગીથી તુકાજીને દત્તક લીધો. એ તુકાજી લઢાઈનું કામ કરતો ને અહલ્યાબાઈ રાજ્યકારભાર ચલાવતી. આ વખતે ગાયકવાડ તો માત્ર ગુજરાતના રાજ્યનીજ વ્યવસ્થા કરવામાં ખ્યાન આપતા. તેમણે મરેઠાના બહારના કે માંહોમાંહેના વિગ્રહમાં ભાગ લીધો નહિ. તેમણે ગુજરાતની ઉપજ પેશ્વાને પહોંચાડી ને તેમનું ઉપરીપણું બહાલ રાખ્યું હતું. એ રીતે માધવરાવે ચપળતા, ચતુરાઈ ને યુદ્ધકૌશલ્ય બતાવી મરેઠી સરદારો કબજે રાખી તેમના ઉપર દાખ બેસાડ્યો.

અહલ્યાબાઈ. ૬. અહલ્યાબાઈ બાળવિધવા છતાં બહુ પવિત્ર

ને ધાર્મિક હતી. તેણે ઠામ ઠામ
બંધાવેલાં ધર્મક્ષેત્રો હજી સુધી તે-
ની પવિત્રતા દર્શાવે છે. એ બાઈ
ભણેલી, સદ્ગુણી, દયાળુ ને હિં-
મતવાન હતી. તેણે રૈયતને ન્યાય
આપી, સંરક્ષણ કરી, સુખી કરી
તેનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો. તેની રા-
જ્યધાની ઇંદોર. એક નાના ગા-
મડામાંથી વધીને આગાદ શહેર
થયું. વળી તેણે પોતાની પ્રજાને
પુત્ર સમાન પાળ્યાયાં તેના મરણ

અહલ્યાબાઈ.

પૂજનય છે, એણે પસંદ કરેલો સેનાપતિ તુકાજી પણ લઢાઈમાં
અનુભવી ને બહાદુર હતો.

મરેઠાની પુનઃ પૂર્ણ કર્યા. ૬. મરેઠાઓનો માંહોમાંહેનો વિ-
ગ્રહ પતાવ્યા પછી માધવરાવે ઉત્તર ભરતખંડમાં મરેઠાની ગએલી
આગર પાછી મેળવવા માટે યત્ન કર્યો. તેણે પોતાના સરદાર વિ-
સાજીકૃષ્ણને મરેઠી સૈન્ય આપી ઉત્તરમાં મોકલ્યો, તથા સિંધીઆ
ને હોલકરને તેની સદાયે જવા હુકમ કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૬૯. તે-
મણે રજપૂત, જાટ વગેરે પાસેથી ખંડણી લીધી, તથા રોહિલાનો
મુલક લંટીને ઉજાડ કર્યો. વળી દિલ્લી તથા આગ્રા જતીને શા-
હઆલમ પાદશાહ અંગ્રેજોને આશ્રયે હતો તેને પોતાના આશ્રય-
માં લીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૧. એ પ્રમાણે મરેઠાએ ઉત્તર હિંદમાં
જય મેળવી પોતાની ગએલી આગર પાછી મેળવી. એવામાં દક્ષિ-
ણમાં હૈદર ફરીને મરેઠા સાથે મુઠ્ઠા આરંભ્યું; પણ માધવરાવે તેના
ઉપર ચઢાઈ કરી તેને હરાવીને તાબે કર્યો ને પોતાને ફાવતી
શરતો કરી સંધિ કરી. તેજ સાલમાં માધવરાવ ભરજીવાનીમાં

પડેલી પેશ્વાઈને ફરીથી સજીવન કરી મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૭૭૨.

માધવરાવના ગુણ. ૮. માધવરાવ પણ બાહુરાવની માફક માણસ પસંદ કરવામાં ચતુર હતો. તે પોતાના સરદારોને તાબે રાખતો, ને નહિ રહેનારને શાસન કરતો. એણે કેટલાક પ્રકારની વેઠ કરાવવાની બંધ કરીને તથા પ્રજાનું રક્ષણ કરી, ન્યાય આપી જીવન અટકાવ્યો; તેથી મરેઠી પ્રજા એનાં વખાણ કરવા લાગી. વળી તે યુદ્ધમાં કુશળ, ચતુર ને શરો હોવાથી મરેઠી રાજ્યને તારી શક્યો; અને જો તે વધારે જીવ્યો હોત તો કદાચ મરેઠી રાજ્ય વધારે મજબૂત કરી શિવાજી જેવો નામજદો થાત, પણ મરેઠી રાજ્યને કમનસીબે તેનું અકાળ મૃત્યુ થયું ને એ રાજ્યની ખરાબી થઈ. માધવરાવનો દાગ જવાથી મરેઠામાં લોભ ને દેવ પ્રદિપ્ત થઈ કુસંપ પેઠો તેથી તેમની પડતી થઈ. માધવરાવના સમયમાં રામ-શાસ્ત્રી કરીને ન્યાયાધીશ, ત્ર્યંબકમામા ને હરિપંત સરદારો તથા સખારામલાડે ને નાનાફડનવિસ કારભારીઓ પ્રખ્યાત હતા.

પ્રકરણ ૫ મું.

પેશ્વાઈની પદ્ધતી ને અંત.

૧. નારાયણરાવ. ૨. રાઘોબા. ૩. માધવરાવ નારાયણ. ૪. સુરતની સંધિ. ૫. પુરંધરની સંધિ. ૬. મરેઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૭. લઠાઈની પુનઃ શરૂઆત. ૮. રાઘોબા. ૯. મહાદેજી સિંધીઆ. ૧૦. ખરડાની લઠાઈ. ૧૧. નાનાફડનવિસ. ૧૨. સવાઈ માધવરાવનો આપઘાત. ૧૩. બાહુરાવ ખીજો. ૧૪. નાનાફડનવિસનું મરણ. ૧૫. વસાઈની સંધિ. ૧૬. મરેઠી ખીજું યુદ્ધ. ૧૭. મરેઠી ત્રીજો વિશ્વહ.

નારાયણરાવ. ૧. મોટા માધવરાવ પેશ્વાને કાંઈ સંતાન ન હોવાથી તેનો ભાઈ નારાયણરાવ પેશ્વા થયો. માધવરાવના વખતમાં રાઘોબામાં પ્રદિપ્ત થયેલો રાજ્યલોભ પેશ્વાની ચાલાકીથી દબાઈ રહ્યો હતો, તે તેના મૃત્યુ પછી પાપી આનંદીબાઈએ જાગૃત

કયો. એ બાઇની શિખવણીથી રાધોબાએ પોતાના ભત્રિજાનો ધાત કરાવ્યો ને ગાદીએ બેઠો. ઇ. સ. ૧૭૭૪.

રાધોબા. ૨. નારાયણરાવના ખૂનમાં રાધોબાનો હાથ હોવાથી રામશાસ્ત્રી વગેરે કારભારી ને સરકારે એની વિરૂદ્ધ થયા. એ સમયનો લાલ લેછ હૈદરાબાદનો નિજામઅલી પેશ્વાઈ રાજ્ય ઉપર ચઢી આવ્યો; પણ રાધોબાએ તેની સામા જમ કરાવ્યો.

માધવરાવ નારાયણ. ૩. રાધોબા નિજામઅલી સાથે રોકાયો હતો, એવામાં નારાયણરાવની સ્ત્રીને એક પુત્ર અવતર્યો. તેનું નામ માધવરાવ આપીને તેને ગાદીએ બેસાડી રાજ્ય ચલાવનાર એક મંડળી કરાવી. તેનો આગેવાન નાનાફડનવિશ હતો. ઇ. સ. ૧૭૭૪. રાધોબાના પક્ષમાં કોઈપણ ન થયું. આખી મરાઠી પ્રજા તેના ઉપર કોપે ભરાઈ, તેથી તે નાસીને સુરત ગયો.

સુરતની સંધિ. ૪. રાધોબાએ રાજ્ય પાછું મેળવવા માટે અંગ્રેજોની મદદ માગી; અને તેમને સાષ્ટી ને વસાઈ આપવાનું તથા લઢાઈના ખર્ચ બદલ ભરૂચ ને તેની આસપાસનો મુલક આપવાનું કબુલ કર્યું. પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજના તાબામાં મુંબાઈ સિવાય બીજાને મુલક ન હોવાથી તે મેળવવાની તેમની ઇચ્છા હતી, તેથી મુંબાઈ સરકારે રાધોબાની શરતો કબુલ કરી, તેને ગાદી આપવાનું ઠાવીને સંધિ કરી. ઇ. સ. ૧૭૭૫.

પુરંધરની સંધિ. ૫. આ વખતે અંગ્રેજ કંપનીના મંદારણમાં ફેરફાર થયો હતો. પ્રથમ મુંબાઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તાના ગવર્નરો એક બીજાથી સ્વતંત્ર હતા, પણ નવા કરાવ્યા મુંબાઈ ને મદ્રાસ કલકત્તાના ગવર્નર જનરલના તાબામાં આવ્યા હતા; મુંબાઈ સરકારે કલકત્તાના ગવર્નર જનરલને પૂછ્યા સિવાય સુરતની સંધિ કરી હતી, તેથી તેમણે તેનામંજુર કરીને પેશ્વાના કારભારી મંડળ સાથે પુરંધર મુકામે ફરીને સંધિ કરી, ને રાધોબાનો પક્ષ છોડી દીધો. ઇ. સ. ૧૭૭૬. એ સંધિમાં માત્ર સાષ્ટી અંગ્રેજને મળવાનો કરાવ હતો, પણ કલકત્તા સરકાર ઈંગ્લાંડની કંપનીના ડિરેક્ટરોની સલાહના તાબામાં હતી, તેથી એ સલાહએ પુરંધરની સંધિ ના-

કચુલ કરી સુરતની સંધિ મંજુર રાખી.

મરેઠા સાથે પહેલું યુદ્ધ. ૬. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે યુરોપમાં લઠાઇ ઉઠવાનો સંભવ હોવાથી ફ્રેંચ સરકારે નાનાફડન-વિશને પક્ષમાં લીધો. નાનાએ ફ્રેંચ નાયકો રાખી લશ્કરને ક્વાયત શિખવવા માંડી. એ ઉપરથી મુંબાઇ સરકારે યુદ્ધની તૈયારી કરી. કંપનીના ડિરેક્ટરોનો હુકમ સુરતની સંધિ મંજુર રાખ્યાનો આવ્યાથી તેમણે રાધોખાને ગાદીએ બેસાડવાને એક લશ્કર મોકલ્યું. મુંબાઇ સરકારની મદદ માટે કલકત્તેથી નીકળેલા લશ્કરની રાહ નહિ જોતાં મરેઠાની સાથે ૧ હું યુદ્ધ આરંભ્યું. ઇ. સ. ૧૭૭૮. પણ નવા વરસની શરૂઆતમાં મરેઠા લશ્કર તેમના ઉપર તુટી પડ્યાથી તેમને પાછું હઠવું પડ્યું, તેથી વડગામ મુકામે સંધિ કરી, તેમાં એવું હતું કે અંગ્રેજોએ લીધેલો મુલક પાછો આપવો, ભરૂચ સિંધીઆને આપવું, બંગાળેથી આવતું લશ્કર પાછું વાળવું ને એ શરતો અમલમાં લાવવાને એ અધિકારીઓ ગાંધિધરીમાં આપવા. સન ૧૭૭૬.

લઠાઇની પુનઃ શરૂઆત. ૭. એવામાં મરેઠા, નિબ્બન ને હૈદરઅલીએ અંગ્રેજોને હિદમાથી કાઢવાને ઐક્ય કર્યું. અંગ્રેજોને પણ વડગામની સંધિ પસંદ પડી નહિ, એ સંધિ કરનાર અધિકારીઓને સંધિ કરવાનો અધિકાર નહોતો. એમ કહી તે નામંજુર કરી તેમને ખરતરફ કર્યા અને બંગાળેથી જનરલ ગાડર્ડ લશ્કર લેઇ આવતો હતો, તેને મરેઠા રાજ્ય ઉપર જવાનો હુકમ કર્યો. તેથી ફરીને લઠાઇ શરૂ થઇ. ગાડર્ડે સન ૧૭૮૦ માં અમદાવાદ લીધું; પણ ટેટલીકવાર બંને પક્ષની હાર જીત થયા પછી ઇ. સ. ૧૭૮૨ માં સાલગાઇ મુકામે સંધિ થઇ. તેમાં એવું હતું કે રાધોખાએ દર વર્ષે ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઇ કોપરગામમાં રહેવું; સાદી અંગ્રેજોએ લેઇ બીજા જીતેલા મરેઠા મુલક ઉપરથી દાવો છોડવો, ને ભરૂચ સિંધીઆને આપવું. પેશ્વાએ પોર્તુગીજ સિવાય કોઇ યુરોપીઅન પ્રજાને નોકર રાખવી નહિ.

રાધોખા. ૮. રાધોખા શરો પણ રાજ્યલોભી ને કીમતથી ચાલ-

નારો હતો. તેણે મરેઠામાં કલહ ઉત્પન્ન કરી રાજ્ય કબજું કર્યું. તેથી મરેઠા સરદારને કબજે રાખનાર કાઠ ન રહ્યું; ને તેઓ સ્વતંત્રપણે વર્તવા લાગ્યા. રાધોબા ઇ. સ. ૧૭૮૩ માં મરણ પામ્યો.

મહાદજી સિંધીઆ. ૯. સાલગાધની સંધિ મિંધીઆના મધ્ય-

સ્થપણાથી થઈ હતી, તેથી તેની મોટાઈ વધી. હોલ્કર તેની સરસાઈ કરવા લાગ્યાથી એ ખંતે વચ્ચે અજમેર પાસે યુદ્ધ થયું, તેમાં હોલ્કર હાર્યો; તેથી હોલ્કરને બદલે સિંધીઆએ રજ પૂતરયાનમાંથી ખંડણી લીધી; તથા ગોહદ (ધોળપુર) ના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધું. વળા ડીંગોમોન નામે ક્રેય સરદારને નોકર રાખી પોતાના લશ્કરને કવાયતી બનાવ્યું. તેણે જુદેજ ખંડ લૂંટી લીધા. એવામાં રોહિલા સરદાર ગુલામખાદરે શાહઆલમ પાદશાહને આધિ

મહાદજી સિંધીઆ.

જો કર્યાથી તે તેની મદદે ચઢ્યો. તેણે દિલ્લી જીતીને પાદશાહને છોડાવી પોતાના આશ્રયમાં લીધો. એ પ્રમાણે ઉત્તરહિંદમાં મહાદજી કરતો કારવતો થયો. દક્ષિણમાં પેશ્વાએ ને નિઝામે મળીને હૈદરના પુત્ર ટીપુને હરાવી તેની પાસેથી ૪૫ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઇ. સ. ૧૭૮૭. મહાદજી સિંધીઆ ચતુર, શૂરો ને આહુઓની સત્તાને ધિક્કારનારો હતો. તે ઇ. સ. ૧૭૯૪ માં મરણ પામ્યાથી આહુઓનો લય શાંત થયો. મહાદજી પછી તેને ભત્રિજે દોલતરાવ સિંધીઆ થયો. એ પછી બીજો વરસે અહાલ્યાબાઈ મરણ પામી.

ખરડાની લઢાઇ. ૧૦. ઉદ્દગીરની લઢાઈમાં ઇશુલ કરેલી ખડણી નિજામે આપી નહોતી, તે વસુલ કરવાને માટે પેશ્વાએ નિજામ ઉપર ચઢાઇ કરી. મહાદેવ મૂઆથ. મરેહી રાજ્યમાં કરતો કરવતો નાનાફડનવિશ હતો. તેના બેલાબ્યાથી આ સ્વારી કરવાને દોલતરાવ સિંધીઆ, તુકેજી હોલકર, ગોવિંદરાવ ગાયકવાડ વગેરે સરદારો ચઢી આવ્યા. ખરડા આગળ યુદ્ધ થયું. તેમાં નિજામ હાર્યો ને તેણે ત્રણ કરોડ રૂપિયા ને કેટલોક મુલક આપી સંધિ કરી. મરેહાનો આ છેલ્લો જ જય હતો તેમજ રાધળા મરેહી સરદારો આ છેલ્લો જ વખતે પેશ્વાના વાવટા નીચે એક દિવસથી લઢવાને આવ્યા હતા. સખારામ, રામદાસી, હરિપંત, ગ્યંજકમામા, ઇત્યાદિ ચતુર ને શરવીર માણસો મરણ પામ્યા હતા, નેમની જગ્યાએ તેવા બીજા પુરુષો થયા નહિ, તેથી તથા મરેહા સરદારો આપઅખત્યાર થઇ પોતપોતાની ચડતી કરવાને માંહિમાદે લઢી નખળા પડવાથી મરેહી રાજ્યની પડતી ચઇ.

નાનાફડનવિશ. ૧૧. મરેહી રાજ્યની પડતી જલદી ચડતી અટકાવનાર ચતુર પુરુષ માત્ર નાના

ફડનવિશ હતો. રાજ્યનીતિજ મરેહામાં એ છેલ્લો પુરુષ હતો. મરેહી રાજ્યનું એક જ ને સ્વતંત્રતા સાચવવાને એ પુરુષ મહેનત કરતો હતો. મહાદેવ તેમાં આડે આવતો હતો. પણ તેના મરણ પછી પોતાના મરણ પર્યંત તેણે મરેહી રાજ્યની પડતી ચડતી અટકાવી.

સવાઇ માધવરાવનો આ પઘાત. ૧૨. પેશ્વા સવાઇ માધવરાવ કે નાનો માધવરાવ ૨૧ વરસનો થયો, પણ નાના

નાનાફડનવિશ.

ફૂડનવિશે સ્વતંત્ર અધિકાર આપ્યો નહિ તેથી, તથા રાધાબાના દીકરા બાજીરાવ ને ચીમનાજીને અહમદનગરમાં કેદ કર્યા હતા તેમને છોડાવી પોતાની પાસે રાખવાની તેની મરજી છતાં નાનો તેમ કરવા દેતો નહિ હતો, તેથી કંટાળીને માધવરાવે અગાસ્ટીમાં-થી પડતું મૂકી આપઘાત કર્યો. ઇ. સ. ૧૭૯૫.

બાજીરાવ બીજો. ૧૩. હવે પેશ્વાઈનો હકદાર માત્ર બાજીરાવ હતો. કેમકે માધવરાવને કાંઈ સંતાન નહોતું. બાજીરાવ બા-યલો, અવિચારી ને ઉતાવળીઓ હોઈ તેનામાં પેશ્વાઈ ગુમાવવાનાં સઘળાં અપલક્ષણ હતાં; અને તેથીજ માધવરાવને તેનો ચેપ લાગશે એ દહેશતથી નાનો એ બંનેને મળવા દેતો નહોતો. નાનાએ બાજીરાવને પેશ્વાઈ નહિ આપવાનું મહેનત કરી, પણ અંતે દોલતરાવ સિંધીઆ તથા પોતે મળીને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. સન ૧૭૯૬.

નાના ફૂડનવિશતું મરણ. ૧૪. પેશ્વાએ નાનાથી ને સિંધીઆથી જૂટવાને કાવતરાં કરી એ બંનેને લઢાવ્યા. દોલતરાવે પુના જીતીને નાનાને અહમદનગરમાં કેદ કર્યો. તેની જગાએ દોલતરાવનો સ-સરો કારભારી થયો. તેનાથી કંટાળીને બાજીરાવે નાનાને ફરીને કારભાર સોંપ્યો, પણ તે ઇ. સ. ૧૮૦૦ માં મરણ પામ્યો. એ મૂંઝો ત્યાં સુધી મરેડી સરદારો ઉપર કાંઈ પણ અંકુશ હતો, તે તેના મુઆથી ગયો.

વસાઈની સંધિ. ૧૫. નાનાના મરણ પછી દોલતરાવ સિંધીઆ ને જશવંતરાવ હોલ્કર લઢી મૂઆ. પેશ્વા સિંધીઆના પક્ષમાં હોવાથી હોલ્કરે પુના જીત્યું, ને બાજીરાવના લત્રિજને પેશ્વા બનાવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૨. બાજીરાવ નાસીને વસાઈ આવ્યો, ને તેણે મુઆઈના અંગ્રેજો સાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું હતું કે અંગ્રેજો બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડે તેના બદલામાં તેણે પુનામાં અંગ્રેજો લસ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ૨૬ લાખનો મુલક આપવો, સુરત ઉપરનો દાવો છોડવો, અંગ્રેજના શત્રુને નોકર રાખવા નહિ, ને નિ-જમ તથા ગાયકવાડના વાંધા અંગ્રેજ મારફત પતાવવા.

મરેડી બીજું યુદ્ધ. ૧૬. વસાઈની સંધિ પ્રમાણે અંગ્રેજોએ

સહાય કરી બાજીરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો. પરંતુ એ રીતે પૈશ્વા
પરતંત્ર થયો, તે તેના સરદાર સિંધીઆ, બોસલે ને હોલ્કરને
ગમ્યું નહિ. માંદોમાંદોના મરેહા વિગ્રહમાં પડવાનાં અંગ્રેજોના હક્કનો
તેમણે ઇનકાર કર્યો, ને તેઓ અંગ્રેજ સામા લલવાને ઉઠ્યા, તેથી
બીજીવાર વિગ્રહ થયો. તેમાં મરેહા હાર્યા ને અંગ્રેજ વિજયી થયા.†

મરેહા સાથે ત્રીજો વિગ્રહ. ૧૭. બાજીરાવે વસાઇની સંધિ કાંઈ
ખુશીથી કરી નહોતી; તેથી તેણે અંગ્રેજના તાબામાંથી નીકળી
જવાને યુક્તિ પ્રયુક્તિ કરવા માંડી, તેથી તેની સાથે વિગ્રહ થયો.
મરેહા સાથે એ છેલ્લો વિગ્રહ થયો.* તેમાં ઇ. સ. ૧૮૧૮ માં બાજી-
રાવ હાર્યો, ને તેનું રાજ્ય અંગ્રેજ સરકારે લેઈ લીધું ને તે આઠ
લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લેઈ બીથુરમાં જઈ રહ્યો. એ રીતે અઢાર
વર્ષમાં બાજીરાવે નાનાફટનવિશનું લાખેલું લવિખ્ય ખર્ચ કરી આપ્યું.
તે ઇ. સ. ૧૮૫૩ માં મરણ પામ્યો. તેનો દત્તપુત્ર ધોંડુપંત કે
નાનાસાહેબ તેના બાપને મળતું આઠ લાખનું વર્ષાસન મંધ થવાથી
સન ૧૮૫૭ ના બળવામાં આગેવાન થયો ને હારીને નાસી ગયો.

માગ ૫ મો.

બ્રિટિશ રાજ્ય.

પ્રકરણ ૧ હું.

યુરોપી પ્રજાનું વ્યાપારાર્થે હિંદમાં આગમન.

૧. હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૨. હિંદમાં
પ્રથમ પોર્તુગીઝ આવ્યા. ૩. પોર્તુગીઝનું રાજ્ય. ૪. પો-
ર્તુગીઝોની પડતી. ૫. વલંદાલોક વેપાર કરવા આવે છે.
૬. વલંદાની ચઢતી. ૭. વલંદાની પડતી. ૮. હિંદમાં
અંગ્રેજ બુસાફર. ૯. વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ.

† આ યુદ્ધની વિગત આગળ છઠ્ઠા પ્રકરણમાં આવશે.

* આ વિગ્રહની વિગત આગળ ૭ મા પ્રકરણમાં આવશે.

૧૦. અંગ્રેજ કંપનીનાં થાણાં ને વખારો. ૧૧. ફ્રેંચ લોકોની વેપાર કંપની. ૧૨. બીજી યુરોપી વેપાર કંપનીઓ. ૧૩. કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ ?

હિંદમાં આવવાના જળમાર્ગની શોધ. ૧. પંદરમા સૈકાની આખર સુધી ભરતખંડમાંથી ચોખા, રૂ, ગળી, સુંઠ, તેજના, નાળીએર, ખસખસ, ખાંડ, રેશમી ને સુતરાઉ કાપડ વગેરે માલ અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન ને મિસરના વેપારીઓ લેઈ જતા. તેમની પાસેથી ગ્રીસ ને ઇટાલીના વેપારીઓ ખરીદ કરી યુરોપના બીજા દેશોમાં વેચતા. તેઓ મેં માગ્યા દામ લેતા તેથી એ માલ ત્યાં અહુ મોઢો પડતો. એ સમયે યુરોપના બીજા દેશોને ભરતખંડમાં વેપાર કરવા સારૂ આવવાની ઇચ્છા થઈ; પરંતુ તે કાળે સ્વેજની નહેર જોદાએલી નહોતી, તથા એ માર્ગે લૂટારાનો ને માલ બગડાનો ભય તથા ખર્ચ વધારે લાગવાનો સંભવ હોવાથી તેઓ આ દેશમાં આવવાને જળમાર્ગ જોળવા લાગ્યા. દરિઆમ્મ મુસાફરી કરવામાં પોર્તુગાલ ને સ્પેનની પ્રજા આ સૈકામાં આગળ પડતી હતી. વળી એ બંને દેશના રાજા પણ ભરતખંડમાં આવવાનો જળમાર્ગ શોધવાને ઇતેજર હતા. પોર્તુગાલનો રાજા સરકારી વહાણો આપીને મોટા મોટા નાવિકાને એ માર્ગ શોધવાને મોકલતો હતો. એ સમયે આફ્રિકાનો ઉત્તર ભાગ માત્ર યુરોપી પ્રજાના જાણમાં હતો. પોર્તુગીઝ નાવિકો આફ્રિકાનો પશ્ચિમ કિનારો શોધતા આગળ ચાલ્યા. સ્પેનના રાજાને ઇટાલીના જીનોઆ મંદરના વહાણવટી કોલંમસે આટલાંટિક ઓળંગીને ભરતખંડમાં આવવાનો ટુંકો માર્ગ શોધી આપવાનું કહ્યુંથી તેણે તેને વહાણો આપીને મોકલ્યો. તેણે ઇ. સ. ૧૪૯૨ માં અમેરિકા ખંડ શોધી કહાડ્યો. આ નવા મુલકની શોધ લાગ્યાથી સ્પેનના લોકોનું ધ્યાન તે તરફ વળ્યું. પોર્તુગાલ ને સ્પેનના રાજાઓનો દાખલો લેઈ ઇંગ્લાંડના રાજાએ અમેરિકાની ઉત્તરમાં થઈને ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવા રાબર્ટ, હુટ્સન, બાશીન, ડેવીસ વગેરેને મોકલ્યા, પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ થયા, તે પછી યુરોપ ને

એશિયાની ઉત્તરમાં થઈ બેહરીંગની સામુદ્રધુની પસાર કરી પાસિ-
ફિકમાં જઈ ભરતખંડનો માર્ગ ખોળવાને સર હુ નામે અંગ્રેજને
મોકલ્યો, પણ તે ઉત્તર મહાસાગરના બરફવાળા દરિયામાં દુઃખી
થઈ મરણ પામ્યો. હોલંડના વલંદ લોકોને પણ ભરતખંડનો વે-
પાર કરી કમાવાનો લોભ થવાથી યુરોપ ને એશિયાની ઉત્તરમાં
થઈ ભરતખંડમાં આવવાનો માર્ગ શોધવાને તેમણે પ્રયત્ન કર્યો,
પણ તેમાં તે ફતેહ પામ્યા નહિ.

હિંદમાં પ્રથમ પોર્ટુગીઝ આવ્યા. ૨. ભરતખંડમાં આ-
વવાનો ટુંકો જળમાર્ગ શોધવામાં માત્ર પોર્ટુગીઝ ફતેહ પામ્યા.
તેમનો વાસ્કોડીગામા નામે શૂરો નાવિક આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ
આવ ગુડહોપની પ્રદક્ષિણા કરીને ભરતખંડની દક્ષિણના કાલીકાટ
ખંડરમાં આવ્યો. ઇ. સ. ૧૪૯૮. કાલીકાટમાં આરબ ને મૂર લોક
વેપાર કરતા હતા; તેમને આ યુરોપી વેપારીઓ ગમ્યા નહિ, તે-
થી તેમણે પોર્ટુગીઝને સાથે કળંગ્યો કર્યો, પણ ગામા તેથી ડર્યો
નહિ. તેણે છ માસ સુધી ત્યાં રહી ત્યાંના રાજા ઝામોરિનને મે-
ળવી લીધો ને તેની મદદથી હિંદીમાલ લેધને પોતાને દેશ ગયો.
ઇ. સ. ૧૪૯૯. એ વેપારમાં ધણો નફો થવાથી પોર્ટુગાલના
રાજાએ એજ ગામાને વીશ વહાણ આપીને ફરીથી મોકલ્યો. ઇ.
સ. ૧૫૦૨. તે કોચીન ને કાનાનોરના રાજાની મદદથી કોચીનથી
માલ ભરી લેઈ બીજે વરસે સ્વદેશ ગયો.

પોર્ટુગીઝનું રાજ્ય. ૩. હવે પોર્ટુગાલના રાજાને વેપારની
સાથે રાજ્યલોભ પણ થયો. હિંદમાં ને તેની આસપાસના બેટા-
માં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપવાની તેને ઇચ્છા થઈ, તેથી તેણે આ-
લ્ફુકર્ક નામે સરદારને ગવર્નર ઠરાવીને હિંદમાં મોકલ્યો. ઇ. સ.
૧૫૦૯. આલ્ફુકર્ક એ કામને યોગ્ય પુરુષ હતો. તેની પહેલાં આ-
વી ગએલા પોર્ટુગીઝ નાવિકો ચોર ને લૂંટારાનું કામ કરતા, તેથી
મલબારકાંઠાના હિંદુ રાજાઓનો વિશ્વાસ તેમણે ગુમાવ્યો હતો; તે-
થી આલ્ફુકર્કને તેમની તરફથી પ્રથમ અડચણ નહી; તોપણ તેણે
બહાદુરી, ડહાપણ ને હોશિયારીથી હિંદના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર પો-

પોર્તુગીઝની સત્તા બેસાડી. તેણે પ્રથમ ગોવા જીતીને ત્યાં રાજ્યધાની કરી. ઇ. સ. ૧૫૧૦. ને તે પછી દીવ ને દમણ જીત્યાં. આગળ મલાક્કા જીતીને શિઆમ ને મશાલાના બેટા બેડે વેપાર શરૂ કર્યો; તથા ઇરાની અખાતમાનો હોર્મજ બેટ જીતીને તાબે કર્યો. એ સરદાર ઇ. સ. ૧૫૧૫ માં ગોવામાં મરણ પામ્યો. એ પ્રમાણે સોળમા સૈકાની આખર સુધી યુરોપી પ્રજામાં પોર્તુગીઝ લોકો જ હિંદમાં વેપાર કરનારા હતા. હિંદી મહાસાગરમાં સો વરસ સુધી એજ પ્રજા બળવાન વેપારી હતી.

પોર્તુગીઝોની પટ્ટી. ૪. પોર્તુગીઝો ભરતખંડમાં રાજ્ય સ્થાપવાને યોગ્ય નહોતા. તેઓ ધર્મી હોવાથી હિંદના મૂર્તિપુજકોને ધિક્કારતા ને શત્રુ ગણતા; તેથી તેમણે જીતાયલી પ્રજાને મેળવી લેવાનો યત્ન કર્યાને બદલે તેમના ઉપર ક્રૂરતા કરી તથા હિંદી રાજાઓ સાથે કજીઆ કર્યા, તેથી હિંદી રાજા ને પ્રજા તેમને દુસ્મન તુલ્ય ગણતા. પોર્તુગીઝ ગવર્નરોમાં માત્ર આલ્યુકર્કેજ પોતાની પ્રજાને રાજ કરી, તેથી તેની પ્રજા તેને પૂજ્યભાવથી માન આપી સંભારતી. સોળમા સૈકાની આખરે પોર્તુગીઝોની માફક બીજી યુરોપી પ્રજા પણ આફ્રિકા ફરીને ભરતખંડમાં વેપાર કરવાને આવવા લાગી. તેમાં ડચ, (વલંદા) ફ્રેંચ, ને અંગ્રેજ એ મુખ્ય હતી. એ લોકોને હિંદી મહાસાગરમાં આવતા અટકાવવાને પોર્તુગીઝોએ યત્ન કર્યો; પણ તેમાં તેમનું કાંઈ વળ્યું નહિ. એ સમયે નૌકાયુદ્ધમાં પોર્તુગીઝો કરતાં વલંદા, ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ ચઢીઆતા થયા હતા. તેમણે ધીરે ધીરે પોર્તુગીઝોનાં થાણાં જીતી લીધાં તથા તેમનો વેપાર તોડી પાડી પોતાને હાથ કરી લીધો. હાલમાં પોર્તુગીઝોના રાજાને તાબે હિંદમાં માત્ર દીવ, દમણ ને ગોવા એ ત્રણ ગામ છે.

વલંદા લોક વેપાર કરવા આવે છે. ૫. પોર્તુગીઝ લોકો હિંદી માલ જુજ, આન્ટવર્મ ને આમસ્ટરડામમાં વેચતા, ને એ ત્રણ શહેરોના વેપારીઓ યુરોપમાં વેચતા. ફિરંગી લોકોની કમાઈ બોધ વલંદાએ એક કંપની કરી. અને હિંદમાં માત્ર લેવાને કાર્નિલિયસ હૌટમાનને મોકલ્યો. તે આફ્રિકા ફરીને ઇ. સ. ૧૫૯૬

મા સુમાત્રાના મંતામ મંદરે આવ્યો. આ સમયે ફિરંગીનું દરિયાર્ધ બળ કમી થયું ને વલંદા લોકની ઘણી કંપનીઓ હિંદી મહાસાગરમાં વેપાર કરવાને ઉભી થઈ; પણ તે સર્વ ઇ. સ. ૧૬૦૨ માં નેડાઈ ગઈ, તે “ ડચ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” ના નામથી ઓળખાઈ. એ કંપનીના માણસોએ ઇ. સ. ૧૬૦૫ માં પોર્તુગાલના તાબાનું અખિયના મંદર જીતી લીધું. તે પછી તેમણે પોર્તુગીઝ લોકોના ફાર્મોસા, મલાકા, લંકામનિ બ્રહ્માનાદ નામે દિલ્હી, મક્કાસર ને મલબાર કાંઠાના સંસ્થાનો જીતી લેઈ હિંદી મહાસાગરમાંની પોર્તુગીઝ સત્તાનો અંત આણ્યો.

વલંદાની ચઢતી. ૬. ડચ લોકોને વેપાર હિંદ કરતાં મશાલાના બેટામાં વધારે હતા. તેમણે ત્યાં નવાં સંસ્થાનો વસાવ્યાં તથા નવા મુલક ખોળી કાઢ્યા. ઇ. સ. ૧૬૧૯ માં તેમણે બ્રામામાં ખાતેલી શહેર વસાવ્યું. તે તેમના પૂર્વ તરફના સંસ્થાનોની રાજ્યધાની થઈ. તે પછી તેમણે એક મોટો બેટ ખોળી કહાઓ તેનું નામ ન્યુહોલાંડ પાડ્યું. તેને આજે આસ્ટ્રેલિયા કહેછે વળી ઉત્તર અમેરિકામાં તેમણે ન્યુઆમસ્ટરડામ નામે શહેર વસાવ્યું તે આજે ન્યુયૉર્ક કહેવાય છે. એ વગર સુમાત્રા, બ્રામા, સીડીપ્રીસ વગેરે મશાલાના બેટામાં તેમણે પોતાનાં થાણા બેસાડી સત્તા જમાવી. આફ્રિકાની દક્ષિણે કેપ આપ ગુડ હોપ પાસે તેમણે એક ડચ સંસ્થાન વસાવ્યું. તે હજુ છે. *ભરતખંડમાં તેઓ વેપાર કરતા હતા. દક્ષિણમાં પલાર નદીને કાંઠે સાદ્રસમાં તેઓ ૧૬૪૭ માં વેપાર કરવાને આવ્યા, ને તે પછી મદ્રાસ કાંઠે પાલકાસ્લુમાં કાઠી કરી. વળી બંગાળામાં હુગલી નદીને કાંઠે ચિન્સુરામાં ને ગુજરાતમાં સુરતમાં તેમની વખાશે હતી.

વલંદાની પડતી. ૭. ડચ લોક પૂર્વ તરફના દેશોમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, તે વખતે અંગ્રેજ પણ આવ્યા હતા, વેપારની

---

* ટ્રાન્સવાલના ને ઓરંજ નદીના કાંઠા ઉપરના સંસ્થાન, ત્યાંના ડચ લોકોને બેર લોકો કહે છે. ને તે જતાયાથી હાલ અંગ્રેજ સરકારના તાબામાં રહી સ્વરાજ્ય ભોગવે છે.

ચડસાચડમીમાં એ એ પ્રબળને લઢાઇઓ ચાલી. આમ્મેયનામાં અંગ્રેજનું થાણું હતું. ત્યાંના અંગ્રેજોની ડચ લોકે કતલ કરાવી. ઇ. સ. ૧૬૨૩. તેથી અંગ્રેજો મશાલાના બેટામાં વેપાર કરવાનું છોડી દેઇ ભરતખંડમાં આવ્યા, ને માત્ર ત્યાંજ વેપાર કરવા લાગ્યા; તોપણ હિંદી મહાસાગરના ધણીપણા માટે એ બંને પ્રબળ ઘણાં વરસ સુધી લડતી હતી. એ લઢાઇઓ ૧૬૮૯ સુધી ચાલી. એ સાતમાં ઓરંજનો વિલિયમ બંને દેશનો પાદશાહ થયો, ત્યારે બંને વચ્ચે સમાધાની થઇ. આગળ જતાં બંને દેશ જુદા પડ્યાંથી વળી લઢાઇઓ ચાલુ થઇ. તેમાં અંગ્રેજોએ વલંદાની સત્તા બિલકુલ તોડી નાખી, હિંદમાં વલંદાનું મુખ્ય સંસ્થાન ચિન્સુરામાં હતું, તે ૧૭૫૮માં અંગ્રેજો જીત્યું. આગળ જતાં ક્રાન્સના મહાન પાદશાહ નેપોલિયન બોનાપાર્ટે હોલાંડ દેશ જીત્યો, ત્યારે હોલાંડના સંસ્થાનો ફ્રેંચોના તાબામાં આવ્યા, પણ અંગ્રેજોએ તે સર્વ જીતી લીધાં, પરંતુ ક્રાન્સ ને ઈંગ્લાંડ વચ્ચે ૧૮૧૬ માં ઝંધિ થઇ ત્યારે જવાબેટ હોલાંડને પાછો મળ્યો. સન ૧૮૨૪ માં સુમાત્રા વલંદાને આપી મલાક્કા અંગ્રેજોએ લીધું. આજે વલંદાનું એક સંસ્થાન હિંદમાં નથી.

હિંદમાં અંગ્રેજ મુસાફર. ૮. કેપ આવ ગુડ હોપને રસ્તે અંગ્રેજો ભરતખંડમાં વેપારાર્થે આવવાને ઉશ્કેરાયા; તે પહેલાં કેટલાક મુસાફર આ દેશમાં આવી ગયા હતા. અકબર પાદશાહના વખતમાં ટામસ સ્ટીવન્સ નામે અંગ્રેજ ૧૫૭૯ માં પહેલ વહેતો હિંદમાં આવ્યો હતો. તે પછી ચોથે વરસે શીચ, ન્યુઝરી ને લીડસ નામે ત્રણ અંગ્રેજો આવ્યા. પણ પોર્તુગીઝોએ તેમણે કેદમાં નાખ્યા. તેમાંથી છુટીને ન્યુઝરીએ ગોવામાં દુકાન માંડી. લીડસ અકબરશાહ પાસે નોકર રહ્યો ને શીચ બંગાળા, પેગુ, લંકા વગેરે ઠેકાણે મુસાફરી કરતો ઈંગ્લાંડ પાછો ગયો.

વેપાર કરનારી અંગ્રેજ કંપનીઓ. ૯. હિંદમાં અકબરશાહ રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતે ઈંગ્લાંડમાં ઇલિઝાબેથ રાણી રાજ્ય કરતી હતી; તેના વખતમાં લંડનના કેટલાક વેપારીઓએ સભા બોલાવી ભરતખંડ સાથે વેપાર કરવાને એક કંપની ઉભી કરી; તેનું નામ

“ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” પાડયું. ઈ. સ. ૧૫૯૯ ને હેલ્સે દિવસે દાલિઝામેથ રાણીએ એ કંપનીને સનંદ આપી તે પછી ૧૬૩૫, ૧૬૫૦, ૧૬૫૫ ને ૧૬૯૮ માં જુદી જુદી કંપનીઓ ઉભી થઇ. તેમને માંહિમાહે ઘણી ચડસાચડસી ચાલતી હતી, તેથી એ સર્વ કંપનીઓ ૧૭૦૯ માં જોડાઈ ગઇ. ને “ યુનાઇટેડ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ” ને નામે વેપાર કરવા લાગી.

અંગ્રેજ કંપનીના થાણાં ને વખારો. ૧૦. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના વહાણો પ્રથમ સુમાત્રાના આગીન મંદરમાં આવ્યાં. વળી તેમણે ત્યાંના મંતામ મંદરમાં કોઠી બાલી, ત્યાં તેમના દુશ્મન વલંદા નડતા હતા. ઈ. સ. ૧૬૨૩ માં અભિયાનમાં વલંદાએ અંગ્રેજોની કતલ કરાવ્યાથી તેઓ એ તરફના ખેટમાં વેપાર કરવો મંધ કરી ભરતખંડમાં આવ્યા. હિંદને પશ્ચિમ કાંઠે પોર્તુગીઝો તેમને કનડતા, તોપણ ૧૬૧૧ માં તેમના મીડલટન નામે કમાને ખંભાતથી માલ ભરી લીધો. તથા તેમણે ૧૬૨૫ માં સુરતમાં વખાર બાલી. તાપીના મુખથી થોડે દૂર સુઆળી ખેટ પાસે કમાન ખેરટે પોર્તુગીઝોને દરિયાઇ યુદ્ધમાં હરાવ્યા. ઈ. સ. ૧૬૧૫. ઈંગ્લાંડમાં એ સાલમાં પહેલો જેમ્સ પાદશાહ હતો; તેણે સર ટામ સરોને જહાંગીર પાદશાહ પાસે વકીલ ઠરાવીને મોકલ્યો. તેણે કંપનીના વેપારને લગતી કેટલીક લાભકારી શરતો પાદશાહ પાસેથી કરાવી લીધી. હિંદને પૂર્વકાંઠે અંગ્રેજ વેપારીઓને અટકાવ કરનાર કોઇ નહોતું. તેથી પ્રથમ તેણે મછલીપટણમાં આડત આધી. ઈ. સ. ૧૬૧૦. ત્યાં ૧૬૩૨ માં ગોવળકોંડાના પાદશાહની પરવાનગીથી વખાર કરી, તે પહેલાં આમાં ગામમાં ૧૬૨૬ માં વખાર કરી હતી. ત્યાંના ઉપરી ફ્રાન્સીસ ડેએ ચંદ્રગીરીના રાજા પાસેથી મદ્રાસની જમીન વેચાતી લીધી. ને ત્યાં ગામ વસાવી ફોર્ટ સેન્ટ જ્યોર્જ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ૧૬૩૯. એજ પ્રમાણે હિંદના બીજાં જાગોમાં પણ તેમણે વખારો કરી હતી. અજમેર, આગ્રા ને પટણામાં પણ સુરતની શાખાઓ સ્થાપી હતી. શાહજહાંની પરવાનગીથી તેમણે દુગલીમાં ને બાલાશોરમાં પણ કોઠી બાલી હતી. શાહજહાંની શા-

હળદી દાઝચાથી તેની દવા કરવાને સુરતથી અંગ્રેજ ડાક્ટરને બોલાવ્યો. તેણે આરામ કર્યાથી ડા. બ્રાઉટનની માગણીથી પાદશાહે અંગ્રેજ કંપની એકલીનેજ બંગાળામાં વેપાર કરવાની સનદ આપી. તેથી તેમણે હુગલી, કાસીમબજાર, માદદા, ઢાકા વગેરે ઠેકાણે દુકાનો કરી. ઈ. સ. ૧૬૮૬ માં બંગાળાના નવાબ સાહિસ્તખાંએ અંગ્રેજ વેપારીઓ ઉપર ગુસ્સે થઇ સર્વ દુકાનો જપ્ત કરી, તેથી હુગલીના અંગ્રેજ વેપારીઓ નદીના મુખ તરફ સુસાંતી નામે ગામમાં ગયા ને ત્યાં જમીન વેચાતી લર્ધ ફોર્ટ વિલિયમ નામે કિલ્લો બાંધ્યો. ઈ. સ. ૧૬૯૯. એ સુસાંતી હાલમાં કલકત્તાનું એક પડે છે. કિલ્લો બાંધ્યા પછી શાહાબનદા આજમ પાસેથી સુસાંતી, કાલિકત ને ગોવિંદપુર એન્ગ્રણે વેચાતાં લીધાં. પશ્ચિમ કાંઠા ઉપર તેમનું મુખ્ય મથક સુરતમાં હતું, ત્યાંથી તેઓ ખંભાત, અમવાવાદ વગેરે ઠેકાણે વેપાર ચલાવતા. ઈ. સ. ૧૬૬૧ માં પોર્તુગાલના રાજ્યએ પોતાની કન્યા ઈંગ્લાંડના રાજ્યને લીધી, તેની પહેરામણીમાં મુંબઇ બેટ આપ્યો. એ બેટ ઈ. સ. ૧૬૬૮ માં રાજ્યએ દર વરસે સો રૂપિયા લેવાના ઠરાવી કંપનીને આપ્યો. ઈ. સ. ૧૬૬૪ માં શિવાજીએ સુરત લૂંટયું ત્યારે સુરતની વખાર મુંબઈ લઇ જવાનું ઠરાવી સન ૧૬૬૭ માં મુંબઈમાં કોઠી ધાલી. મુંબઈ બેટ હોવાથી મરેઠા ધોડેસ્વાર ત્યાં લૂંટવાને જઈ શકે તેમ નહોતું, તેથી એ જગા સુરત કરતાં વધારે સલામત હતી. આ વખતે મુંબઈ એક નાનું ગામકું હતું, ને ત્યાંનાં હવાપાણી સારાં નહોતાં. એ પ્રમાણે જે કંપની આગળ જતાં બરતખંડની માલિક થઇ, તે કંપની બીજી નાની નાની ઘણી વખારો છતાં મુંબઈ, મદ્રાસ ને કલકત્તામાં મુખ્ય વખારો કરી વેપાર કરવા લાગી. એ સમયે તેની પાસે કોઇ પણ સંસ્થાન નહોતું. હિંદના ફરોખશીર પાદશાહે ડાક્ટર હેમીલ્ટનની માગણી ઉપરથી કંપનીને બંગાળાના ૩૭ તાલુકાની જમીનદારીની સનદ આપી, તથા બંગાળામાં કંપનીના માલ ઉપર જે દાણ લેવાતું તે માફ કર્યું; તેથી ત્યાં તેમનું બજ વધ્યું ને તેમના વેપારને ઉત્તેજન મળ્યું.

ફ્રેચ લોકની વેપાર કંપની. ૧૧. અંગ્રેજ કંપની થયા પછી તરતજ ૧૬૦૪ માં ફ્રેચ લોકની એક કંપની હિંદના વેપાર માટે ઉભી થઇ. તે પછી ૧૬૧૧, ૧૬૧૫, ૧૬૪૨ ને ૧૬૪૪ માં જુદી જુદી ફ્રેચ કંપનીઓ થઇ, પણ તે સર્વ ૧૭૧૯ માં જોડાઇ ગઇ. એ કંપનીએ મલબાર કાંઠે માહિમ, કારોમંડલ કાંઠે પાંદીચેરી, કારીકલ, ચાનાન ને બંગાળામાં ચંદ્રનગરમાં કોઠીઓ ધાલી હતી. એ કંપની ૧૭૯૬ માં વેપાર કરતી બિલકુલ બંધ પડી.

બીજી યુરોપી વેપારી કંપનીઓ. ૧૨. ઇ. સ. ૧૬૧૨ માં એક, ને ૧૬૭૦ માં બીજી એવી ડેન લોકની બે કંપનીઓ થઇ. તેમણે બંગાળામાં શ્રીરામપુર, પૂર્વ કાંઠે ત્રાંકવીબાર ને પોર્ટોનિયો, ને મલબાર કાંઠે છડોવા ને હોલ્વેરીમાં સંસ્થાનો કર્યા હતાં; તે ૧૮૪૫ માં અંગ્રેજ કંપનીએ વેચાતાં લીધાં. વળી ૧૭૨૩ માં આસ્ટન્ટ શહેરમાં એક કંપની થઇ હતી, પણ તેણે ૧૭૮૪ માં દેવાળું કાઢ્યાર્થી તે બંધ પડી. પૂર્વ તરફના બેટોમાં વેપાર કરવાને સ્વીડનના સ્ટાકહોમમાં એક કંપની થઇ હતી. તથા ફિલિપાઈન સાથે વેપાર કરવાને સ્પેનના લોકની એક કંપની થઇ હતી; પણ તેમણે ભરતખંડમાં કોઇ સંસ્થાન કર્યું નહોતાં.

કંપનીના મુલકનો માલિક કોણ? ૧૩ પોર્તુગીઝને આ દેશમાં આવ્યા તે રાજાના નોકર હતા. રાજા તરફથી તેઓ માલ લેઇ જતા, ને લીસ્બોનમાં વેચતા. તે લીસ્બોનના વેપારીઓ યુરોપનાં બીજાં બંદરોમાં લેઇ જતા, તેથી પોર્તુગીઝને હિંદમાં મેળવેલો મુલક રાજાનો હતો. ડચ લોક કંપનીને નામે માલ લેઇ જતા, પણ મુલક રાજાને નામે મેળવતા, તેથી મુલકનો માલિક રાજા હતો, અંગ્રેજ ને ફ્રેચ કંપની પોતાને નામે વેપાર કરતી ને મુલક મેળવતી, તોપણ તેઓ મુલકના સંબંધમાં રાજાની સંભાળ નીચે હતા.

પ્રકરણ ૨ જી.

૧. વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૨. હિંદી રા-

જ્ય. ૩. કર્ણાટકના નવાબો. ૪. દુષ્સેના ગુણ. ૫. અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વધરો. ૬. નિજમની ને કર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધો. ૭. ફ્રેંચોની ચઢતી. ૮. રોબર્ટ કલાધવ. ૯. કલાધવનો જય અને મહમદઅલીનો છુટકો. ૧૦. ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ.

વેપારીઓનો રાજ્ય મેળવવાનો યત્ન. ૧. પોર્તુગીઝ પછી રાજ્ય સ્થાપવાનો યત્ન કરનાર ફ્રેંચ અને અંગ્રેજ એ બે કંપનીઓ હતી. તેમણે અઢારમા સૈકાની અધવચ્ચમાં હિંદમાં રાજ્ય મેળવવાને દક્ષિણનાં રાજ્યોના વધરામાં વચ્ચે પડી લઢાઈઓ કરી, તેમાં અંતે અંગ્રેજ ફતેહ પામ્યા ને ફ્રેંચ કંપનીનો અંત આવ્યો.

હિંદી રાજ્ય. ૨. અઢારમા સૈકાની અધવચ્ચમાં દિલ્લીમાં મહમદશાહ પાદશાહ હતો; તેની નબળાઈને લીધે પાદશાહી સુઆઓ સ્વતંત્ર જેવા હતા. તેમાં અયોધ્યાનો સફરરંગ, બંગાળાનો અલીવર્દાખાન, દક્ષિણમાં નિજમ ઉલમુલ્ક, ને કર્ણાટકનો દોસ્તઅલી મુખ્ય હતા. વળી ઉત્તર હિંદમાં રોહિલા લોકોએ બળવાન થઈ પોતાનું સ્વતંત્ર સંસ્થાન સ્થાપ્યું હતું મરેકાનો રાજા શાહુ સતારામાં હતો, પણ એ રાજ્યનો કરતા હરતા પેશ્વા બાલાજી બાજીરાવ હતો તંજાવરમાં વ્યંકાજીના વંશજો રાજ્ય કરતા હતા. મહિસૂર ને ત્રિચિનાપલ્લીમાં હિંદુ રાજા રાજ્ય કરતા હતા; તે સિવાય વિજયનગરમાં હિંદુરાજ્ય સમયના પોલીગાર કે નાયર લોકો અર્ધા સ્વતંત્ર જેવા હતા. અંગ્રેજોનાં કારોમાંડલ કાંઠે મદ્રાસ ને ફોર્ટસેવિડ, પશ્ચિમકાંઠે મુંબાઈ, ને બંગાળામાં કલકત્તા, એ મુખ્ય થાણાં હતાં. ફ્રેંચોએ વિજયપુરના સુલતાન પાસેથી જમીન વેચાતી લઈ મદ્રાસની દક્ષિણે પાંદોચેરીમાં થાણું કર્યું હતું. વળી ઔરંગઝેબ પાસેથી જમીન વેચાતી લઈ બંગાળાના ચંદ્રનગરમાં પણ થાણું કર્યું હતું. એ વખતે રાજ્યસ્થાનના રાજાઓ મરેકાના વારંવાર હુમલા થવાથી નબળા થઈ ગયા હતા.

કર્ણાટકના નવાબો. ૩. કર્ણાટકના નવાબ દોસ્તઅલીને ચંદાસાહેબ નામે જમાઈ હતો; તે પાંદોચેરીના ગવર્નર દુમાસનો મિત્ર

હતો તેમણે ત્રિચિનાપક્ષીનું રાજ્ય હતું તથા તંજાવરના રાજા કનેથી કારીકલ ખંદર હતી ફ્રેંચને આપ્યું. તે ઉપરથી રાધોજી મોસલે અને મોરારીરાવ નામે મરેડી સરદારોએ કર્ણાટક ઉપર ચઢાઈ કરી. અંબુર આગળ નવાખ દોસ્તઅલીને હરાવીને માર્યો, તથા ચંદાસાહેબને પકડી સતારે મોકલી દીધો, અને દોસ્તઅલીના દીકરા સફદરઅલીને નવાખ હરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૪૧. એજ સાલમાં દુપ્લે નામે નવો ગવર્નર આવ્યો. સફદરઅલીને તેના કાંઈ સરદારે માર્યાથી તેની બેગમ અને કુંવર મદ્રાસના અંગ્રેજોને આશ્રયે ગયાં; પણ દક્ષિણના સુખા નિળમઉલમુલ્કે કર્ણાટકમાં આવી એ છોકરાને નવાખ હરાવી તેના રક્ષક તરીકે પોતાના અનવરૂદ્દીન નામે સરદારને નીમ્યો, પણ એ બાગક નવાખ થોડી મુદતમાં મરણ પામ્યાથી અનવરૂદ્દીન નવાખ થયો.

દુપ્લેના ગુણ. ૪. પાંદીચેરીના નવા ગવર્નર દુપ્લેના મનમાં હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો પ્રથમ વિચાર ઉત્પન્ન થયો. દુપ્લે સાહસિક, ચતુર, ઉત્સુક અને કપટી હતો; પણ તેનામાં યુદ્ધકાશલ્ય નહોતું. એના હાથ નીચે બુસ્સી નામે એક સરદાર હતો, તે લઢાઈનું કામ કરતો. દેશી લોકોને યૂરોપી લોકોની માફક ક્વાયત શીખવ્યાથી તેઓ યૂરોપી લોકોની પેઠે યુદ્ધ કરી શકે એવા છે, એવું તેને જણાવાથી પ્રથમ તેણે દેશી સિપાઈઓને ક્વાયત શિખવીને એક લશ્કર તૈયાર કર્યું. યૂરોપી કરતાં દેશી લશ્કર સ-

દુપ્લે.

સ્તું પડતું, તેથી એ યુક્તિ વડે પોતાની ઉમેદ પાર પડશે એમ તેને પ્રથમ જણાયું.

અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે પ્રથમ વધરો. ૫. એ સમયે યૂરોપમાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ વચ્ચે લઢાઈ ચાલતી હતી. એ લઢાઈ દુપ્લેએ હિંદમાં બાલીને હિંદમાં ફ્રેંચ રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કર્યો; પણ તેમાં આડે આવનાર અંગ્રેજ તેમના મુખ્ય દુશ્મન હતા. તેમને હાંડી કાઢ્યા વગર પોતાની ઉમેદ પાર પડે તેમ એને જણાયું નહિ; તેથી તેણે અંગ્રેજ કંપની સાથે લઢાઈ જોડી. તેણે પ્રથમ અંગ્રેજના મુખ્ય મથક મદ્રાસ ઉપર હુમલો કર્યો. એ વખતે હિંદી મહાસાગરમાં છુર્મો વગેરે બેટા ફ્રેંચોને તાબે હતા. ત્યાંનો ગવર્નર લાઓર્ડોન દુપ્લેની સહાયે આવ્યો. તેણે મદ્રાસ છત્યું તેથી અંગ્રેજો શરણે આવ્યા. ૧૭૪૫. દુપ્લે ને લાઓર્ડોનની વચ્ચે સંપન હોવાથી તેમણે ઐક્યથી પોતાનું કામ ચલાવ્યું નહિ. દુપ્લેનો વિચાર હિંદમાંથી અંગ્રેજોને મૂળ કાઢવાનો હતો, તેથી તે અંગ્રેજોને મદ્રાસ પાછું આપવાની વિરૂદ્ધ હતો, પણ લાઓર્ડન ૪૪ લાખ રૂપિયા લેઈ મદ્રાસ પાછું આપવાની શરત કરી છુર્મો ગયો. નવાબ અનવરૂદ્દીને મદ્રાસ માગ્યું, તે દુપ્લેએ ના આપ્યું ત્યારે તે દશ હજાર સૈન્ય સાથે મદ્રાસ લેવા આવ્યો; પણ તેને ફ્રેંચના હજાર માણસે હરાવ્યો; તેથી નવાબ અંગ્રેજોના પક્ષે ગયો. અંગ્રેજોને ઈંગ્લાંડથી નવી કુમક આવી, તે વડે તેમણે પાંદોચેરી છતવા મથન કર્યું પણ તે વ્યર્થ ગયું. એવામાં યૂરોપમાં બંને ગ્રન્થ વચ્ચે સલાહ થઈ તેથી જોનો તેનો મુલક પાછો મળ્યો. ૧૭૪૮.

નિજામની ને કુર્ણાટકની ગાદી માટે વાંધો. ૬. એજ સાલમાં મહમદશાહ, નિજામઉલમુલક ને શાહુ રાજા મરણ પામ્યા. નિજામનો પાટવી કુંવર ગ્યાસુદ્દીન પાદશાહ બનાવનાર વજીર હતો, તેણે પોતાના આપની જગા લેવાની ના કહી. તેનો પુત્ર મુજફ્ફરજંગ વારસ હતો, પણ તેનો કાકા નાસિરજંગ તેની સામે થયો; ને ગાદીએ બેઠો. એ સમયે તેમની ગાદી ઔરંગાબાદમાં હતી. મુજફ્ફરજંગ મરેઠાની સહાય મેળવવા સતારે ગયો ત્યાં શાહુની જગાએ

રામરાજ ગાદીપતિ હતો, પણ તેના રાજ્યની કૂલ લગામ બાલાજી પે-
શ્વાના હાથમાં હતી. સતારામાં મુજફરનગરને ચંદાસાહેબ સાર્થેત્રીતિ
થઈ. નિજમના રાજ્યનો ઉમેદવાર મુજફર, ને કર્ણાટકની નવાબી-
નો ઉમેદવાર ચંદાસાહેબ હતો. તેમણે પાંદોચેરીના દુપ્લેની મદદ
માગી. દુપ્લેએ સાત લાખ રૂપિયા આપી ચંદાસાહેબને છોડાવ્યા.
હવે મુજફરનગર, ચંદાસાહેબ ને ફ્રેંચનાં લશ્કર કર્ણાટક ઉપર ચાલ્યાં.

ફ્રેંચની ચઢાઈ. ૭. કર્ણાટકનો નવાબ અનવરુદ્દીન અંબુર આ-
ગળ ચંદાસાહેબની સામે લઢયો તેમાં મરાયો, ને તેનો જીજગઢ
ફ્રેંચ સરાર શુસ્સીએ જીત્યો. ૧૭૪૯. તથા દુપ્લેએ ચંદાસાહેબને
કર્ણાટકનો, ને મુજફરને દક્ષિણનો સુબેદાર કરાવ્યો, તેના બદ-
લામાં ચંદાસાહેબે પાંદોચેરી પાસેનાં ૮૧ ગામ ફ્રેંચને આપ્યાં.

અનવરુદ્દીનનો દીકરો મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ભરાઈ બેઠો.
આ સમાચાર સાંભળી દક્ષિણના સુબેદાર નાસિરજંગે બળવાન
લશ્કર સાથે દક્ષિણમાં આવીને મુજફરને હરાવીને કેદ પકડ્યો.
એવામાં શુસ્સી ફ્રેંચ ફોજ લઈને આવ્યા, ને તેણે નાસિરને હરાવી
મુજફરને છોડાવ્યો, શુસ્સી તેને લેઈને ઔરંગાબાદ જવાને નીકળ્યો.
ત્યાં માર્ગમાં મુજફર મરાયાથી શુસ્સીએ નિજમઉલમુલ્કના બીજા
કુંવર સલાબતજંગને ઔરંગાબાદની ગાદીએ બેસાડ્યો. ૧૭૫૧. ને
ફ્રેંચનીજ સાથે તેના રક્ષણાર્થે ત્યાં રહ્યો. એ નોકરીના બદલામાં
નિજમે ઉત્તરસરકાર પ્રાંત તથા મછલીપટ્ટણ ફ્રેંચને આપ્યાં. એ
રીતે દક્ષિણ હિંદમાં ફ્રેંચ સત્તાનો સૂર્ય માથે આવ્યો. કર્ણાટક ને
ઔરંગાબાદના મોટા નવાબો તેમના તાબામાં આવ્યા; તથા તેમની
પાસેથી તેમને કેટલોક મુલક પણ મળ્યો. અંગ્રેજને તાબે માત્ર મદ્રાસ
ને ફ્રેંચીઝેવિડ હતા. તેમનો મિત્ર મહમદઅલી ત્રિચિનાપલીમાં ચં-
દાસાહેબના લશ્કરથી ઘેરાઈ પડ્યો હતો, એટલે દુપ્લેએ ધાર્યું કે
આપણી ધારણા ફળીભૂત થવાને હવે વાર નથી. ઇ. સ. ૧૭૫૧.

રોબર્ટ ક્લાઈવ. ૮. એવામાં હિંદમાં અંગ્રેજ સત્તાનો ઉદય
કરનાર ને અંગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખનાર વીર પુરુષ મદ્રાસમાં
ઉત્પન્ન થયો. એ પુરુષ તે રોબર્ટ ક્લાઈવ નામે જીવાન અંગ્રેજ

હતો. પ્રથમ તે વેપાર ખાતામાં કંપનીના તાખામાં કરકુન હતો, પણ એનો ઉછાછળો સ્વભાવ કલમ કરતાં બરછીને વધારે યોગ્ય હતો. તેણે આજીજી કરીને લશ્કરી ખાતામાં નોકરી માગી લીધી. લારેન્સ નામે સેનાપતિ એની લશ્કરી કળાનો શુરુ હતો. કલાધવ પણ દુપ્લેની માફક સાહસિક, ચતુર, બુદ્ધિવાન ને કપટી હતો. પણ દુપ્લેમાં યુદ્ધકૌશલ્ય ને શરત્વ નહોતાં, તે કલાધવમાં હતાં. ફ્રેંચની ચઢતી ને અંગ્રેજોની પડતી વખતે તથા મહમદઅલી ત્રિચિનાપ્લીમાં ઘેનાઇ પડ્યો હતો, તે વખતે કલાધવ મદ્રાસમાં હતો. તેણે મદ્રાસના ગવર્નરને સૂચવ્યું કે મહમદઅલીને ઉગારવાનો માત્ર એકજ ઉપાય છે. જે આપણે ચંદાસાહેબની રાજધાની ઉપર હુમલો લઈ જઈએ તો તેનો બચાવ કરવાને તે આવશે, એટલે મહમદઅલી છૂટે શકે. આંકામ જે તમે મને થોડું લશ્કર આપી મોકલો તો હું બળવું.

કલાધવનો જય ને મહમદઅલીનો છૂટકો. ૯. કલાધવના બોલ ઉપર ગવર્નરને હીમત તો ન આવી, પણ “વાગ્યું તો તીર નહિ તો તુકો” કરી બંતવાનો નિશ્ચય કરી ૨૦૦ ગોરા ને ૩૦૦ કાળા સિપાઇનું લશ્કર આપી તેણે કલાધવને મોકલ્યો. તે પાધરાજ અર્કાટ ઉપર આવ્યો. ત્યાંનું લશ્કર નાસી ગયું ને કર્ણાટકની રાજધાની કલાધવને હાથ આવી. ૧૭૫૧. તે પછી તરતજ તેણે કિલ્લો સમો કરાવી ઘેરો ખમવાની તૈયારી કરી. આ સમાચાર સાંભળી ચંદાસાહેબે પોતાના પુત્ર રાજસાહેબને દશ હજાર ફોજ આપી અર્કાટ લેવાને મોકલ્યો. આવન દિવસ ઘેરો રહ્યો, પણ કલાધવ તાબે થયો નહિ; કલાધવને લાલચો પણ આપી, પરંતુ તે કશાથી ડગ્યો નહિ; ત્યારે રાજસાહેબે એક જબરો હલ્લો કર્યો; પણ તેમાં તેના ૧૦૦ માણસ મરાયાથી તે હીમત હારી ગયો; ને ઘેરો ઉઠાવી આવ્યો ગયો. કલાધવને મદ્રાસથી નવી મદદ આવી મળી કે તે રાજસાહેબની પુંઠે પહોં ને તેને હરાવીને તેના લશ્કરનો નાશ કર્યો. એવામાં ઇંગ્લાંડથી સૈન્ય લઇ લારેન્સ આ દેશમાં આવ્યો, એટલે શુર-શિષ્ય મહમદઅલીને છોડાવવા ત્રિચિનાપ્લી

ગયા. તેમાં ચંદાસાહેબ હાર્યો ને મરાયો. એટલે અંગ્રેજ મહમદ-અલીને કર્ણાટકની ગાદીએ બેસાડ્યો. એ રીતે કર્ણાટકમાં દુષ્કેની ધારણા ધૂળ મળી, તોપણ હિંમત નહિ હારતાં તેણે ફરીને ત્રિચિનાપલીને ઘેરો ધાલ્યો. લારેન્સે ફ્રેંચને હરાવ્યા. આ લઢાઇથી કંટાળીને ફ્રેંચ સરકારે દુષ્કેને ખોલાવી લઈ તેની જગાએ ગોધ્યુ નામે શાંત પ્રકૃતિનો ગવર્નર મોકલ્યો. તેણે હિંદમાં આવી સંધિ કરી કે કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી ખરો છે, ને એક ખીજનો લીધેલો મુલક પાછો આપી હવેથી બેમાંથી એક પ્રજાએ હિંદની માંહોમાંહેની લઢાઈમાં માંથું મારવું નહિ એવું ઠર્યું. ઇ. સ. ૧૭૫૫.

ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ. ૧૦. ગોધ્યુએ કરેલી સંધિ લાંબી મુદત ચાલી નહિ. બંને પ્રજાને હાડ વેર બંધાયા હતાં, ને બંનેને રાજ્ય મેળવવાનો લોભ હતો, તેથી ૧૭૫૬ માં વળી બંને વચ્ચે લઢાઈ ચાલી. અંગ્રેજોએ કલાઈવને મદ્રાસનો ગવર્નર ઠરાવો. નાકાસૈન્યાધિપતિ વાટસન સાથે હિંદમાં મોકલ્યો. ફ્રેંચોએ લાલી નામે સરદારને લશ્કર આપી મોકલ્યો. એ લાલી જહાદુર, ચંચળ, ઉત્સુક પણ અવિચારી હતો. તે સમયે કર્ણાટકના દરબારમાં ફ્રેંચ સત્તા ખિલકુલ નહોતી, પણ નિજામના દરબારમાં યુસ્સી ફ્રેંચવગ સાચવી રહ્યો હતો; તેને લાલીએ અવિચારીથી ખોલાવી લીધો. યુસ્સીનો વિચાર તેથી વિરુદ્ધ હતો, પણ અંગ્રેજને ભરતખંડમાંથી ખિલકુલ હાંકી કાઢવાની હેંશમાં યુસ્સીનો વિચાર તેણે લક્ષમાં લીધો નહિ. યુસ્સી નિજામના દરબારમાંથી ગયો તેની સાથે ત્યાંથી ફ્રેંચ સત્તાનો નાશ થયો. લાલી ને યુસ્સી બંને એક વિચારના ન હોવાથી તથા બંને વચ્ચે મતભેદ પડવાથી તેઓ ઐક્યથી વર્ત્યા નહિ. તેમણે ફોર્ટડેવિડ લીધો ને મદ્રાસને ઘેરો ધાલ્યો. એવામાં અંગ્રેજને વિલાયતથી કુમક આવી, એટલે લાલી અને યુસ્સીએ મદ્રાસનો ઘેરો ઉઠાવી ૧૭૫૯ માં વાંદીવાસને ઘેરો ધાલ્યો. તે વખતે અંગ્રેજ સેનાપતિ અયરકૂટ હતો, તેણે ફ્રેંચને હરાવ્યા ને યુસ્સી કેદ પકડાવ્યો. આથી ફ્રેંચ નિરાશ થયા ને અંગ્રેજોમાં યુસ્સો આવ્યો; એટલે તેમણે ૧૭૬૧ સુધીમાં એક પછી એક એમ

ફ્રેંચોના પાંદોચેરી સુદ્ધાત સર્વ થાણાં લીધાં. કલાઇવે બંગાળાનું ચંદ્રનગર જીત્યું, તથા કરનલ ફોર્ડે નિજમે આપેલો ઉત્તર સરકાર તથા મહાલીપદ્મણનો મુલક જીત્યો. એ રીતે હિંદમાંની ફ્રેંચ સત્તાનો ૧૭૬૧ માં અંત આવ્યો. એ પ્રમાણે હિંદનું ધણીપણું મેળવવાની અણીપર આવેલા મરેઠાને જે સાલમાં અહમદશાહ અબદલીએ પાણીપતના રણમાં હરાવીને તેમની સત્તાની ખાખાવીખી કરી નાંખી, તેજ સાલમાં હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાની ઉમેદ રાખનાર ફ્રેંચોની સત્તાનો અંગ્રેજે નાશ કર્યો. એ પછી સલાહ થઇ ત્યારે ફ્રેંચોનાં થાણાં તેમને પાછાં મળ્યાં, પણ તેમણે ફરીને હિંદમાં રાજ્ય સ્થાપવાને વધારે યત્ન કર્યો નહિ. ફ્રેંચ કંપનીની રાજ્યસત્તા રાજ્યએ લઇ તેમનાં થાણાં ખાલસા કર્યાં, ને ૧૭૯૬ માં એ કંપની હિંદમાં વેપાર કરતી બંધ પડી. હવે યૂરોપી પ્રજામાં માત્ર અંગ્રેજ રહ્યા. તેમણે હિંદમાં જેવી રીતે મહાન રાજ્યની સ્થાપના કરી તે આગળ આવશે.

પ્રકરણ ૩ જી.

બંગાળામાં અંગ્રેજી રાજ્યની સ્થાપના.

૧. સિરાજઉદ્દવલા. ૨. નવાબની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૩. અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લે છે. ૪. એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૫. કલાઇવ બંગાળાનો ગવર્નર થાય છે. ૬. મીર-જાફરને પદભ્રષ્ટ કરે છે. ૭. નવાબ મીરકાસમ. ૮. મીરકાસમ સાથે અણબનાવ. ૯. મીરકાસમ સાથે લઢાઈ. ૧૦. કલાઇવ બીજીવાર ગવર્નર થઇને આવે છે. ૧૧. કલાઇવ બંદોબસ્ત કરે છે. ૧૨. બંગાળાની ફોજદારી કંપની લે છે. ૧૩. કામદારોનો બંદોબસ્ત. ૧૪. નવી રાજપદ્ધતિ ને તેની અસર. ૧૫. હિંદના બીજા ભાગોના ખતાવ.

સિરાજઉદ્દવલા ૧. હિંદનું ધણીપણું મેળવવાને અંગ્રેજેએ તૈયાર થઇ બંગાળામાં પ્રથમ તેનો પાયો નાંખ્યો, તે વખતે ત્યાંનો નવાબ અલીવર્દિખાન ગુજરી ગયાથી તેની જગાએ તેનો દોહિત્ર સિરાજઉદ્દવલા થયો હતો. ૧૭૫૬. આ જીવાન નવાબ બીજી, ખાયલો, ફૂર, જૂલમી ને દુરાચારી હતો.

નવાખની કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ. ૨. નવાખનો એક સગો નાસીને કલકત્તા અંગ્રેજોને આશ્રયે જઇ ભરાયો; તેને અંગ્રેજોએ પાછો નહિ આપ્યાથી તેણે કલકત્તા ઉપર ચઢાઇ કરી ને તે જતી લીધું. ત્યારે કેટલાક અંગ્રેજ નાસી ગયા ને ૧૪૬ કેદ પકડાયા. નવાખે તે બધાને એક નાની ડાટડીમાં પૂર્યા. ૧૭૫૬. ઉનાળાના તાપની ગરમીથી તથા હવા આવવાનાં એ નાનાં જળીયાં સિવાય બીજું કંઈપણ સાધન ન હોવાથી અને પીવાને પૂરતું પાણી ન મળ્યાથી સવાર સુધીમાં ૧૪૬ માંના ૨૩ જીવતા રહ્યા; તે પણ અર્ધા મૃત્યા જેવા હતા. નવાખે મરનારની દયા ખાધા વગર કે કારણ જાણવાની ખજુખોદ કર્યા વગર માત્ર ધનની ખાજ કરવા માંડી, તે ઉપરથી તેનો નિર્દય સ્વભાવ જણાઇ આવે છે.

અંગ્રેજ કલકત્તા પાછું લેછે. ૩. આ માઠા સમાચાર મદ્રાસ પહોંચ્યા ત્યારે નૌકાસૈન્યપતિ વાટસન સાહેબ જન્યું તેટલું સૈન્ય જમાવી કલાઇવ વેર લેવાને બંગાળે આવ્યા. ને કલકત્તા જતી લીધું. નવાખ ફરીને કલકત્તા લેવાને આવ્યો, પણ કલાઇવે તેને પાછો હડાવ્યો; પણ ચતુર કલાઇવને લાગ્યું કે કળ વગર એકલા જળથી કામ ચાલ તેમ નથી. તેથી સમય વર્તી તેણે નવાખ સાથે સંધિ કરી. નવાખે અંગ્રેજનું જે લીધું હતું તે પાછું આપ્યું.

દક્ષિણમાં ફ્રેંચોએ કર્ગાટક ને નિજમની ગાદીએ પોતાના મળતીઆને બેસાડી જે રીતે પોતાની સત્તાનો પાયો નાખ્યો

કલાઇવ.

હતો, તે રીતે કલાધવે બંગાળામાં પોતાની સત્તા બેસાડવાનો યત્ન કર્યો. સિરાજઉદ્દવલાને તેના નોકર કે પ્રજામાંથી કોઈ ચઢાવું નહોતું, તેથી કલાધવે તેમને લલચાવ્યા. તેનો સેનાપતિ મીરજાફર પાછલા નવાબ અલીવદિખાનનો બનેલી હતો, તેને નવાબની ગાદી આપવાની લાલચ આપી. નવાબનો ખજાનચી રાયદુલ્લાહ ને મુર્શિદાબાદનો જગતશેઠ એ બંને એ સંકેતમાં ભળ્યા. મીરજાફરને ગાદી મળે તેના બદલામાં તેણે કંપનીને, કલાધવને, ગવર્નરને, અને બીજા અંગ્રેજ અધિકારીઓ અને સૈન્યને નાણું આપવાનું કબજા કર્યું, તથા કંપનીને અને કલકત્તાની પ્રજાને થયેલું નુકસાન ભરી આપવાનું સ્વીકાર્યું. આ ઠરાવ નક્કી થયા ત્યારે અંગ્રેજનો એક દલાલ અમીચંદ કરીને હતો, તેણે માગણી કરી કે મીરજાફર જેટલી રકમ આપે તે ઉપર સંકેતે પાંચ ટકા મને દલાલીના આપવા. એ રીતે ગણતારાં ૩૦ લાખ રૂપિયા દલાલી થતી હતી. એવડી મોટી રકમ આપવાની કલાધવની ક્ષમણ નહોતી. અમીચંદે કહ્યું કે જો મારી દલાલી કબજા નહિ કરે! તો હું સઘળી વાત નવાબને જાહેર કરી દઈશ, પણ કલાધવ જેવો શરે હતો તેવાજ વિચારવાળો પણ હતો; તેથી તેણે અમીચંદનું તરતને માટે મન મનાવ્યું.

પ્લાસીનું યુદ્ધ. ૪. એ વખતે બંગાળામાં ત્રણ યુરોપી પ્રજાનાં થાણાં હતાં. કલકત્તામાં અંગ્રેજોનું, ચંદ્રનગરમાં ફ્રેંચોનું, ને ચિન્સુરામાં વર્તમાનું. તેમાંથી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવાને દક્ષિણમાં ફ્રેંચોના આગેવાન લાલી તથા ખુરસી મંજૂ હતા. નવાબ ફ્રેંચોને મળીને બંગાળામાંથી અંગ્રેજોને કાઢી મૂકવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; તેથી કલાધવે ફ્રેંચોનું ચંદ્રનગર જીતી લીધું. નવાબે તેમ કરવાની મના કરી ને કહ્યું કે મારા રક્ષણમાં રહેલી પ્રજા ઉપર તમારે હુમલો કરવો નહિ. તેનો જવાબ આપવાને કલાધવે તૈયારી કરેલીજ હતી. તે પોતાનું સૈન્ય લેઈ મુર્શિદાબાદ ઉપર ચઢ્યો. નવાબ પણ પોતાનું લશ્કર લેઈ તેની સામે આવ્યો. નવાબ પાસે ૫૦ હજાર લશ્કર ને ૫૦ તોપો હતી, અને કલાધવ પાસે ૩ હજાર લશ્કર ને ૮ તોપો હતી. આવા મોટા લશ્કર સામે આટલા

થેડા લશ્કરથી જવું કે નહિ, તેની કલાઇવને ગડભાંગ થવા લાગી
 મીરજાદર હજુ કુટીને કલાઇવને આવી મળ્યો નહોતો. માત્ર
 એકલે હાથે લઢવાનું હતું. કલાઈવે એકાંતમાં જઈ લઢવાનો નિ-
 શ્ચ કરી બપોરે નવાખનાં માણસો રાંધવામાં રોકાયા હતાં, તે
 વખતે પ્લાસીના રણમાં તેની જાવણી ઉપર હુમલો કર્યો; તેમાં
 નવાખનો સરદાર મીરમદન મરાયો; ને મીરજાદર તટસ્થ જઈ
 ઉભો; એટલે નવાખ ગભરાયો, ને લઢવાને ઉભા નહિ રહેતાં નાઠો.
 ને તેનું લશ્કર પણ નાહું. એ રીતે કલાઇવને વિજય મળ્યો.
 ૧૭૫૭. તે પછી મીરજાદર તેને આવી મળ્યો.

મીરજાદર નવાખ થાય છે. ૫. મીરજાદરને લેઈ કલાઇવ
 મુર્શિદાબાદ ગયો, ને તેને ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના બદલામાં ન-
 વાખે ખગ્તનો ઉઘાડી રૂપિયા વહેંચવા માંડ્યા, પણ તેમાંથી જો-
 ધએ તેટલું નાણું મળ્યું નહિ, તેથી સર્વેએ વરાડ પ્રમાણે વહેંચી
 લીધું. અમીચંદે પોતાની દલાલી માગી પણ કલાઇવે કાંઈપણ ન
 આપ્યાથી તે ગાંડો થઈ મરણ પામ્યો. એ સમયે નવાખે કલક-
 તાની આસપાસ ૮૮૨ ચોરસ મૈલ જમીનની જમીનદારી એટલે
 વસુલાત લેવાને હક્ક કંપનીને આપ્યો. એ જમીનને હાલ ૨૪
 પરાણાં કહેછે. નવાખ સિરાજઉદ્દવલા પકડાયો ને તેને મીરજા-
 દરના દીકરા મીરાને મારી નાંખ્યો.

એ વખતે હિંદની સ્થિતિ. ૬. હવે કર્ણાટકનો નવાખ મહ-
 મદઅલી ને બંગાળનો નવાખ મીરજાદર કલાઇવના પરાક્રમથી
 અંગ્રેજના આશરાગત થયા. દિલ્હીનો પાદશાહ ખીજે આલમગીર,
 બ્યાસુદ્દીન વજીરના હાથમાં રમકડા જેવો હતો. પંજાબમાં તુરા-
 નીના તાબામાં હતો, ને હિંદ ઉપર તુરાની સ્વારીઓ કરી ખરાબી
 કરતો હતો. મરેઠામાં પેશ્વા બાલાજી પૂર જોરપર હતો. એજ વ-
 રસમાં તેણે દક્ષિણમાં સ્વારી કરી, કર્ણાટકના નવાખ ને મહિસૂરના
 હિંદુ રાજા પાસેથી ખંડણી લીધી હતી, ને તેના સરદારો ઉત્તર
 હિંદમાં મરેઠી સત્તા જમાવતા હતા. દક્ષિણમાં ફ્રેંચેએ અંગ્રેજોને
 હાંકી કાઢવાને જખરી ખાથ બીડી હતી, ને મહિસૂરમાં હૈદરઅલી મુસ-

લભાની રાજ્ય સ્થાપવાને પોતાનું બળ જમાવતો હતો. એ પ્રમાણે સર્વત્ર કુસંપ ને દેવથી મહિમાહિ લઢીને હિંદી સત્તા નબળી થતી હતી, તે વખતે કલાધવે સિરાજઉદ્દવલાને હરાવી બંગાળામાં અંગ્રેજ સત્તાનો પાયો નાખ્યો. હવે તે ઉપર ઇમારત ચણવાનું કામ ચલાવ્યું.

કલાધવ બંગાળાનો ગવર્નર થાયછે. ૭. પ્લાસીના રથુમાં વિજય મેળવ્યાથી કલાધવ કલકત્તાનો ગવર્નર થયો. એવામાં દિલ્હીના પાદશાહ શાહઆલમે બંગાળા ઉપર સ્વારી કરી. પાદશાહની સ્વારીથી મીરજીર ડર્યો; પણ પોતાના બેસાડેલા નવાબની મદદે કલાધવ આવ્યો. તેણે મોગલોને પૈસા આપી પાછા કાઢ્યા. તે પછી કલાધવે ફ્રેંચ તાબાના ઉત્તરસરકાર તથા મચ્છલીપટ્ટણુ જીતવાને કર્નલ ફ્રેંચને મોકલ્યો. તેણે ૧૭૫૮ માં એ મુલક જીતી લીધો. અંગ્રેજે મચ્છલીપટ્ટણુ પોતાની પાસે રાખી બાકીનો મુલક પોતાના મળતીઆ વિજયગાપટ્ટણુના રાજને આપ્યો. હવે મીરજીર અંગ્રેજથી ડરવા લાગ્યો, તથા તેમનાથી છૂટો થવાને ઇચ્છવા લાગ્યો; પણ તેને મદદ કરે એટલી ફ્રેંચોની સત્તા બંગાળામાં નહોતી. માત્ર ચિન્સુરામાં વંદા નવાબને મદદ આપવાને તૈયાર થયા. આ વાત સાંભળતાજ કલાધવે કર્નલ ફ્રેંચને ચિન્સુરા ઉપર મોકલ્યો. તેણે તે થાણું જીતી લીધું. આ પ્રમાણે કલાધવ પોતાના દેશની સેવા બજાવી ૧૭૬૦ માં ઇંગ્લાંડ ગયો. તેની જગાએ વાંસીતાર્ત નામે ગવર્નર થયો.

મીરજીરને પદભ્રષ્ટ કરેછે. ૮. મીરજીર પાસેથી ધાર્યા જેટલું નાણું મળ્યું નહિ, તથા બાકી રહેલું તે આપી શક્યો નહિ. તેણે ઇન્જરદાર, અમલદાર ને શાહુકાર લૂંટ્યા, પણ તેથી પૂરું થયું નહિ. તે વખતના કલકત્તાના અંગ્રેજ પણ લોભી ને લાચીઆ હતા; અંગ્રેજના નામને લજવે તેવા પૈસાના લાલચુ તેઓ હતા. તેઓ મીરજીરનાં આપેલાં નાણાંથી ધરાયા નહિ, તેથી તેમણે પૈસા આપી શકે એવા નવાબને ગાદી આપવાનો વિચાર કર્યો. મીરજીરનો જમાઇ મીરજીસમ ધનવાન હતો, તેની પાસેથી પૈસા લેઇ તેને ગાદી આપી; ને મીરજીરને પદભ્રષ્ટ કર્યો. ૧૭૬૦.

મીરકાસમે કંપનીના દેવાને પેટે ૫૦ લાખની ઉપજના મીઠનાપુર, ચિતાગામ ને બરદવાન એ ત્રણ પરગણા તથા પાંચ લાખ રૂપિયા આપ્યા. તેથી તેણે ગવર્નરને ૭ લાખ ને બીજા અમલદારોને ચૌદ લાખ મળીને કુલ વીસ લાખ રૂપિયા આપ્યા.

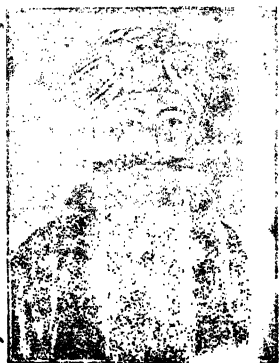
નવાબ મીરકાસમ. ૯. નવો નવાબ બહાદુર, હોશિયાર, પોતાનું માન સમજનાર ને રૈયતની દાઝ જાણનારો હતો. તેણે ખર્ચ કમી કર્યું, ને ન્યાય, હુકામણી ને ચંચળાઈથી ચાલી રાજ્ય આબાદ કરી ખજાનો ભર્યો. તેણે કલકત્તેથી દૂર મોંગીરમાં રાજ્ય-ધાની કરીને લશ્કરને ક્વાયત શિખવવા સમર નામે આર્મિનિયનને રાખ્યો. તેણે ક્વાયતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું. એવામાં શાહઆલમ પાદશાહ બહારગાંત ઉપર ચઢી આવ્યો. અંગ્રેજો તેને હરાવ્યો પણ તેને મેળવી લેઈ પટણે બોલાવ્યો, ને મંગાળાના નવાબ પાસે શાહઆલમ આગળ નજરાણું મૂકાવ્યું તથા તાબેદારી કબુલાવી. પાદશાહે તે સ્વીકારી, મંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆની નવાબીનો તેને શીરપાવ આપ્યો. એ રીતે મીરકાસમ પાદશાહી પરવાનાથી મંગાળાનો નવાબ થયો.

મીરકાસમ સાથે અણબનાવ ૧૦. મંગાળાનાં કંપનીના રાહદારી દાણુની માફી હતી, તેથી કંપનીના સધળા નોકરો એ માફીનો લાભ લેઈ પોતાનો ખાનગી વેપાર કરતા, તથા કંપનીના તાબાના દેશી વેપાર એ પણ એ છૂટનો લાભ લેતા, તેથી નવાબને દાણું બહુ નુકસાન થયું, તથા તેની રૈયતનો વેપાર બંધ પડ્યો. કેમકે દાણ વગરના કંપનીના વેપારીઓના માલ કરતાં દાણવાળા નવાબના વેપારીઓનો માલ મેઘિ પડવાયો તે ખપતો નહિ ને હલદી ખાટ જતી. આ અન્યાય માટે રૈયતે નવાબને ફરિયાદ કરી, તેથી નવાબે રાહદારી દાણ બંધ કરી નાકા ઉઠાડી મૂક્યાં. પણ એ કામ કંપનીના નોકરોને પસંદ પડ્યું નહિ; કેમકે તેથી તેમના માલની ખપત ને નફો ઘટી નુકસાન થયું, તેથી તેમણે નવાબ જોડે લઢાઈ જોડી. ૧૭૬૩.

મીરકાસમ સાથે લઢાઈ. ૧૧. અંગ્રેજોએ મીરજાહરને મુર્શિદાબાદમાં ફરીને ગાદીએ બેસાડ્યો તથા પટણા કબજે કર્યું, પણ

કાસમના સુખાએ પટણા પાછું જતી લીધું અને લાંના સર્વે અંગ્રેજોને ક્રેદ કર્યા; તથા અંગ્રેજ પક્ષના દેશીઓને પણ લૂંટી લેખ ક્રેદ કર્યા. એટલે અંગ્રેજ સૈન્ય લેખ મેજર આદમ્સ કાસમ ઉપર આપ્યો. તેણે ઘેરીઆ આગળ સમરૂના કવાયતી સૈન્યને હરાવ્યું; તેથી કાસમ નાસીને પટણે ગયો. અંગ્રેજ સૈન્ય તેની પાછળ પટણે આવ્યું. પટણામાં ૧૫૦ અંગ્રેજ ક્રેદ હતા, કાસમે કહાવ્યું કે જો તમે પટણા ઉપર આવશો તો આ કેદીઓનો જીવ લઈશ. પણ એ ડરથી નહિ ગભરાતાં અંગ્રેજ પટણા ઉપર ચઢી આવ્યા. એટલે કાસમે તે કેદીઓના જીવ લેવડાવ્યા. હવે કાસમ નાસી ગયો ને અંગ્રેજ પટણાના ધણી થયા.

કાસમે અયોધ્યાના નવાબ સુન્નઉદ્દવલા ને શાહઆલમ પાદશાહની મદદ માગી. એ ત્રણે એકઠા થઈ બંગાળા ઉપર ચઢ્યા. એવામાં અંગ્રેજ લશ્કરમાં ખાલો થયો. બળવાખોરોના રવ્વાગેવાનોને તોપને મોઢે ઊરાડી હેક્ટર મનરોએ બળવો સમાવ્યો, ને અંગ્રેજ લશ્કરવડે ત્રણે મોગલોના એકત્ર સૈન્યને બકસર આગળ હરાવ્યું. સુન્નઉદ્દવલા મરેઠાની મદદલેખ

સુન્નઉદ્દવલા.

ફરીને લઢવા આવ્યો. અંગ્રેજે અલ્હાબાદ જતીને કાદખી આગળ સુન્નને ૧૭૬૪ માં હરાવ્યો. આથી પાદશાહ અને સુન્ન અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. આ લઢાઈએથી મોગલો ઉપર અંગ્રેજ બળની છાપ એવી સંજ્ઞાડ બેઠી કે તેમના લશ્કરનું નામ સાંભળી તેઓ નાસવા લાગ્યા.

કલાઘવ બીજીવાર ગવર્નર થઈ આવ્યો. ૧૨. બંગાળાનો ધરડો નવાબ મીરજાહર ૧૭૬૫ માં મરણ પામ્યાથી તેના દીકરા

નજીવણને અંગ્રેજોએ ગાદીએ બેસાડી પુષ્કળ ધન લીધું. આ પ્રમાણે કંપનીના નોકરો વેપાર કરતા હતા. પૈસા લેઇ એક પછી એક નવાખને બેસાડતા હતા, જુલમ કરતા હતા ને કંપનીને નુ-કસાન કરતા હતા. આ બધી વાત કંપનીના વહીવટદારોના જાણુ-વામાં આવ્યાથી તેનો મંદોખસ્ત કરવાનો તેઓ વિચાર કરતા હતા, તેવામાં મીરકાસમના બળવાની અને અયોધ્યાના નવાબ ને શાહઆલમ પાદશાહની મંગાળા ઉપર સ્વારીની ખબર તેમને મળી; તેની તેમણે કલકત્તાની કૌંસિલથી સ્વતંત્ર અધિકાર આપી કલાઇવને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવીને મોકલ્યો. ૧૭૬૫. તે કલકત્તે આવ્યો ત્યારે મીરકાસમ નાશી ગયો હતો; પાદશાહ ને અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજી જાવણીમાં કેદી તરીકે પડેલા હતા, ને મંગાળામાં અંગ્રેજની પુનઃ સ્થાપના થઇ હતી.

કલાઇવ બ્રિટિશરત કરે છે. ૧૩. કલાઇવને મંગાળામાં આવી બે કામ કરવાનાં હતાં. ૧. કંપનીના નોકરો લાંચ લેઇ અન્યાય કરતા તથા ખાનગી વેપાર કરી કંપનીને નુકસાન કરતા તે બંધ કરવાનું; અને ૨. દિલ્હીનો પાદશાહ કંપનીને શરણે આવ્યો હતો તેનો લાભ લેઇ મંગાળામાં કંપનીની સત્તા કાયમ કરવાનું. કંપનીના વહીવટદારોએ હુકમ કર્યો હતો કે કંપનીના કોઇ પણ નોકરે નજરાણાને નામે લાંચ લેવી નહિ. કલાઇવે કલકત્તે આવીને તે હુકમ અમલમાં લાવવાની સઘળા નોકરોને તાકીદ કરી, ને અલ્હાબાદ ગયો. ત્યાં જનરલ કાનોંક અયોધ્યા, કરા ને અલ્હાબાદ પ્રાંત જીતીને જાવણી નાખી પડેલો હતો. પાદશાહ ને સુન્ન તેને શરણે આવ્યા હતા. કલાઇવે એ બંને સાથે સંધિ કરી અલ્હાબાદ ને કરાપ્રાંત પાદશાહને આપ્યા; તેના બદલામાં પાદશાહે મંગાળા, બહાર, ને ઝોઢીઆ પ્રાંતની વસુલાત લેવાનો અધિકાર કંપનીને આપ્યો, ને મંગાળાનો નવાબ ફૈઝદારી અધિકારી ભોગવે એવું ઠરાવ્યું. તે બદલ કંપનીએ દરસાલ પાદશાહને ૨૬ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી એમ ઠર્યું. તે પહેલાં મંગાળાના નવાબ પાદશાહને દરસાલ એક કરોડ રૂપિયા ખંડણી ભરતા. આ પ્રમાણે

કંપનીને ચાર કરોડની ઉપજના ત્રણ પ્રાંતો પાદશાહ તરફથી મળ્યા; એ વગર પાદશાહે ઉત્તરસરકાર પ્રાંતની વસુલાત ઉધરાવવાનો અધિકાર પણ આપ્યો હતો.

બંગાળાની ફેજદારી કંપની લેણે. ૧૪. એ સમયથી બંગાળામાં દિવાની કામ કરનાર કંપની, અને ફેજદારી કામ કરનાર નવાબ; એમ બે રાજ્યકર્તા થવાથી બેદાદી ચાલી, તેથી કલાઇવે નવાબને પચાસ લાખનું પેન્સન બાંધી આપી એ પ્રાંતો ખાલસા કર્યા; પણ એ નવાબ મૂઆથી નવો નવાબ થયો, ત્યારે અધિકું પેન્સન ઘટાડીને ૪૫ લાખનું કર્યું; ને તેના મરણ સમયે નાના નવાબને ૧૭૬૯ માં ૩૫ લાખ આપવા ઠરાવ્યા. બંગાળાનું ખર્ચ ઘટાડવાને મીશે હેસ્ટિંગ્સે એ. પેન્સનની રકમ અરધી કરી નાંખી.

કામદારોનો બંદોબસ્ત. ૧૫. હવે કલાઇવે કંપનીના નોકરોનો બંદોબસ્ત કરવાનું કામ હાથમાં લીધું. કંપનીના નોકરો નજરાણું લેતા, ખાનગી વેપાર કરતા, ને ધનસોલથી અન્યાય ને જૂલમ કરતા. વળી લઢાઇઓ ચાલવાથી લશ્કરી ખર્ચ વધી પડ્યું હતું, ને લઢાઇ વખતે તેમને બેવડું બથ્થું આપવું પડતું. કલાઇવે નજરાણું લેવાનું બંધ કરી તથા ઉપદેશ કરી ખાનગી વેપાર નહીં કરવાની તાકીદ આપી, ને તેના બદલામાં તેમનો પગાર વધારી આપ્યો. લશ્કરને બેવડું બથ્થું મળતું તે બંધ કર્યું, તેથી ખર્ચે લશ્કરી અમલદારોએ રાજનામાં આપ્યા. એવામાં મરેઠાની સ્વારી આવવાની ખૂબ ચાલી, તોપણ કલાઇવે નહિ ડરતાં તેમનાં રાજનામાં મંજૂર કર્યા, ને એ અમલદારોને કેદ કરવાનો હુકમ કર્યો. તે હુકમ અંગ્રેજ સિપાઇઓએ માન્યો નહિ, ત્યારે તેણે દેશી લશ્કરની સહાયથી અંગ્રેજ લશ્કરની શુદ્ધ ઠેકાણે આણી. તેમાંના કેટલાકને અરતરફ કર્યા ને કેટલાકને રજા આપી; તેમના જગા મદ્રાસથી નવા માણસ બોલાવીને પૂરી. એ રીતે કલાઇવે દબતા અને સખ્તાઇથી બળવો સમાવી પોતાના સુધારા અમલમાં આણ્યા. ૧૭૬૬. તે પછી તે પોતાની તન્દુરસ્તી સુધારવાને છેલ્લીવારનો વિલાયત ગયો. ૧૭૬૬. એ એક ગરીબ કારકુન તરીકે ઈ. સ.,

૧૭૪૪ માં હિંદમાં આવ્યો હતો, ત્યાં લશ્કરનો સરદાર થઈ એણે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનો મજબૂત પાયો નાખ્યો. કલાઇવ શરો બહાદુર, સાહસિક, દૃઢ મનનો ને ચંચળ હતો, પણ તે પોતાની મતલબ સાધવાને ગમે તેવું કપટ કરવાને અચકાય તેવો નહોતો.

નવી રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૬. કલાઇવના ગયા પછી ૧૭૬૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં બંગાળામાં અંધેર ચાલ્યું. કંપનીના અંગ્રેજ નોકરો એકદમ થયા, ને કલાઇવનો કરેલો બંદોબસ્ત તૂટ્યો. કલાઇવે બંગાળાનો દિવાની વહીવટ નવાખના સમય જેવોજ રાખ્યો હતો; એટલે દેશી દંજરદારો ને નોકરો વહીવટ કરતા. તેમની પાસેથી કંપનીના નોકરો પૈસા લેવા લાગ્યા. દેશમાં અન્યાય, જૂલમ ને ત્રાસ વર્તી રહ્યો. કંપનીના વહીવટદારો પણ પોતાના સગાસનેહીનેજ મોટી મોટી નોકરીઓ આપતા. વહીવટ ઉપર દેખરેખ કે નોકરોની લાયકા જોતા નહિ, તેથી તેઓ ગમે તેમ વર્તી ગમે તેવા ઉપાયથી પોતાના ખીસ્સા તરફ કરતા. એવામાં ૧૭૭૦ માં બંગાળામાં માટો દુકાળ પડ્યો, ને લાખો માણસ મરણ પામ્યા. આ પ્રમાણે કેર વર્તાતો જોઈ કંપનીના વહીવટદારોએ બંગાળાનો વહીવટ ચલાવવાને નવી યોજના કરી; તેની રૂએ દેશી અધિકારીઓને કહાડી તેમની જગાએ અંગ્રેજ કલેક્ટરો ને ખીજા રેવન્યુ અધિકારીઓ નીમ્યા, તેથી જૂલમ ને અન્યાય બંધ પડ્યા આ નવી પદ્ધતિ દાખલ કરવાને કંપનીના વહીવટદારોએ વાર્નહેસ્ટિંગ્સને કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો.

હિંદના ખીજા ભાગોના ખનાવ. ૧૭. આ પ્રમાણે બંગાળામાં કંપનીના રાજ્યની સ્થાપના થઈ એ મુદતમાં (૧૭૫૭ થી ૧૭૭૨ સુધીમાં) હિંદના ખીજા ભાગમાં જે ખનાવ અન્યાય તે તપાસીએ પાણીપતના યુદ્ધમાં મરેલા હાર્યા ને ખાલાજી પેશ્વા મરણ પામ્યો; તેની જગાએ માધવરાવ પેશ્વા થયો. તેણે પોતાના પરાક્રમે કરી પેશ્વાઈ સજીવન કરી. સિંધીઆની ગાદીએ મહાદજી ને હોલકરની ગાદીએ અહલ્યાઆઈ ને સેનાપતિ તુકોજી થયા. તેમણે ઉત્તર હિંદનાં રજપૂત રાજ્યોમાં લૂંટફાટ કરીને તથા

ખંડણી લેખને પોતાની સત્તા બેસાડી. દક્ષિણમાં ફ્રેચ કંપની હારી, ને નિળમના રાજ્યમાંથી પણ તેમની સત્તાનો અંત આવ્યો; ને નિળમની માદીએ સલાબતજંગલને મારીને તેનો ભાઈ નિળમ-અલી થયો. મહિસૂરના હિંદુરાજ પાસેથી રાજ્ય લેખ હૈદરઅલી નામે શરે મુસલમાન ત્યાં પાઠશાહ થઈ પડ્યો. આગળ જતાં એ રાજ્ય બહુ બળવાન થયું.

પ્રકરણ ૪ થું.

મહિસૂરનું મુસલમાની રાજ્ય.

૧. હૈદરઅલી. ૨. હૈદર રાજ થાય છે. ૩. હૈદર બળ-વાન થાય છે. ૪. અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૫. હૈદરને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૬. અંગ્રેજ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૭. હૈદરનું મરણ. ૮. દીપુ સાથે સલાહ. ૯. દીપુ સાથે ૧ લો. વિગ્રહ. ૧૦. દીપુ સાથે બીજો વિગ્રહ.

હૈદરઅલી. ૧. મહિસૂરમાં પ્રથમ હિંદુરાજનું રાજ્ય હતું. અ-હારમાં સૈકાની શરૂઆતમાં ત્યાંના રાજ્યના લશ્કરમાં એક પંજાબી ફકીરનો છોકરો ફતેહમહમદ નામે નાયક હતો. એ નાયકને એ છોકરા હતા. મોટો શામશઅલી ને નાનો હૈદરઅલી. હૈદરઅલીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૦૨ માં થયો હતો. તે મોટો થયો ત્યારે રાજ્યની ચાકરીમાં રહ્યો. ત્યાં તેણે પોતાની બહાદુરી ને હોશિયારી વડે નામ કાઢ્યું. એક સારા સરદારમાં જેવા ગુણો જોઈએ તેવા ગુણો તેનામાં હતા. એ ગુણો વડે રાજ્યના દીવાન નંદરાજની પ્રીતિ મેળવીને તે પાયરીએ ચઢ્યો.

હૈદર રાજ થાય છે. ૨. કર્ણાટકની લઢાઈએ વખતે હૈદરને પોતાની ટુકડીનાં માણસો વધારવાની સત્તા મળી; તેથી તેણે શિ-વાજીની પેઠે પરાક્રમી ને સાહસિક લૂંટારા એકઠા કર્યા. તેમનો ખજાર ઠરાવ્યો નહોતો, પણ અરધી લૂંટ તેઓ વહેંચી લે ને અ-રધી હૈદરને આપે એવો ઠરાવ હતો. એ રીતે એણે લશ્કર જ-

માળ્યું ને લૂંટફાટથી ધનસંગ્રહ કર્યો. એણે કેટલીકવાર નંદરાજનો અચ્ચાવ કરી વિશ્વાસ મેળવ્યો. ને પછી તેનો વિશ્વાસઘાત કરી તેની જગા પોતે લીધી. આગળ જતાં પોતાનું બળ જમાવી રા-

જાને પદબ્રજ કરી કેદ કર્યો ને રાજ્યનો ધણી પોતે થયો, ઈ. સ. ૧૭૬૧.

હૈદર બળવાન થાયછે.

૩. હવે તેણે આસપાસના નાનાં રાજ્યો જીતવા માંડ્યાં. પ્રથમ તેણે મેદનૂરના હિંદુ રાજા ઉપર સ્વારી કરી તે શહેર લૂંટ્યું, તેમાં તેને પુષ્કળ ધન મળ્યું. એજ પ્રમાણે બીજા ધણાં નાનાં રાજ્ય જીતી રાજ્ય વધાર્યું ને ધનસંગ્રહ કર્યો. એવામાં

હૈદરઅલી.

માધરાવ પેશ્વાએ તેના ઉપર સ્વારી કરી તેની પાસેથી ૩૨ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. ઈ. સ. ૧૭૬૪. તેના ગયા પછી બીજે વર્ષે હૈદરે કાલીકટના અમેરીન રાજા ઉપર સ્વારી કરી તેને હરાવ્યો. હૈદર બળવાન થયાથી પેશ્વાએ નિજામ સાથે ઐક્ય કરીને તેને બળહિન કરવાનું ધાર્યું. નિજામના પેટામાં અંગ્રેજ પશુ સામેલ થયા; એ વાત પેશ્વાને ગમી નહિ. એ સમયે અંગ્રેજો પેશ્વાની કાંઈ ગણતીમાં નહોતા, તેથી પેશ્વાએ એકલે હાથે હૈદરને હરાવીને તેની પાસેથી ૩૫ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેખ સલાહ કરી. હૈદર નિજામને પૈસા આપીને ફાડ્યો ને પોતાના પક્ષમાં લીધો.

અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ. ૪. મરેઠા ને નિજામ સાથે સંધિ કરી હૈદરે અંગ્રેજ સાથે યુદ્ધ આરંભ્યું. અંગ્રેજ સરદાર સ્મીથ સાહેબ

હતો ને તેની પાસે ૭ હજાર લશ્કર હતું. હૈદર પોતાનું ૭૦ હજાર સૈન્ય લેઈ કર્ણાટક ઉપર ચઢ્યો. ત્રીનોમાલી આગળ તેને સ્મીથ સાથે લઢાઇ થઈ; પણ તેમાં હૈદર હાર્યો. હૈદરના કુંવર ટીપુએ ચુંટી કહાડેલા સ્વારો લઈ કર્ણાટકમાં લૂંટ ચઢાવી. એવામાં બંગાળથી એક લશ્કર પગવાટે નિજામના મુલક ઉપર ચઢ્યું; તેથી નિજામે ગજરાઇને અંગ્રેજ સાથે સલાહ કરી, પણ હૈદર તેથી હીમત હાર્યો નહિ. તેણે લઢાઇ જારી રાખી. મુંબઈથી એક અંગ્રેજી લશ્કર જગમર્ગે હૈદરના રાજ્ય ઉપર આવ્યું, ને માંગલૂર હતું. એવામાં ચંગામ આગળ હૈદર ખીજવાર હાર્યો, તેથી તે સલાહ કરવાને ઇચ્છવા લાગ્યો; પણ અંગ્રેજોની સખત માગણી તેનાથી કબુલ થઈ નહિ, તેથી વળી યુદ્ધ ચાલ્યું. એ વખતે અંગ્રેજી સેનાપતિની જગોએ જનરલ વુડ થયો. તેણે સ્મીથના જેવી ચંચળાઈ નહિ બતાવ્યાથી હૈદર ફરીને તેજ પર આવ્યો, તેથી જનરલ સ્મીથની નિમણૂક થઈ. તેની નજર ચૂકાવી પોતાના વીણી કાઢેલા સ્વારો લેઈ હૈદર લાંબી મજલો કરી સાડાત્રણ દિવસમાં મહિસૂરથી મદ્રાસ આવી પહોંચ્યો. તે વખતે સ્મીથ મદ્રાસ છોડીને દૂર ગયો હતો. હૈદર આવ્યો ત્યારે મદ્રાસનો બચાવ કરવાને લશ્કર નહોતું, તેથી ત્યાંના ગવર્નરે ડરીને હૈદર સાથે સંધિ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે એક ખીજનો જીતેલો મુલક પાછો આપવો તથા સંકટ સમયે એક ખીજને સહાય કરવી. ઇ. સ. ૧૭૬૯. મદ્રાસના ગવર્નરે આ સંધિ કરવામાં મોટી ભૂલ કરી; કેમકે તેમણે જાગવું જોઈતું હતું કે હૈદર આપણી સાથે સંધિ કરી તરતજ મરેઠા સાથે યુદ્ધ કરશે ને તે વખતે મરેઠાની ત્રિશૂલ હૈદરને સહાય થશે નહિ. મુંબઈની આસપાસ મરેઠી રાજ્ય અને મરેઠાની વસ્તી હતી. મરેઠા સાથે દોસ્તી છતાં કલહ કરવાથી મરેઠા મુંબઈ ઉપર ચઢી આવે તો મુંબઈનો બચાવ કરવાને ત્યાંના ગવર્નર પાસે કંઈ સાધન નહોતાં; તેથી મુંબઈ મોઢા જોખમમાં આવી પડે. આવો વિચાર કરી એક ખીજને સહાય કરવાનો કરાર કરવો જોઈતો નહોતો; પણ તેણે લાચારીથી એ સંધિ કરી હતી.

હૈદરને મરેઠા સાથે વિગ્રહ. ૫. ઉપર પ્રમાણે અંગ્રેજ સાથે પોતાને ફાવતી સરતો થયાથી હૈદર પેશ્વાને ખંડણી આપવી બંધ કરી, તેથી માધવરાવ પેશ્વાએ હૈદર ઉપર ચઢાઈ કરી, ને ચીરકુલીના રણમાં તેને હરાવી ખંડણી લીધી, તથા તેના રાજ્યનો ઉત્તર ભાગ મરેઠી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. ૧૭૭૨. તે પછી માધવરાવ મરણ પામ્યો ને નારાયણરાવ મરાયો, તથા મરેઠી રાજ્યમાં કુસંપ થયો. એ તકનો લાભ લેઈ હૈદર ખાંડેલો મૂલક પાછો જતી લીધો.

અંગ્રેજ સાથે ખાંડુ. ૬. સન ૧૭૬૯ માં થયેલી મદ્રાસની સલાહ પ્રમાણે ૧૭૭૨ માં ન્યારે પેશ્વા હૈદર ઉપર ચઢ્યો, ત્યારે હૈદરે અંગ્રેજની સહાય માગી, તે તેમણે આપી નહિ; તેથી તે અંગ્રેજ ઉપર વેર લેવાનો લાગ તાપાસતો હતો. તેણે ફ્રેંચ સરદારો રાખી કવાયતી લશ્કર બનાવ્યું હતું, એવામાં અંગ્રેજોને મરેઠા સાથે લડાઈ રુળગી. એ તકનો લાભ લઈ હૈદર, મરેઠા ને નિઝામ ત્રણેએ ઐક્ય કરી અંગ્રેજોને હિંદમાંથી હાંકી કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. ૧૭૮૦. એ ઠરાવ પ્રમાણે હૈદર પોતાનું કવાયતી સૈન્ય લેઈ કર્ણાટક ઉપર ચઢ્યો; તે વખતે તેની પાસે ૬૦ હજાર લશ્કર ને સો તોપો હતી. હૈદરની વય ૭૮ વરસની છતાં તે એક જુવાન જોડા જેવી ચંચળાઈ રાખતો હતો. સર હેક્ટર મનરો જે પૂર્વે બંગાળામાં સિપાઈઓનો બળવા સમાવી બકસર આગળ મોગલોને હરાવી પ્રખ્યાત થયો હતો, તે મદ્રાસના અંગ્રેજ સૈન્યનો સેનાપતિ હતો; પણ આ વખતે એનામાં તે વખત જેવી ચંચળાઈ નહોતી. કર્નલ બેલી ૨૮૦૦ માણસનું સૈન્ય લેઈ ગંતુર જતો હતો; તેવામાં હૈદરે પોલીલોરના રણમાં તેના ઉપર હલ્લો કર્યો. જનરલ મનરો ત્યાંથી બે મળલ દૂર હતો; તોપણ તે ડરીને બેલીની સહાયે નહિ આવતાં મદ્રાસ જતો રહ્યો. બેલીનું ઘણું સૈન્ય કપાઈ ગયાથી અંતે તેને પોતાનાં ૨૦૦ માણસો સાથે હૈદરને શરણ થવું પડ્યું. ઇ. સ. ૧૭૮૦. કર્નલ આર્થરવેટના સૈન્યની પણ એજ દશા થઈ. આ સમાચાર કલકત્તે પહોંચ્યા કે ત્યાંના ગવર્નર જનરલ હેસ્ટિંગ્સે સર અયરફ્ટને સૈન્ય આપી મદ્રાસ મોકલ્યો, ને એક

ખીજી સૈન્ય કર્નલ પીઅર્સને આપીને પગરસ્તે મોકલ્યો. તેવામાં વરાડનો રાધોજી ભોંસિલે ૩૦ હજાર લશ્કર લેઈ ઓઢીઆમાં થઈ બંગાળા જીતવાને ચાલ્યો. તેને કર્નલ પીઅર્સના સૈન્ય સાથે ભેટ થઈ, પણ અંગ્રેજ સેનાપતિએ તેને પૈસા આપીને પાછો વાળ્યો. આ પ્રમાણે ધનલોભી ભોંસિલે ઐક્યમાથી તૂટ્યો. સન ૧૭૮૧ માં સર ફ્રેડ હૈદર સામે યુદ્ધ ચલ્યો. હૈદર આકાંટ જીતી લીધું, ને તેના પુત્ર ટીપુએ વાંદીવાસને ઘેરા લાલ્યો. ચીંદંબરમ આગળ હૈદરનો અને સર ફ્રેડનો મળાપ થયો, તેમાં અંગ્રેજ સૈન્ય પાછું હાંચું. તેથી તે કડલોર જાણી ચાલ્યું. હૈદર પોર્તોનાલો આગળ તેને ઘેરી લેઈ લઢાઈ બેઠી, પણ તેમાં તેના ૧૦ હજાર માણસ મરાયા ને તે હાર્યો; તેથી ટીપુ વાંદીવાસનો ઘેરા ઉઠાવી તેના આપને આવી મળ્યો. એવામાં કર્નલ પીઅર્સનું સૈન્ય પણ આવી પહોંચ્યું. પોલીલોર કે જ્યાં ગઈ સાલમાં બેલીએ માર આપ્યો હતો, ત્યાં સર ફ્રેડ હૈદર સામે આવ્યો. બંને લશ્કર બહુ બહાદુરીથી લડ્યાં, પણ અંતે હૈદરને પાછું હાંચું પડ્યું. વળી સોલીંગર આગળ પણ તે હાર્યો. એ પ્રમાણે ૧૭૮૧ ની સાલ પૂરી થઈ, પણ લઢાઈ બંધ પડી નહિ. આ હારથી હૈદર કાંઈ નાઉમેદ થયો નહોતો. ફ્રેંચો તેની કુમકમાં હતા. સન ૧૭૮૨ માં ફ્રેડ વિલાયત ગયો, ને હૈદરની સહાયે યૂરોપથી ફ્રેંચ સૈન્ય આવ્યું. ઇંગ્લાંડથી અંગ્રેજ લશ્કર પણ આવ્યું ને લઢાઈ ચાલી. હૈદરે કર્ણાટકમાં ને ટીપુએ મલબાર કાંઠે યુદ્ધ ચલાવ્યાં.

હૈદરનું મરણ. ૭. એ સાલમાં હૈદર ૮૦ વરસની ઉંમરે મરણ પામ્યો. તે વખતે તેના ખજાનામાં ત્રણ કરોડ રૂપિયા તથા લાખો રૂપિયાનું જવાહિર હતું. હૈદર શરો, બહાદુર, યુદ્ધમાં કુશળ, ચંચળ, દઢ ને ઉમંગી, પણ કપટી ને ક્રૂર હતો. તેના મરણના સમાચાર ટીપુને મોકલ્યા; ને લશ્કરમાં બેદિલી ન ફેલાય માટે પૂર્ણિઆ ને કૃષ્ણરાય નામે તેના કારભારીઓએ હૈદરના મરણની વાત છૂપી રાખી, તેનું મૂડદું મ્યાનામાં બંધ રાખી ફેરવ્યું. એવામાં ટીપુએ આવી રાજ્યની લગામ હાથ કરી. ઇ. સ. ૧૭૮૨.

ટીપુ સાથે સલાહ. ૮ હૈદરના મૂઆ પછી ટીપુએ

લઢાઇ જરી રાખી. છુસ્સી ફ્રેંચ ફોજ લઇ તેની કુમકે આવ્યો. ફૂટ પછી અંગ્રેજ સેનાપતિ સ્ટુઅર્ટ હતો, તે ફૂટ જેવો નહોતો. એ વરસ સુધી ટીપુએ લઢાઇ ચલાવી, તેમાં કોઈવાર અંગ્રેજનો તો કોઈવાર ટીપુનો જય થતો. ટીપુએ અંગ્રેજ કેદીઓને બહુ દુઃખ દીધું ને કેટલાકને રીખાવી રીખાવીને માર્યા. અંગ્રેજો ટીપુને મહિસુરના સિહને નામે ઓળખે છે. લશ્કરની ને

ટીપુ.

ધનની ખરાબીથી કંટાળીને ગવર્નર જનરલની મરજી વિરુદ્ધ મદ્રાસના ગવર્નરે માંગલૂર મુકામે ટીપુ સાથે સલાહ કરી, તેમાં એક બીજાનો લીધેલો મૂલક પાછો આવેલો એમ હતું. ઇ. સ. ૧૭૮૪

ટીપુ સાથે ૧ લો વિગ્રહ. ૯. સલાહ કર્યા પછી ટીપુ પોતાનું બળ જમાવતો આવ્યો. તેણે પાદશાહ પદ ધારણ કર્યું તથા અંગ્રેજના મિત્ર ત્રાવણકોરના રાજા ઉપર સન ૧૭૮૯ માં હથોડી કર્યો; તેથી રાજાએ અંગ્રેજોની સહાય માંગી. અંગ્રેજોએ ટીપુને ત્રાવણકોર ઉપર હથોડી નહિ કરવાને કહ્યું; પણ તેણે તે નહિ ગણકાર્યાથી અંગ્રેજોએ તેના ઉપર યુદ્ધ ચઢવાની તૈયારી કરી સન ૧૭૯૦ માં જનરલ મેદોસ અંગ્રેજ સૈન્ય લેઇ ટીપુના રાજ્ય ઉપર ચઢ્યો; પણ ટીપુએ તેના લશ્કરનો એ ઠેકાણે પરાભવ કર્યો. તે સમયે કલકત્તાનો ગવર્નર જનરલ લોર્ડ કાર્નવાલીસ હતો. તેણે ટીપુનો નાશ કરવાને નિજમ તથા મરેઠા સાથે સંધિ કરી, તેમની સહાય

મેળવી કાર્નવાલીસ પંડે મહિસૂર ઉપર ચઢ્યો. ૧૭૯૨. પરશુરામ
ભાઉ, પટવર્ધન અને બાપુ ગોખલે એ મરેઠી સૈન્ય લેઈ આવ્યા. એ
સૈન્યનો અટકાવ કરવાને ટીપુએ યત્ન કર્યો, પણ તે હાર્યાથી તેણે
ભયભીત થઈને સલાહ કરી. તેમાં એવું ઠર્યું કે ટીપુએ અર્ધું રાજ્ય
ને ૩ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજને, અને ૩૦ લાખ રૂપિયા મરેઠાને આપવા;
ને શરતો પાળતાં સુધી તેના બે છોકરા ખાલિશરીમાં આપવા.
અર્ધા રાજ્યમાંથી તુંગભદ્રાની ઉત્તરનો પ્રાંત મરેઠાને, ગજકોટ ને
કડપા નિજમને આપી બારમહાલ, મન્નપાર ને ડીડીગઢ અંગ્રેજે લીધા.

ટીપુ સાથે બીજો વિચાર. ૧૦. ટીપુને થયેલું નુકસાન ભારે
હતું. તેનું અર્ધું રાજ્ય ગયું, ને ખજાનો ખાલી થયો, એ તેનાથી
ખમાયું નહિ. એ વખતે યૂરોપમાં ફ્રેંચનો રાજા નેપોલીયન બો-
નાપાર્ટ વિજય મેળવતો હતો તેની સાથે તથા કાબુલમાં અબદુલ્લી
રાજા હમાનશાહ સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવી અંગ્રેજને હિંદમાંથી
હાંકી કાઢવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો. આ વાત માલમ પડતાંજ
ગવર્નર જનરલ માર્કિસ્સ વેલેસ્લી મદ્રાસ આવ્યો. તેણે નિજમના
રાજ્યમાંથી અને અર્કાટથી લશ્કર બોલાવી સુમારે ૩૦ હજાર
સૈન્ય જમાવી જનરલ હારીસની સરદારી નીચે મહિસૂર ઉપર
મોકલ્યું. નિજમ સૈન્યનો ઉપરી ગવર્નર જનરલનો ભાઈ આર્થર-
વેલસ્લી, ને મુંબઈના લશ્કરનો ઉપરી જનરલ સ્ટુઅર્ટ હતા.
હારીસે માલવેલી આગળ, ને સ્ટુઅર્ટે સીંદાસુર આગળ ટીપુના
સૈન્યનો પરાભવ કર્યો, તેથી તે શ્રીરંગપટ્ટણમાં ભરાયો. અંગ્રેજ સૈન્યે
શ્રીરંગપટ્ટણને ઘેરા લાલ્યો. સન ૧૭૯૯. ટીપુએ બહાદુરીથી લઢાઈ
કરી પણ તેમાં તે મરાયો, તેથી હૈદરે ઉઠાડી મૂક્યો. રાજા કૃષ્ણ-
રાયના વંશમાં એક કુંવર હતો, તેને થોડું રાજ્ય આપીને અંગ્રે-
જોએ મહિસૂરની ગાદીએ બેસાડ્યો; ને એ રાજા મોટો થતા સુધી
રાજ્ય ચલાવવાને પોતાના તરફથી કમિશનર નીમ્યો. બાકીના
રાજ્યમાંથી થોડું નિજમને આપી, બીજું કંપનીએ લીધું. સન
૧૮૦૦. અંગ્રેજોએ ટીપુના પુત્રને વેલોરના કિલ્લામાં કેદ રાખ્યા.
ટીપુ પણ એના બાપના જેવો બહાદુર અને ધાતકી હતો.

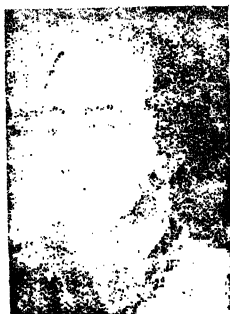
પ્રકરણ ૫ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો ને વ્યવસ્થા.

૧. હેસ્ટિંગ્સ અંગાળાનો ગવર્નર. ૨. રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ ૩. રોહિલાનો નાશ. ૪. હેસ્ટિંગ્સનાં કામો. ૫. હેસ્ટિંગ્સ ને તેના કૌન્સિલરો. ૬. અયોધ્યાનો નવાબ અ-સોફઉલ્લહ. ૭. નંદકુમાર. ૮. કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું બળ વધ્યું. ૯. હેસ્ટિંગ્સને નાણાંની તાણ પડવાનાં કારણ. ૧૦. ધન મેળવવાને હેસ્ટિંગ્સના અન્યાય. ૧૧. મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ. ૧૨. પીટ્ટનો કાયદો. ૧૩. હેસ્ટિંગ્સની રાજ્ય-પદ્ધતિ. ૧૪. લોર્ડ કાર્નવાલીસ. ૧૫. જમીનદારી. ૧૬. અકોટના નવાબ સાથે કરાર. ૧૭. કંપનીનો નવો પટો. ૧૮. સરખન શેરની રાજ્યનીતિ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ.

હેસ્ટિંગ્સ અંગાળાનો ગવર્નર. ૧. અંગાળામાં ચાલતી

ગરબડ મટાડીને ત્યાં પાકો
નહોળસ્ત કરવા માટે કલા-
ધવના હાથ નીચે પ્રેળવા-
યલા હેસ્ટિંગ્સ સાહેબને
કલકત્તાનો ગવર્નર ઠરાવીને
મોકલ્યો. એ કલાધવના
જેવાજ સ્વભાવનો હતો,
પણ તેનામાં યુદ્ધકૌશલ્ય
નહોતું, તોપણ કલાધવે અં-
ગ્રેજ રાજ્યનો પાયો નાખ્યો
તે ઉપર હેસ્ટિંગ્સે રાજ્યની

મજબૂત ઇમારત ચણી.

હેસ્ટિંગ્સ.

રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ. ૨. વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં હિંદનો રાજ્ય
વહીવટ બરાબર ચલાવવા માટે એક કાયદો મંજૂર થયો, તેને

“ રેગ્યુલેટિંગ આક્ટ ” કહે છે. તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે ૧. કલકત્તાના ગવર્નરને ગવર્નર જનરલ કહેવો, અને મુખ્ય અને મદ્રાસના ગવર્નરોને તેના તાબામાં રાખવા. ૨. ગવર્નર જનરલને સલાહ આપવાને ચાર કૌન્સિલરો (સલાહકાર) આપવા. ૩. કલકત્તામાં એક સુપ્રીમ કોર્ટ (સદર અદાલત) સ્થાપવી, તે ન્યાયનું કામ કરે. તેમાં એક મુખ્ય ને ત્રણ મદદગાર જડજ (ન્યાયાધિશ) નીમવા. ૪. એ બધાની નિમણૂકો ઈંગ્લાંડનો રાજા કરે. ૫. કંપનીના કોર્પોરેશન કામદારે વેપાર કરવો નહિ કે નન્ટરાણો લેવો નહિ. આ કાયદાની રૂએ હેસ્ટિંગ્સ પહેલો ગવર્નર જનરલ થયો. ઇ. સ. ૧૭૭૩.

રોહિલાનો નાશ. ૩. હેસ્ટિંગ્સ હિંદમાં આવ્યો તે પહેલાં માધવજી પેશ્વાએ પોતાના સરદાર મહાદજી સિંધિઆ તથા તુકોજી હોલ્કરને ઉત્તર ભરતખંડમાં મોકલ્યા હતા. ઇ. સ. ૧૭૭૧ માં શાહઆલમને દિલ્હીની ગાદીએ બેસાડયો, તેથી પાદશાહે અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંતો મરાઠાને આપ્યા. મરેઠા સન ૧૭૭૩ માં રોહિલખંડ ઉપર ચઢ્યા, તેથી રોહિલા લોકોના સરદારે અયોધ્યાના નવાબ સુળઉદ્દવલાનો આશ્રય માગ્યો, ત્યારે અંગ્રેજોની મારફત એવી સલાહ કરી કે અયોધ્યાનો નવાબ મરેઠાના હુમલાથી રોહિલાનું રક્ષણ કરે, તેના બદલામાં રોહિલા લોક દશ લાખ રૂપિયા રોકડા ને દશ લાખ રૂપિયા ત્રણ વરસ સુધી ખીજા આપે; પરંતુ તે વર્ષે મરાઠા લઢાઈ કર્યા વગરજ ચાલ્યા ગયા; અને ખીજવાર આવ્યા ત્યારે રોહિલાના સરદારે તેમને દ્રવ્ય આપીને પાછા કાઢ્યા; તેથી નવાબની મદદની તેમને જરૂર નહિ પડ્યાથી તેમને તેણે કરાર પ્રમાણે પૈસા આપ્યા નહિ. નવાબે તે પૈસા વસુલ કરવાને અંગ્રેજોની મદદ માગી ને ૪૦ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા કબુલ કર્યા. હેસ્ટિંગ્સ ઉપર ઈંગ્લાંડથી વારંવાર નાણાંની માગણી થતી હતી, તેથી પૈસાની ખાતર તેણે રોહિલાઓનો નાશ કરવામાં સહાય કરી. સન ૧૭૭૪ માં બંનેના એકત્ર સૈન્યે ૨૦૦૦ રોહિલાનો નાશ કર્યો ને એ પ્રાંત નવાબે ખાલસા કર્યો; ને રોહિલાના નવાબના એક છોકરાને થોડું રાજ્ય આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. તેના

વંશજો હજુ પણ રામપુરના નવાખ કહેવાય છે.

હેસ્ટિંગ્સનાં કામો. ૪. આ વિના હેસ્ટિંગ્સે બીજાં નિલ કામો કર્યાં. નાણાની માગણી પૂરી પાડી. ડિરેક્ટરોને રાજી રાખવા માટે એ કામો કરવાની તેને ફરજ પડી. ખર્ચ ઘટાડવાના નિમિત્તે તેણે મંગાળાના નવાખને મળતું પેન્શન અર્ધું કરી નાખ્યું, તથા નવો નવાખ બાળક હોવાથી તેની માને વાલી કરાતી તેની પાસેથી કેટલુંક ધન લીધું. વળી સન ૧૭૭૧ થી દિલ્હીનો પાદશાહ મરેઠાને આશ્રયે ગયો હતો; તેથી તેને આપેલા અલ્હાબાદ ને કરા પ્રાંતો લઈને ૫૦ લાખ રૂપિયા માટે અયોધ્યાના નવાખને વેચાતા આખ્યા. લાર્ડ કલાઈવે મંગાળાની ઉપજમાંથી દર વરસે ૨૬ લાખ રૂપિયા પાદશાહને આપવા કરાચ્યા હતા તે બંધ કર્યાં.

હેસ્ટિંગ્સ અને તેના કૌન્સિલરો. ૫. સને ૧૭૭૪ માં હેસ્ટિંગ્સ ગવર્નર જનરલ થયો, ને તેના ચારે કૌન્સિલરો આવ્યા. ત્રણ કૌન્સિલરોના વિચાર ગવર્નર જનરલના વિચારથી કેવળ વિરુદ્ધ હતા, તેથી કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું ધાર્યું થતું નહિ. વિરુદ્ધ પક્ષનો આગેવાન ક્રાસિસ હતો.

અયોધ્યાનો નવાખ અસોફઉદ્દવલા. ૬. સન ૧૭૭૬ માં અયોધ્યાનો નવાખ સુબઉદ્દવલા મરણ પામ્યાથી તેની ગાદીએ તેનો પુત્ર અસોફઉદ્દવલા નવાખ થયો. તેની સાથે હેસ્ટિંગ્સે સંધિ કરી તેની પાસેથી કાશી પ્રાંત લીધો. વળી તેના રક્ષણાર્થે અંગ્રેજ ફોજ રાખીને તે ફોજના ખર્ચ બદલ દરવર્ષે ૩૨ લાખ રૂપિયા લેવાના કરાચ્યા, કાશીપ્રાંત અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાથી ત્યાંના રાજ પાસેથી દર વર્ષે ૨૨૧ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવાની કરાવી. વળી અસોફઉદ્દવલા પાસે પાછલા લેહેણાની હેસ્ટિંગ્સે ઉધરાણી કરી; પણ તેનો ખજાનો ખાલી હોવાથી તે આપી શક્યો નહિ. તેની મા પાસે બે કરોડ રૂપિયા હતા. પણ કૌન્સિલરોની સહાયથી તેણે ન આપ્યા.

નંદકુમાર. ૭. કૌન્સિલમાં હેસ્ટિંગ્સનું વજન ઘટવાથી તેના ઉપર સુપ્રીમ કોર્ટમાં લાંચની ફરિયાદો થવા માંડી. નંદકુમાર નામે ભગીરદાર મુખ્ય ફરિયાદ કરનાર હતો; તેની તપાસ કૌન્સિલમાં

થવા લાગી. એવામાં નંદકુમારે ધણી વર્ષ ઉપર કોઈ જૂઠો દસ્તાવેજ બનાવ્યો હશે; તે બાબત સુગ્રીમ કોર્ટમાં કામ ચાલ્યું. હેરિટગ્સની સલાહથી વિલાયતના કાયદા લાગુ પાડી તે કાયદાની રૂઢિએ નંદકુમાર ઉપર ફરિયાદ સાબિત થતાં જડજેએ તેને ફાંસી દીધી, તેથી હેરિટગ્સનું લાય ટળ્યું.

કૌન્સિલમાં હેરિટગ્સનું બળ વધ્યું. ૮. તે પછી થોડી મુદતમાં વિરૂદ્ધ પક્ષમાંનો એક કૌન્સિલર મરણ પામ્યાથી કૌન્સિલમાં ગવર્નર જનરલનું બળ વધ્યું. છેવટે ક્રાસિસ વિલાયત બવાથી હેરિટગ્સનું ધાર્યું થવા લાગ્યું.

હેરિટગ્સને નાણાંની તાણ પડવાનાં કારણ. ૯. સન ૧૭૭૬ માં મરેઠાએ પુરંધર મુકામે સંધિ કર્યા પછી તેઓ ફ્રેંચ સરદારો રાખી મરેઠી લશ્કરને કવારત આપવા લાગ્યા; એ સમાચાર મળ્યાથી હેરિટગ્સે મુંબઈના લશ્કરને મરેઠા ઉપર મોકલવા હુકમ કર્યો. વળી સિંધીઆએ ગોહદના રાણા પાસેથી ગ્વાલિયર જીતી લીધું હતું, તેથી રાણાએ અંગ્રેજની મદદ માગી. હેરિટગ્સે જનરલ પોક્કમ તથા ગાદઈને તે તરફ મોકલ્યા. મુંબઈનું લશ્કર પુના ઉપર ચાલ્યું. વડગામ ગાળ તે લશ્કરને મરેઠી લશ્કરે હરાવ્યું ને પોતાને કાવતી શરતો કબુલ કરવાની ફરજ પાડી. ઈ. સ. ૧૭૭૯. પરંતુ હેરિટગ્સે તે શરતો નાકબુલ કરી લડાઈ જારી રાખી. બીજે વર્ષે હૈદર, મરેઠા ને નિજામે સંપ કરી અંગ્રેજને ભરતખંડમાંથી મારી કાઢવાનો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે સંપ થવાથી તેજ સાલમાં હૈદર રણાટક ઉપર, બોંસલે કલકત્તા ઉપર ને પેશ્વા મુંબઈ ઉપર ચઢ્યા; તેથી હેરિટગ્સને નાણાંની ને સૈન્યની વધારે તાણ પડી.

ધન મેળવવાને હેરિટગ્સના અન્યાય. ૧૦. નાણાંની તાણ મટાડવાને ગવર્નર જનરલે અન્યાય ને જૂલમનાં કામ કર્યાં. કૌન્સિલમાં એનું બળ વધ્યાથી તથા ક્રાસિસ વિલાયત ગયાથી એવાં કામ કરવામાં એને અંતરાય નહો નહિ. પ્રથમ તો તેણે કાશીના રાજા ચૈતસિંગ પાસેથી પહેલાં ઠરાવેલી ૨૨૦૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી ઉપરાંત પાંચ લાખ રૂપિયા વધારે માગ્યા. રાજાએ તે ન

આખ્યાથી તેનો પચાસ લાખ રૂપિયા દંડ કર્યો. ને તે વસુલ કરવાને હેસ્ટિંગ્સ કાશી ગયો. ત્યાં અંગ્રેજના દુશ્મનો સામે તે પત્ર-વ્યવહાર રાખે છે. એવું આજ મૂકી તેને ઉઠાડી મૂક્યો, ને તેના જાણેજને ગાદી આપી; તેની પાસે દર વર્ષે ૪૦ લાખ રૂપિયા ખંડણી લેવી કરાવી, તેનો દીવાની ફાજદારી અધિકાર લેષ લીધો. ચૈતસિંગને કેદ કર્યાથી કાશીના લોકે ખંડ કરી હેસ્ટિંગ્સને ઘેરી લીધો. એટલે રાજ્ય નાશી ગયો ને હેસ્ટિંગ્સ મહા મુશ્કેલીથી બચી શક્યો. ૧૭૮૧. એણે ખીજો જૂલમ અયોધ્યાની બેગમો ઉપર કર્યો. નવાખ પાસે ખંડણીનું લેહેણ ચઢ્યું હતું પણ તે આપવાને તેની પાસે નાણું નહોતું. હેસ્ટિંગ્સે તેની મા પાસેથી બળાત્કારે એક કરોડ વાંશ લાખ રૂપિયા કઢાવ્યા.

મરેઠા ને ટીપુ સાથે સંધિ. ૧૧. આ પ્રમાણે તેણે નાણાંની તાણ મટાડી મરેઠા ને હૈદર સાથે યુદ્ધ જારી રાખ્યું. જનરલ પોક્કામે ગ્વાલિયર જીત્યું. કર્નલ પીઅર્સે બોસલેને લાંચ આપીને ફાડ્યો, ને નિજમ પાસેથી ગંતુર પરગણું લીધું. ગાદર્ અમદાવાદ ને ડભોઇ જીત્યા, પણ વસાઈ આગળ તેને પાછું હડતું પડ્યું. એ પ્રમાણે બે વર્ષ સુધી લડાઈ ચાલુ રહી; તેમાં કેટલીકવાર મરેઠાને તો કેટલીકવાર અંગ્રેજને જય મળ્યો. છેવટે હૈદરનું બળ વધેલું જોઈને તથા ફ્રેંચ સેના તેનીપકમકે આવ્યાથી મરેઠા સાથે સન ૧૭૮૨ માં સાલ્પા (સાલ્પાઇ) મુકામે તક કર્યો. તેમાં એવું થયું કે એક ખીજનો લીવેલો મૂતક પાછો આપ્યો, ફ્રેંચ વગેરે યુરોપી લોકને મરેઠી રાજ્યમાં નોકર રાખવા નહિ, બરૂંચ મિંધિયાને આપવું, હૈદર સામે વઢવામાં અંગ્રેજને સહાય કરવી ને રાષ્ટ્રમાને દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા આપવા. આ પ્રમાણે એક સંપમાંથી લોભના માર્યા મરેઠા ફૂટ્યા. તે પછી હૈદર મરણ પામ્યાથી બે વરસ સુધી ટીપુએ લડાઈ ચલાવી. સન ૧૭૮૪ માં એણે સંધિ કરી.

૫. પીકુનો કાયદો. ૧૨. કંપનીના રાજ્યનો વહિવટ ડિરેક્ટરો પાસેથી લેષ પાર્લામેન્ટના અમતદારોને સોંપવો. એવો કાયદો ફાક્સ નામે પ્રધાને કર્યો પણ તે પાર્લામેન્ટમાં નામંજુર થયો. તે

પછી બીજે વરસ પીટ નામે પ્રધાને એનેજ મળતો એક કાયદો મંજુર કરાવ્યો. ઇ. સ. ૧૭૮૪ માં એવો ઠરાવ થયો કે ડિરેક્ટરોમાંના ત્રણ જણની છૂપી મંડળી ડિરેક્ટરોને નામે, રાજના મંત્રીઓમાંથી છ જણની નામેકી સભાના હુકમ પ્રમાણે કામ કરે. એ છમાંનો પ્રમુખ હિંદ ખાતાનો પ્રધાન કહેવાય. હિંદની કૌન્સિલમાંથી એક મેમ્બર (સભાસદ) કમી કરી, મદ્રાસ ને મુંબઈના ગવર્નરને પણ એક એક કૌન્સિલ આપી. વળી પાર્લામેન્ટની રજા સિવાય કંપનીસરકાર હિંદના કાંઈપણ રાજ સામે લઢાઈ કેંવા સંધિ કરે નહિ એવું ઠર્યું.

હેસ્ટિંગ્સની રાજ્ય પદ્ધતિ. ૧૩. હેસ્ટિંગ્સે વસુલાત ઉધરાવવાને કલેક્ટરો નીમ્યા, ને દેશીઓ પાસેથી મોટાં કામ લેઈ લીધાં. એણે દદતા, ચંચળાઈ ને ઉત્સાહથી અંગ્રેજ રાજ્યની મજબૂતી કરી એ ખરું, પણ લઢાઈઓનું ખર્ચ અને ડિરેક્ટરોની નાણાની માગણી પૂરી પાડવાને દેશી રાજા ઉપર વિના કારણે ખંડણી વધારી, ને રાહિલાનો નાશ કરાવ્યો. હેસ્ટિંગ્સ સન ૧૭૮૫ માં વિલાયત ગયો, ત્યાં એના ઉપર ફ્રીસીસે ને બીજાઓએ પાર્લામેન્ટમાં ફરિયાદ કરી. એ કામ ૧૭૮૮ થી ૧૭૯૫ સુધી ચાલ્યું. તેમાં જો કે તે છૂટ્યો, પણ તેને દશ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું.

લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૪. હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ કાર્નવાલિસ સને ૧૭૮૬ માં

લોર્ડ કાર્નવાલિસ.

ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. તેણે પ્રથમ કામદારોને લાંચ લેતા અટકાવી તેમનો પગાર વધારી આપ્યો, તથા લાંચ લેનારને નિ-
બ્ધક્ષપાતે શિક્ષા કરી; તેથી તેઓ સુધર્યા. પછી નિજામ સાથે
સલાહ કરી તેની સહાય માટે અંગ્રેજ સૈન્ય રાખ્યું ને ગંતુર પરગણું
લીધું. અંગ્રેજ સૈન્ય અંગ્રેજોના મિત્રો સામે ન વાપરવું એમ ઠરાવી
તેમની યાદી કરી; તેમાં દીપુનું નામ ન લખ્યું, તેથી દીપુને
રીસ થઈ. તેથી તેણે કુર્ગ ને કાનડા પ્રાંત જીતીને ત્યાંના એક
લાખ માણસને યજ્ઞાત્કારે મુસલમાન કર્યા. એવામાં મરેઠાએ ને
નિજામે દીપુના રાજ્ય ઉપર સ્વારી કરી, તેમાં દીપુ હાર્યો; તેથી
તેણે ચંદેલી ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું. તે પછી દીપુએ મલખાર
ઉપર સ્વારી કરીને ત્યાંના લોકોને મુસલમાન કર્યા ને હિંદુઓનાં
દેવળો તોડ્યાં. એ રીતે એણે કૂરતા ને જૂલમ કરવા માંડ્યા; છેવટે
તેણે ત્રાવણકોર ઉપર ચઢાઈ કરી, ત્યારે કાર્નવાલિસે મદિસર ઉપર
ચઢાઈ કરી; તેમાં દીપુ હાર્યો ને સન ૧૭૯૨ માં તેણે સલાહ કરી.

જમીનદારી. ૧૫. કાર્નવાલિસે આવીને કલેક્ટરો ને જડજે
નીમ્યા; તથા ફેજદારી ને દિવાની કાયદા બનાવ્યા; પણ એ
મોટા હોદ્દા ઉપર દેશી અમલદારો રાખ્યા નહિ. સને ૧૭૯૩ માં
એણે બંગાળામાં જમીનદારી ધારો દાખલ કર્યો. પાદશાહી વારામાં
પરગણા ઇબ્નરે અપાતાં. અંગ્રેજની શરૂઆતમાં એ ઇબ્નરા દશ વર્ષ
માટે આપ્યા; પણ કાર્નવાલિસે એ ઇબ્નરદારોને વંશપરંપરાના પટા
કરી આપ્યા, ને તેમની પાસેથી દર વર્ષે ઉચક રકમ લેવાની ઠરાવી,
ખેડુત પાસેથી જમીનદારો વેરો લે, તેમાં કંપનીને વચ્ચે પડવાનું
નહોતું, તેથી ખેડુતો ઉપર જમીનદારો જૂલમ કરવા લાગ્યા. એ પ-
ટાથી બંગાળામાં મોટા મોટા જમીનદારો થયા, તે આજ પર્યંત છે.

અર્કાટના નવાબ સાથે કરાર. ૧૬. લોર્ડ કાર્નવાલિસે અ-
ર્કાટના નવાબ મહમદઅલી સાથે નવા કરાર કર્યા; તેમાં એવું ઠર્યું
કે નવાબે દર વર્ષે નવ લાખ રૂપિયા ખંડણી આપવી; તે રોકડા
નહિ આપતાં તેટલી ઉપજનો મૂલક આપવો તથા લઘઈ વખતે
તેના મૂલકની વ્યવસ્થા અંગ્રેજને સોંપવી. એવામાં અંગ્રેજ ને ફ્રેંચ

વચ્ચે યૂરોપમાં લઢાઇ ચાલ્યાથી ગવર્નર જનરલે હિંદનાં સધળાં ફ્રેંચ થાણાં જીતી લીધાં. ઇ. સ. ૧૭૬૩.

કંપનીને નવો પટો. ૧૭. સન ૧૭૭૩ માં કંપનીને મળેલા પટાની મુદત પૂરી થવાથી એ સાલમાં ૨૦ વર્ષની મુદતની નવી સનંદ મળી, તેમાં મુખ્ય ફેરફાર એ થયો કે આજ સુધી હિંદમાં માત્ર કંપનીજ વેપાર કરતી, પણ હવે ૩૦૦ ટન સુધીનો વેપાર કરવાને બીજા વેપારીઓને પણ છૂટ મળી. એજ સાલની આખરે કાર્નવાલિસ વિલાયત ગયો ને તેની જગાએ સર જનશોર થયો.

સર જનશોરની રાજ્યનીતિ. ૧૮. એનો વિચાર એવો હતો કે, દેશી રાજ્યના મહિમાહેના વધરામાં હાથ ધાલવો નહિ. તેના આ ઠરાવથી મરેઠા અને ટીપુ નિરંકુશ થયા. મરેઠાએ નિજમ ઉપર સ્વારી કરી ખરડાની લઢાઇમાં તેને હરાવી નરમ પાડ્યો. આ લઢાઇ વખતે નિજમને અંગ્રેજોએ સહાય નહિ કર્યાથી નિજમે ફ્રેંચ સરદાર રાખીને પોતાનાં લશ્કરને ક્વાયત આપવા માંડી, ને ટીપુ પણ અંગ્રેજો સાથે લઢવાને તૈયારી કરવા લાગ્યો. સન ૧૭૯૫ માં કર્ણાટકનો નવાબ મહમદઅલી મરણ પામ્યાથી તેના દીકરાને ગાદી મળી. તેના આપના વખતનું દેવું ઘણું હતું, તે અંગ્રેજ સરકારે વચમાં પડીને પતાવ્યું.

અયોધ્યાનો નવાબ. ૧૯. અયોધ્યાનો નવાબ અસોફઉદ્દવલા સન ૧૭૯૭ માં મરણ પામ્યો, તેથી તેની ગાદીએ તેના પુત્ર વજીરઅલીને બેસાડ્યો; પણ એ નવાબનો ખરો પુત્ર નથી એવો જુમાટ ચાલ્યાથી સર જનશોરે અયોધ્યે જઈ તેને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો, ને અસોફઉદ્દવલાના લાઇ સાદતઅલીને બેસાડ્યો. વજીરઅલીને કાશીમાં નજરકદ કર્યો. ત્યાં તેણે બળવો કર્યો, પણ તેમાં હાર્યો ને ફરીથી કેદમાં પડ્યો. સન ૧૭૯૮. એજ સાલમાં સર જનશોર વિલાયત ગયો ને તેની જગાએ લૉર્ડ માર્નિંગ્ટન અથવા લૉર્ડ વેલસ્લી ગવર્નર જનરલ થયો.

પ્રકરણ ૧ દુ.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

૧. વેલસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૨. ૧૭૯૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૩. નિજામ સાથે તહ. ૪. ટીપુ સાથે લઠાઈ. ૫. મરેઠી રાજ્ય. ૬. વગર લઠાઈએ રાજ્ય પ્રાપ્તિ. ૭. મરેઠી ખટપટ અને વસાઈનો તહ. ૮. મરેઠા સાથે બીજો વિગ્રહ. ૯. હોદ્દર સાથે લઠાઈ. ૧૦. વેલસ્લી વિજાયત બાય છે. ૧૧. લૉર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૨. સર જ્યોર્જ બાલોઈ. ૧૩. વેલ્હારનું ખંડ. ૧૪. લૉર્ડ મિન્ટો. ૧૫. પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૬. ફ્રેંચ થાણાં છૂટી લેવાં. ૧૭. કંપનીની સનંદ. ૧૮. લૉર્ડ મિન્ટોની વિજાયગીરી.

વેલસ્લીની રાજ્યનીતિ. ૧. લૉર્ડ કાર્નવાલિસ તથા સર જનશૌરના અભિપ્રાય એવા હતા કે દેશી રાજ્યના સંતોષાઈના કજ આમાં ન પડતાં આપણે આપણું સાચવીને સ્વચ્છ રહેવું. પરંતુ લૉર્ડ વેલસ્લીનો વિચાર એથી વિરુદ્ધ હતો. તેનો વિચાર એવો હતો કે દેશી રાજ્યોને અંગ્રેજી સૈન્યની સહાય આપી તેમને કંપનીના રક્ષણ નીચે લેખ હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તા સર્વોપરી કરવી. આ વિચાર તેણે દબતાયી અને બહાદુરીથી અમલમાં માર્કિસ ઓફ વેલસ્લી. આણ્યો. તેથી રાજ્યો માંહોમાંહે લઠી રૈયતની ને રાજ્યની પામમાલી કરતા તે બંધ પડી તેમના જનમાલનું રક્ષણ થયું.

૧૭૯૮ માં અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા. ૨. વેલસ્લી આવ્યો ત્યારે હિંદમાં અંગ્રેજી રાજ્ય થોડું હતું. બંગાળ, બહાર ને ઓઢીઆ તેમને

તાએ હતા, તે સિવાય મદ્રાસ ને મુંબઈની આસપાસ દરિયાકાંઠાનો ને મહિસરની દક્ષિણનો થોડો મુલક હતો; પણ હિંદમાં મરેઠા, નિજમ ને દીપુ એ મુખ્ય જોરાવર રાજા હતા. અયોધ્યાનો નવાબ અંગ્રેજોનો આશ્રિત હતો. મરેઠા, નિજમ ને દીપુએ ફ્રેંચ નાયકોની સરદારી નીચે ક્વા-યતી સૈન્ય તૈયાર કર્યું હતું; અને ફ્રેંચો અંગ્રેજોના કદા શત્રુ હતા, તેમનો મહાન સેનાપતિ નેપોલિયન બોનાપાર્ટ યુરોપમાં વિજય મેળવી મિસર દેશ ઉપર ચઢી આવ્યો હતો. ત્યાંથી ભરતખંડ ઉપર આવવાને દીપુ તેને નોતરતો હતો. વળી કાબુલના રાજા ઝમાનશાહને પણ હિંદ ઉપર ચઢાઈ કરવાને તે હેતુકરતો હતો.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ.

નિજમ સાથે તહ. ૩. વેલસ્લીએ અંગ્રેજ સત્તા પડી ભાગેલી જોઈ પોતાની રાજ્યનીતિ અખત્યાર કરી. તેણે પ્રથમ નિજમને પોતાને આશ્રયે આવવા લખ્યું. નિજમે તે કબુલ કરી ફ્રેંચ નાયકોને રજા આપી ને અંગ્રેજ સૈન્ય પોતાના રક્ષણાર્થે રાખી તેનું ખર્ચ આપવાને કબુલ કર્યું. ઇ. સ. ૧૭૯૮.

દીપુ સાથે લઢાઈ. ૪. નિજમ તાએ આવ્યા પછી વેલસ્લીએ તે પ્રમાણે કબુલ કરવાને દીપુને લખ્યું, પણ તેણે તે માન્ય કર્યું નહિ, તેથી તથા ઝમાનશાહ ને નેપોલિયન સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવ્યાથી એના રાજ્ય ઉપર ચઢાઈ કરીને દીપુને હરાવી માર્યો; એ વાત પાછળ આવી છે.

મરેઠી રાજ્ય. ૫. આ પછી તેણે મરેઠાને અંગ્રેજ સહાયકારી સૈન્ય રાખવાને લખ્યું. એ સમયે મરેઠી રાજ્યની મુખ્ય પાંચ શાખા

હતી. ગુજરાતમાં ગાયકવાડ, મહારાષ્ટ્રમાં પેશ્વા, મધ્યપ્રાંતમાં બોંસલે ને માળવામાં સિંધીઆ ને હોશ્કર. એ વખતે મરેઠી રાજ્યોમાં ચતુર પુરુષ નાનાફડનવિસ જીવતો હતો. અંગ્રેજ સહાયકારી સૈન્ય રાખવું એ મરેઠી રાજ્યની સ્વતંત્રતા ખોવા બરાબર છે, એમ તે સમજતો હતો; તેથી મરેઠાએ વેલસ્લીની માગણી સ્વીકારી નહિ, પણ સન ૧૮૦૦ માં નાનાના મરણ પછી વેલસ્લીને પોતાની ઉમેદ બર લાવવાનો યોગ મળ્યો.

વગર લઢાઈએ રાજ્યપ્રાપ્તિ. ૬. સન ૧૭૯૯ માં તંજાવરનો રાજા તુળજજી મરણ પામ્યો. તેને એક અમરસિંહ નામે ઔરસ ને સરફેજી નામે દત્તપુત્ર હતા. અંગ્રેજે અમરસિંગને ગાદી આપી; પણ તે તેમની સલાહ પ્રમાણે નહિ ચાલ્યાથી તેને ઉઠાડી સરફેજીને વર્ષાસન બાંધી આપી તેનું રાજ્ય ખાત્રસા કર્યું. ૧૭૯૯. એજ સાલમાં સુરતનો નવાબ મરણ પામ્યો; તેથી તેના વારસ મીર નાસરુદ્દીનને એક લાખ રૂપિયાની નિમણૂક બાંધી આપી તે રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ટીપુ સાથે લઢાઈ ચાલી, ત્યારે કર્ણાટકના નવાબ ઉમદત્તિલ ઉમરાવે તેને સહાય કરી, એવું એના ઉપર આજ આવતાં તેની તપાસ ચાલી. ૭. સ. ૧૮૦૦. પણ સન ૧૮૦૧ માં તે મરણ પામ્યાથી તેનો પુત્ર અલીહુસેન ગાદીએ બેઠો તેને વર્ષાસન લેઈ રાજ્યાધિકાર હોડવાને કહ્યું; પણ તે કમુલ નહિ કર્યાથી તે નવાબનો પુત્રજ નથી એમ ઠરાવી, ઉમદત્તિલ ઉમરાવના બાઈ અજમદવલાને ગાદી આપી. તેણે ખર્ચ ખર્તા બાકી રહે તેટલી ઉપજનો ફે વર્ષાસન કમુલ કરી કર્ણાટકનું રાજ્ય અંગ્રેજને સ્વાધીન કર્યું. ૮. સ. ૧૮૦૧. એજ પ્રમાણે ફરકાબાદના નવાબનો ૧૦ા લાખ રૂપિયાની ઉપજનો મુલક ખાલસા કરી નવાબને ૮૦ હજારનું સાલીઆણું બાંધી આપ્યું. ૧૮૦૧. અયોધ્યાના નવાબને આપેલું સહાયકારી સૈન્ય સારી સ્થિતિમાં નહોતું; તેથી એ સૈન્યના ખર્ચ બદલ નવાબે અંગ્રેજને હાલ જેને વાયબ્ય પ્રાંત કહે છે તેનો ધણોખરો ભાગ આપ્યો. વળી નિજમને આપેલા સહાયકારી સૈન્યના ખર્ચ બદલ ટીપુ પાસેથી નિજમને મળેલો મૂલક અંગ્રેજ લીધો.

મરેડી ખટપટ ને વસાધનો તહ. ૭. મરેડી રાજ્યથી દિલ્હી કાંવરી ને ઓઢીઆથી ગુજરાત સુધીમાં હતું; પણ તેમના બળને એકત્ર કરનાર નાનાફડનવિસ જેવો ચતુર પુરુષ કે બાહુરાવ, માધવરાવ કે મહાદજી જેવા શૂરા સરદારો તે વખતે નહોતા. તુકોજના મરણ પછી હોલ્કરની ગાદીએથી તેના ઔરસ પુત્ર કાશીરાવને ઉઠાડી અનૌરસ પુત્ર જશવંતરાવ ગાદીએ બેઠો. સિંધીઆ તથા પેશ્વા કાશીરાવના પક્ષમાં હતા; તેથી ઇ. સ. ૧૮૦૧ માં જશવંતરાવ ને સિંધીઆ વચ્ચે ઈંદુર આગળ યુદ્ધ થયું, તેમાં હોલ્કર હાર્યો. બીજે વરસે હોલ્કરે લશ્કર જમાવી પુના ઉપર સ્વારી કરી બાહુરાવને નસાડ્યો, ને તેની જગાએ તેના ભત્રિજાને બેસાડ્યો, તથા પોતે પુના લૂંટીને પાછો ગયો. આ તરફ બાહુરાવ નાસીતે વસાધ આબો. ત્યાં રહી તેણે ગાદી મેળવવા માટે અંગ્રેજની સહાય માગી. ઇ. સ. ૧૮૦૨. અંગ્રેજ સાથે તહ થયો, તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે બાહુરાવે અંગ્રેજ ૬ પલટણ પુનામાં રાખી તેના ખર્ચ ખર્ચ ગુજરાત કે કર્ણાટકમાંથી ૨૬ લાખની ઉપજનો મૂલક આપવો, અંગ્રેજની રાજ વગર કોઇ સાથે લઢાઇ કે સંધિ કરવી નહિ, સુરત ઉપરનો દાવો છોડવો, ને નિજમ તથા ગાયકવાડ સાથેની તકરારનો નિકાલ અંગ્રેજ મારફતે કરાવવો; એના ખર્ચામાં અંગ્રેજે તેને પુનાની ગાદી અપાવવી. એ સંધિની રૂએ આર્થર વેલસ્લીએ પુને જઇ બાહુરાવને ગાદીએ બેસાડ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૩.

મરેડા સાથે બીજો વિગ્રહ. ૮. વસાધ મુકામે બાહુરાવે જે સલાહ કરી તે સલાહ મરેડા સરદારોએ માન્ય કરી નહિ. તેમણે વાધો ઉઠાવ્યો કે બાહુરાવ મરેડી રાજ્યનો ઉપરી છે, માલિક નથી; તેથી તેને મરેડી રાજ્યની સ્વતંત્રતા વેચવાનો ને મરેડી સરદારોની રાજ વગર મરેડી રાજ્યના કારબારમાં ત્રાહિતને ભેગવવાનો તેને હક્ક નથી; તેમ અંગ્રેજને વચ્ચે આવવાની જરૂર નથી; અમારી બાંજગડ અમેજ કરીશું. અમને બાહુરાવનું કરેલું માન્ય નથી; માટે અંગ્રેજ સૈન્યે પુના છોડી ચાલ્યા જવું. સિંધીઆ ને

બોસલે, અંગ્રેજ સૈન્ય પુના છોડીને ન જાય તો તેમને જોરાવરી-
 થી કઢાવવાને તૈયાર થયા. તેમની સામે થવાને ચારે તરફથી અં-
 ગ્રેજ સૈન્યને ચઢવાને ગવર્નર જનરલે હુકમ કર્યો. આર્થર વેલસ્લી
 મહિસરનું ૬૦૦૦ સૈન્ય લેઈ અહમદનગર આગળ પડ્યો, નિજમ-
 મનું ૮ હજાર સૈન્ય ગોદાવરી ઉપર આવ્યું, મદ્રાસનું ૭૮૦૦ લ-
 શ્કર કૃષ્ણા ને તુંગભદ્રા વચ્ચે આવી પહોંચ્યું. ગુજરાતમાં ૭ હ-
 જાર, બુદ્દેલખંડમાં ૩૫૦૦ ને કટક બણી ૫ હજાર લશ્કર તૈયાર
 રાખ્યું; કાનપુર આગળ ૧૦૫૦૦ લશ્કર લેઈ જનરલ લેક આ-
 વ્યો. આ પ્રમાણે આખા મરાઠી રાજ્યને ચારે તરફથી અંગ્રેજ લ-
 શ્કરે ઘેરી લીધું. હોલ્કર આ વખતે ત્રાહિતની માફક બેઠો રહ્યો.
 લોડ લેકે દિલ્લી લીધું ને શાહઆલમ પાદશાહને સિંધિયાના ક-
 બજામાંથી છોડાવ્યો. ત્યાંથી આગ્રા જતી રજપૂતસ્થાનમાં આવ્યો;
 ને લાસવારી આગળ સિંધિયાની કવાયતી પલટણોને હરાવી. દ-
 ક્ષિણમાં આર્થર વેલસ્લીએ અહમદનગર જતી આસાઈ આગળ સિ-
 ધિયાને અને આરગમ આગળ બોસલેને હરાવ્યા. આ વખતે મુ-
 બાર અંગ્રેજોથી ડરીને હજારો કવાયતી લશ્કર છતાં દોલતરાવ
 સિંધિયા ને રાધોજી બોસલે નાશી ગયા. નાયકો નાહા, તોપણ તે-
 મની કવાયતી પલટણો બહાદુરીથી લઢી, પણ અંતે તેમની હાર
 થઈ. ગુજરાતના લશ્કરે બહુ ને પાવાગઢ જત્યાં, ને ગોદાવરી પ-
 રના લશ્કરે જાલના લીધું. વેલસ્લીએ અસીરગઢ ને ભુરાનપુર જ
 ત્યાં. કટકવાળા સૈન્યે કટક, ને બુદ્દેલખંડના લશ્કરે બુદ્દેલખંડ હાથ
 કર્યું. આ પ્રમાણે ચારે તરફ અંગ્રેજ કંપનીને વિજય મળવાથી પ્ર-
 થમ દેવગમ આગળ બોસલેએ સલાહ કરી. તેમાં કટક ને ખાલા-
 સોર અંગ્રેજને તથા વરાડમાં નિજમને આપ્યો. વળી નિજમ
 ને પેશ્વા સાથે જે વાંધા હોય તે અંગ્રેજ મારફત પતાવવા, તથા
 કાંઈ ખીજા યુરોપિયન નોકર રાખવા નહિ એવો ઠરાવ થયો. ઇ.
 સ. ૧૮૦૮. તે પછી તરતજ એજનકાટ મુકામે સિંધિયાએ પણ
 સલાહ કરી, તેમાં ગંગા ને જમના વચ્ચેનો મુલક ને બહુ અંગ્રેજ.

જંને મળ્યાં. એજનધાટથી ગોદાવરી સુધીનો મુલક નિજમને તથા અહમદનગર પેશ્વાને આપ્યાં; વળી તેણે શાહઆલમ, પેશ્વા, નિજમ ને ગાયકવાડ ઉપરના દાવા છોડવા, ને ખીજા કોઇ યૂરોપિયનને નોકરીમાં રાખવા નહિ એમ કબુલ કર્યું. આ રીતે મરેઠાના ખીજા વિઘ્નનો અંત આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૩.

હોલ્કર સાથે લઢાઇ. ૯. લૉર્ડ વેલસ્લીની સહાયકારી સૈન્ય આપવાની રાજનીતિ હજી હોલ્કરે કબુલ કરી નહોતી. તે હજી ઉત્તર હિંદમાં લુટફાટ કરતો હતો. જ્યારે અંગ્રેજો સિંધિઆ ને બોસલે સાથે લડવામાં રોકાયા હતા, ત્યારે હોલ્કર રજપૂતસ્થાનમાં ચોથ ઉધરાવતો હતો. તે વખતે રજપૂતો બળહિન થએલા હતા, તેથી તેઓ હોલ્કરની સામાં થઈ શકે તેમ નહોતું. રજપૂત રાજ્યો સાથે અંગ્રેજોએ સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા હતા. તેથી વેલસ્લીએ રજપૂતસ્થાનમાં લૂંટ નહિ ચલાવતાં પોતાના રાજ્યમાં પાછા જવાને હોલ્કરને લખ્યું; પણ હોલ્કરે તે નહિ માન્યાથી તેની સાથે લઢાઈ થઇ. અંગ્રેજ સરદાર મોનસન તેની પાછળ પડ્યો. ૧૮૦૪. માળવામાં આવતાં કોટાની દક્ષિણે તેનું બહું લશ્કર ઘેરાઈ ગયું ને પોતે મહા મુશ્કેલીથી બચ્યો. હોલ્કર આ વિજય મેળવી દિલ્હી ઉપર ચઢ્યો, પણ ત્યાં તે હાર્યો પછી જનરલ લેક સાહેબે ફરકાગાદ આગળ, ને મોનસન તથા ફ્રેન્ચરે દીગ આગળ તેને હરાવ્યો. જરતપુરનો રાજા હોલ્કરના પક્ષમાં હોવાથી લેક સાહેબે જરતપુરને ઘેરા લીધો. અંગ્રેજ લશ્કરના સંઘર્ષ હાલ રાજાએ પાછા હઠાવ્યા, તેથી એ દિલ્હી લેતાયો નહીં, પણ અંતે રાજાએ ૨૦ લાખ રૂપિયા આપી અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરીને હોલ્કરનો પક્ષ તન્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૫.

વેલસ્લી વિલાયત જાયછે ૧૦ હોલ્કર સાથે યુદ્ધ પૂરું થયું નહોતું, તેવામાં વેલસ્લી વિલાયત ગયો. એ બહુ બહાદુર અને દ્રઢ મનનો હતો. એણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં ઘણો વધારો કર્યો. તથા મરેઠા, નિજમ ને અયોધ્યાના નવાબને તાબેદાર બનાવ્યા.

વેલસ્લીના વખતનું દિવંદ.

લોર્ડ કાર્નવાલિસ. ૧૧. લોર્ડ વેલસ્લીએ દિવંદમાં અંગ્રેજી રાજ્યનું ગૌરવ વધાર્યું; પણ તેથી ઉપજ કરતાં ખર્ચ વધ્યું. લંદાઈએ ચાલી, કંપનીનું રાજ્ય જંખમમાં આવી પડ્યું. હોલ્કર હજી લડતો હતો ને સિંધીઆ તેની કુમક્ર અટવાની તૈયારી કરતો હતો, તેથી ઈંગ્લાંડમાં કંપનીના ડિરેક્ટરોને વેલસ્લીનાં મહાન કૃત્યો પસંદ પડ્યાં નહિ; તે કારણથી લોર્ડ કાર્નવાલિસને સધળા દેશી રાજ્યો સાથે સંધિ કરી લઢાઈ પતાવી દેવા મોકલ્યો. તે કલકત્તે આવી જનરલ લેકની છાવણીમાં આવવાને નીકળ્યો. રસ્તામાં આવતાં ગાજીપુરમાં તે મરણ પામ્યો. ઇ. સ. ૧૮૦૫.

સર જ્યોજી બાર્લો. ૧૨. કાર્નવાલિસના મરણથી સર જ્યોજી બાર્લો તેનું કામ જોવા લાગ્યો. તેનો વિચાર પણ લોર્ડ કાર્નવાલિસ જેવોજ હતો; તેથી તેણે લેકની મરજી વિરૂદ્ધ સિંધીઆ સાથે સંધિ કરી, તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે, ગ્વાલિયર ને ગોહદ સિંધીઆને આપતાં, તથા ખીન્ને જે મુલક સન ૧૮૦૩ માં અંગ્રેજો લીધો હતો તે પાછો આપવો; પણ તેના બદલામાં સિંધીઆએ દર સાલ ત્રણ લાખ રૂપિયા કંપનીને આપવા. સન ૧૮૦૫. તે

પછી એક મહિનામાં હોલ્કર સાથે પણ સલાહ કરી. તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો, કે ચંબલ નદીની ઉત્તરનો મુલક, બુદેલખંડ ને પુના એ ત્રણ ઉપરનો દાવો હોલ્કરે છોડવો તથા અંગ્રેજ રાજ્યને ઉપદ્રવ કરવો નહિ. આ રીતે ત્રીજા મરેડી વિગ્રહનો અંત આવ્યો; પરંતુ બાલોની ઢીલી રાજ્યનીતિથી સિંધીઆ ને હોલ્કર રજપૂત રાજ્યોમાં લૂટ કરી ત્રાસ વર્તાવવા લાગ્યા.

વેલોરનું ખંડ. ૧૩. સન ૧૮૦૬ માં મદ્રાસની દેશી પલટણોને હુકમ કર્યો કે તેમણે અમુક પ્રકારની પાંધડી બાંધવી, તથા દાઢી આટલી લાંબી રાખવી. આથી આપણને ખિસ્તિ કરવાના છે એવી બૂમ ચાલતાં વેલોરની દેશી પલટણોએ બંડ કરી ૧૧૩ અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાખ્યા. આ વાત અર્કાટ પહોચતાં જનરલ ગિલેસ્પી ત્યાંથી ૪૦૦ માણસોનું લશ્કર લેઈ આવ્યો ને તેણે બંડ સમાવ્યું. આ બંડમાં ટીપુના છોકરા સામેલ હોવાનો શક જવાથી તેમને કલકત્તે કેદમાં રાખ્યા.

લૅર્ડ મિન્ટો. ૧૪. સન ૧૮૦૭ માં લૅર્ડ મિન્ટો ગવર્નર જનરલ થઈને કલકત્તે આવ્યો. એ બહુ ચતુર ને દીર્ઘદર્શી પુરુષ હતો. એના સમયમાં નિજામના રાજ્યમાં ચંદુલાલ કરીને હિસાબી ખાતાનો દિવાન પોતાના કામમાં હોંશિયાર હતો. એણે અંગ્રેજોની સાથે સંબંધ કરી લશ્કરનો પગાર બરાબર ચુકાવી સારો બંદોબસ્ત રાખ્યો. એ બહુ પુણ્યશાળી ને કાબુવાળો હતો.

પરદેશી રાજ્યો સાથે સંબંધ. ૧૫. એ સમયે ફ્રેંચ લોક જરતખંડ ઉપર ચઢાઈ કરશે એવી ધાસ્તી પેઠાથી, મિન્ટો સાહેબે ઈરાનના શાહને ત્યાં માલુમને એલચી તરીકે મોકલી ઠરાવ કર્યો કે અંગ્રેજોના દુશ્મનને પોતાના મુલકમાં થઈને આવવા દેવા નહિ. તેજ પ્રમાણે પંજાબના બજવાન શીખ રાજ રણજીતાસંગના દરબારમાં મેટકાફને તથા કાબુલના અમીરને ત્યાં એલફિન્સ્ટનને મોકલી બંદોબસ્ત કર્યો. વળી સિંધના અમીરો સાથે પણ એજ મતલબની સંધિ કરી તથા સતલજ ને જમનાની વચ્ચેના શીખ સંસ્થાનોને અંગ્રેજોના આશ્રિત બનાવી લુધિયાણામાં અંગ્રેજ લ-

શકરનું થાણું મૂક્યું. સન ૧૮૦૬. એજ સાલમાં ત્રાવણકોરના દીવાને મંડ કર્યું ને કેટલાક અંગ્રેજોને દરિયામાં ડૂબાડ્યા; તેથી અંગ્રેજી લશ્કર ત્રાવણકોર ઉપર ચઢ્યું. દીવાન હાર્યો ને આપઘાત કરીને મરણ પામ્યો. અંગ્રેજોએ એ દેશ તામે કર્યો, છતાં સન ૧૮૧૩ માં એ રાજ્ય ત્યાંના રાજાને પાછું આપ્યું. બુદ્ધેશ્વરનાં દેશી રાજ્યો પણ માહોમાહે લઢી મરવાથી અવ્યવસ્થા થઇ, તે મટાડવાને લૉર્ડ મિન્ટોએ લશ્કર મોકલી મંદોઅસ્ત કર્યો. સન ૧૮૦૬.

ફ્રેંચ થાણાં છત્તી લીધાં. ૧૬. એ વખતે યૂરોપમાં ફ્રેંચ ને અંગ્રેજ વચ્ચે લડાઇ ચાલતી હતી ફ્રેંચ રાજા નેપોલિયન બોનાપાર્ટે હોલાંડ ને પોર્તુગાલ દેશો છત્યા, તેથી એ દેશોના તાબાનો એશિયાખંડનો મૂલક પણ ફ્રેંચના તાબામાં આવ્યો હતો; તથા જાવા, બુર્મો, મોરીસ વગેરે બેટો તેમને તામે હતા. લૉર્ડ મિન્ટોએ મોરીસ ને બુર્મો સન ૧૮૧૦ માં, ને જાવા સન ૧૮૧૧ માં છત્તી લીધા. તેમાંથી મોરીસ આજ પર્યંત અંગ્રેજને તામે છે.

કંપનીની સનંદ. ૧૭. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીના પટાની મુદત પૂરી થઇ, તેથી એ સાલમાં નવી સનંદ મળી. તેમાં એવે! ઠરાવ કર્યો કે હિંદમાં કોઇપણ અંગ્રેજ વેપારીને વેપાર કરવાની છૂટ છે. કંપની માત્ર ચીન સાથે વેપાર કરે, પરંતુ એ છૂટનો લાભ અંગ્રેજ વેપારીઓ ઝાઝો લેઇ શક્યા નહિ. કેમકે પહેલાંનો એક હુકમ એવો હતો કે કોઇપણ અંગ્રેજ ભરતખંડમાં કંપનીની રજા વગર રહેવું નહિ.

લૉર્ડ મિન્ટોની વિધાયગીરી. ૧૮. મિન્ટો સન ૧૮૧૩ માં વિધાયત ગયો; તે પહેલાં હોલ્કરનો સરદાર અમીરખાન લૂંટફાટ કરવા લાગ્યો ને પિંઢારા લોકોનો જમાવ કર્યો. વળી નેપાળી લોક ગોરખપુર વગેરે ઠેકાણાની અંગ્રેજી પ્રજાને લૂંટીને દુઃખ દેવા લાગ્યા; તેમનો મંદોઅસ્ત કરવાનો વિચાર મિન્ટોએ કર્યો એવામાં તે વિધાયત જનમી મંધ રહ્યું. આ દેશને ખરે હિંદમાં ખીસ્ત પાદરીની નિમણૂક એના વખતમાં થઇ. એની જગાએ લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ આવ્યો. સને ૧૮૧૪.

પ્રકરણ ૭ મું.

સન ૧૮૧૪ થી ૧૮૩૫ સુધી.

૧. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ. ૨. નેપાળ સાથે લઢાઇ. ૩. પિંઢારા. ૪. પિંઢારાનો નાશ. ૫. મરેઠા સાથે યોથો વિગ્રહ. ૬. પેથાઇનો અંત. ૭. લોંસલે સાથે લઢાઇ. ૮. હોલ્કર સાથે લઢાઇ. ૯. રજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૧૦. કચ્છ સાથે સંધિ. ૧૧. અંગ્રેજ રાજ્યમાં વધારો. ૧૨. લૉર્ડ આમહુસ્ટ. ૧૩. બ્રહ્મીલોક સાથે લઢાઇ. ૧૪. ભરતપુરની જીત. ૧૫. લૉર્ડ વિંસન્ટ સાથે બેન્ટિંગ. ૧૬. લૉર્ડ બેન્ટિંગની રાજનીતિ. ૧૭. કાયર ને કુર્ગ ખાલસા થયા. ૧૮. મહિસૂર ઉપર જમ્મી બેઠી. ૧૯. નાના નાના બળવા. ૨૦. ખર્ચમાં ઘટાડો. ૨૧. સુધારા. ૨૨. ડગ લોકોનો બંદોબસ્ત. ૨૩. વિલાયત જવાનો માર્ગ. ૨૪. વાયવ્ય પ્રાંતો. ૨૫. સિંધ ને પંજાબ. ૨૬. કંપનીનો નવો પટો. ૨૭. બેન્ટિંગની વિદાયગીરી.

લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ. ૧. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સ બહુ હાંશિયાર, બહાદુર, દૃઢ મનનો, દયાળુ ને અનુભવી હતો. તેના વખતમાં મુખ્ય ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. નેપાળની લઢાઇ. ૨. પિંઢારાનો નાશ. ૩. મરેઠા સાથે યોથો વિગ્રહ.

નેપાળ સાથે લઢાઇ. ૨. નેપાળમાં ગુરખા નામના બહાદુર લઢવૈયા લોક રહે છે, તેમનો રાજા રજપૂત જાતનો છે. એ પહાડી રાજાએ અંગ્રેજ થાણા મારીને તથા સીંધીમના રાજાને ઉપદ્રવ કરીને અંગ્રેજ સરકાર સાથે લઢાઇ બેઠી. ઇ. સ. ૧૮૧૪. ગવર્નર જનરલે લગભગ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવી તેની ચાર ટોળી કરી, ચાર જગાએથી એકી વખતે નેપાળ ઉપર હુમલો કર્યો. ગુરખા લોક બહાદુરીથી અંગ્રેજ સામે મેદાનમાં ઉભા રહી યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. એ લશ્કરની એક ટોળીનો સરદાર વેલોરનું મંડ સમાવનાર જનરલ ગિલેસ્પી હતો; તે જૈતકનો કિલ્લો જીતવા જતાં મરાયો, બીજી બે ટોળીઓને પણ કાંઈ જય મળ્યો નહિ, પણ પશ્ચિમ બાજીથી હુમલો લાવનાર જનરલ આક્ટરલોનીએ ગુરખાને

હરાવી તેમના કિલ્લા લેવા માંડ્યા; તેથી એ લોક નરમ પડ્યા.

સન ૧૮૧૬ માં તેમણે સંધિ કરી. તેમાં એવો હરાવ થયો કે સરહદના જે મુલક માટે ટોટો થયો હતો તે, તથા લદાખમાં જીતેલો મુલક અંગ્રેજને આપી કાળી નદી નેપાળના રાજ્યની પશ્ચિમ હદ હરાવી. સીકીમના રાજાને ગુરખા લોકોએ ઉપદ્રવ કરવો નહિ, તથા બીજા યુરોપિયન કે અમેરિકન લોકોને નોકરીમાં રાખવા નહિ. આ લદાખમાં નેપાળ પાસેથી અંગ્રેજોને મળેલા કમાઉન પ્રાંતમાં સીમલા આવેલું છે.

પિંદારા. ૩. કાળી, બીલ, રજપૂત, ગોસાર્ધ, બારવટીઆ વગેરે લંટારા લોક કોઈ અમુક સરદારના હાથ નીચે રહી લૂંટફાટ ને મારફાડ કરતા. એ લોકનું રહેઠાણ મધ્ય હિંદુસ્તાનમાં હતું. તેમને પિંદારા કહેતા. તેઓ દસરા પંછી ટોળાઓ બાધી ગામડાં લૂંટવાને નીકળતા. લોકોને મોટે રાખના તથા મર્યાના તોળરા બાધીને તથા માણસના શરીરે તેલમાં બોળેલા ચીથરા વીટીને સળગાવી ધન મનાવતા. ગામડાં બાળતા અને લોકોને અનેક તરેહથી પીડતા. સિંધીઆ ને હોદ્દર તેમને આગ્રય આપતા હતા. લૉર્ડ હેસ્ટિંગ્સના વખતમાં તેઓ અંગ્રેજ મુલકમાં પણ લૂંટવા લાગ્યા, ને ગંતુર ને મચ્છલીપટ્ટણ સુધી ફરી વળ્યા. એ લોકોના સરદારોમાં અમીરખાન, કરીમખાન, ચીતુ ને વસીલમહમદ મુખ્ય હતા.

પિંદારાનો નાશ. ૩. નેપાળની લદાખમાં અંગ્રેજ સેનાની હાર થવાથી પિંદારા લોક બહુ જોરપર આવ્યા, તેમણે એટલો તો ત્રાસ વરતાવ્યો કે નેપાળનું યુદ્ધ સમ્યા પછી તરતજ તેમનો બંદોબસ્ત કરી પ્રજાને તેમની પીડામાંથી મુક્ત કરવાનો ઘ્યાણ વિચાર ગવર્નર જનરલે કર્યો. હેસ્ટિંગ્સે ૧૧૬૦૦૦ સૈન્ય ને ૩૦૦ તોપ જમાવી તે લશ્કરના બાગ પાડી જુદા જુદા સરદારોના હાથ નીચે ગ્વાલિયર, જુદેલખંડ, કટક, ગુજરાત, ખાનદેશ, વરાડ ઇત્યાદિ ઠેકાણે મોકલ્યું. પુના, નાગપુર, હૈદરાબાદ વગેરે ઠેકાણાના લશ્કરને પણ તૈયાર રાખ્યું હતું. ગવર્નર જનરલે પંડે ગ્વાલિયર આવી લદાખની યોજના કરી તથા સિંધિઆને દાખમાં રાખ્યો.

સમળું લશ્કર પિંઢારાને ચારે બાજુએથી ઘેરી દબાવતું ચાલ્યું. સન ૧૮૧૭. તેથી લાચાર થઇ અમીરખાન શરણે આબ્યો. તે વખતે હોલ્કરનું લશ્કર માહીદપુરમાં જમા થયેલું હતું, તેમાં ચીત્ર મળી ગયો. વસીત્રમહમદ સિંધીઆને અને કરીમખાન અંગ્રેજોને શરણે આબ્યા. એ રીતે પિંઢારાનું મૂળ નીકળી ગયું ને તેઓ લોકને પીડતા બંધ પડ્યા, તેઓ ખેતી કરવા લાગ્યા તેથી રૈયતને નિરાત વળી. ઇ. સ. ૧૮૧૮.

મરેઠા સાથે ચોથો વિગ્રહ. ૫. નેપાળની હારથી મરેઠાએ પિંઢારાને બહેકાવ્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ પોતે જઢાઇની તૈયારી કરતા હતા. પેશ્વા બાજુરાવે લાચારીથી વસાહતી સલાહ કરી હતી. પણ તે અંગ્રેજના કમળમાંથી છૂટવાને છુપી તૈયારી કરવા લાગ્યો; ભોંમલે ને હોલ્કર તેને સહાય કરવાને ઉઠ્યા થયા. ગોવિંદરાય ગાયકવાડે અંગ્રેજ સાથે મિત્રતા બાંધ્યાથી, તે એ ઐક્યમાં સામેત્ર થયો નહિ. ગુજરાતના મહેસુલ સંબંધી પેશ્વાને તેની સાથે ટંટો ચાલતો હતો, તેનો નિકાલ કરવાને અંગ્રેજની બાંહેધરીથી ગાયકવાડે પોતાના દીવાન ગંગાધરશાસ્ત્રીને પુને મોકલ્યા. બાજુરાવના બદસલાહકાર ત્રીંગજી કેંગલેએ બાજુરાવની સલાહથી શાસ્ત્રીને પંઢરપુરમાં મરાવી નાખ્યો. સન ૧૮૧૫. તે વખતે પુનામાં અંગ્રેજનો રેસીડેન્ટ એલફ્રિન્સ્ટન હતો. તેણે બાજુરાવને ઘણી તાકીદ કરી ત્યારે ત્રીંગજીને સ્વાધીન કર્યો. તેને ચાણુમાં કેદ કર્યો. તે ત્યાંથી નાઠો ને લશ્કર જમાવવા લાગ્યો. બાજુરાવ તેને ધતની મદદ કરતો. તેથી એલફ્રિન્સ્ટને ૧૮૧૭ ના જુનમાં નવી સંધિ કરી પેશ્વાની સ્વતંત્રતા કમી કરી, તથા તેની પાસેથી કેટલોક મુલક ને કિલ્લા કબજે લીધા.

પેશ્વાઇનો અંત. ૬. હવે બાજુરાવને ખુલા મેદાનમાં પગાવગર છૂટકો રહ્યો નહિ; તેથી તેણે નવેમ્બરની શરૂઆતમાં પુના પાસે ખડકીની અંગ્રેજી બાવણી ઉપર હલ્લો કર્યો. તેમાં પેશ્વાનું લશ્કર દશગણું હતું. તોપણ તે હાર્યો ને નાઠો. કારેગામ આગળ બીજી જઢાઇ થઇ. તેમાં તેનું સૈન્ય ત્રીસગણું હતું, તોપણ એ

નાહો. તેનો સરદાર બાપુ ગોખલે બહુ બહાદુર હતો. મરેઠા યો-

દ્ધામાં હેઠ્ઠો વીર પુરુષ એ હતો. તે બાજુરાવના બાયલાપણાથી કંટાળી ગયો, તેથી આસ્ટી આગળ પેશ્વા નાહો; તોપણ પોતાનાં ૩૦૦ માણસો સાથે લઢીને મરણ પામ્યો. સન ૧૮૧૮. બાજુરાવ માળવામાં જતો હતો, ત્યાં સર જાન માલકમના સૈન્યથી ઘેરાઈ તેને શરણે આવ્યો. માલકમે તેની સાથે સંધિ કરી ૮ લાખનું વર્ષાસન બંધાવી આપી તેને બિથુરમાં રાખ્યો. સન ૧૮૧૮. હવે

બાપુ ગોખલે.

પેશ્વાનું રાજ્ય અંગ્રેજને મળ્યું. તેથી ગુજરાતનો પેશ્વાઈ લાગ પણ અંગ્રેજને કબજે થયો. અંગ્રેજે પેશ્વાના સરદારોના હક્ક કાયમ રાખ્યા, તથા સત્તાનાનો રાજા જે પેશ્વાની કેદમાં હતો તેને છોડાવી ૧૫ લાખની ઉપજનો મુલક આપી સત્તાનાની ગાદીએ બેસાડ્યો. ત્રિંબકજી ડેંગલેને પકડીને સુનારનદમાં કેદ કર્યો, તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. એલફિન્સ્ટને રૈયતનો સારો બંદોબસ્ત રાખીને તથા પેશ્વાએ આપેલી ધર્મદા, દેવસ્થાન વગેરે જગીરો કાયમ રાખીને લોકોને શાંત પાડ્યા.

ભોંસલે સાથે લઢાઈ. ૭. નાગપુરનો રાધોજી ભોંસલે સન ૧૮૧૬ માં મૂઆથી તેનો પુત્ર પરસાજી ગાદીએ બેઠો. તે હોલે-દિલ હોવાથી તેનો સગો આપાસાહેબ કારભાર કરતો હતો; તેણે પરસાજીનો ઘાત કરાવી સન ૧૮૧૭ માં ગાદી લીધી, ને તે બાજુરાવ સાથે બળવો કરવામાં સામેલ થયો. બાજુરાવે બંડ કર્યું તેજ મહિનામાં એણે પણ બંડ કરીને નાગપુરની અંગ્રેજી છાવણી ઉપર હેઠ્ઠો કર્યો પણ તે હાર્યો ને શરણે આવ્યો. અંગ્રેજે રાધોજીની દીકરીના દીકરા બાજુરાવને બીજો રાધોજી નામ આપી ગાદીએ બેસાડ્યો. આપાસાહેબને કેદ કરી અલ્હાબાદ લેઈ જતાં

રસ્તામાંથી તે નાસી ગયો, ને પંખજમાં થઈ જોધપુર આવી ત્યાંજ તેણે પોતાનું આયુષ્ય પૂરું કર્યું.

હોલ્કર સાથે લઢાઈ. ૮. યશવંતરાવ હોલ્કર ગાંડો થઈ મરણ પામ્યાથી તેનો બાળકુંવર મલાવરાવ ગાદીએ બેઠો, ને યશવંતરાવની રાણી તુળશીબાઈ કારબાર કરવા લાગી. હોલ્કરનું ૨૦ હજાર ક્વાયતી લશ્કર હતું. તે સિવાય તેમાં ધણુ પિંઢારા પણ સામેલ થએલા હતા. અમીરખાન પિંઢારો એ રાજ્યમાં કરતો કારવતો હતો. બાજીરાવ પેશ્વાએ હોલ્કરને પોતાના બંડમાં સામેલ થવાને લખ્યું. તુળશીબાઈ અંગ્રેજ પક્ષની હતી. પણ ધણુ સરદારો બાજીરાવના પક્ષમાં હોવાથી તેમણે તેને મારી નાંખી. હોલ્કરના સૈન્યનો પડાવ કિત્રા નદીને કાંઠે માહીદપુરમાં હતો. ત્યાં ચીતુ પિંઢારો પણ આવી મળ્યો. બાજીરાવના બંડની શરૂઆત પછી એક મહિને અંગ્રેજ સૈન્યની ને હોલ્કરના સૈન્યની માહીદપુર આગળ લઢાઈ થઈ; તેમાં હોલ્કરની બહેન બીમાબાઈએ બહાદુરી બતાવી; પણ અંતે હોલ્કરની હાર થવાથી અંગ્રેજે તહ કર્યો. અમીરખાનને ટોંકની તથા તેના લત્રિગ્ન ગઝુરખાનને બવરાની જાગીર આપી. બાળહોલ્કરને ગાદી આપી સંધિ કરી. તેમાં એવું કરાવ્યું કે હોલ્કરે પિંઢારાને આશ્રય આપવો નહિ, રજપૂતસ્થાન ઉપરના સમ્રાજા દાવા છોડવા, તથા સાતપૂડાની દક્ષિણનો મુલક અંગ્રેજને આપવો. ૧૮૧૮.

રજપૂત રાજ્યો સાથે તહ. ૯. રજપૂતસ્થાનમાં મરેઠા લૂંટકાટ કરતા હતા, તથા રાજ્યો માહિમાહિ લઈ પાયમાલ થતા હતા, તેથી અંગ્રેજે ઉદેપુર, જોધપુર, જેપુર, છુટી, કાટા વગેરે રાજ્યસ્થાનનાં સર્વે રાજ્યો સાથે સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લેઈ રક્ષણ કર્યું સન ૧૮૧૬-૧૮૧૮. કાઠિયાવાડના રાજા રવાડા સાથે પણ એજ સમયમાં સંધિ થઈ.

કચ્છ સાથે સંધિ. ૧૦. કચ્છના રાવ બહારમલજીએ લઘુબાને મારી નંખાવ્યાથી તેની સ્ત્રી અંગ્રેજ સરકારને આશ્રયે આવી; તેથી સન ૧૮૧૯ માં અંગ્રેજ સૈન્ય કચ્છમાં પેહું. તેમણે બહારમલજીને પદબ્રષ્ટ કરી તેના નામથી દિવાનને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું,

ને કચ્છ સાથે સલાહ કરી.

અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો. ૧૧. આજ સુધી મુંમઇ ને તેની પાસેના થોડાક મુલક સિવાય પશ્ચિમ હિંદમાં અંગ્રેજોને તાબે ધણો મુલક નહોતો. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે પેશ્વાનું રાજ્ય જીતીને તથા હોલ્કર ને બોસલે પાસેથી કેટલોક મુલક લેઇ પશ્ચિમ હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યમાં વધારો કર્યો તેમાં ગુજરાત, ખાનદેશ, મહારાષ્ટ્ર ને કોકણ એ મુખ્ય છે. આ નવા જીતેલા મુલકનો હેસ્ટિંગ્સે ડહાપણથી ને ઉદારતાથી લોકોનાં મન સંતોષી મંદોબસ્ત કર્યો. નિશાળો સ્થાપી, પ્રજાને કેળવણી આપવાનો પ્રથમ મંગાળામાં પાયો નાંખ્યો. આ દેશમાં પહેલવહેલું વર્તમાનપત્ર પણ એનાજ વખતમાં કલકત્તામાં શરૂ થયું. લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સ સન ૧૮૨૩ માં વિદાયત ગયો.

લોર્ડ આમહર્સ્ટ. ૧૨. હેસ્ટિંગ્સ પછી લોર્ડ આમહર્સ્ટ ગવર્નર જનરલ થઇને આવ્યો. સન ૧૮૨૩. તેના વખતમાં મુખ્ય એ બનાવ બન્યા. બ્રહ્મી લોક સાથે લઢાઇ, ને ભરતપુરની જીત.

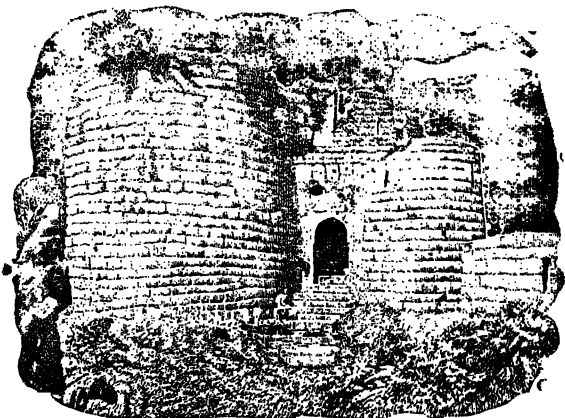
બ્રહ્મી લોક સાથે લઢાઇ. ૧૩. બ્રહ્મી લોકે આસામ પ્રાંત જીત્યાથી તેમનું રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યની નજીક આવ્યું. બ્રહ્મી લોકના જૂલમથી નાસીને ત્યાંની પ્રજા અંગ્રેજી રાજ્યમાં આવી. તેને એ લોક પાછા માગવા લાગ્યા; પણ અંગ્રેજોએ પાછી આપી નહિ. વળી મંગાળાની પૂર્વેના ગ્રામીન આરાકાનના રાજ્યનો કેટલોક ભાગ બ્રહ્મી રાજા દાવો કરીને માગવા લાગ્યો, તે પણ ન આપ્યાથી અંગ્રેજ અને બ્રહ્મી વચ્ચે વૈર વધ્યું. બ્રહ્મી લોકે લઢાઇની પહેલ કરી આરાકાન પાસેના શાહાપુરી બેટ નજીકના અંગ્રેજી વહાણપર હુલો કરી કેટલાંક માણસ માર્યા; તથા કેદ કર્યા અંગ્રેજી લશ્કરે એ બેટ ફરીને જીતી લીધો. વળી બ્રહ્મી લોકે કાચરના રાજ્ય ઉપર હુલો કર્યો, તેમને સજા કરવાને આમહર્સ્ટ સાહેબે અંગ્રેજી લશ્કર જમાવી કેમ્બેલના ઉપરીપણા નીચે બ્રહ્મદેશ ઉપર મોકલ્યું. સન ૧૮૨૩. તે લશ્કરે રંગુન જીત્યું તથા કાચર ઉપર ગયેલા લશ્કરે બ્રહ્મીલશ્કર પાછું કહાડ્યું. એવામાં ચોમાસુ બેઠું ને અંગ્રેજી સૈન્યમાં મંદવાડ ચાલી ધણાં માણસ મરણ પામ્યાં; તેથી હિંદી સૈન્ય બેદિલ થયું. બ્રહ્મી લોકને જાદુ આવડે છે તેથી તેમના દુ-

(૨૬૯)

સ્મનો માયાં જમ છે, એવો તેમનામાં વહેમ પેઠા; આ કારણથી બરાબપુરની જાં મી દેશી પલટણે અલ્લદેશ ઉપર જવાની ના પાડી બંડ કર્યું. અંગ્રેજો તે લશ્કર ઉપર તોપો ચલાવી કેટલાકને માર્યા, કેટલાકને ફાંસી દીધી ને કેટલાકને અરતરફ કર્યા. સન ૧૮૨૪ માં અંગ્રેજ લશ્કરે આરાકાન, માર્ટાબાન, વગેરે જીત્યાં. ૧૮૨૫ માં આસામ ને તીનાસરીમ જીત્યાં તથા અલી સરદાર મહાબંધુલા માર્યો ગયો. સન ૧૮૨૬ માં આવની નજીક પાગામ આગળ અંગ્રેજ સૈન્યે અલી રાજાને હરાવી સલાહ કરી; તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે લઢાઈના ખર્ચ બદલ અલી રાજાએ એક કરોડ રૂપિયા તથા આસામ, આરાકાન ને તીનાસરીના પ્રાંતો અંગ્રેજને આપવા તથા આરાકાનનો ડુંગર બંને રાજ્યની હદ સમજાવી.

બરતપુરની જીત. ૧૪. અલી લઢાઈ નાલતી હતી તેવામાં સન ૧૮૨૫ માં બરતપુરનો રાજા બળદેવસિંહ મરણ પામ્યો, તેથી ત્યાંના રૈસાંટ આકટરલોનીએ તેના બાળકુંવરનો હક્ક ગણી તેને ગાદી આપવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ તેના પિત્રાઈ દુર્જનસાહે એ

બરતપુરનો કિલ્લો.

ખાળકને ઉઠાડી ગાદી લીધી, ને અંગ્રેજ સાથે લઢવાની તૈયારી કરી. આક્ટરોની પણ ખાળરાજની સહાયે આવવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો; પણ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડવાની મના કરી, તેથી તેને માફ લાગવાથી તેણે રાજનામું આપ્યું. તેની જગાએ મેટકાફ રેસિડેન્ટ નીમાયો. આગળ જતાં ગવર્નર જનરલે પોતાની બૂલ જણાવવાથી તેણે મેટકાફને લખ્યું કે બળદેવમિંગના ખાળકુંવરની વહારે જવું; ને એ કામ પાર પાડવાને લૉર્ડ કામ્પરમિયરને ૨૦ હજાર સૈન્ય સાથે ભરતપુર મોકલ્યો. સન ૧૮૨૫. તેણે એ સાલમાં ભરતપુરનો અજીતગઢ જીત્યો ને ખાળરાજને ગાદી આપી. રાજ્યની વ્યવસ્થા કરવાની ગોઠવણ કરી, તથા દુર્જનસાહને અદલાખાદમાં ફેદ કર્યો. સન ૧૮૨૬. વર્ષમાં થોડા દિવસ સીમલામાં રહવાનો રિવાજ લૉર્ડ આમહર્સ્ટના વખતથી પડ્યો. તે સન ૧૮૨૮ માં વિલાયત ગયો. તેની જગાએ લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. ઇ. સ. ૧૮૨૮.

લૉર્ડ વિલિયમ બેન્ટિંક. ૧૫. વેતોરના બળવા વખતે એ મદ્રાસમાં ગવરનર હતો. એના સમયમાં કુર્ગ ખાલસા થયું, મહિસરના રાજ્ય ઉપર જમ્મી બેડી, ખર્ચ ઘટાડી ઉપજ વધારવાની યુક્તિ યોજાઈ, કાચરનું રાજ્ય ખાલસા થયું, કેટલાક નાના બળવા બેસી ગયા, દેશી લોકોને મોટા હોદ્દા મળે તેમ થયું. સતિ, મનુષ્યવધ, ઇલાઈ, દીકરીઓની હત્યા વગેરે બંધ થયું, તથા દેશીઓને અંગ્રેજ ફળવણી મળે તેવા ઉપાય લેવાયા.

વિલિયમ બેન્ટિંક.

લાડ' વિલિયમ બેન્ટિન્કની રાજનીતિ. ૧૬. એના સાત વર્ષના અમલમાં નાના ઝગડા થયા, તે સિવાય રાજ્યમાં શાંતિ ચાલી. એણે નવાં રાજ્ય જીતીને રાજ્ય વધારવાની લાલચ રાખી નહિ; પરંતુ જીતાયલા રાજ્યમાં શાંત રાખી રાજ્ય આગાદ કરી રૈયતને સુખી રાખવાને મહેનત કરી, તોપણ પોતાના રાજ્યમાં હાનિ થાય, ને તાબાના રાજાઓની પ્રજા પીડાય તો તેનો બંદોબસ્ત રાખવાને તે બેહરકાર રહ્યો નહિ.

કાયર ને કુર્ગ ખાલસા થયા. ૧૭. બંગાળાની પૂર્વે આવેલા કાયરનો રાજા અપુત્ર મરી જવાથી ત્યાંની પ્રજાની માગણીથી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સન ૧૮૩૫. કુર્ગનો રાજા પોતાના સર્ગાવહાલને મારી નાખી તથા પ્રજાને અત્યંત દુઃખી કરી ઉન્નતપણે વર્તવા લાગ્યો; તેથી બેન્ટિન્કે તેના ઉપર સૈન્ય મોકલી તેને હરાવ્યો ને કુર્ગની પ્રજાની રાજપ્રુશીથી એ રાજ્ય પણ ખાલસા કર્યું. ૧૮૩૪.

મહીસૂર ઉપર જમ્મી બેઠી. ૧૮ મહીસૂરનું રાજ્ય લાર્ડ લસ્લીએ હૈદર ને ટીપુના પ્રધાન પુર્ણિયાના વહીવટમાં ને અંગ્રેજ અધિકારીઓની દેખરેખ નીચે મૂક્યું હતું, પણ ઉમ્મર લાયક થયા પછી રાજાએ રાજ્ય પોતાને સ્વાધીન લીધું ને પુર્ણિયાને કહાડી મૂક્યો; તેથી રાજ્યમાં અંધેર ચાલીને મહીસૂરમાં બળવો ઉઠ્યો. લાર્ડ બેન્ટિન્કે લશ્કર મોકલી બળવો સમાવ્યો ને મહીસૂરના રાજ્ય ઉપર જમ્મી બેસાડી. ઇ. સ. ૧૮૩૨.

નાના નાના બળવા. ૧૯. બંગાળાના નૈઋત્ય કોણના ડુંગરમાં કોલ વગેરે અનાર્થ લોકો રહે છે, તેઓ અરાગર બેટી કરતા નહોતા, તેથી ત્યાંના જમીનદારોએ પોતાની ઉપજ વધારવાને જ હારના મહેનતુ લોકોને વસાવી તેમની જમીન લેછ લીધી; તેથી એ લોકોએ સન ૧૮૩૨ માં બંડ કર્યું. પણ લાર્ડ બેન્ટિન્કે એ બંડ સમાવી તેમની અરજ સાંભળી બંદોબસ્ત કર્યો. ૨. સૈયદ અહમદ નામે પંજાબી મુસલમાને બંગાળામાં ૧૮૨૨ માં એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો હતો. એ ધર્મના લોકો તોફાન કરવા લાગ્યાથી હિંદુ જમીનદારોએ તેમનો દંડ કર્યો; તેથી ટીપ્પુની સરદારી નીચે તે

મણે બંડ કર્યું. બેન્ટિકે તે બંડ સમાવ્યું. ઠ. જોધપુરનો રાજા માનસિંગ મઠિા થવાથી પટાવતોએ એને ગાદીએથી ઉઠાડ્યો; તે ફરીને માદી ઉપર આવ્યો ત્યારે પટાવતો ઉપર વેર લેવા લાગ્યો, તેથી પટાવતો પોતાનું લશ્કર જમાવી જોધપુર ઉપર ચઢ્યા, ત્યારે માનસિંહે અંગ્રેજની સહાય માગી; તેથી તેઓ પાછા ગયા. વળી રાજાએ ગાંડાબના કામ કરવા માંડ્યા ને ગવર્નર જનરલને અપમાન આપ્યું, ત્યારે અંગ્રેજ સૈન્ય મોકલવાનો હુકમ થવાથી રાજા તાબે થયો. સન ૧૮૩૪. જેપુરનો રાજા બાળક હોવાથી તેની મા કારભાર કરતી હતી. તેણે વાણીઓ દીવાન રાખ્યો, તેથી પટાવતોએ ગુસ્સે થઈ એક રજપૂતને દીવાન નીમ્યો. રાણી તેના કામમાં આડે આવી કારભાર ચાલવા દેલી નહિ. તે વખતે અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ આક્ટરલોની હતો, તેણે વચ્ચે પડી વાણીઆને બોલાવ્યો. આગળ જતાં પટાવતો ટંટો કરવા લાગ્યા, એ ટંટો રેસીડેન્ટ મેટકાફે વચ્ચે પડી પતાવ્યો; તોપણ ખરેખરે સમાધાન તો આગળ જતાં રાજારાણી મરણ પામ્યાં ત્યારે થયું. પ. બોપાળની સિકંદર બેગમને તેના જમાઇ સાથે અણબનાવ થયો, તેથી જમાઇએ બંડ કર્યું, પણ તે દારીને નાહો. પરંતુ ગવર્નર જનરલે વચ્ચે પડી સમાધાન કરાવ્યું. તેની દીકરીને ગાદીએ બેસાડી બેગમને જાગીર આપી. એ નવી બેગમે હોંશિયારીથી રાજ્ય ચલાવ્યું.

અર્ચમાં ઘટાડો. ૨૦. પાછલા ગવર્નર જનરલોના વખતમાં મોટી મોટી લઢાઇઓ ચાલી. રાજ્યમાં ઉપજ કરતાં અર્ચ વધી ગયું હતું, તેથી લાર્ડ બેન્ટિકે અર્ચ કમી કરવાની યોજના કરી. સરદારી મોટા હોદ્દાના પગારદારોનો પગાર ઘટાડ્યો, કેટલાક મોટા ખાતાં બંધ કર્યા, કેટલાક અમલદારોને બે કામ સોંપી અર્ચ ઘટાડ્યું, લશ્કરી અમલદારોને જાવણીમાં પણ પૂરું બથ્થું મળતું તે અર્ધું મળે એવો ઠરાવ કર્યો. એ રીતે વરસે દોઢ કરોડ રૂપિયાનું અર્ચ તેણે ઘટાડ્યું, તેમજ માળવાના અરીણુ ઉપર જઠાત નાખીને ઉપજ વધારવાનું એક નવું દાર ઉઘાડ્યું.

સુધારા. ૨૧ ૧. વળી એણે ધનસાફ જલદી મળે એવો ન્યાય

ખાતામાં સુધારો કર્યો. જહજીથી ઉતરતા દરજ્જાની સદર અમીન, મુનસફ વગેરેની કોર્ટો કાઢી, તે જગા દેશીઓને આપવાનું ઠરાવ્યું. ૨. તેમજ કોર્ટોમાં ફારસી ભાષામાં કામ ચાલતું તે અટકાવી, સ્થાનિક દેશી બોલીમાં કામ ચલાવવાનો હુકમ કર્યો. ૩. દેશીઓને ફળવણી આપવા માટે સંસ્કૃત કોલેજો કહાડી હતી તે સાથે લાર્ડ બેન્ટિન્ક દેશીઓને અંગ્રેજી ભાષાની ફળવણી આપી, તેની મારફત યુરોપી વિદ્યાનું જ્ઞાન આપવાનો ઠરાવ કર્યો, તેથી અંગ્રેજી સ્કુલો તથા વૈદ્યક શિખવવાની પાઠશાળાઓ સ્થપાઈ, એણે સતિ થવાનો ધારો બંધ કર્યો. ઓઢિયાના કંધ લોકમાં નરભેદ કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો. વળી રજપૂતો ને તેમાં વિશેષે કરીને જડેજમાં દીકરીઓને દૂધપીતી કરવાનો રિવાજ હતો તે અટકાવ્યો.

૬૪. લોકોનો બંદોબસ્ત. ૨૨. મધ્યહ્નિમાં ૬૪ લોક રહેતા હતા; તે જત્રાણુઓને અને મુસાફરોને ૬૪ી મારી નાખતા ને તેમનું સર્વસ્વ લેઈ લેતા. તેઓ વેષ બદલી મુસાફરો સાથે મળી જતા ને લાગ સાધી તેમને મારી નાખતા. આ નિર્દય વાત કમાન સ્ત્રીમાનની મારફતે લાર્ડ બેન્ટિન્કના જાણવામાં આવ્યાથી તેણે તેજ કમાનને ૬૪ લોકની તપાસ કરવાનું કામ સોંપ્યું. તેણે સન ૧૮૩૦ થી તેમની શોધ કરવા માંડી ને ત્રણ ચાર વર્ષમાં તેમનો બંદોબસ્ત કર્યો. પછી એ ૬૪ લોકોને જખલપુરમાં તંબુ વણવાનું કામ શીખવી ઉઘમે લગાડ્યા.

વિલાયત જવાનો માર્ગ. ૨૩. લાર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કના વખત પહેલાં યુરોપમાં જવાનો માર્ગ કેપ આવ ગુડ હોપને ફરીને હતો. એ રસ્તે ઇંગ્લાંડ પહોંચતા ચાર પાંચ માસ થતા. લાર્ડ બેન્ટિન્કના વખતમાં આગળોટથી મિસરને માર્ગે યુરોપ જવાનો માર્ગ નીકળ્યાથી એક માસમાં ઇંગ્લાંડ જવાય એવું થયું.

વાયવ્ય પ્રાંત. ૨૪. એણે વાયવ્ય પ્રાંતમાં જમીનદારીની નવી ગોઠવણ કરી ત્રીસ વર્ષ માટે ગામવારીની રીત દાખલ કરી, તે હજુ ચાલે છે. વળી એ પ્રાંતનો વહિવટ કરવાને વાયવ્ય પ્રાંતનો એક નવો ખલાફો કરી સર ચાર્લ્સ મેટકાફને આગ્રાનો ગવર્નર ઠરાવ્યો. ૧૮૩૩.

સિંધ ને પંજાબ. ૨૫. સન ૧૮૦૯-૧૦ માં હિંદ ઉપર ફ્રેંચ હુમલાની દહેશત હતી. હાલમાં તે બધ મટીને રૂઝ લોકના હુમલાનો ડર પેઠો. રૂઝ લોકે મધ્ય એશિયામાં પોતાના રાજ્યનો વધારો કર્યો તથા તેઓ કાબુલમાં ખટપટ કરવા લાગ્યા, તેથી ગવર્નર જનરલે પંજાબમાં જઈ ત્યાંના શીખ રાજા રણજીતસિંહ સાથે મિત્રતા બાંધી. વળી મેજર પોર્ટીજરને સિંધના અમીરો સાથે સંધિ કરવાને મોકલ્યો. સિંધુ નદીને માર્ગે વેપારીની વહાણો જવા દેવાની એ સંધિ હતી. એ સલાહ કરવાની અમીરોની ઈચ્છા નહોતી. પરંતુ અંગ્રેજ એલચીના ઉપદેશથી તેમણે તે માન્ય કરી.

કંપનીનો નવો પટો. ૨૬. સન ૧૮૧૩ માં કંપનીને ત્રીસ વર્ષની અનંદ મળી હતી, તેની મુદત સન ૧૮૩૩ માં પૂરી થયાથી નવો પટો મળ્યો. એ અનંદ ૨૦ વર્ષની હતી. તેમાં કંપનીને વેપાર કરવાની બિલકુલ બંધી કરી, ચીનનો વેપાર પણ સર્વ પ્રજાને માટે ખુલ્લો મૂકી કંપનીને માત્ર હિંદુ રાજ્ય ચલાવવાની પરવાનગી મળી.

લાડ બેન્ડિંકની વિદાયગીરી. ૨૭. એ રીતે લાડ બેન્ડિંક દેશીઓનો વહાલો થઈ, રાજ્યમાં શાંતિ કરી, ઉપજમાં વધારો ને ખર્ચમાં ઘટાડો કરી સન ૧૮૩૫ માં વિલાયત ગયો.

પ્રકરણ ૮ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યનો વધારો.

સન ૧૮૩૫ થી સન ૧૮૪૪ સુધી.

૧. સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૨. લાડ આકલાંડ. ૩. સતારાના રાજાને પદબ્રષ્ટ કરવો. ૪. કાબુલનું રાજ્ય. ૫. કોહિનૂર. ૬. શાહસુજ ફરીને કાબુલ જીતે છે. ૭. રણજીતસિંહ પેશાવર જીતે છે. ૮. ધરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢે છે. ૯. કાબુલ ઉપર ચઢાઇનું કારણ. ૧૦. સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધિ. ૧૧. ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. ૧૨. શાહસુજ કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૩. ખીલાત જી-

તપુ. ૧૪. દોસ્ત મહમદ શરણે થાય છે. ૧૫. કાબુલમાં
બળવો. ૧૬. હારનો બદલો લેવાનો ઠરાવ. ૧૭. ચીન સાથે
લઢાઇ. ૧૮. લોર્ડ એલનખરો. ૧૯. કાબુલની હારનો બદલો
વાળવો. ૨૦. સિંધ પ્રાંત ખાલસા થયો. ૨૧. સિંધીઆના
રાજ્યનો અંદાજસ્ત. ૨૨. લોર્ડ એલનખરોની વિદાયગિરી.

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ. ૧. મોન્ટક વિલાયત ગયો ત્યારે
વાયબ્ય પ્રતિનો ગવર્નર સર
ચાર્લ્સ મેટકાફ સર્વ વાતે એ-
ન્ટિકના અભિપ્રાયને અનુસાર
હોવાથી ડિરેક્ટરોએ તેને ગવ-
ર્નર જનરલ બનાવ્યો. તેણે ૧૮૩૫ માં
છાપખાનાને છુટ
આપી પોતાના વિચાર દર્શાવ-
વાની સ્વતંત્રતા પાળી. એવામાં
ઇંગ્લાંડમાં પ્રધાનમંડળ બદલા-
યાથી નવા મંડળે છાપખાનાને
છુટ આપ્યાનું સર મેટકાફનું
કામ નાપસંદ કરી તેની જગ્યાએ

સર ચાર્લ્સ મેટકાફ.

લોર્ડ આકલાંડને ગવર્નર જનરલ નીમીને મોકલ્યો. ૪. સ. ૧૮૩૬.
લોર્ડ આકલાંડ. ૨. લોર્ડ આકલાંડના વખતમાં ત્રણ બનાવ
બન્યા. ૧. સતારાના રાજને પદબ્રષ્ટ કરવો. ૨. અફઘાનિસ્તાન
સાથે યુદ્ધ. ૩. ચીન સાથે લઢાઇ.

સતારાના રાજને પદબ્રષ્ટ કરવો. ૩. સતારાનો રાજ
પ્રતાપસિંગ અંગ્રેજ સરકાર સામે મંડ કરવાની તૈયારી કરતો
જણાવાથી ગવર્નર જનરલે તેને પદબ્રષ્ટ કરી તેની ગાદી તેના બાઇ
આપાસાહેબને આપી તેને કાશીમાં કેદ કર્યો. ૪. સ. ૧૮૩૬.

કાબુલનું રાજ્ય. ૪. અહમદશાહ અબદલીનું રાજ્ય ખુ-
બેરાવર થયું ને તેના તાબામાં અફઘાનિસ્તાન સિવાય કાશ્મીર,

બળ, સિંધ ને હિરાતના મુલક આવ્યા. અહમદશાહનો વંશજ
અમાનશાહ હિંદ ઉપર ચઢવાને આવ્યો હતો, એ વાત પાછળ
આવી મધ્ય છે. તેની પછી શાહસુજ નામે કાબુલમાં રાજ થયો,
તેની પાસેથી તેના ભાઈ મહમદે પોતાના વજીર ફતેહખાનની સ-
હાયથી કાબુલનું રાજ્ય જીતી લીધું, તેથી શાહસુજ હિંદમાં નાસી
આવી અંગ્રેજને આશ્રયે લુધીઆણામાં રહેવા લાગ્યો. આગળ
કાબુલમાં ફતેહખાનને મહમદે મરાવી નાખ્યાથી તેના વીર ભાઈ-
ઓએ મહમદનું રાજ્ય જીતીને તેને કાઢી મુક્યો, તે હિરાત જઈ
રાજ્ય કરવા લાગ્યો. ફતેહખાંએ અને તેના ભાઈઓએ કાબુલનું
રાજ્ય વહેંચી લીધું; તેમાં કાબુલ ને ગીજની દોસ્તમહમદને ભાગ આવ્યા.

કોહિનૂર. ૫. આ પ્રખ્યાત હીરો દિલ્હીનું રાજ્ય પઠાણોએ
જીત્યું ત્યારે તેમના હાથમાં આવ્યો. તે પછી મોગલોના તાખામાં
આવ્યો. ન્યારે મોગલ ખજાનો લૂંટીને નાદીરશાહ ધરાવ ગયો,
ત્યારે એ હીરો ત્યાં ગયો. નાદીરના મરણ પછી તે હીરો અહ-
મદશાહ અબદલી પોતાની સાથે કાબુલ લાવ્યો, તેના વંશજ શા-
હસુજએ હિંદમાં આવ્યો. શાહસુજ પાસેથી પંજાબનઃ શીખ રાજ
રણજીતસિંગે લીધો, પણ પંજાબ અંગ્રેજોએ જીત્યું ત્યારે તે અંગ્રેજોના
હાથમાં આવ્યાથી હાલ તે ઇંગ્લાંડના રાજના તાજમાં બિરાજે છે.

શાહસુજ ફરીને કાબુલ જતે છે. ૬. શાહસુજએ સને
૧૮૩૩ માં રણજીતસિંગ સાથે સલાહ કરી; તેની મદદથી તે કાબુલ
જીતવા ચાલ્યો. સિંધ કાબુલનું ખંડીજી હતું. તેથી ત્યાંના અમીરો
પાસેથી પાછલી ચઢેલી ખંડણીની તેણે માગણી કરી અમીરોએ ત્રણ
લાખ રૂપિયા આપી તેનું મન મનાવ્યું. શાહસુજ ત્યાંથી કંદહાર
ઉપર ચઢ્યો ને તે જીત્યું. ઇ. સ. ૧૮૩૪. પણ એજ સાલમાં દોસ્ત-
મહમદે તેને હરાવીને કાઢી મુક્યો, તેથી તે ખીલાતના ખાન મ-
હેરાબખાનનો આશ્રય મેળવી લુધીઆણે પાછો આવ્યો. સન ૧૮૩૫.

રણજીતસિંગ પેશાવર જતે છે. ૭. દોસ્તમહમદ કંદહાર
પર ચઢ્યો, તે તકનો લાભ લઈ રણજીતસિંગે પેશાવર જીતી લીધું.
દોસ્તમહમદ ૬૦ હજાર લશ્કર જમાવી પેશાવર પાછું લેવાને

આવ્યો, પણ તે હારીને પાછો ગયો. સન ૧૮૩૫. ફરીને સન ૧૮૩૭ માં પોતાના દીકરા અકબરખાનને સૈન્ય આપી પેશાવર જીતવાને મોકલ્યો. તેણે શીખ સરદારને હરાવી માર્યો, પણ રણ-જીતસિંગે તરતજ નવું લશ્કર મોકલી અફઘાનોને મારી કાઢ્યા.

ઈરાની લશ્કર હિરાત ઉપર ચઢેછ. ૮. સન ૧૮૩૭ માં રશિયન લોકોની શિખવણીથી ઇરાનના શાહે હિંદની કુચી હિરાત લેવા માટે લશ્કર મોકલ્યું. તેમણે પાંચ માસ સુધી હિરાતને ઘેરા લીધો. એવામાં મેજર પોર્ટિન્જર મધ્ય એશિયામાં શોધ કરવા ગયો હતો, તે હિરાત આવી પહોંચ્યો. હિરાત ઇરાનીઓના હાથમાં જશે તો રશિયાને હિંદ જીતવું સહેલું પડશે એવું તે માનતો; તેથી સ્વમતથી સ્વરાજ્યના રક્ષણાર્થે તે સ્વદેશાભિમાનથી હિરાતના શાહમદમદ પાસે જઈને નોકર રહ્યો. તેની હોશિયારી, બહાદુરી, દબતા, હીમત ને આગ્રહથીજ હિરાત અચ્યું ને ઇરાનીઓ થાકીને પાછા ગયા. ૬ સ. ૧૮૩૮.

કાબુલ ઉપર ચઢાઇનું કારણ. ૯. સન ૧૮૩૭ માં રશિયાએ એક એલચીને કાબુલના અમીર પાસે મોકલ્યો. દોસ્તમદમદ રશિયાના પક્ષમાં જશે તો રશિયા હિંદ ઉપર ફાવી જશે, એવા ડરથી અમીરને પોતાના પક્ષમાં લેવાને તેની સાથે સંધિ કરવાને બર્નર્ડ નામે અંગ્રેજી વકીલને કાબુલ મોકલ્યો. દોસ્તમદમદને તેને કહ્યું કે જો તમે પેશાવર પાછું અપાવો તો રશિયાની કે કાઠની દરકાર નહિ કરતા હું તમારો સાચો મિત્ર થવા રાજી છું પણ ગવર્નર જનરલથી તેમ બને તેમ નહોતું; તેથી બર્નર્ડ પાછો આવ્યો, ને દોસ્તે રશિયા સાથે દોસ્તી કરી. લાર્ડ આકલાઉ મેકનાટનને પંજાબ મોકલી રણજીતસિંગ સાથે મળીને શાહસુજનને કાબુલની ગાદીએ બેસાડવાને ત્રિપુટી સંધિ કરી. સન ૧૮૩૮. એ રીતે શાહસુજનની મદદે જવાને એક લશ્કર બંગાળેથી ને એક મુંબઈથી રવાના કરવાનો હુકમ થયો.

સિંધના અમીરો સાથે નવી સંધ. ૧૦. શાહસુજનએ સને ૧૮૩૩ માં સિંધના અમીરો પાસેથી ત્રણ લાખ રૂપિયા લેઈ પા-

છલી ખંડણીનું રાજનામું આપ્યું હતું; તોપણ તેણે પાછલી ૨૫ લાખ રૂપિયાની ખંડણી આપવાની ફરીને માગણી કરી તથા અમીરો સાથે નવી સંધિ કરી; તેમાં એવું ઠરાવ્યું કે અમીરોએ અંગ્રેજોનું ઉપરીપણું કબુલ કરવું, ને ૪ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી તેના ખર્ચ બદલ ત્રણ લાખ રૂપિયા દર સાલ આપવા. આ નવી સંધિ કરવાને અમીરો રાજ નહોતા, પણ મુંબઈનું લશ્કર લઈ મી. કીન કરાચી આવ્યો, ને તે જીતીને હૈદરાબાદ ઉપર ચઢ્યો; ત્યારે અમીરોએ સંધિ ઉપર સહી કરી.

ખીલાતના ખાન સાથે સલાહ. ૧૧. મુંબઈ ને ગંગાજાનું લશ્કર શીકારપુર આગળ એકઠું થઈ ખોલાનઘાટમાં પેહું. ત્યાં ઘાસ પાણી વગર ઉંટ અને ભારખરદારી જનવરો મરવા માંડ્યાં, ખોરાક પાછળ રહ્યો હતો તે બલૂચી લૂંટારા લૂંટવા લાગ્યા, તેથી લશ્કરને હેરાનગતી ભોગવવી પડી. એ સર્વનો મંદોગસ્ત કરવાને ખીલાતના ખાન મહેરાજખાન સામે સંધિ કરવા સારૂ બન્સને મોકલ્યો. એ સંધિમાં એવું ઠર્યું કે મહેરાજખાને લશ્કરને ખોરાક પૂરો પાડવો, તથા હવે પછી આવતી ખોરાકી સલામત પહોંચાડવી.

શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેસે છે. ૧૨. અંગ્રેજી સૈન્યે ૧૮૩૬ માં કંદહાર જીતી ગીજની લીધું, ને ત્યાંથી તે કાબુલ ઉપર ચઢ્યું. ખેજરને માર્ગે શાહસુજાનો દીકરો તૈમુર તથા શીખ લશ્કર પણ આવી પહોંચ્યું. દોસ્તમહદ નાશી ગયો ને સન ૧૮૩૬ માં શાહસુજા કાબુલની ગાદીએ બેઠો, કાબુલ કંદહાર, ગીજની ને જલાલાબાદ વગેરે સ્થળે શાહના રક્ષણાર્થે ૧૦ હજાર અંગ્રેજી લશ્કર રાખી બાકીનું લશ્કર હિંદમાં આવ્યું.

ખીલાત જીત્યું. ૧૩. મુંબઈનું લશ્કર પાછું લઈ જનાર જનરલ વિસ્ટશાયરને હુકમ કર્યો હતો કે ખીલાતના મહેરાજખાને ખોરાકી બરાબર પહોંચાડી નહિ તથા બલુચી લૂંટારાને અટકાવ્યા નહિ, માટે પાછા વળતાં તેને સજા કરવી. તેથી તેના ઉપર અંગ્રેજી સૈન્ય ચઢ્યું, ને સન ૧૮૩૬ માં મહેરાજખાનને મારી ખીલાત લીધું, ખીલાતની ગાદી મહેરાજના એક સગાને આપી તેના રાજ્યમાંથી ત્રણ ફળદ્રુપ પ્રાંતો શાહસુજાના રાજ્યમાં જોડી દીધા.

(૨૩૯)

દોસ્તમહમદ શરણે થાયછે. ૧૪. અંગ્રેજ લશ્કરે કાબુલ જી-
ત્યું ત્યારે દોસ્ત ઉત્તરમાં
નાશી ગયો ને લશ્કર જ-
માવ્યું. સર રાખટ સેલ
તેની પાછળ પડ્યો. તેમ-
ની પરવાન આગળ સન
૧૮૪૦ માં લઢાક થઈ,
તેમાં દોસ્તમહમદ જીત્યો.
તોપણ તેને કાબુલ જી-
તવાની આશા નહિ પડ-
વાથી તે અંગ્રેજને શરણે
આવ્યો. દોસ્તને બે લાખ
રૂપિયાનું વર્ષાસન આપી
તેના કુટુંબ સાથે કલકત્તે
મોકલ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૦.

દોસ્તમહમદ.

કાબુલમાં બળવો. ૧૫.
અફઘાન લોકોને પોતાનો દેશ
ફિરંગીઓની સત્તામાં રહે તે
પસંદ પડતું નહોતું, તેથી સન
૧૮૪૧ માં તેમણે બંદ કરવા
માંડ્યા. પ્રથમ ગીલગઢ લોકો
બળવો કરી સર રાખટ સેલને
જલાલાબાદ જતા હેરાન કર્યો
પછી કાબુલમાં બળવો થયો,
તેનો આગેવાન દોસ્તમહમ-
દનો દીકરો અકબરખાન હ-
તો; તેણે દગાથી મેકનાટન
તથા બર્ન્સ વગેરેને માર્યા.
અંગ્રેજ સૈન્ય ગબરાયું. સેના-

અકબરખાન.

પતિ એલફ્રિન્સ્ટન ધરડો ને ખારિક સમય માટે અયોગ્ય હતો. તેણે અંગ્રેજના નામને શરમ પમાડનારી સરતકકરી હિંદમાં પાછા જવાનું કબુલ કર્યું. એલફ્રિન્સ્ટન, લેડી મેકનાટન, લેડી સેલ, વગેરેને ખાહુ-ધરી આપી સૈન્ય આગળ ચાલ્યું. પંદર હજારમાંથી માત્ર ડાક્ટર બ્રાઇડન એકલો જ જલાલાબાદ જઇ પહોંચ્યો. બાકીનું સૈન્ય બરફ, જૂખ, થાક ને દુશ્મનના મારથી મરણ પામ્યું. જલાલાબાદમાં સર રામર્ટ સેલ, ને કંદહારમાં જનરલ નાટ બહાદુરીથી પોતાનો ખચાવ કરી રહ્યા, મંડખોરોએ શાહશુજને મારી નાખ્યો. સન ૧૮૪૧.

હાલનો બદલો લેવાનો ઠરાવ ૧૬. કાબુલની હારનો બદલો વાળવાનો ઠરાવ ગવર્નર જનરલ કરીને ખેંચરને માર્ગે જનરલ પોલોકને અને બેલનને માર્ગે જનરલ ઈન્લાંડને જવાનો હુકમ કર્યો. જાનેવારી ૧૮૪૨. પણ આકલાંડ સાહેબના એ કામથી ઈન્લાંડના અધિકારીઓ નાખુશ થયાથી તેમણે એલનબરો સાહેબને તેમની જગ્યાએ ગવર્નર જનરલ ઠરાવી મોકલ્યો; તેથી સન ૧૮૪૨ ના ફેબ્રુઆરીમાં તે હિંદમાં આવ્યો.

ચીન સાથે લઠાઇ. ૧૭. લાર્ડ આકલાંડના સમયમાં ચીન સાથે લઠાઇ થઇ. ચીનમાં હિંદનું અપ્રીણ જતું. તે ખાઇને ત્યાંના લોક પાયમાલ થતા, તે બંધ ચીનના પાદશાહે પોતાના દેશમાં અપ્રીણ લાવવાની મના કરી; તોપણ હિંદુ વેપારીઓ તે ચોરીથી લાવવા લાગ્યા. કંતાનના સુબાએ એ ચોરીના માલની તપાસ કરાવી તેનો નાશ કરાવ્યો; તેથી વેપારીઓને નુકસાન થયું. તેનો બદલો લેવાને તેમણે અંગ્રેજ સરકારની મદદ માગી, તેથી લાર્ડ આકલાંડે હિંદમાંથી જનરલ ગાફની સરદારી નીચે લશ્કર મોકલ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૦. તેણે ચીનના શાહને ઠરાવી સંધિ કરવાની જરૂર પાડી. તેમાં એવો ઠરાવ થયો કે ચીનના શાહે “હાંગકાંગ અંગ્રેજ-

* કાબુલ, કંદહાર, બીજીની ને જલાલાબાદ ખાલી કરી જતું, હોસ્ત-મહમદને છૂટા કરવો, શાહસુબ લાખ રૂપિયા વર્ષાસન લઈ કાબુલમાં રહે કિંવા હિંદમાં જાય, ને તેના બદલામાં અકબરખાને ખોરાજ ને ગ્રાહાં આપી અંગ્રેજ લશ્કરને હિંદમાં વખર હરકતે જવા દેવું.

નંતે આપવો ને ચીનનાં ચાર મંદિરોમાં વેપાર કરવાની રજા આપવી.” સન ૧૮૪૨.

લાઈ એલનખરો. ૧૮. એલનખરોના વખતમાં ત્રણ બનાવ બન્યા. ૧. કાશુલની હારનો બદલો વાળવો. ૨. સિંધ જીતવું. ૩. ગ્વાલિયરના રાજ્યનો મંદોખસ્ત.

કાશુલની હારનો બદલો વાળવો. ૧૯. ખાઇખરને માર્ગે પોલોકને, અને બોલાનને માર્ગે ઇંગ્લાંડને લશ્કર તથા ખોરાકી આપીને અફઘાનિસ્તાન ઉપર મોકલ્યા. પોલોકે જલાલાબાદ જઈ સર રાજા સેલના લશ્કર સાથે મળી કાશુલ ઉપર ચઢાઈ કરી. જનરલ ઇંગ્લાંડ કંદહાર પુરોગ્યો, એટલે નાટનું લશ્કર ગીજની પર ચઢ્યું; ને તે જીતી કાશુલ ભણી ચાલ્યું. જંતે તરફથી લશ્કર આવતું સાંભળી અકબરખાન નાશી ગયો, ને અંગ્રેજ કદીઓને તુર્કેસ્તાન ભણી મોકલી દીધા. જેના કબજામાં એ કદીઓ હતા તેણે લાંચ લઈ તેને અંગ્રેજ લશ્કરને સોંપ્યા. અંગ્રેજ લશ્કરે કાશુલના ખખરનો નાશ કર્યો, શહેર લૂંટ્યું ને તેને આગ લગાડી પોતાની હારનો બદલો લીધો. પછી તેઓ સર્વે હિંદમાં આવ્યા ને દોસ્તમહમદને છૂટા કરી કાશુલ મોકલ્યો.

સિંધ પ્રાંત ખાલિસા થયો. ૨૦. સિંધ ત્રણ ભાગમાં વહેંચાયલું હતું, ને તેમાં જુદા જુદા અખીરો રાજ્ય કરતા હતા. ઉપલા સિંધમાં ખૈરપુરનો અમીર સરસ્તમ મુખ્ય હતો. તે સિવાય મીરજાપુર, હૈદરાબાદ ને તેમના પેટામાં ઘણા અમીરો સ્વતંત્ર હતા, ને તે દરેક સાથે ૧૮૩૯ માં જુદી જુદી સંધિ થઈ હતી. સન ૧૮૪૨ માં સિંધના અંગ્રેજ અમલદારોએ એકની બૂલના જવાબદાર સંધળા અમીરોને ગજુવાનો ઠરાવ કર્યો. ત્યાંના અંગ્રેજ આધિકારી આઉટરામે તેમાંના એ કે ત્રણ અમીર ઉપર કાશુલની હાર પછી અંગ્રેજ સામી દુશ્મનાવટ ધરાવે છે એવું તહોમત મૂક્યું. ગવર્નર જનરલે સર ચાર્લ્સ નેપિયર નામે યોદ્ધાને તેની તપાસ કરવા મોકલ્યો. તે ઇંગ્લાંડથી નવો આવેલો હતો. તેને હુકમ કર્યો કે ઉપલા તહોમત બાબત તપાસ કરવી પણ

ખાતરી થયા સિવાય તેમની વિરૂદ્ધ કાંઈ પણ પગલું ભરવું નહિ. પરંતુ આ દેશના લોકોની ખટપટથી, રીતભાતથી ને ભાષાથી અજાણ્યા નેપિયરે ત્રણે અમીર ઉપર તહોમત સાબીત ગણી તેમની વિરૂદ્ધ પગલું ભર્યું, તથા તેમના મુલકનો ભાગ જપ્ત કરીને તેમને મળવાને બોલાવ્યા. તેઓ ડરીને નાસી ગયા, ને હૈદરાબાદમાં આ-ઉટરામ નવી સંધિ કરવામાં રોકાયો હતો તેની પાસે ગયા. તેમણે નેને કહ્યું કે અમારા ઉપરનું તહોમત ખોટું છે. આઉટરામે નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને કહ્યું, તેમાં તેમની ટંકસાળ મંધ પાડવાનું, લશ્કરના ખર્ચ ખદલ મુલક આપવાનું ને એકના બદલ સંધ્યાને જવાબદાર રહેવાનું હતું. આ શરતો અમીરોને પસંદ નહોતી. તેમણે કહ્યું કે અમારો અંગ્રેજ સામે થવાનો ઇરાદો નથી, અમે ગુન્હો કર્યો નથી ને કરવાની અમારી તાકાદ પણ નથી, છતાં વગર કારણે અમને આ નવી સંધિ ઉપર સહી કરવાને શા માટે ફરજ પાડો છો ? છેવટે આઉટરામના આગ્રહથી તેમણે સહી કરી. પછી તેમણે કહ્યું કે હૈદરાબાદમાં બલુચીઓ હથિયારમંધ એકઠા થયા છે, તે કાંઈના કબજામાં નથી, માટે તમે સલામત જગાએ બનઓ, નહિ તો તેમના કામના જવાબદાર અમે રહીશું નહિ, પરંતુ તેમની માગણી ઉપર તેણે લક્ષ આપ્યું નહિ. સંધિ ઉપર સહી થયા પછી ત્રીજે કે ચોથે દિવસે પેલા બલુચીઓએ આઉટરામ ઉપર હુમલો કર્યો. તેથી આઉટરામ નાસીને નેપિયરના લશ્કરમાં જઈ મળ્યો. સન ૧૮૪૩ માં મીઆની આગળ ને હૈદરાબાદ આગળ બલુચીઓ હાયા, તેથી એ પ્રાંત તેજ સાલમાં ખાલસા કરવામાં આવ્યો. ખૈરપુરનો અમીર અલીમુરાદ જે તેના ભાઈ ફરતમ અને બીજા અમીરોના નાશનું મૂળ હતો, તેનોજ મુલક માત્ર રહ્યો. ભાવલ-પુરનો નવાબ જે અગાઉથી અંગ્રેજ પક્ષમાં હતો, તેને અમીરોના મુલકમાંથી થોડો ભાગ આપીને નવાબ્યો.

સિંધીઓના રાજ્યનો ખંદાબરત. ૨૧. દોલતરાવ સિંધીઆ સન ૧૮૨૭ માં મરણ પામ્યાથી તેની સ્ત્રીએ જનકોણને દત્તક લીધો હતો, તે સન ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યો. જનકોણની સ્ત્રીએ

જીઆજીરાવને દત્તક લીધો. તે આઠ વર્ષનો હોવાથી જનકાજીનો મામે કારભાર કરવા લાગ્યો; પણ દાદા ખાસજીવાળાએ રાણીને કમળે લઇ મામાને કાઢી મૂકી કારભાર પોતાના હાથમાં લીધો. દાદા અંગ્રેજની વિરુદ્ધ પક્ષનો હતો; તેણે સિંધીઆના કવાયતી લશ્કરને કમળે લીધું. ગવર્નર જનરલે દાદાને કાઢી મૂકવાને લખ્યું. એ કાગળ દાદાએ રાણીને બતાવ્યોજ નહિ. રાણીએ દાદાને કાઢી મૂકવા કબુલ કર્યું, ત્યારે ગવર્નર જનરલે તેને પોતાને કમળે માગ્યો; તેના આપવાથી અંગ્રેજ લશ્કર લેઇ એલનખરો પંડે ગ્વાલિયર આવવાને નીકળ્યો; ત્યારે રાણીના ત્રણ ઉમરાવો ગવર્નર જનરલ પાસે આવીને કહેવા લાગ્યા કે રાણી ને રાજા આપની મુલાકાતે આવે છે, તે આવે ત્યાં સુધી અંગ્રેજ લશ્કર અમારા રાજ્યમાં આવતું અટકાવો; આપ કહ્યો તે પ્રમાણે કરવાને અમે તૈયાર છીએ. પણ એ વાત નહિ માનતાં ગવર્નર જનરલે લશ્કરની કુચ જારી રાખી. સિંધીઆનું લશ્કર શહેર બહાર અંગ્રેજને અટકાવવા ચાલ્યું. ને વગર સરદારે મહારાજપુર ને પનીઆર આગળ બહાદુરીથી લડ્યું. પણ તે હાર્યાથી ગવર્નર જનરલે ગ્વાલિયર આવી સિંધીઆ સાથે નવી સંધિ કરી. તેનું ૪૦ હજાર લશ્કર હતું તે ઘટાડી ૯ હજાર કર્યું. ગ્વાલિયરમાં અંગ્રેજ લશ્કર રાખી તેનું ખર્ચ સિંધીઆ આપે એનું ઠરાવ્યું. અને રાણીને ત્રણ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું. ૧૮૪૪.

લાડ એલનખરોની વિદાયગીરિ. ૨૨. સિંધ ને ગ્વાલિયરની લઠાઇઓ ઈંગ્લાંડમાં પસંદ પડી નહિ, ને તેથી લાડ એલનખરોને વિલાયત પાછો બોલાવી લીધો, ને તેની જગાએ લાડ હાર્ડિંગને ગવર્નર જનરલ ઠરાવીને મોકલ્યો. સન ૧૮૪૪. લાડ એલનખરોના વખતમાં સન ૧૮૪૩ માં ગવર્નર જનરલની કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના મી. બર્ડ નામે મેમ્બરે હિંદમાં ગુલામનો ધંધો કરવાની બંધીના કાયદાનો ખરડો કર્યો; તે ગવર્નર જનરલે મંજૂર કરી એ વેપાર અટકાવ્યો.

પ્રકરણ ૯ મું.

શીખરાજ્ય.

સન ૧૮૦૦ થી ૧૮૪૯ સુધી.

૧. રણજીતસિંગ. ૨. રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને કવાયત શીખવે છે. ૩. રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૪. શીખ લશ્કર યૂરોપિયન કવાયત શીખે છે. ૫. વાહુખીપંથ. ૬. રણજીતસિંગ પેશાવર જીતે છે. ૭. રણજીતસિંગના રાજ્યનો મધ્યાન. ૮. રણજીતસિંગનું ભવિષ્ય. ૯. રણજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૧૦. શીખરાજ્યમાં કુસંપ. ૧૧. સૈન્ય રાજ્ય. ૧૨. શીખ સાથે ૧ લું યુદ્ધ. ૧૩. શીખ સરદારોના બળવો. ૧૪. શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૫. મુલતાન જીતવું. ૧૬. બળવાનો અંત. ૧૭. શીખ રાજ્યની આખર.

રણજીતસિંગ. ૧. બંધુના મુઆ પછી પણ શીખ લોકોનો લડાયક જુરમો નરમ પડ્યો નહોતો. એ લોકોનું પ્રબળ પંખતમાં વધારે હતું. એ પંથ માનનાર નાના નાના બગીરદારો પંખતમાં વધારે હતા, તેમાંના માનસિંગ નામે સરદારને રણજીતસિંગ નામે પુત્ર થયો. માપના મરણથી બાર વર્ષની આગવયે રણજીતસિંગ ગાદીએ બેઠો. સન ૧૭૯૨ બાળપણમાં બળીઆ નીકળ્યાના એની આંખ ગઈ હતી. હૈદર કે શિવાજીની માફક એ પણ કાંઈ વિદ્યા શિખ્યો નહોતો; છતાં એ જાનેના જેવા રાજ્યસ્થાપક ગુણો એનામાં હતા. તે વખતે પંખત કાશુલના દુરાની રાખના તાખામાં હતું. જ્યારે કાશુલના હમાનશાહે હિંદ ઉપર સ્વારી કરી ત્યારે રણજીતસિંગે તેને સહાય કરી, તેના બદલામાં શાહે તેને લાહોર ધનામમાં આપ્યું. ને પોતાની તરફથી તેને પંખતનો સુખો ઠરાવ્યો. સન ૧૮૦૧. તે પછી કાશુલમાં દુરાની લાખઓ મંહોમાંહે લઢીને નખળા થયા ત્યારે રણજીતસિંગ સ્વતંત્ર થયો. શીખલોક બહાદુર ને લઢવૈયા છે, તેમનું મન મેળવી લેઈ તેણે સતલજ સુધીનો મુલક જીતીને તાબે કયો. સતલજ ને જમના નદીની વચ્ચે સરહિંદ ખાતે છે. તેમાં નાના નાના શીખ સરદારો રાજ્ય કરતા હતા. રણ-

જીતસિંગે તેમના ઉપર ઉપરીપણાનો દાવો કર્યાથી તેમણે અંગ્રેજોની સહાય માગી. અંગ્રેજોએ તેમની સાથે સંધિ કરી તેમને પોતાના આશ્રયમાં લીધા. નેથી રણજીતસિંગ તે તરફ આગળ વધેના અટક્યો.

રણજીતસિંગ શીખ લશ્કરને ક્વાયત શિખવે છે. ૨. સન ૧૮૦૬ માં મેટકાફ રણજીતસિંગ સાથે સંધિ કરવાને લાહોર આવ્યો, ત્યારે તેના લશ્કરની ટુકડીની ક્વાયત જોઈ રણજીતસિંગ ચક્રિત થયો ને તેણે પોતાના લશ્કરને ક્વાયત શિખવવાનું ધર્મ પ્રથમ તેના લશ્કરે પોતાની જુની રીત છોડી ક્વાયત શિખવાને આનાકાના કરવા માંડી; પણ રણજીતસિંગે તેમને પગાર વધારવાની લાલચ આપીને, તેમની ક્વાયત ઉપર ધ્યાન આ-

રણજીતસિંગ

પીને તથા પોતે ક્વાયત કરવા માંડીને લશ્કરીઓને ક્વાયત ઉપર ધ્યાન આપતા કર્યા. એ રીતે નિરંતર ધ્યાન આપ્યાથી એનું લશ્કર ક્વાયતી બન્યું, તથા તેનું તોપખાનું વખાણવા જંગ થયું.

રણજીતસિંગના રાજ્યનો વધારો. ૩. સન ૧૮૦૬ સુધીમાં એણે સ્વયં શીખ સરદારોને તાબામાં આણી પોતાનું રાજ્ય ફેલાવવા માંડ્યું. તે સમયે મુલતાન કાબુલના અમીરના તાબામાં હતા. તેના ઉપર સ્વારી કરીને એ લાખ રૂપિયા ખંડણી લીધી. સન ૧૮૧૦. સન ૧૮૧૩ માં એણે કાબુલના વજીર ફતેહખાન સાથે સંધિ કરીને કાશ્મીર જીતવાનો ઠરાવ કર્યો; પણ વજીર એકલાએ તે જીત્યાથી રણજીતને તેમાં ભાગ મળ્યો નહિ, તેથી તેણે

અટકનો કિલ્લો ને તેની પાસેનો મુઘલ ક્ષત્રેહખાનને હરાવીને લીધો; અને સિંધુ સુધી પોતાના રાજ્યની હદ વધારી. કાબુલના શાહ-સુખ એને આશ્રયે આવી રહ્યાથી તેની પાસેથી રણજીતે કાહિનર પડાની લીધો. તેથી શાહ અંગ્રેજને આશ્રયે લુખીઆણામાં આવી રહ્યો. સન ૧૮૧૮ માં કાબુલના અમીર મહમદના દીકરા કામરુને ક્ષત્રેહખાન વજીરને મારી નાખ્યાથી તેના વીશ ભાઈઓએ મહમદને હિરાત નસાડી મૂકી અફઘાનિસ્તાનનો કબજો લીધો. એ ગ-કબલનો તાલ લેખ રણજીતે સન ૧૮૧૮ માં મુઘલતાન ને ૧૮૧૯ માં કાશ્મીર જીતી લીધા, તથા સન ૧૮૨૧ સુધીમાં સુલેમાન ને સિંધુ નદીની વચ્ચેની સિંધ સુધીની પટ્ટી જીતી લીધી.

શીખ લશ્કર યૂરોપિયન ક્વાયત શીખે છે. ૪. સન ૧૮૨૨ માં નેપોલિયન બોનાપાર્ટના સરદાર કર્નલ એલાડ અને વેનચુરા તેના લશ્કરમાં નોકર રહ્યા. તેમણે તથા તે પછી જનરલ કાર્ટ ને આવીટેઆઇલે શીખ લશ્કરને યૂરોપિયન લડાઈની ક્વાયત તથા કળા શિખરી, તેથી એનું લશ્કર ને તોપખાનું હિંદમાં સર્વ દેશી રાજ્યો કરતાં ચઢીઆતું થયું.

વાહબી પંથ. ૫. અમીરખાન પિંઢારાના લશ્કરમાં સૈયદ અહમદ નામે એક નાનો સરદાર હતો, તેણે અમીરખાનનું લશ્કર વેરાયા પછી એક નવો ધર્મ ચલાવ્યો. તેને વાહબી પંથ કહે છે. અહમદ સને ૧૮૨૨ માં બંગાળામાં ગયો, ત્યાં એના ઘણા શિષ્ય થયા. એ અહમદે સન ૧૮૨૭ માં બળવો કરીને પેશાવર ઉપર હુલો કર્યો, પણ તે હાર્યો. ફરીથી સન ૧૮૩૦ માં હુલો કરીને તેણે પેશાવર જીત્યું, પણ તે ફરીને હાર્યો ને કાશ્મીરમાં નાસી ગયો. ત્યાં એનો શિષ્ય ટીટુમીર હતો. તેણે બંગાળામાં જઈને બળવો કર્યો; એ વાત પાછળ આવી ગઈ છે. ટીટુના બળવાની પૂર્વે અહમદને રણજીતના લશ્કરે મારી નાખ્યો હતો. ૬. સ. ૧૮૩૧.

રણજીત પેશાવર જીતે છે. ૬. સન ૧૮૨૩ માં રણજીતે પેશાવર ઉપર ચઢાઈ કરી, પણ નોશેરા આગળ એનું લશ્કર હાર્યાથી વધારે લશ્કર લાવીને એણે પેશાવર જીત્યું ને દોસ્તમહમદના

જાપ ચારમહમદને ખંડણી આપવાની શરતે પાછું સોંપ્યું. આગળ જતાં જ્યારે દોસ્તમહમદ શાહસુળ પાસેથી પાછળ કબા પ્રમાણે કંદહાર પાછું લેવાને ગયો, ત્યારે રણજીતે પેશાવર ઉપર હક્કો કરીને જીતી લીધું ને પોતાના રાજ્યમાં મેળવી જનરલ આવીટઆ-ઈલને ત્યાંના સુબો કરાવ્યો. એ પ્રમાણે રણજીતસિંગે પરદેશીઓનો નિઃશ્વાસ કરી પોતાના લશ્કરના જનરલ બનાવ્યા, એટલુંજ નહિ પણ તેમને પોતાના રાજ્યમાં સુબેદાર કરાવ્યા. દોસ્તમહમદ પેશા-વર જીતવાને આવ્યો પણ હારીને પાછો ગયો. ઇ. સ. ૧૮૩૫.

રણજીતના રાજ્યનો મધ્યાન. ૭. સન ૧૮૩૫ સુધીમાં રણ-જીતસિંગે એક નાની ઠકુરાતમાંથી તાતારથી સિંધ સુધી ને સતલ-જથી સુલેમાન સુધીનું વિસ્તીર્ણ રાજ્ય બનાવ્યું. એના રાજ્યની ઉપજ અઢી કરોડ રૂપિયા ને લશ્કર એક લાખ માણસનું હતું. એના રાજ્યની પૂર્વ હદ ઉપર અંગ્રેજ ને તેમના મિત્રોનો મુલક હતો, તે સન ૧૮૦૯ ની સંધિ પ્રમાણે એ મુલક ઉપર તત્તપ મારવાની મના હતી; તેથી એના સરદારોનો આગ્રહ છતાં એણે મરતા સુધી તે તરફ દષ્ટિ કરી નહિ. દક્ષિણ તરફ સિંધ જીતવાની એને ઇચ્છા હતી, પણ અંગ્રેજો વચ્ચે પડવાથી એ વાત એણે બંધ રાખી. પશ્ચિમ તરફ ખૈરવાટમાં જવાની એના લશ્કરની મરજી નહોતી, તેથી હવે એના રાજ્યની હદ આવી રહી. સન ૧૮૩૬ માં રણજીતસિંગ મરણ પામ્યો, ત્યારે એના ખમનામાં બાર કરોડ રૂપિયા સિલક હતી.

રણજીતસિંગનું ભવિષ્ય. ૮. એણે પોતાના એક સરદારના પુત્રને અંગ્રેજી ભણવા મોકલ્યો હતો. તે આવ્યો ત્યારે હિંદનો નકશો પથરાવીને લાહોરનું રાજ્ય બતાવવા કહ્યું. તે પછી એણે પૂછ્યું કે હિમાલયથી લંકા સુધી આ લાલ લીટીની હદ શાની છે? છોકરે કહ્યું કે એતો અંગ્રેજ રાજ્યની હદ છે. એ સાંભળી એણે નકશાને લાત મારી કહ્યું કે “ આ બધો લાલ થઇ જશે. ” મ-તલબ કે આખું હિંદ અંગ્રેજ થશે. તે પછી દશ બાર વર્ષમાં તો એનું રાજ્ય અંગ્રેજીમાં જોડાયું.

રણજીતની રાજ્યપદ્ધતિ. ૯. રણજીતસિંગ ભણેલો નહોતો, તથાપિ એના કારભારીઓ કાગળપત્રો લાવે, તે સાંભળી તે ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપતો. એણે જનમહેનતથી મુલકો જીત્યા ને જય મેળવ્યા, તોપણ તે લખાણમાં ને બોલવામાં પોતાને શીખ સમાજના મુખી તરીકે ગણતો; રાજ્ય તરીકે નહિ. શીખ સમાજને “ખાલસા” કહેતા ને એનું લશ્કર ખાલસાનું લશ્કર કહેવાતું, ને “ખાલસાનો જય” એમ બોલતા. એથી સરદાર, સીપાઈ ને લોકો એની સાથે પૂજ્યભાવથી વળગી રહેતા. સઘળા વિજયો ને પરાક્રમે પરમેશ્વરને નામે ગુરુ ગોવિંદની ખાતર અને ખાલસાની કીર્તિની ખાતર હતા, એમ સમજાવી એણે સર્વનો પ્રેમ મેળવ્યો હતો. તે સન ૧૮૩૯ માં ૫૯ વર્ષની ઉંમર ૪૭ વર્ષે રાજ્ય કરી મરણ પામ્યો. અંગ્રેજો એને પંજાબનો સિંહ કહેતા.

શીખ રાજ્યમાં કુસંપ. ૧૦ રણજીત પછી તેનો પુત્ર કરકસિંગ રાજ્ય કરવા લાગ્યો. પણ રાજ્યની ખરી સત્તા કરકસિંગના પુત્ર નાઓનિહાલસિંગના હાથમાં હતી ને તેનો કારભાર જમુલા-છએમાંનો ધ્યાનસિંગ કરતો હતો. રણજીતસિંગના સમયમાં ગુલાબસિંગ નામે રજપૂત તેના પાયદળ લશ્કરમાં હતો; તેની હાંશીવારીથી તે આગળ જતાં સરદાર થયો. રણજીતે તેને જમુની જગીર આપી હતી. એ ત્રણ ભાઈ હતા, તેમાં ગુલાબસિંગ મોટો હતો. સન ૧૮૪૦ માં કરકસિંગ મરણ પામ્યો ને તેજ દિવસે તેનો પુત્ર નાઓનિહાલ પણ મુઓ, તેથી રણજીતનો કુંવર શેરસિંગ ગાદીએ બેઠો, ને ધ્યાનસિંગ કારભારી થયો. એવામાં ગુલાબસિંગે ચીનાઈ દીબેટ જીતવાનો વિચાર કર્યો પણ અંગ્રેજોએ વચ્ચે પડી લાસા દરબાર સાથે સંધિ કરાવી. આગળ પંજાબ દરબારમાં ખટપટ ચાલી, તેમાં શેરસિંગ ને ધ્યાનસિંગ મરાયા; તેથી રણજીતનો પાંચ વર્ષનો કુંવર દુલિપસિંગ ગાદીએ બેઠો. તેનો કારભાર તેનો મામે જુવાહિરસિંગ તથા લાલસિંગ નામે આજ્ઞાણ કરવા લાગ્યા.

સૈન્ય રાજ્ય. ૧૧. હવે રાજ્યની સઘળી સત્તા સૈન્યના હાથમાં આવી. તેઓ ચાહે તેને ઉઠાડે ને ચાહે તેને બેસાડે, એવું થયું.

તેમણે ગુંલાગસિંગને નમાવી ૬૮ લાખ ને મુલતાનના સુઆ મૂળ-
રાજને નમાવી ૧૮ લાખ રૂપિયા લીધા; તથા જવાહિરસિંહને
મારી નાખ્યો; તેથી લાલસિંગ દીવાન ને તેજસિંગ સેનાપતિ
થયો. જનરલ કોર્ટ નાસી ગયો ને જનરલ આવીટેમાનલ જલા-
લાખાદ જતો રહ્યો. દુર્રાણસિંગની મા, લાલસિંગ ને તેજસિંગ
પણ પોતાની સત્તામતી માટે લશ્કરની ડરવા લાગ્યા. તેઓ લશ્કર-
ના હાથમાં રમકડા જેવા થયાં.

શીખ સાથે ૧ હું સુદ્ધ. ૧૨. શીખ રાજ્યની આવી અસ્થિર
હાલત જોઈને ગવર્નર જનરલે પોતાના રાજ્યની સત્તામતી માટે
સતલજની પૂર્વે શીરોજપુરની આસપાસ ૪૦ હજાર લશ્કર જમાવેલું
હતું. લાહોરના લશ્કરને કાંઈ કામ ન હોવાથી તે બેકેદ થયું, તેથી
કારભારીઓ ડરવા લાગ્યા, ને તેઓ લશ્કરનો નાશ થએલો ઈ-
ચ્છવા લાગ્યા. અંગ્રેજો સિવાય તેમનો દોર નરમ પાડે તેવું કામ
ન હોવાથી એવો તેમણે પોતાના લશ્કરને સતલજની પૂર્વના મુલક
ઉપર હુલો કરવાને મોકલ્યું; તેથી ૬૦ હજાર શીખ લશ્કર જપરા
તોપખાના સાથે સતલજ આગળી આ પાર આવ્યું. શીરોજપુરમાં
૧૦ હજાર લશ્કર હતું, પણ લાલસિંગે ને તેજસિંગે લઢાઈ ન ક-
રતા આગળ ચાલી શીરોજ શહેર આગળ જાવણી નાખી સન ૧૮૪૫.
શીરોજપુરના લશ્કર ઉપર શીખ લશ્કરે હુલો કર્યો હોત તો તેનો
નાશ કરી શક્યા હોત, પણ શીખ સરદારો શીખ લશ્કરની છતથી
ડરતા હતા, તેથી તેઓ તેમની છત કરતાં તેમનો નાશ વધારે
ઈચ્છતા હતા. એવામાં કમાન્ડર ઇન ચીફ ગાફ તથા ગવર્નર જ-
નરલ હાર્ડિંગ આવી પહોંચ્યા. વાશ હજાર લશ્કર લેઈ લાલસિંગે
મુઝફી આગળ અંગ્રેજ લશ્કર ઉપર હુલો કર્યો; પણ લાલસિંગ
નાસી ગયાથી શીખ લશ્કર હારીને પાછું જાવણીમાં આવ્યું. ત્યાં
આગળ ગાફ શીખ લશ્કર ઉપર હુલો કર્યો. અંગ્રેજ લશ્કર જાવ-
ણી લેવાને ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તે લેવાઈ નહિ, ને બંને લશ્કર
પોતપોતાની જગાએ રહ્યાં. સવારમાં લાલસિંગ નાસી ગયાથી
શીખ લશ્કર પાછું ફર્યું. એ લઢાઈથી અંગ્રેજનો લડાઈનો સામાન

ખુટી ગયો હતો; એવામાં તેજસિંગ તાજું લશ્કર લેખને આવ્યો; પણ તે લઢાઇ કર્યા વગરજ ચાલ્યો ગયો. તેથી અંગ્રેજ લશ્કરનો નાશ થતો બચ્યો. જેના સરદાર અધિના તેનું લશ્કર ફૂવામાં પડે તેમાં નવાઇ નથી. નવો સામાન ને લશ્કરની સહાય આવતા સુધી અંગ્રેજ લશ્કર આગળ નહિ વખ્યાથી શીખ સરદાર રણુજેરસિંગે બંદીવાળ આગળ અંગ્રેજ સરદાર હારીસ્મીથ ઉપર હથો કરીને તેને હરાવ્યો; પણ એજ સરદારે અલીવાલ આગળ રણુજેરને હરાવી પોતાની ગએલી આબરૂ પાછી મેળવી. સન ૧૮૪૬. લાલસિંગની નાલાયકી જોઇ ગુલાબસિંગને દીવાન ઠરાવ્યો. તેણે સલાહનું કહેણ ચલાવ્યું. પણ ગવર્નર જનરલે શીખ લશ્કરનાં હથિયાર લઇ લેવાની માગણી કરી, તે ગુલાબસિંગના હાથમાં નહિ હોવાથી સંધિ થઇ નહિ. શીખ લશ્કરે સોબ્રાએન આગળ ઊવણી નાંખી, અંગ્રેજ લશ્કરે આગળ વધી ઊવણી ઉપર દહો કર્યો. શીખ સરદાર લાલસિંગે શીખની નમળી જગા અંગ્રેજને બતાવ્યાથી, લાલસિંગ ને તેજસિંગ નારી જવાથી અને તેજસિંગે જતી વખતે સતલજ ઉપરનો પુલ તોડાવી નાંખ્યાથી શીખ હાર્યા. શીખ સરદાર શ્યામસિંગે મરતા સુધી બહાદુરીથી લઢાઈ કરી. આકીના મરાયા, કે નદીમાં ડુબી ગયા. એ યુદ્ધમાં ૮ હજાર શીખ મુઆ, ને અંગ્રેજ લશ્કરમાંથી સુમારે ૨૪૦૦ માણસ મરાયા. ઇ. સ. ૧૮૪૬. આ જય મેળવી અંગ્રેજ લશ્કર લાહોર આવ્યું, ત્યાં સલાહ થઇ, તેમાં એવું ઠર્યું કે “સતલજ ને બીઆ નદી વચ્ચેનો દોઆબપ્રાંત તથા લઢાઇના ખર્ચ બદલ દોઢ કરોડ રૂપિયા અંગ્રેજોને આપવા; ૩૨૦૦૦ લશ્કર રાખી આકીના શીખ લશ્કરને રજા આપવી, મહારાજા મોટા થતા સુધી પંચથી રાજ્યકારભાર ચલાવવો, ને લાહોરમાં અંગ્રેજ રેસીડેન્ટ રાખેવો.” લઢાઇના ખર્ચના રૂપિયા આપવાના ખમ્મનામાં ૫૦ લાખથી વધારે નહિ હોવાથી એક કરોડ રૂપિયા ગુલાબસિંગે આપ્યા, તેના બદલામાં અંગ્રેજો તેને કાશ્મિર ને જમુનો સ્વતંત્ર રાજ બનાવ્યો. રાજની માગણીથી થોડું અંગ્રેજ લશ્કર પણ રાજ્યના બંદોબસ્ત માટે પંજાબમાં રાખ્યું. એ

રીતે શીખની ૧ થી લઠાઈનું છેવટ આવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૪૬.

શીખ સરદારનો બળવો. ૧૩. સને ૧૮૪૮ માં લાડ્ લાડિંજ વિલાયત ગયો, ને તેની જગોએ લાડ્ દલહૌસી ગવર્નર જનરલ થયો. મુલતાન જીત્યા પછી રણજીતે મૂકલો સુખો ૧૮૪૪ માં મરણ પામ્યાથી તે સુખાનો પુત્ર મૂળરાજ સુખો થયો; તેની સુખાગીરિ ઉપર કાયમ થવાને દીવાન લાલસિંગે કરોડ રૂપિયા માગ્યા, પણ છેવટે ૧૮ લાખ નક્કી થયા. તે પછી શીખ દરયા-રમાં કુસંપ પેઠાથી તેણે તે આપ્યા નહિ; પણ અંગ્રેજો સ્વસ્થતા કર્યા પછી એ રૂપિયાની ફરી માગણી થવાથી મૂળરાજ લાહોર આવ્યો, ને ૧૮ લાખ રૂપિયા આપીને તેણે રાજનામું આપ્યું; ને સ્વિકારી તેની જગાએ ખાનસિંગને સુખો કરાવ્યો, તે તથા કેટલાક અંગ્રેજ અધિકારી થોડું લશ્કર લેઈ મૂળરાજ પાસેથી કમળે લેવાને મુલતાન ગયા. સન ૧૮૪૮ તેણે પાછલા છ વર્ષનો હિસાબ માગ્યો, પણ ચાલુ હિસાબ આપી પાછલો હિસાબ આપવાની ના પાડી. કમળે લેનારાએ તે માન્યું નહિ; તેથી તેની ઉશ્કેરણીથી તેના લશ્કરે અંગ્રેજ અમલદારોને મારી નાંખ્યા, તથા તેમની સાથે ગયેલું લશ્કર પણ ફરી જઈ મૂળરાજને મળી ગયું. તે રીતે મૂળરાજે પંજાબમાં ગંડનો પાયો નાંખ્યો. તે વખતે અનુમાં લેફ્ટેનન્ટ એડવર્ડસ હતો, તેણે લશ્કર જમાવ્યું, તથા બાવલપુરના તવાખને મદદે બોલાવ્યો. તેથી તેની પાસે ૧૮ હજાર લશ્કર ગમ્યું. તે વડે તેણે મૂળરાજને કિનેરી ને સદુસેન આગળ હરાવ્યો. એવામાં જનરલ વ્હીશ લશ્કર લઈ તેની મદદે આવ્યો. ને તેની સાથે શેરસિંગ નામે સરદાર શીખ લશ્કર લેઈને આવ્યો; તેમણે મુલતાનને ઘેરા લાલ્યો એ જોઈ દુલપસિંગની મા અંગ્રેજને કાઢવાની ખટપટ કરવા લાગી. એ ખટપટમાં મુલતાનનો નવો સુખો ખાનસિંગ પણ સામેલ થયો. વળી સરદાર શેરસિંગનો આપ છત્રસિંગ જે હજારનો સુખો હતો તેણે પણ બળવો કર્યો, ને તેના પુત્રને તેમાં સામેલ થવાને તે ઉશ્કેરવા લાગ્યો. એવામાં શેરસિંગને બળવો કરવાનું કારણ મળ્યું. જનરલ વ્હીશે મૂળરાજને

હુકમ કહાવ્યો કે, “મહારાણી વિક્ટોરીઆને નામે મુલતાન ખાલી કરવું.” એ ઉપરથી સર્વે શીખ સરદારોને બચ લાગ્યો કે પંજાબ અંગ્રેજો લેઈ લેવાનું ધાર્યું છે; એથી શેરસિંગ પણ ફરી ગયો, અને મૂળરાજને જઈ મળ્યો, તથા આખી પ્રજાને મંડ કરવાને હંદેરો પીટાવ્યો. પેશાવરનું લશ્કર છત્રસિંગને મળી ગયું. તથા દોસ્તમહમદે શીખની વહારે આવવાને કબુલ કર્યું. એ રીતે થોડી મુદતમાં આખા પંજાબમાં બળવો ફેલાવ્યો. સન ૧૮૪૮.

શીખ સાથે બીજું યુદ્ધ. ૧૪. મુંબઈના લશ્કરની મદદ આવતાં સૂધી જનરલ વ્હીશ ઘેરો ઉઠાવી દૂર ખાવણી નાખીને પડ્યો, ને શેરસિંગ મુલતાનની બહાર નીકળ્યો. તેની સામે સેનાપતિ ગાફ્ર આવી પહોંચ્યો ને રામનગર આગળ લઢાઈ કરી, પણ તેમાં અંગ્રેજને નુકશાન થયું. આ વખતે શેરસિંગે ગવર્નર જનરલને બળવાનું કારણ લખ્યું કે અંગ્રેજો શીખને હલકા ગણી ગુલામસિંગ રજપૂતને ચઢાવ્યો. મુસલમાનોનું માન વધાર્યું. અમારી મહારાણીને કાશીમાં કેદ કરીને શીખ ધર્મ વિરુદ્ધ પંજાબમાં ગૌવધ ચલાવ્યો તેથી બળવો થયો છે; પણ જે તે તમે અટકાવો તો અમે તાબે થવાને તૈયાર છીએ. પણ તે માત્ર બહાનું હતું. એના લશ્કરમાં વધારો થયાં જતો હતો. સાદુલાપુર આગળ બીજા એક નાની લઢાઈ થઈ, પણ તેમાં કોઈની હાર જીત થઈ નહિ. શેરસિંગ આગળ ચાલ્યો ને તેણે ચિલિયનવાલા આગળ જનરલ ગાફ્ર સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેમાં શીખની બાર તોપો અંગ્રેજને હાથ આવી, અંગ્રેજની ચાર તોપ ને ત્રણ પલટણના ત્રાવટા શીખને હાથ આવ્યા. ઇ. સ. ૧૮૪૯.

મુલતાન જીતવું. ૧૫. શેરસિંગના ગયા પછી થોડી મુદતમાં મુંબઈનું લશ્કર જનરલ વ્હીશને આવી મળ્યું; તેથી તેણે મુલતાન જીત્યું ને ચિલિયનવાલાની લઢાઈ પછી એક માસમાં તો તે ગાફ્રને આવી મળ્યો.

બળવાનો અંત. ૧૬. શીખ લશ્કર શેરસિંગની સરદારી નીચે ગુજરાત આગળ ખાવણી નાખી પડેલું હતું, ત્યાં વ્હીશનું લશ્કર આવ્યા પછી ગાફ્રે હલ્લો કર્યો; તેમાં શીખ હાર્યા ને શેરસિંગ

નાશી ગયો. એની મદદમાં દોસ્તમહમદના ૧૫૦૦ સ્વારો આવ્યા હતા, તે પણ નાહા. આખરે શેરસિંગ, છત્રસિંગ ને ખીખ સરદારો તથા લશ્કર હથિઆર મૂકી અંગ્રેજને શરણે આવ્યા. શીખની પહેલી લઢાઈમાં શીખ સરદારો ખાયલા હોવાથી નાશી જતા, તે વખતે લઢાઈનો ઉત્સાહ લશ્કરમાંજ હતો, પણ આ વખતે જેવું શીખ લશ્કર બહાદુર ને ઉત્સાહી હતું, તેવાજ તેમના સરદારો હોવાથી તેમને હરાવતાં પહેલી વખત કરતાં અંગ્રેજોને વધારે મહેનત પડી ને હુકસાન પણ વધારે થયું.

શીખ રાજ્યની આખર. ૧૭. હવે પંજાબના શીખ રાજ્યની આખર આવી ગવર્નર જનરલના હુકમથી દુલીપસિંગને પાંચ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપ્યું, ને રણજીતસિંગનું રાજ્ય તેના કહેલા ભવિષ્ય પ્રમાણે અંગ્રેજ રાજ્યમાં જોડાયું. મૂળરાજને જન્મકેદ કર્યો, તથા ખીખ ખંડખોર સરદારોની બગીચો લેઈ તેમને વર્ષાસન બાંધી આપ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૪૯. રણજીતસિંગે મરતી વખતે કાદિનૂર જગન્નાથજીમાં આપવાનું કહ્યું હતું, તે મહારાણી શ્રીના તાજમાં શોભવા માટે ઇંગ્લાંડ ગયો, હવે હિંદમાં સર્વ દે. શીખરાજ્યો અંગ્રેજના તાબામાં આવ્યાં.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્ણ કલા ને વલ્લવો.

૧. લૉર્ડ હાડિંગ. ૨. લૉર્ડ દલહૌસી. ૩. શીખ રા. જ્યનું ખાલસા થયું. ૪. બ્રહ્મદેશ સાથે લઢાઈ. ૫. ખીન-વારસી રાજ્યોનું ખાલસા થયું. ૬. વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૭. વરાહ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૮. અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૯. કંપનીના પટ્ટામાં ફેરફાર. ૧૦. લોકપ્રયોગી કામો. ૧૧. લૉર્ડ કાનિંગ. ૧૨. ઇરાન સાથે લઢાઈ. ૧૩. ચીન સાથે લઢાઈ. ૧૪ સિપાઈઓનો બળવો. ૧૫. બળવાનાં કારણ. ૧૬. બળવાની શરૂઆત. ૧૭. બળવાનું શાંત થયું. ૧૮. બંડખોરનું પકડાયું. ૧૯. હંદેરો. ૨૦. હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા.

લોર્ડ હાડિંગ. ૧. લોર્ડ હાડિંગ ઇ. સ. ૧૮૪૪ માં ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો. તે પંજીનાં એ વરસ પંજાબના વિમુક્તિ માં ગયાં. પંજાબનો વહિવટ કરવાને પંચ નીમ્યા પંજીનાં એ વરસ સલાહશીતિમાં ગયાં. એ એ વરસમાં એણે દેશસુધારાનાં કામ કર્યાં. પાછલાં આઠ વરસ લડાઈમાં ગયાથી લોર્ડ વિલિયમ બેન્ટિન્કે સત્તા થવાની, દૂધપીતી કરવાની ને નરમેધ કરવાની બંધી કરી હતી, તથા ફાસિયાનો બંદોબસ્ત કર્યો હતો, તેનો ખરોખર અમલ થયો નહોતો, તેથી હાડિંગે તેનો ખરોખર બંદોબસ્ત કરીને એ કૂર ક્રિયાઓ થતી અટકાવી, તથા રાહદારી દાણ લેવાનું બંધ કરી વેપારને ઉત્તેજન આપ્યું. લોર્ડ હાડિંગ સન ૧૮૪૮ માં વિલાયત પાછો ગયો ને તેની જગ્યાએ લોર્ડ દલહૌસી ગવર્નર જનરલ થઈને આવ્યો.

લોર્ડ દલહૌસી. ૨. એના વખતમાં પાંચ મોટા ગતિવિધિઓ થઈ. ૧. પંજાબ સાથે લડાઈ ને એ રાજ્ય ખાલસા કરવું. ૨. અલ્મદેશ સાથે લડાઈ. ૩. ખીનવારસી દેશી રાજ્ય અને જેને રાજ્ય ચલાવતાં ન આવડે એવા રાજાઓના રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૪. કંપનીના પટામાં ફરફાર. ૫. રેલવે, તાર, પૂલ વગેરે બંધાવવાં અને કેળવણીને ઉત્તેજન આપવું.

શીખ રાજ્યનું ખાલસા થવું. ૩. ગુજરાતની લડાઈમાં શીખને હરાવ્યા

લોર્ડ દલહૌસી.

પછી એ રાજ્ય ખાલસા કરી તેનો વહીવટ કરવાને સર જન હારેન્સને નીમ્યો; તેણે શીખ લોકના હથિયાર લેઇ લીધાં ને જમાનંદી નક્કી કરી જમીનવેરા કમી કર્યો, સડકા ને નહેરો બંધાવી આગાહી કરી, સખ્ત ન લાગે એવો દિવાની ફાજદારી કાયદો ચલાવી લોકનાં મન શાંત પાડ્યાં.

અહ્મદશ સાથે લડાઇ. ૪. અહ્મદશનો રાજા ઉદ્ધત થવાથી તેના કારભારીએ રંગુનના અંગ્રેજ વહાણના કમાનનું અપમાન કર્યું. તથા ગવર્નર જનરલે તેનો જવાબ માગ્યો, તે ઉન્મત્તાઇથી આપ્યો, તેથી અહ્મદશ સાથે બીજીવારની લડાઇ કરવાની જરૂર પડી. ઇ. સ. ૧૮૫૨. અંગ્રેજ સેના અહ્મદશ ઉપર ચઢીને માર્ટાણ, રંગુન, બેસીન (વસાઈ), પેગુ વગેરે જીતી લીધાં. એવામાં અહ્મદશના રાજાને પદબ્રજ કરીને તેનો લાઇ ગાદીએ બેઠો. તેણે અંગ્રેજ સરકાર સાથે સલાહ કરી. તેમાં પેગુપ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. સન ૧૮૫૩. આ સિવાય બંગાળામાં લેણદારોના જૂલમથી સન ૧૮૫૫ માં સંતાલલોકે બળવો કર્યો, પણ તે તરતજ સમાવી દેઇ તે લોકનું સમાધાન કર્યું.

બીનવારસી રાજ્યોનું ખાલસા થવું. ૫. બીનવારસી રાજ્યોમાં પ્રથમ સત્તાનાના રાજાએ લીધેલો દત્તક નામંજુર કરી એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું. સન ૧૮૪૯. ૨. ઝાંસીના રાજાના દત્તપુત્રને પણ નામંજુર કરી ત્યાંનો રાજા સન ૧૮૫૪ માં મરણ પામ્યાથી તે ખાલસા કર્યું. ૩. નાગપુરનો રાજા એજ સાલમાં અપુત્ર મૂઆથી તેને પણ દત્તક નહિ લેવા દેતાં એ રાજ્ય ખાલસા કર્યું, ૪. એ પ્રમાણે મંગલપુરનું રાજ્ય પણ ખાલસા થયું.

વર્ષાસન મળતાં બંધ કર્યાં. ૬. એ સાલમાં બાજીરાવ પેશ્વા, કર્ણાટકનો નવાબ, તંજાવરનો રાજા મરણ પામ્યા, તેઓ અપુત્ર હોવાથી તેમને અપાતાં વર્ષાસન ગવર્નર જનરલે તેમના વારસને આપવાની મના કરી. બાજીરાવના દત્તપુત્ર નાનાસાહેબે વિલાયત સુધી ફરીઆદ ચલાવી, પણ તેમાં એનું કંઈ વળ્યું નહિ. કર્ણાટકના નવાબનાં સર્ગાને કંઈક જવાઇ બાંધી આપી.

વરાડ પ્રાંત અંગ્રેજને મળ્યો. ૭. નિમ્નમના રાજ્યમાં કંપનીનું જે કંટ્રીજન્ટ લશ્કર હતું તેના ખર્ચ બદલ નિમ્નમ ઉપર લહેણું ચઢ્યું હતું; તેથી ગવર્નર જનરલે તે વસુલ કરવા સન ૧૮૦૩ માં નાગપુરના રાજા પાસેથી નિમ્નમને અપાવેલો વરાડ પ્રાંત કંપની સરકારને અપાવ્યો. એ પ્રાંતમાંથી ખર્ચ જતાં બાકી વધે તે નિમ્નમને આપવાનું ઠરાવ્યું. ઇ. સ. ૧૮૫૩.

અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. ૮. અયોધ્યાના નવાબના રાજ્યમાં ઘણું અંધેર ચાલતું હતું, તેથી તેનું રાજ્ય સુધારવાને પાછલા ગવર્નર જનરલ લોર્ડ બેન્ટિન અને હાર્ડિંગે સૂચના આપી હતી, તોપણ તે ઉપર લક્ષ નહિ આપ્યાથી રૈયત પીડાતી હતી. તેથી દલહૌસીએ તેમને દુઃખમાંથી છોડાવવાને નવાબને દર વર્ષે ૧૨ લાખનું વર્ષાસન બાંધી આપી અયોધ્યાનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું. જનરલ ઔદ્રામને પંજાબના જેવો વહીવટ ચલાવવાનું કામ સોંપ્યું. એ પ્રમાણે લોર્ડ દલહૌસીને પંજાબ ને પેશુ પ્રાંતો લઢીને નાગપુર, સતારા, સંજલપુર ને અંતી બીનવારસી ખાલસા કરીને વરાડ પ્રાંત નિમ્નમ પાસેથી ને અયોધ્યા પ્રાંત નવાબ પાસેથી લેઈને કંપનીનું રાજ્ય પૂર્ણ કરાગ્યે પહોંચાડયું; તથા બાજીરાવ, તંજાવરનો રાજા ને કલ્કટકના નવાબનાં પેનશન બંધ કરીને કંપનીના ખર્ચમાં ઘટાડો કર્યો.

કંપનીના પટામાં ફેરફાર. ૯. સન ૧૮૩૩ માં થએલા કંપનીના પટાની મુદત સન ૧૮૫૩ માં પૂરી થવાથી એ સાલમાં નવો પટો કર્યો, તેમાં કંપનીનો વહીવટ કરનારા ૨૪ ડિરેક્ટરો હતા તે ઘટાડીને ૧૮ કર્યા, તથા તેમાંના ૬ ડિરેક્ટર ઇંગ્લાંડનો રાજા નીમે એવું ઠરાવ્યું. બંગાળા, બહાર ને ઓઢીઆ પ્રાંતનો લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર જુદો ઠરાવ્યો, ને સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા ઠરાવી, તે પરીક્ષા આપવાની સર્વ પ્રજાને છૂટી આપી.

લોકોપયોગી કામો. ૧૦. એ ગવર્નર જનરલના વખતમાં લોકોપયોગી કામો ઘણાં થયાં. હિંદમાં રેલવે ને તારની શરૂઆત પ્રથમ એના વખતમાં થઈ. સન ૧૮૫૩. વળી એણે કેળવણી

ખાતામાં પણ સુધારો તથા વધારો કર્યો. ગૌશીતળા કાઢવા માટે

લાઈ દલહાસીના વખતનું હિંદુસ્તાન.

એક નવું ખાતું કાઢી, આ દેશની પ્રજાને શીતળાની પીડાથી મુક્ત કરવાની યોજના કરી. તેમજ સડક, પૂલ, કનાલ, બરાકો (લશ્કરી સોલજરોને રહેવાની જગા) અને સરકારી ઇમારતો બાંધવાનો ઇરાવ કરી પબ્લિકવર્ક્સ (ઇજનેર) ખાતું કાઢ્યું. વળી એના વખતમાં ટપાલખાતું નવું કાઢ્યું. આ સુચારથી આગળ જતાં ભરતખંડમાં રેલવે પથરાઈ ગઈ, તેથી એક ભાગમાંથી બીજા ભાગમાં મુસાફરી ને માલ લાવ લેઈ જવાની સુગમતા થઈ. દેશ પરદેશ ધડીના છઠ્ઠા ભાગમાં સમાચાર તાર મારફતે ને કાગળપત્રો ટપાલ મારફતે જવા લાગ્યા. છાપખાનાં ને ફગવણી આપવાની શાળાઓ વધ્યાથી પુસ્તકો ને વર્તમાનપત્રોદ્વારા લોકોને જ્ઞાન મેળવવાનાં સાધનો વધ્યાં. હજારો મૈલની સડકો થવાથી અને કનાલો બાંધવાથી દેશમાં વેપાર રોજગાર અને ખેતીવાડીને ઉત્તેજન મળવા લાગ્યું. એ ગવર્નર ઇ. સ. ૧૮૫૬ માં વિલાયત ગયો.

લૉર્ડ કાર્નિંગ. ૧૧.
 લૉર્ડ દલહૌસી પછી લૉર્ડ
 કાર્નિંગ ગવર્નર જન-
 રલ થયો. એના વખ-
 તમાં ત્રણ મોટા બનાવ
 ગયા. ૧. ઇરાન ને ચીન
 સાથે લઢાઈ ૨. દેશી
 સિપાઈઓનો બળવો. ૩.
 બળવાનું શાંત પડતું અને
 હિંદી રાજ્ય કંપની પાસે
 થી મહારાણીશ્રીએ પોતાને
 સ્વાધિન લેવું.

લૉર્ડ કાર્નિંગ.

ઇરાન સાથે લઢાઈ.
 ૧૨. ઇરાનના શાહે પ્ર-
 થમ ફરેલી શરત નાહ
 પાળતાં હિરાત ઉપર સ્વા-
 રી કરી તે ગઢ લીધો.
 સન ૧૮૫૬. તેમાં રૂશી-
 આની ઉશ્કેરણી હોવા જા-
 ઈએ, એમ માનવામાં આ-
 વ્યું; તેથી હિંદથી જન
 રલ ઔદામને ઇરાન ઉપર
 મોકલ્યો. સન ૧૮૫૬.
 એણે કરકમેટ તથા બુધેર
 મંદર જીતીને સન ૧૮૫૭

ધરાનાં લોકોને હરાવી સંધિ કરી. તેમાં ધરાની શાહે હિરાત તથા અફઘાનિસ્તાન પરનો દાવો છોડી દીધો.

ચીન સાથે લઢાઈ ૧૩. કંતાનના ગવર્નરે અંગ્રેજી માલને નુકસાન કરી અલાસીઓને કેદ કર્યા તેથી ચીન સાથે લઢાઈ ઉઠી; તેથી લાર્ડ એલ્જીનને ઇંગ્લાંડથી લશ્કર આપી ચીન ઉપર મોકલ્યો. સન ૧૮૫૭. આ વખતે ફ્રેંચ લોક પણ અંગ્રેજની કુમકે આવ્યા હતા; જાન સરકારના લશ્કરોએ કંતાન જીતીને ત્યાંના ગવર્નરને કેદ કરી કબજે મે.કવી દીધો. કંતાનથી આગળ વધી એ લકડરે તીનચીન શહેર જીતી પેકીન ઉપર કુચ કરી, ત્યારે ચીનના શાહે લયલિત થઈ સંધિ કરી; તેમાં હાંગકાંગ અંગ્રેજને આપ્યું. આથી યૂરોપની મુખ્ય પ્રજાને ચીનમાં વ્યાપારાર્થે આવવાની છૂટ મળી. ઈ. સ. ૧૮૬૦

સિપાઈઓનો બળવો ૧૪. ઉપરની જાને લઢાઈઓ હિંદ બહારના દેશોમાં ચાલી; પણ ચીન સાથે લઢાઈ ચાલતી હતી તેવામાં હિંદનાં અંગ્રેજી સૈન્ય પૈકી દેશી પલટણોએ સન ૧૮૫૭ માં બળવો કર્યો. એ બળવો મુખ્યત્વે પલટણોનો હોવાથી એને સિપાઈઓનો બળવો કહેછે.

બળવાનાં કારણ. ૧૫. દેશી રાજાઓ અપુત્ર મરે કે નહારી વર્તણૂક ચલાવે, તેનાં રાજ્ય લાર્ડ દલહૌસીએ ખાલસા કર્યાથી ખીજા રાજાઓ ને હિંદી પ્રજાને લય પેડો. ૨. દેશી લશ્કરને જ્યાં મોકલે ત્યાં જઈ નોકરી કરવાની સરતે લશ્કરમાં ભરતી કરવા માંડી. પહેલાં માત્ર હિંદમાં જ નોકરી કરવાની હતી. ૩. રા-
ખલ નામે બંદુક સિપાઈઓને આપવામાં આવી. એ બંદુકમાં દારૂગોળી નાંખવાને બદલે તોટીઓ નાંખવાની હતી. એક હાથમાં બંદુક ઝાલી ખીજે હાથે તોટી પકડી દાંતવડે તોડીને તે તોટી બં-
દુકમાં નાંખવાની હતી. અંગ્રેજી રાજ્ય ઉપર નારાજ થયેલા લો-
કોએ એવી વાત ઉડાવી કે એ તોટીઓની એક તરફ ગાયની ને ખીજી તરફ કુકરની ચરખી લગાવેલી છે; કે જે કરડવાથી હિંદુ મુસલમાન બંને પોતાના ધર્મથી બચી શકે. સિપાઈઓએ એ વાત

ખરી માની. લૂંટ મેળવવાની લાલચે કેટલાક કમાઇ, વગરના મા-
ણસો, તથા રાજ્ય ખોનારા ને પેનશન મંદ થએલા, એ સર્વ
સિપાઇઓને બળવો કરવા માટે ઉશ્કેરવા લાગ્યા. ૪. દીર્ઘદષ્ટિ
વાપરી આવી રીતે ગભરાયલા સિપાઇઓને શાંત પાડે એવા અ-
મલદારોનો પણ એ સમયે તોટો હતો; કમઠે એ માણસો પંખખ,
અથોળ્યા, પેગુ, નાગપુર વગેરે ઠેકાણે રોકાઇ ગયા હતા; તેથી
સિપાઇઓ કમળે રહી શક્યા નહિ. ૫. હિંદમાં તાર ને આગગાડી
નવાં પ્રયાં હતાં. આજ સુધી નહોં થયેલાં અને ન જોએલાં એવાં
અદ્ભુત કાર્યો બંધને અજ્ઞાન લોકો એવું સમજ્યા, કે અંગ્રેજ આ-
પણને ખ્રિસ્તિ કરી વિધાયત લઇ જશે, ને તેજ માટે એવાં કાર્ય
આરંભ્યાં છે. ૬. પાછલા ગવર્નર જનરલના વખતમાં કેળવણી ખા-
તામાં વધારો થયો હતો. એ કેળવણી આપનારી શાળામાં કેટલીક
ખ્રિસ્તિશાળા પણ હતી. અભ્યાસ ઉપરાંત એ ખ્રિસ્તિશાળામાં
ખ્રિસ્તિધર્મનો ઉપદેશ થતો હતો તેથી, તથા સરકારી શાળામાં
કેટલીક વિદ્યાનાં તરવો હિંદી પ્રજા પ્રાચીનકાળથી માનતી હતી
તેથી ઉલટાં હતાં; એ સર્વ કારણોથી લોકોનાં મન અંગ્રેજ રાજ્ય
તરફ શકમંદ થયાં હતાં. ૭. વળી સન ૧૮૫૭ ની પ્લાસીની લ-
ઢાઇને સન ૧૮૫૭ માં બરોબર સો વરસ થયાં હતાં. અને કેટ-
લાક ગ્રહોના યોગની ગણતરી ઉપરથી કેટલાક જોશીઓ કહેતા
હતા, કે કંપનીનું રાજ્ય સો વર્ષ ચાલવાનું છે, તેથી ૮. સ.
૧૮૫૭ માં એ રાજ્ય જશે. એ સાલ પણ આવ્યાથી લોકોનાં
મન ખળભળી રહી નવા ફેરફારની રાહ જોવા લાગ્યાં.

બળવાની શરૂઆત. ૧૬. બળવાની પ્રથમ શરૂઆત બં-
ગાળામાં આવેલા બરાનપુર ને બરાકપુરમાં થઇ. એ બંને જગાના
દેશી સિપાઇઓએ રાઇફલ લેવાની ના પાડી, તેથી તેમનાં હથિ-
યાર લેઇ લઇ રજા આપી. આ સિપાઇઓએ પોતાની નોકરી
છોડવાના કારણમાં રાઇફલની કાટ્રીજ (તોટી) ની વાત સંબંધે
ફેલાવી દીધી. એ વખતે મીરતમાં લશ્કરની મોટી જાવણી હતી.
તા. ૧૦ મે સન ૧૮૫૭ ને રોજ ત્યાંના દેશી સિપાઇઓએ મંડ

ફરી યૂરોપિયન અમલદારને મારી નાખ્યા. ત્યાં યૂરોપિયન પલટણ હતી, પણ તેનો ઉપયોગ નહિ કર્યાથી દેશી પલટણો વધારે હીમ-તવાન થઈ દિલ્લી ગઈ, ને તે જતી લીધું. દિલ્લીમાં દારૂગોળાનો મોટો ભંડાર હતો તે ત્યાંના યૂરોપિયન અધિકારીઓએ પોતાના જીવની દરકાર નહિ કરતાં સળગાવી મૂક્યો કે દુશ્મનોને હાથ જતો અટકે. દિલ્લીનો પાદશાહ તથા તેનો શાહખંદો એ બંડખોરના આ-ગેવાન થયા. કાનપુરની દેશી પલટણો પણ ફરી ગઈ. તેમનો આ-ગેવાન બાજીરાવનો દત્તપુત્ર નાનાસાહેબ થયો. તેણે યૂરોપિયન અમલદારો, મડમો, ને બુળકેને અલ્હાબાદ સત્રામત પહોંચાડવાનું વચન આપી વિશ્વાસઘાત કર્યો, ને તેમને કૂરપણે મારી નાખ્યા. લખનોરમાં અંગ્રેજોના નવાબની મા હતી, તેણે ત્યાંની પલટણોની આગેવાન થઈને બંડ કર્યું. ગ્લાસિયરમાં કેરીજંટ લશ્કર હતું તે ફરી ગયું ને ઝાંસીની રાણી તથા તાતીઓટાપી તેમનાં આગેવાન થયાં. સિંધીઆ ડરીને બળવામાં નહીં ભગતાં આથે નાસી ગયો. એ પ્રમાણે અંગ્રેજી લશ્કરની ૮૦ પલટણો ફરી ગઈ. એ બંડખોરની સાથે લંડની લાલચ રાખનારા બીજા કેટલાક લોક સામેલ થયા; તેથી બળવાખોરની સંખ્યા વધી. એ બળવો જમ-ના નદીથી અયોધ્યા સુધી ફેલાયો હતો, પણ લાર્ડ કાનિંગે ધી-રજ, આગ્રહ ને ડહાપણથી તથા અંગ્રેજી અમલદારોએ બહાદુરી ને નિડરતાથી ચપળતા વાપરી સમવી દીધો.

બળવાનું શાંત થવું. ૧૭. બંડખોરનું મુખ્ય સ્થળ દિલ્લી હતું. પંજાબમાં કેટલીક પલટણોએ બંડની નિશાની જણાવી હતી; તેનો બંદોબસ્ત કરીને તથા જૂના શીખ સિપાઇઓને હથિયાર આપીને સર જન લારેન્સે નવી પલટણો ઉભી કરી, તથા પતિ-યાળા વગેરે શીખ સંસ્થાનાંકોએ પોતાની શક્તિ મુજબ સૈન્ય મદદ આપ્યું, તે સર્વ સૈન્ય દિલ્લી ઉપર મોકલ્યું, એ સૈન્યની સહાયતાથી અંગ્રેજોએ દિલ્લી લઈ ત્યાંનું બંડ સમાવ્યું. સન ૧૮૫૭. જનરલ

હેવલોકે નાનાસાહેબને કાનપુર
આગળ હરાવીને નસાડ્યો. હવે
બંડના મુખ્ય સ્થાન લખનૌર ને
ઝાંસી થયાં. જનરલ હેવલોક
કાનપુરથી લખનૌર ગયો. ત્યાં
જનરલ ઔદામ વગેરેને બંડ-
ખોરના ઘેરોમાંથી ટોડાવ્યા. આ
સમયે લાર્ડ એલ્જીનેચીનમાં જય
મેગવી પોતાનું કેટલુંક સૈન્ય હિં
દના ગવર્નર જનરલની માગ-
ણીથી હિંદના અંગ્રેજોની કુમકે
મોકલ્યું. તેમણે લખનૌર જીતીને

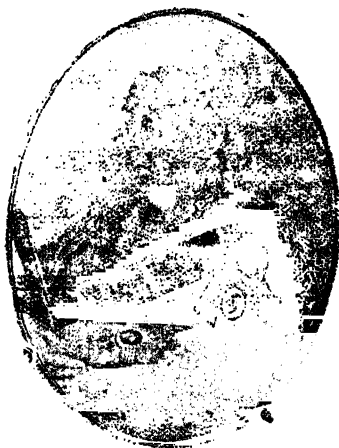
જનરલ હેવલોક.

ત્યાં બંડ સમાવ્યું. મુંબઈનું લશ્કર લેફ્ટીસર જુરેજ મધ્ય પ્રાંતમાં
થઈ બુદ્ધેશ્વરમાં આવ્યો, તેણે તાતીઆટોપીને હરાવી ગ્વાલિયર જીત્યું.
ને સિંધીઆને આગ્રેથી પાછો ખેલાવી ગાદીએ બેસાડ્યો. ઝારીની
રાણી ગ્વાલિયર આગળ બહાદુરીથી લડતાં રાખ્યાં પડી, ને તાતીઆ
નાસીને ગુજરાતમાં આવ્યો. સન ૧૮૫૮. તે વખતે અમદાવાદની
પલટણોએ પણ બળવો કરવાની પેરવી કરી હતી, પણ તે અ-
મલમાં આવતાં પહેલાંજ બળવાખોર પકડાઈ ગયા ને સજા પામ્યા.

બંડખોરનું પકડાવું. ૧૮. દિલ્હીનો પાદશાહ પકડાયો તેને
રંગુનમાં કેદ કર્યો. તે ઇ. સ. ૧૮૬૨ માં મરણ પામ્યો. નાના-
સાહેબ નેપાળ બણી નાહો, ને ત્યાંજ મરી ગયો. તાતીઆટોપી ગુ-
જરાતમાં છોટાઉદેપુરની હદમાં પકડાયો. તેણે અંગ્રેજોનાં ખૂન કર્યાં
હતાં, તેથી તેને ઝાંસી દીધી. અયોધ્યાની બેગમ પણ પકડાઈ ને
કેદમાં પડી. એ પ્રમાણે હિંદનું રક્ષણ કરવાને વિલાયતથી લશ્કર
નીકળ્યું હતું, તે હિંદમાં આવતા પહેલાંજ આ દેશના અંગ્રેજોએ
ચતુરાઈ, હોશિયારી, ચંચળાઈ, સમયસૂચકતા ને બહાદુરીથી આ
બચકર બળવો સમાવ્યો. તેમના આગેવાન પકડાયા, માંયા ને
નાડા. પછી ગવર્નર જનરલે મહારાણીશ્રીને નામે એક જાહેરનામું કા-

હી તા. ૧ હી નવેમ્બર સન ૧૮૫૮ ને રાજ ગામેગામ વંચાવ્યું.

હંદેરો. ૧૯. એ હંદેરામાં લખ્યું હતું કે જેમણે અંગ્રેજોના ખૂન કર્યા છે, તેમનેજ માત્ર ખૂની રાજ થશે, સિવાય જેઓ ખીજાઓની ઉશ્કેરણીથી બળરામાં સામેલ થયા હશે, તેઓ જો લઢાઇ છોડી શરણે આવશે, કિંવા ઘેર જઇ ધંધે વળગશે, તેમને મારી આપવામાં આવશે. એથી ધણા બંકખોર ઘેર જઇ પોતપોતાને ધંધે વળગ્યા. એ રીતે હિંદમાં એ વર્ષની અંદર ફરીને શાંતિ થઇ. ઇ. સ. ૧૮૫૯. વર્ગી એ હંદેરામાં મહારાણીશ્રીએ જાહેર કર્યું હતું

મહારાણી વિક્ટોરીઆ.

કે હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું છે, ને આજથી મહારાણીશ્રી વચન આપે છે, કે સર્વ પ્રજાને સમાન ગણવામાં આવશે; ધર્મની આગતમાં સરકાર વચ્ચે પડશે નહીં; તથા સરકારી નોકરીમાં કાળાગોરાનો તફાવત ગણવામાં આવશે નહીં; જમીન સંબંધી કે વારસા સંબંધી હિંદના પ્રાચીન હક,

રિવાજ, ધારા ને અધિકાર ઉપર પૂરું લક્ષ આપવામાં આવશે. આ જાહેરનામાની અસર થઈ. હરતખંડીઓ એ હંદેરાને પોતાના હક્કપત્ર તરીકે ગણે છે. એ વગર વળી જે રાજ્યો બળવામાં સામેલ થયા નહોતા, તેમને દત્તક લેવાની મહારાણીશ્રીએ સનંદ આપી.

હિંદની રાજ્યવ્યવસ્થા. ૨૦. કંપની પાસેથી મહારાણીશ્રીએ હિંદીરાજ્ય પોતાને હસ્તક લેઈ ગવર્નર જનરલને પોતાનો પ્રતિનિધિ કે વાયસરાય ઠરાવ્યો, તથા તેના ઉપર દેખરેખ રાખવાને ટ્રિટિશ રાજ્યના પ્રધાનમંડળમાં એક જણને સેક્રેટરી નીમાં તેને સક્ષાત્ આપવાને પંદર કૌન્સિલરો નીમ્યા. એ પંદરમાંના આઠ જણ હરતખંડમાં નોકરી કરી આવેલા અનુભવી જોષ્ટએ એવો ઠરાવ કર્યો. આ ઠરાવની રૂઢીએ પહેલાં વાયસરાય લાર્ડ કાર્નિંગ થયો. સન ૧૮૫૮. એણે રેવેનુ તથા નહેરો વધારી, તથા નવો ફોજદારી કાયદો ચલાવ્યો. બળવામાં ૪૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું; માટે પ્રજા ઉપર ઉપજવેરો નામે કર નાંખ્યો, અને કાગળની નોટો ચલાવી. સને ૧૮૬૧ માં જમના અને સતલજ વચ્ચેના મુત્તકમાં દુકાળ પડ્યો, તેમાં પાંચ લાખ માણસો ભૂખમરાથી મરણ પામ્યા. એજ વાયસરાયના સમયથી જેને દેશનિકાલની સગા ધાય તેને આન્દામાન બેટમાં મોકલવા માંડ્યા. લાર્ડ કાર્નિંગ સન ૧૮૬૨ માં વિલાયત ગયાથી લાર્ડ એલ્જન વાયસરાય થયો. ઈ. સ. ૧૮૬૨.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સન ૧૯૬૨ થી ૧૯૧૬ સુધી.

૧. લાર્ડ એલ્જન. ૨. લાર્ડ લારેન્સ. ૩. લાર્ડ મેયો. ૪. લાર્ડ નાર્થબ્રુક. ૫. લાર્ડ લોટન. ૬. અફઘાન સાથે બીજી લડાઈ. ૭. કાળુલમાં ખંડ. ૮. લાર્ડ રીપન. ૯. અફઘાન લડાઈનો અંત. ૧૦. લાર્ડ રીપનની રાજ્યનીતિ. ૧૧. લાર્ડ ડફરીન. ૧૨. ખર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૩. દરીયા-

જ્યોમાં બંનાવ. ૧૪. ઈંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૫.
 લાર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૬. લાર્ડ એડ્વન. ૧૭. લાર્ડ કર્ઝન.
 ૧૮. લાર્ડ મિંટો. ૧૯. લાર્ડ હાર્ડિંગ. ૨૦. લાર્ડ યુએમ્સફર્ડ.

લાર્ડ એડ્વન. ૧. એ વાયસરોય સુમારે દોઢ વર્ષ હિંદમાં
 રહ્યો ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટે સન ૧૮૬૧ માં કાયદા કરનારી કૌ-
 ન્સિસલનો ધારો મંજૂર કર્યો હતો, તેની રૂએ તેણે કાયદા કરવાને
 કૌન્સિસલ કરાવી, ને તેમાં ત્રણ ભરતખંડના, ને ત્રણ અંગ્રેજ વેપા-
 રીઓ મેમ્બર કર્યાં. હિંદની વાયવ્ય કાણુમાં વહાણી નામે મુસલ-
 માની પંથ નીકળ્યો હતો, તેના આગેવાનોએ ત્યાંના પહાડી લોકો-
 કાને ઉશ્કેરી બળત્રો કર્યો, એ પહાડી લોકોને હરાવી તાબે કરતાં
 અંગ્રેજ લશ્કરને ખુબ મહેનત પડી. સન ૧૮૬૦ માં અમેરિકાના
 સ્વતંત્ર સંસ્થાનોમાં યુક્તમેને સ્વતંત્રતા આપવાના સંબંધમાં ઉત્તર
 ને દક્ષિણ સંસ્થાનો વચ્ચે ભારે જંગ મચ્યો; તેથી ત્યાંનું ૩
 વિભાગત જતું અટક્યું, એ કારણથી હિંદના રૂની ખપત વધી ને
 મજૂરી, દાણા ને ખીજ જણસો ઘણી મોઝી થઇ. નાણાંની જત
 વખાથી મુંબઈ, અમદાવાદ, સુરત, વગેરે ઠેકાણે ઘણી કંપનીઓ
 થઇ. સન ૧૮૬૨-૬૩. લાર્ડ એડ્વન સન ૧૮૬૩ માં હિંદમાં
 મરાઠા પાખ્યાથી તેની જગાએ લાર્ડ લારેન્સ (સરજન લારેન્સ)
 વાયસરોય થયો. સન ૧૮૬૪.

લાડ' લારેન્સ. ૨. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની પાયરીયા ચઢતા

ચઢતા પોતાની હોંશિ-
યારી વડે તે વાયસરોય
થયો હતો. એણે પંજ-
બની હાકમાં ઉપર ઘણાં
વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. ૧.
એણે પંજબના શીખ
રાજાઓને એકઠા કરી
તેમને અંગ્રેજ રાજ્યના
સુધારા પોતાના રાજ્ય-
માં દાખલ કરવાનો બોધ
કર્યો. સન ૧૮૬૪. ૨.
એજ સાલમાં અંગ્રેજ
સરકારને જૂતાનના રા-
જ સાથે લડાઈ ઉઠી.

આસામની તળેટીમાં દો-

લાડ' લારેન્સ.

આખ્ર પ્રગણું છે તે ઉપર એ રાજા દાવો કરતો હતો, ને ત્યાંની
રૈયતને લૂંટતો ને પીડતો હતો, તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય તેના ઉપર
ચઢયું; પણ ત્યાંના જંગલનાં ખરાબ હવાપાણીથી લશ્કરની ખ-
રાબી થઈ; તેથી દર વર્ષે ૨૫ હજાર રૂપિયા આપવા ઠરાવી સં-
ધિ કરી. ૩. અમેરિકાની લઢાઈથી હિંદમાં નાણાંની રેલછેલ થઈ
હતી, પણ તે થોડીજ મુદત ચાલી. એ લઢાઈ પત્યા પછી હિંદી
રેનો જાવ જેસી ગયો તેથી ઘણા વેપારીઓ ને લોકો પાયમાલ
થઈ ગયા. સન ૧૮૬૫. ૪. સન ૧૮૬૬ માં ઓઢિયામાં, ને સન
૧૮૬૮ માં વાયબ્ર પ્રિતોમાં દુબકાળ પડ્યાથી લાખો માણસો જૂ-
ખમરાથી મરણ પામ્યાં. જૂખમરાથી બચાવવાનું જોખમ સરકારી

અમલદારોને માથે નાખવામાં આવ્યું. દુષ્કાળથી લોકોનું રક્ષણ થવા માટે તેમને મજૂરીએ વળગાડવા સારૂ તળાવ અને નહેરો ખોદાવવા માંડી, તથા રેલ્વેનો વધારો કરવા માંડ્યો. ૫. કાણુલનો અમીર દોસ્તમહમદ સન ૧૮૬૩ માં મરણ પામ્યાથી એ રાજ્ય મેળવવા એના દીકરા મહોમહિ લઢી મૂઆ, અંતે તેનો એક દીકરો શેરઅલી અમીર થયો. ૬. સ. ૧૮૬૮, સન ૧૮૬૭ માં અંગ્રેજોને આખીસિનીઆ સાથે લઢાઇ થઈ, ત્યાં હિંદનું લશ્કર મદદે ગયું. દારકાની આસપાસ વાઘેર નામે બળવાન જાત રહેછે, તેમાંના કેટલાકે નારાજ થઈ બળવો કર્યો, તે ધણાં વર્ષ ચાલી. તે સન ૧૮૬૮ માં સમાવવામાં આવ્યો. મહારાણીશ્રીના રાજ્યમાં એવો ઠરાવ થયો હતો કે ગવર્નર ને વાયસરાયે પોતાની હાકમી પાંચ વર્ષ ચલાવવી. એ ઠરાવ પ્રમાણે સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ લારેન્સ સાહેબની હાકમીને પાંચ વર્ષ પૂરાં થવાથી તે વિલાયત ગયો.

લોર્ડ મેયો. ૩. સન ૧૮૬૯ માં લાર્ડ મેયો વાયસરાય થયો. ૧. તેણે કાણુલના અમીર શેરઅલીને અંબાલામાં દરબાર ભરી દર વર્ષે બાર લાખ રૂપઆ આપવા ઠરાવી પોતાના પક્ષમાં લીધો. ૪. સ. ૧૮૬૯. ૨. એજ વર્ષની આખરે મહારાણીશ્રીના ખીજા કુંવર ડયુક આવ એડીન્બરો આ દેશમાં પધાર્યા. દેશી રાજા પ્રજાએ તેમને આદરમાન આપી રાજ્યભક્તિ બતાવી. ૩. વાયસરાયે ખેતીવાડીનું ખાતું કાઢ્યું. મીઠા ઉપરની જકાતમાં સુધારો કર્યો, તથા સડક, રેલ્વે ને નહેરોનો નુબંધ વધારો કર્યો. મંગાળી અખાતના આન્દામાન બેટમાં કાળેપાણીએ મોકલવામાં આવતા ફેદીઓની હાલત તપાસવાને લાર્ડ મેયો ગયો. ત્યાં કાંઈ શેરઅલી નામે ફેદીએ તેનો બાત કર્યો. સને ૧૮૭૨.

લાઈ નોર્થબ્રુક. ૪. સન ૧૮૧૨ માં એ વાયસરોયે હિંદમાં

આવી હિંદી રાજ્યની લગભગ હાથમાં લીધી. ૧. સન ૧૮૭૪ માં બંગાળમાં દુષ્કાળ પડ્યો તેમાં ગરીબ લોક જૂથમાના ભોગ ન થાય માટે તેમને મજુરીએ વગાડવાને નહેરુ, સડક, તળાવ વગેરે લોકોપયોગી કામો ચાલુ કર્યા. વાયસરોયે પંડે એ કામમાં મહેનત લઈને ગરીબોના જીવ ઉઠાર્યા. ૨. એ વર્ષના છેલ્લા ભાગમાં મહાવરાત ગાયકવાડ ઉ

લાઈ નોર્થબ્રુક.

પર વડોદરાના રેસિડેન્ટ કર્નલ ફેરને ઝેર દેવાનું તોહમત આપ્યું. તેની તપાસ ત્રણ યૂરોપિયન ને ત્રણ દેશી* અધિકારીઓનું કમીશન નીમીને કરાવી. યૂરોપિયનોએ તોહમત સાબિત ગણ્યું, ને દેશીઓએ નાસાબિત ગણ્યું, તોપણ એમને રાજ્ય ચલાવતા આવડતું નથી ને રાજ્યમાં ઘણું અંધેર ચાલે છે એવું તોહમત મૂકી એમને પદબ્રજ કરી મદ્રાસમાં કેદ કર્યા, તે લાંબ મરણ પામ્યા. વડોદરાની ગાદીએ ગાયકવાડના વંશજ હાલના મહારાજ સયાજીરાવને ખંડેરાવ મહારાજના વિધવા ગણી જન્મનાખાઈએ દત્તક લેઈ ગાદી આપી. સન ૧૮૭૫ માં મહારાણીશ્રીના પુત્ર પ્રિન્સ આવ વેસ્ટ હિંદમાં પધાર્યા તે વખતે હિંદી રાજપ્રજાએ તેમનો

* મહારાજ જીઆજીરાવ સિંધીઆ, જેપુરના મહારાજ રામસિંહ, ને રાજ સર દિનકરરાવ એ દેશી મેમ્બરો હતા.

જહુ આદરસત્કાર કર્યો, ને વફાદારી બતાવી. એ સાતમાં વિલા-
યતનું પ્રધાનમંડળ મદ્રાસથી લાડ નોર્થબ્રુક પાંચ વર્ષ થતા
પહેલાંજ રાજનામું આપી વિલાયત ગયો, ને તેની જગ્યાએ લાડ
લીટન વાયસરાય થયો. સન ૧૮૭૬.

લાડ લીટન પ. પાર્લામેન્ટની મંજૂરીથી આપણા મહારાણી

સાહેબે સન ૧૮૭૭ ના
જાનેવારીની ૧ લી તા-
રીએ દિલ્હીમાં એક દર-
ગાહ બંધાવી દિલ્હીમાં શહેન-
શાહાના અથવા “કૈસર”
દિલ્હી” પદ ધારણ કર્યું. ૨.
એજ સાતમાં પાંચલા
વર્ષમાં પરસાદની તાજાને
લીધે દિલ્હી દિલ્હીમાં બાર
દુબકાગ પડ્યો. અગાઉ
કાંઈ વાર નહોં પડેતા
એટલા મોટા વિસ્તાર
ઉપર મુંબઈ ને મદ્રાસ
ઈલાકામાં એ દુબકાગ

ફેલાયો. સરકાર અને

લાડ લીટન.

પ્રજાએ એ દુબકાગના ભૂખમરામાં મરતાં કંગાજોને બચાવવા માટે
બહુ મહેનત કરી, તોપણ પણ લાખ માણસ એ દુબકાગનાં
ભોગ થઈ પડ્યાં. એ દુબકાગમાં ૧૨ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ થયું.
એ ખોટા પૂરવા માટે તથા હવે પછી પડતી દૈવી આકૃતથી બચાવ
કરવા માટે સરકારે લાઇસેન્સ ટાકસ એટલે ધંધા રોજગાર ઉપર
વેરા નાખ્યો, તથા મુંબઈ ને મદ્રાસ ઈલાકામાં મીઠાની જકાતમાં
વધારો કર્યો. દારૂ, તાડી, અરીણ ને જંગલના કાયદા કરી સરકાર

રતી ઉપજમાં વધારો કર્યો. આ વાયસરાયના સમયમાં એ મહત્વના કામ થયાં. ૧. દેશી ભાષામાં છપાતાં વર્તમાન પત્રોને લોર્ડ મેટકાફના વખતમાં જોટલી સ્વતંત્રતા મળી હતી તેમાં ઘટાડો મળ્યો. ૨. દેશીઓને હથિયાર નહિ રાખવા દેવાનો ઇાયદો પણ એજ વર્ષમાં કર્યો. સન ૧૮૭૮.

અફઘાન સાથે ખીજી લઢાઇ. ૬. દક્ષિણનો દુષ્કાળ હતો તો સમ્યો નહોતો, એવામાં દર વર્ષે હિંદના ખાર લાખ રૂપિયા ખાઈ જનારો કાબુલનો અમીર શેરઅલી અંગ્રેજ પક્ષમાંથી ફરી જઈ રશ્યાના વડીલને આદરમાન સાથે કાબુલમાં બોલાવી તેની સાથે મસલત કરવા લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ અહીંના વડીલને અફઘાનીસ્તાનમાં પેસવા દીધો નહિ, તેથી લોર્ડ લીટનને તેની સાથે લઢાઇમાં ઉતરવાની જરૂર પડી. ૧૮૭૮. ખૈયર, કુરમ, ને બોલાનને માર્ગે અંગ્રેજ સૈન્ય કાબુલ ઉપર ચઢ્યું તેણે કંદહાર, ગીજની, જલાલાબાદ ને કાબુલ જીતી લીધાં. શેરઅલી તુર્કસ્તાન બણી નાઠો ને ત્યાંજ મરણ પામ્યો. શેરઅલો નાકાથી તેનો વડો દીકરા યાફૂજખાન અમીર થયો. તેની સાથે સંધિ કરી એ સંધિની રૂએ કુરમ ને બોલાનના ઘાટોની અંદરના ભાગનો કબજો અંગ્રેજને મળ્યો, તથા કાબુલમાં અંગ્રેજ રેસિડેન્ટ રાખવાની પરવાનગી મળી. તે પ્રમાણે સર લુઇ કાવેનરીને રેસિડેન્ટ બનાવી ત્યાં રાખ્યો.

કાબુલમાં ખંડ. ૭. જે જૂલ સન ૧૮૭૯ માં થઇ હતી તે જૂલ આ ખીજવાર થઈ. અફઘાનો પરદેશીઓને પોતાના મુલકમાં સત્તાધારી જોઈ શક્તા નથી; તેથી સન ૧૮૪૧ માં મેકનાટનનું ખૂન થયું, ને હજારો અંગ્રેજ સૈન્ય કપાઇ ગયું; તેજ પ્રમાણે આ વખતે પણ રેસિડેન્ટ તથા તેના માણસોને મારી નાખ્યા; તેથી અંગ્રેજ સૈન્ય ફરીને અફઘાન મુલકપર ચઢ્યું. યાફૂજખાન શરણે આવ્યો તેને કેદ કરીને હિંદમાં રાખ્યો, તથા અંગ્રેજ લશ્કરે કા-

શુભ ને કંદહાર કમળે રાખ્યા. પણ અફઘાનો ફરીને લડવા ઉડ્યા. એવામાં વિલાયતનું *કોન્ઝરવેટીવ પ્રવાનમંડળ બદલાયું ને લીખરલ પ્રધાન થયા; તેથી લાર્ડ લીપ્ન રાજનામું આપી સ્વદેશ ગયો. ને લાર્ડ રીપન વાયસરોય થયો. ઇ. સ. ૧૮૮૦.

લાર્ડ રીપન. ૮. એજ સાલમાં વાફઝખાનનો બાપ અયુઝખાન જે હીરાતનો મુખો હતો તેણે ખગવો કર્યો, ને કંદહાર ઉપર સ્વારી કરી. તેને અટકાવવાને કંદહારી લશ્કર સામું ગયું. એ લશ્કરને અયુઝખાને હરાવી કંદહારને ઘેરા લાલ્યો; એ સમાચાર સાંભળી સેનાપતિ સર રાખર્ટસે કાબુલથી કંદહાર આવી અયુઝને હરાવી નસાડ્યો ને અફઘાનો ઉપર અંગ્રેજ સત્તાનો ફરી ને દાબ બેસાડ્યો.

અફઘાન લઢાઇનો અંત. ૯. લાર્ડ રીપનનો વિચાર લાર્ડ લીટનથી ઉલટો હતો. જેમ બને તેમ અફઘાનિસ્તાનથી આખરબેર પાછા આવી હિંદની રૈયતને ધનની ને માણસની ખુશીમાં પડતી બચાવવી એ વિચારનો તે હતો, તેથી અયુઝને નસાડ્યા પછી દોસ્તમહમદના વડા પુત્રના વંશજ અબ્દરહેમાનને બોલાવી કાબુલની ગાદી આપી; ને સન ૧૮૮૧ માં અફઘાનિસ્તાનમાંથી સ્વયં અંગ્રેજ સૈન્ય હિંદમાં પાછું બોલાવી લીધું. આ નાશકારક લઢાઇથી હિંદને કરોડો રૂપયા ખર્ચ થયું, ને હજારો માણસ મરણ પામ્યા. અંગ્રેજ સૈન્ય હિંદમાં આવ્યા પછી અયુઝે ફરીને કંદહાર ઉપર સ્વારી કરી જીતી લીધું, પણ અબ્દરહેમાને તેને હરાવીને નસાડ્યો. તે ઇરાનમાં કેદ પકડાયો, ત્યાંથી તે સન ૧૮૮૭ માં નાસી ગયો. પણ અફઘાનો તેના પક્ષમાં નહિ આવ્યાથી અંગ્રેજ સરકારને શરણે આવ્યો. સન ૧૮૮૮.

* રાજ્યકારભાર ચલાવવામાં, રાજ્યનું હિત સાચવનારા પક્ષને કોન્ઝરવેટીવ, ને પ્રતનું હિત સાચવનારા પક્ષને લીબરલ કહે છે.

લાઈ રીપનની રાજ્યનીતિ. ૧૦. પરદેશી રાજ્યોની ખટખટ

ટમાં જેમ અને તેમ મા-
યું નહિ મારતા, દેશી-
ઓની સ્થિતિ સુધારી.
દેશી લોકોની વધારી
મેળવી હિંદુ અંગ્રેજ

રાજ્ય મજબુત કરવું,
એવા વિચારનો લાઈ

રીપન હતો; તેથી ૧.
લાઈ લીટનના વખતમાં
વધારેલો મીઠાનો કર તેણે
ઘટાડ્યો. ૨. “ ગેગિંગ
એક્ટ ” અથવા છાપ-
ખાનાની બંધીનો ધારો

રદ કરી વર્તમાનપત્રોને

છૂટી આપી. ૩. દેશીઓનો દન્સાફ * જ્યુરીનું મારફત કરવાની
પરવાનગી આપી. ૪. ખાતગી શાળાઓ ચલાવનારને સરકાર ત
રફથી નાણાંની મદદ આપી, ખાતગી સાહસને ઉત્તેજન આપ્યું.
૫. હિંદની પ્રજા ઘણા વર્ષથી પારકાના કારભારમાં દોરાયલી હો-
વાથી તથા કારભાર કરવાની મોટી જગા નહિ મળવાથી તે શક્તિ
ગુમાવતી ચાલી હતી, તે શક્તિ લાવવા માટે લાઈ રીપનનાં લોકલ-
ફંડ અને યુનિસિપાલિટીનો વહીવટ દેશીલોક તરફથી નીમાયલા

* ખૂન વગેરે મોટા ગુન્હાનો ન્યાય કરવા માટે ગ્રામના આગ્ર-
હાર વિદ્વાન પુરોહિતો પંચ નીમે છે તેને જ્યુરી કહે છે.

† રસ્તા, તળાવ, નિશાળો વગેરે સાર્વજનિક ઉપયોગી કામ કરવા
અંગ્રેજ સરકારે જમીનની મહેસુલ ઉપર રૂપિયે એક આનાનો વધારો
કરી એ ફંડ કર્યું છે તેને લોકલફંડ કહે છે.

લાઈ રીપન.

પ્રતિનિધીઓની મારફત ચાલે એવો* “લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ” ચલાવવાનો ધારો તા. ૧૮ મી મે સન ૧૮૮૪ ને રાજ કર્યો. એ ધારો પ્રમાણે હજુ વહિવટ ચાલે છે. ૬. મહિસરનું રાજ્ય જે લાર્ડ બેન્ટિન્કના સમયથી અંગ્રેજ કમિશનર મારફત ચાલતું હતું; તે રાજ્ય મહારાજાની પુખ્ત વય થયાથી તેને સન ૧૮૮૧ માં પાછું સોંપ્યું. લાર્ડ રીપન ૧૮૮૫ ની આખરે વિદાયત ગયો, ત્યારે હિંદની આભારી પ્રજા તરફથી એને ઘણું માન આપી, નિવાળ્યો.

લાર્ડ ડફરીન. ૧૧. લાર્ડ રીપનની જગાએ લાર્ડ ડફરીન વાચસરાવ થયો. ૧. તેણે ૧૮૮૭ ની શરૂઆતમાં રાવળપીંડીમાં દરબાર ભરી કાશુબનો અમીર અમદરહેમાન પોતાના પક્ષમાં રહે માટે તેને દર વર્ષે આર લાખ રૂપિયાનું સાક્ષીઆણું ચાલતું કર્યું. ૨. અન્નદેશના રાજા થીમો સાથે વાંકું પડવાથી અંગ્રેજો લઠાઇમાં ઉતર્યા. થોડી મુદ્દતમાં લઠાઇ થી વગર થીમો અંગ્રેજને શરણ આપ્યો તેને રત્નાગિરીમાં કેદ રાખી ઉપલો અન્નદેશ હિંદી રાજ્ય સાથે જોડી દીધો. અગાસ પત્રી અફઘનિસ્તાનનો થોડો ભાગ હિંદી રાજ્યમાં ઉમેરાયા ઉપરાંત અન્નદેશ ખાલસા થયાથી એ રાજ્ય પૂર્ણ-કળાએ પહોંચ્યું. એ વખતનો નકશો આ પ્રકરણમાં આપ્યો છે.

અર્ચનો વધારો ને નવા કર. ૧૨. કાશુબના અમીરને આપણા પક્ષમાં લીધો તોપણ પાછલા અમીરાની પેઠે એ પણ ફરી નાફા જાય, તેની કાંઈ જમીનમીરી ન હોવાથી સરદદ ઉપર ગ્યાવનાં બાંધકામ કરવાનો આ વાચસરાવે આરંભ કર્યો; તેથી ઉપજ કરનાં ખર્ચ વધી પડ્યું. તે પૂરું પાડવા માટે કરજમાં વધારો કર્યો. લાર્ડ રીપને ઘરાડેનો મીઠા ઉપરનો કર વધાર્યો, લૈસન-સટાકસને બદલે ઈન્કમટાક્સ અથવા ઉપજવેરો નાંખ્યો, તથા કેટલાંક સરકારી ખાતામાં ખર્ચ કમી કર્યું.

* મ્યુનિસિપાલિટીના તથા લોકલસેલ્ફની વ્યવસ્થા કરવા માટે પ્રજા તરફના તથા સરકાર તરફના નીમાયદા માણસે જે કારભાર ચલાવે છે તેને લોકલસેલ્ફ ગવર્નમેન્ટ કહે છે.

દેશી રાજ્યોમાં બનાવો. ૧૩. સન ૧૮૮૬ માં તુંકોજ હો-
દ્કર ને જીઆજીરાવ સિંધીઆ મરણ પામ્યા. હોદ્કરની ગાદીએ
તેમનો પાટવી કુંવર બાળાસાહેબ થયો. સિંધીઆનો પાટવી કુંવર
નાનો હોવાથી પંચની મારફત વહીવટ ચલાવ્યો. આ વાયસરાયે
દેશીરાજ્યોમાં અંગ્રેજ દીવાન રાખવાની છૂટ આપ્યાથી ભોપાળમાં
અંગ્રેજ દીવાન થયો.

ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે હિંદની વફાદારી. ૧૪. સન ૧૮૮૭ માં આ-
પણા કેસરેહિંદને ઇંગ્લાંડમાં રાજ્ય કરતાં ૫૦ વર્ષ થયાથી તા.
૧૬ મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૭ ને રાજ હિંદમાં ગામેગામ અંગ્રેજી ને
દેશી રાજ્યોમાં જથ્થાબંધી મહોત્સવ કરવામાં આવ્યો. તે સમયે
હિંદના રાજા અને પ્રજાએ કેસરેહિંદ પ્રત્યે પોતાનો અપૂર્વ પ્યાર
ને વફાદારી બતાવી ઉત્સાહથી એ ઉત્સવ ઉજવ્યો. એ પ્રસંગની
યાદગીરી માટે કરોડો રૂપિયા ખર્ચાયા; લાખો રૂપિયાનાં લોકોપ-
યોગી કામો થયાં. એ મહોત્સવ ઇંગ્લાંડમાં જીન માસમાં ઉજવ-
વામાં આવ્યો, તે વખતે પણ હિંદના ઘણા રાજાઓએ એ મ-
હારાણુશ્રીના માનાર્થે ઇંગ્લાંડ જઈ પોતાની વફાદારી બતાવી.
લાર્ડ ડફરીને સરહદનાં આંધકામ આરંભ્યા હતાં, તેમાં પણ ધણું
કરીને હિંદના સર્વ રાજાઓએ માણસની ને ધનની સહાય કર-
વાની દૃષ્ટિ જણાવી. લાર્ડ ડફરીન પોતાની મુદત પૂરી થતા
પહેલાં સન ૧૮૮૮ ની આખરે વિલાયત ગયો; તેથી નવો વાય-
સરાય લાર્ડ લેન્સડાઉન થયો. સન ૧૮૮૮.

લાર્ડ લેન્સડાઉન. ૧૫. એમના અમલના ૧ વર્ષમાં કાશ્મી-
રનાં મહારાજાને કેટલીક રાજપખટપટથી પદબ્રષ્ટ કર્યો, ને તેનો રા-
જ્યકારભાર પંચ મારફત ચલાવવા માંડ્યો. ૧૮૮૯. સન ૧૮૯૧
માં માણપુરમાં તોફાન થઇ ત્યાંના રાજાએ બ્રિટિશ રેસિડેન્ટ વજે-
રને મારી નાંખ્યા; તેથી તે રાજ્ય ઉપર ચઢાઇ કરી જીતી લીધું,
પરંતુ તેને ખાલસા કરવાને બદલે માણપુરના રાજાના પીતરાઇ-
ઓમાંથી એક પાંચ વર્ષના છોકરાને ગાદીએ બેસાડી, તેનો વહી-
વટ એક અંગ્રેજ વહીવટદારને હાથે ચલાવવાનો ઠરાવ કર્યો. એજ

સાલમાં લાર્ડ લેન્સડાઉનની સરકારે સંમતિવચનો* કાયદો પસાર કર્યો. મદ્રાસ પ્રલાકામાં ને મુંબઈ પ્રલાકાના દક્ષિણ ભાગમાં, તથા બંગાળા ને અજમેરમાં વરસાદની તાણુને લીધે દુષ્કાળ પડ્યો, તેથી સરકારે એ દુઃખમાથી લોકોને બચાવવા માટે દુષ્કાળનાં વાંધકામ કરાવ્યાં. એ સાલમાં ઈંગ્લાંડની પાર્લામેન્ટમાં હિંદવાગી દાદાભાઈ નવરોજી મેમ્બર થયા. સન ૧૮૬૩ માં આ દેશની મુખ્ય અને પ્રલાકાની કાયદા બાંધનારી સભામાં કેટલાક પ્રજા તરફના મેમ્બરો નીમવાનો ઠરાવ થયાથી તેવા મેમ્બરો નીમાવા લાગ્યા. કાકુલનો અમીર અબ્દલરહેમાન ગાદીએ ગેઠો ત્યારથી એને આપણી સરકાર તરફથી આર લાખ રૂપિયા વર્ષાસન તરીકે મળતા હતા, તે વધારીને સન ૧૮૬૩ થી અઢાર લાખ રૂપિયા આપવા ઠર્યાં. એ વાયસરોય ૧૮૮૪ ની શરૂઆતમાં વિલાયત ગયો.

લાર્ડ એલ્જન. ૧૬. સન ૧૮૬૨ માં થઈ ગએલા ગવર્નર જનરલનો પુત્ર લાર્ડ એલ્જન વાયસરોય થયો. એણે સન ૧૮૬૪ ની શરૂઆતમાં આવીને આ દેશની હાકમી હાથમાં લીધી. એના વખતમાં સન ૧૮૬૬ ની સાલમાં જેવો લેંછએ તેવો વરસાદ નહિ પડવાથી મોટા વિસ્તારમાં હિંદમાં દુષ્કાળ પડ્યો; તેથી દુષ્કાળીઆંના જીવ બચાવવાને સરકારે ઠામઠામ દુષ્કાળનાં વાંધકામ ઉઘડાવી ત્યાં તેમને કામે લગાડ્યાં. વળી ગાંઠીઓ તાવ એ નામના મરકીના રોગની શરૂઆત પ્રથમ મુંબઈમાં થઈ, ને ત્યાંથી પુના, થાણા, સુરત, કરાચી, કલકત્તા, લાહોર વગેરે સ્થળે ફેલાઈ. આપણાં કેન્સરેહિંદ મહારાણીચીને રાજ્ય કરતાં ૧૮૬૭ માં સાઠ વર્ષ થયાથી આ દેશમાં ને ઈંગ્લાંડમાં “ હાયમંડ બ્યુખીલી ” નો મહોત્સવ પાળ્યો. હિંદની સરહદ ઉપરના પહાડી લોકોએ એ વર્ષના પાછલા ભાગમાં બળવો કર્યાથી સરકારે તેમને વશ કરવાને એક જગર લશ્કર મોકલ્યું. તેમાં એ બંડખોર લોક તાબે થયા.

* સ્ત્રીની બાર વર્ષની હમ્મર થયા પહેલાં જો તે આ સાથે તેનો પતિ સંસાર માંડે, તો તે ગુન્હો ગણીને રાજ કરવાનું ઠરાવ્યું. આ કાયદાને સંમતિ વચનો કાયદો કહેછે

પણુ તેથી હજારો માણસો મરણ પામ્યાં ને હિંદને માથે કરોડો રૂપિયાનું ખર્ચ થયું. સન ૧૮૬૮ માં વર્તમાનપત્રની સ્વતંત્રતા ઉપર અંકુશ મુકનારો કાયદો થયો. આ વાયસરાય સન ૧૮૬૯ માં વિલાયત ગયો.

લોર્ડ કર્ઝન. ૧૭. એ વાયસરાય સન ૧૮૬૯ ના જાન્યુઆરી માસમાં હિંદમાં આવ્યો. એ વર્ષના ચોમાસામાં મુખ્યત્વે હિંદના પશ્ચિમ ભાગમાં વરસાદ નહિ વરસવાથી, આગલા દુષ્કાળ કરતાં વધારે વિસ્તારમાં સખત દુષ્કાળ પસર્યો; તેથી અસંખ્ય દોર તથા માણસો મરણ પામ્યાં. લોર્ડ કર્ઝને દુષ્કાળવળા ભાગોમાં જાતે ફરી દુષ્કાળની ભયંકર સ્થિતિ જોઈ. સરકારે દુષ્કાળીઓના જીવ અચાવવા ઠેકાણે ઠેકાણે આંધકામ ઉઘડાવી, દુષ્કાળથી પીડિત લોકને ત્યાં કામે લગાડ્યાં. સન ૧૯૦૦. ને આ કામ કરવાને અશ-

ક્ત હતા તેમને માટે

પુખ્તર હાઉસ ઉઘડાવી ત્યાં મફત ખવરાવી પોષણ કર્યું. હિંદમાં યુરોપથી આવતી ખાંડ ઉપર જ કાત નાખી આ દેશની ખાંડના ઉદ્યમને ઉત્તેજન આપ્યું. ઇંગ્લાંડ ને આફ્રિકામાંના ટ્રાન્સવાલના સ્વતંત્ર રાજ્ય સાથે લલહાઇ શરૂ થવાથી આ દેશમાંનું કેટલુંક લશ્કર ત્યાં મોકલવા-

લોર્ડ કર્ઝન.

માં આબુ, તેમજ ચીનમાં ખ્રિસ્તિ લોકોની કતલ કર્યાથી યુ-
રોપી રાજ્યોના લશ્કર ચીન ઉપર ચઢ્યાં, તેમાં હિંદથી પણ કે-
ટલુંક લશ્કર ગયું. સન ૧૯૦૦ ના ચોમાસામાં ગુજરાતમાં થોડા
વરસાદની ખામી રહેવાથી પાછલા વરસાદના દુષ્કાળ પીડિત લોકોને
નવી સાકમાં પણ દુષ્કાળ રહ્યો. આપણા કૈસરેહિંદ મહારાણી શ્રી
૧૯૦૧ ના જન્યુઆરીની તા. ૨૩ મીએ સ્વર્ગવાસી થયાં; તેથી
તેમના જ્યેષ્ઠ પુત્ર પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ એડવર્ડ ૭ મા એ નામથી
હિંદના શહેનશાહ થયા. સન ૧૯૦૧ ના ચોમાસામાં થોડો વર-
સાદ થયો, તેથી ખેતી
થોડી થઈ ને જે થઈ
તે અગાઉ ધાંધાર નાહ
પડેલા એટલા જિંદર ની-
કળ્યા તે ખાઈ ગયા,
તેથી ગુજરાતના ધણ
ભાગમાં તે એ સાકમાં
પણ દુષ્કાળ હતો. સન
૧૯૯૬ ની સાકમાં શરુ
થયેલા ગાંડીઆ તાવનો
રોગ હજુ સુધી ચાલુ
હતો. તા. ૯ મી ઓ-
ગસ્ટ ૧૯૦૨ ના રોજ
શહેનશાહ ૭ મા એડ-

શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડ.

વર્ડને ઈંગ્લાંડમાં રાજ્યાભિષેક થયો. આ શુભ કામમાં ભાગ લેવા
દુનીયાના ધણા ભાગના લોક ઈંગ્લાંડ ગયા હતા. તે શુભ અવ-
સરે હિંદના ધણા રાજાઓ ને સંભાવિત ગૃહસ્થો પણ ગયા
હતા. સન ૧૯૦૩ ના જાનેવારીની તા. ૧ લીને રોજ ભરતખં-

૩ના રાજરાણા અને દુનીયાનાં ઘણાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓ-
 ની સમક્ષ દિલ્હીમાં લગ્ન દરબાર ભરી આપણા પાદશાહ ૭ મા
 એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકનું જાહેરનામું પ્રાપ્ત કર્યું; તેમાં હિંદની
 પ્રજા પ્રત્યેની ભલી લાગણી તથા પોતાનાં માતૃશ્રી મહારાણી શ્રી
 વિક્ટોરીયાને પગલે ચાલવાની પોતાની ઈચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી.
 શહેનશાહ એડવર્ડના રાજ્યાભિષેકની ખુશાલીમાં મીઠા ઉપરના
 કરમાં ઘટાડો કર્યો તથા આજ સુધી પાંચસેં રૂપીયાની ઉપજ
 ઉપર કર લેવાતો તે ફેરવાને એક હજાર રૂપિયાની ઉપજ ઉપર
 કર લેવાનું ઠરાવ્યું. સન ૧૯૦૩ ના અક્ટોબરમાં તીડ પડવાથી
 ગુજરાતમાં ઘણા પાકનું નુકસાન થવાથી, તરીખોને હાની પહોંચી.
 સન ૧૯૦૪ ના જાનેવારીમાં લાર્ડ કર્ઝનને પાંચ વરસ થવાથી
 તેમણે દિલ્હના કરેલા વહિવટમાં કેટલાંક કામ અધુરાં હોવાથી, તે
 પૂર્ણ કરવાને તેમની મુદતમાં બીજાં બે વરસનો વધારો કર્યો. એજ
 સાલમાં તીબેટની સરકાર સાથે વેપારનો મંદોઅસ્ત કરવા માટે
 તીબેટમાં કમીશન મોકલ્યું તથા ઇરાન સાથે મંદોઅસ્ત કરવાને
 લાર્ડ કર્ઝન પોતે ગયા ને ત્યાંથી પાછા આવી પોતાની તબીબત
 સુધારવા વિલાયત ગયા. સન ૧૯૦૪ ની આખરે લાર્ડ કર્ઝન
 હિંદની હાકિમી ઉપર પાછા આવ્યા. તીબેટમાં ગયેલા લશ્કરે જય
 મેળવી હિંદ સાથેના વેપારને અનુકૂળ પડતી સરતો કરાવી લીધી.
 સન ૧૯૦૪ માં જાપાન ને રશિયા સાથે લઢાઇ શરૂ થઇ હતી,
 તેમાં સન ૧૯૦૫ માં જાપાને રશિયાને નમાવી પોતાને ફાવતી
 શરતોથી સલાહ કરી. સન ૧૯૦૫ ની આખરે પાર્લામેન્ટના હિંદ
 ખાતાના પ્રધાન વચ્ચે હિંદની લશ્કરી વ્યવસ્થાના સંબંધમાં લાર્ડ
 કર્ઝનને મતભેદ પડ્યાથી તે રાજીનામું આપી ગયા. તેમણે જતાં
 જતાં બંગાળા ઇલાકાના બંગાળા ને પૂર્વબંગાળા એવા બે ભાગ
 પાડી બંનેના બે લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરો ઠરાવ્યા.

લાર્ડ મિન્ટો. ૧૮. લાર્ડ કર્ઝનની જગાએ લાર્ડ મિન્ટો વાય-સરાય થયા. ૧૯૦૬.

એ વાયસરાય પહેલાં થએલા એજ નામના ગવર્નર જનરલના વંશજ છે. એમની હાકમીની શરૂઆતમાં આપણા પાદશાહના પાટવી કુંવર પ્રિન્સ આવ વેલ્સ અને તેમનાં ધર્મપત્ની આ દેશમાં પધાર્યા તેઓ આ દેશમાં ફરી ઠેકઠેકાણે રાજ્ય પ્રજા તરફથી સન્માન પા-

લાર્ડ મિન્ટો.

મ્યાં, તથા આ દેશની પ્રજાએ તેમના પ્રત્યે ભક્તિભાવ અતાવી લાખો રૂપિયાનાં સ્મરણાર્થ કાર્ય કર્યા. ૧૯૦૬. સન ૧૯૦૭ માં પાર્લામેન્ટના હિંદી પ્રધાનની કૌન્સિલમાં આ દેશના એ મેમ્બરો નીમવામાં આવ્યા; તથા હિંદના રાજ્યવહિવટમાં કેવા પ્રકારનો સુધારો ને ફેરફાર કરવો તેની તપાસ કરવાને એક પાદશાહી કમીશન નીમ્યું. સન ૧૯૦૯ માં આ દેશના વહિવટમાં હિંદી પ્રજા ભાગ લેતી થાય તે સારૂ ઇલાકાતો ને મુખ્ય સરકારની કૌન્સિલોમાં વધારે સલાહકારો નીમવાનો હિંદી પ્રજાને હક્ક મળે એવો કાયદો વિલાયતની પાર્લામેન્ટમાં મંજૂર થયો. ઈ. સ. ૧૯૧૦ માં ઉપરના કાયદાની રૂએ મુખ્ય સરકારની અને ઇલાકાતી કૌન્સિલોમાં વધારાના સલાહકારો નીમાયા, તથા વાઈસરોયની કૌન્સિલમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાયો. એજ સાલમાં આપણા લોકપ્રિય શહેનશાહ ૭ મા એડવર્ડ સ્વર્ગવાસી થવાથી તેમની જગાએ એમના પાટવી

કુંવર ૫ મા જ્યોત્ષીના
નામથી ગાદીએ બેઠા.
લાડ મિન્ટોની કારકી-
દિને પાંચ વર્ષ પૂરા
થવાથી ઇ. સ. ૧૯૧૧
માં વિલાયત ગયા.

લાડ હાર્ડિંગ.

૧૯. લાડ મિન્ટોની જ-
ગાએ લાડ હાર્ડિંગ
આવ્યા. એ સાલ હિં-
દના ઇતિહાસમાં ચિર-
સ્મરણીય થઈ. સન
૧૮૫૮ પહેલાં હિંદમાં

મહારાજ શહેનશાહ ૫ મા જ્યોત્ષી.

મસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું
રાજ્ય હતું તે એ સાલ-
થી ઇંગ્લાંડના રાજાના
તાબામાં લીધું ત્યારથી
હિંદમાં ઇંગ્લાંડના રા-
જાનું રાજ્ય થયું. ખરૂં
પણ કોઈ રાજા આ
દેશમાં આવીને દિલ્હી-
ની ગાદીએ બેઠા નથી.
માત્ર ઇંગ્લાંડના રાજા-
ના પ્રતિનિધિ (વાય-
સરાય) ઇંગ્લાંડના રા-
જાની વતી આ દેશમાં

લાડ હાર્ડિંગ.

રાજ્ય ચલાવતો. મહારાજા પ મા જ્યોર્જ જ્યારે એમના પિતાના સમયમાં પાટવીપુત્ર તરીકે હતા, ત્યારે સન ૧૯૦૬ માં આ દેશમાં પધારી આ દેશની સર્વ પ્રજાનો પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો, અને એમને પણ આ દેશની પ્રજા ઉપર મમતા બંધાઈ હતી. તેથી પોતે ઇંગ્લાંડની ગાદીએ બેઠા, ત્યારથી તેમણે આ દેશમાં આવી દિલ્હીની ગાદીએ બેસવાની ઇચ્છા બતાવી હતી; અને એ ઇચ્છા અનુસાર તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સન ૧૯૧૧ ને રાજ દિલ્હીમાં દરબાર ભરી ગાદીએ બેસવાનું હતું. તેથી આપણા પાદશાહ પ મા જ્યોર્જ મહારાણી મેરી સાથે લાંબી મુસાફરી અને અનેક અગવડો વેડી આ દેશમાં પધાર્યા, અને દિલ્હીમાં હિંદના રાજા રજવાડા, અમીર હિમરાવો, ને સંભાળિત સદ્ગૃહસ્થોના મેળાવડા સન્મુખ એક લઘુ દરબારમાં તા. ૧૨ મી ડિસેમ્બર સન ૧૯૧૧ ને રાજ ભરતબંડના ચક્રવર્તિ મહારાજા તરીકે ગાદીએ બેઠા.

આ માર્ગસિદ્ધ અવસરે આપણા પ્રજાપ્રિય પાદશાહે આ દેશના લોકોનું કલ્યાણ થાય, અને તેમનાં મન સંતોષાય એવી અપૂર્વ બક્ષિસો આપી. તેમાં આ દેશના લોકોમાં કેળવણીનો પ્રસાર વધારે થવા માટે કેળવણીના ખર્ચમાં ૫૦ લાખ રૂપિયા દરવરસ વધારે આપવાનો હુકમ કર્યો. લાર્ડ કર્ઝનના સમયમાં બંગાળી ઇલાકાના બે લાગ પાયા તેથી બંગાળી પ્રજાનાં મન દુઃખાર્યા હતાં, માટે બંગાળી ભાષા જેટલા ભાગમાં બોલાય છે તે સર્વ એકત્ર કરી તેને એક ઇલાકો કરી, મુંબઈ ને મદ્રાસની માફક તેના ઉપર એક ગવર્નર ઠરાવ્યો, તથા બહાર, ઓઢીઆ, ને છોટાનાગપુરનો ભાગ છુટો પાડી તેના ઉપર એક લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર નીમવાનો અને આસામને છુટો પાડી એક ચીફ કમીશનર નીમવાનું ઠરાવ્યું. જે દેશી નાનાં રાજ્યો પાસે સરકારનું લહેણું હોય તે માફ કરવું, અને જે કરજદાર કેદીઓ ગરીબાઈને લીધેજ કેદમાં પડ્યા હોય, તેવા સો રૂપિયા સુધીના કરજદાર કેદીઓનું કરજ સરકારે પતાવી તેમને છોડી મુકવાનું, એ વગેરે બધી બક્ષિસો કરી; પણ એ સ-

વર્ષમાં વધારે મહત્વની ને અગત્યની વાત તો એ બની, કે આજ
 સુધી હિંદની રાજધાની કલકત્તા હતી. તે ફેરવીને હિંદની પુરાતન
 રાજ્યધાની દિલ્લીમાં આણી. કલકત્તા એક બાબુએ હોવાથી બહુ-
 ઓને એ રાજધાની અગવડવાળી લાગતી. દિલ્લી મધ્યમાં હોવાથી
 લોકોની એ અગવડતા ટળશે વળી સીમલાની નજીકમાં દિલ્લી
 હોવાથી અર્થમાં બચાવ થશે. બંગાળના લાગ કાઠી નાખ્યાથી આ-
 બા હિંદની પ્રજા સંતોષાઈ. એ પ્રમાણે આપણા પ્રજાપ્રિય પાદશાહે
 આ દેશની પ્રજા ઉપર દયાની લાગણીનો વરસાદ વરસાવ્યોથી સર્વ
 પ્રજા એક સરખી રીતે રાજી રાજી થઈ ગઈ, અને તે લાગણી આ-
 બા ભરતખંડની પ્રજાએ ઉત્સાહથી બતાવી. આ મહોત્સવમાંજ
 સન ૧૯૧૧ ની સાલ પૂરી થઈ. સન ૧૯૧૪ ના પાછલા લાગમાં
 યુરોપખંડમાં એક મહાભારત યુદ્ધનો આરંભ થયો, તેમાં આસ્ટ્રી-
 આએ બાલ્કન રાજ્યોમાંના એક નાના રાજ્ય સર્બિઆ સાથે લ-
 ઢાઈ બેઠી. અને જર્મનીએ ક્રિસ ઉપર બેલજીયમને માર્ગે હુમલો
 કરવાને લશ્કર મોકલ્યું, તેમની સહાયે ઇંગ્લાંડ ને રશીઆ ચડ્યા.
 એ રીતે યુરોપનાં મહાન રાજ્યો લઢાઈમાં ઉતર્યા. એક તરફ
 આસ્ટ્રીઆ, જર્મની ને તુર્કસ્તાન; તે બીજી તરફ રશિયા, ક્રિસ ને
 ઇંગ્લાંડ થયાં. પાછળથી છટાતી અને હાલમાં અમેરિકા આપણી
 સહાયે ને બલગેરીયા જર્મનીની સહાયે ઉતર્યા છે. આપણી પક્ષમાં
 સત્ય ને ન્યાય હોવાથી અંતે આપણો જય થશેજ. ધર્મોજય.
 આ યુદ્ધમાં હિંદની વફાદાર પ્રજા તન, મન ને ધનથી પોતાના
 મહારાજાને સહાય કરે છે. પ્રભુ એ યુદ્ધમાં આપણા મહારાજા
 વિજયી કરી આ મહાભારત યુદ્ધનો જલદી અંત લાવે, મહારાજા
 પ મા જ્યોજીને દીર્ઘાયુષી કરે, હિંદની વફાદાર પ્રજા તેઓ પ્રત્યે
 પૂર્ણ વફાદાર રહે, અને ખ્રિષ્ટશ રાજ્ય ચિરકાળ રહે. સન ૧૯૧૬
 માં આપણા લોકપ્રિય વાયસરાય લાર્ડ હાર્ડિંગ વિલાયત ગયાથી
 તેમની જગાએ લાર્ડ ચેમ્સફર્ડ વાયસરાય થયા.

७०

८०

९०

१००

हिंदुस्तान.

ई. स. १६००.

उत्तरी राज्या—जाति.

दक्षिणी राज्या—पीछा.

१ १०० २०० ३०० ४००

२

७०

८०

९०

१०

પ્રકરણ ૧૨ મું.

ભરતખંડના અંગ્રેજી રાજ્યની હાલની સ્થિતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થા.

વેપાર. ૧. ભરતખંડમાં યુરોપી લોક વેપાર માટે આવતા લાગ્યા, તે પહેલાં દક્ષિણના મલબાર કાંઠાનાં બંદરોમાં આરબ ને મુસ્લોમ લોક આવી દરિયામાર્ગે આ દેશનો માલ લેઈ જઈ પરદેશોમાં વેચતા. આકાંક્ષો ધણો માલ તો જમીન માર્ગે જતો હતો; પણ યુરોપી લોક આ દેશમાં વેપાર કરવાને આવ્યા, ત્યારથી આ દેશનો ધણો માલ દરિયામાર્ગે યુરોપમાં જવા લાગ્યો; તેથી આ દેશમાં પરદેશી ધણું ધન આવવા લાગ્યું. સુમારે દોઢસો વરસ પર ઈંગ્લાંડમાં વરાળચત્રની શોધ થઈ ઈંગ્લાંડમાં આ દેશના નમુના જેવો માલ વરાળચત્રથી થવા લાગ્યો તે હાથની મહેનતથી થતા માલ કરતાં ધણો સસ્તો થવાથી વેપારની દશા બદલાઈ ગઈ. આ દેશ માલ વેચનાર હતો તે ખરીદનાર થયો; અને પરદેશી કરોડો રૂપિયાનો તૈયાર માલ આ દેશમાં ખરીદાવા લાગ્યો; અને આ દેશનો કાચો માલ પરદેશમાં જવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૮૧૦-૧૧ માં એક અબજ ૬૯ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાં આવ્યો હતો, અને ૨ અબજ ૧૬ કરોડ રૂપિયાનો માલ આ દેશમાંથી પરદેશમાં ગયો હતો.

લોકસ્થિતિ. ૨. ઇ. સ. ૧૮૫૮ માં આ દેશનું રાજ્ય કંપની પાસેથી મહારાણી શ્રી વિક્ટોરિયાએ પોતાને હસ્તક લીધું, ત્યારે મહારાણીશ્રીએ આ દેશના લોકોને હક્કપત્ર આપ્યું; તેની રૂએ આ દેશના લોકોની સ્થિતિ સુધારવાને હિંદના અંગ્રેજ અમલદારો વિશેષ યત્ન કરવા લાગ્યા અને તેને પરિણામે આ દેશમાં રેલવે, ટપાલ, નહેરો, ઈજનેરીખાતું, ખેતીવાડીખાતું, તાર, દવાખાનાં, કેળવણી વગેરે લોકોપયોગી ખાતાં નીકળ્યાં; અને દેશી લોક એ ખાતાંઓમાં નોકરી કરવાને યોગ્ય થાય તેવી કેળવણી આપવાને

તેવા પ્રકારની રફલો કઢાડી. તેમાં કેળવણી લઇ આ દેશના બહુ લોક સરકારની નોકરીઓમાં જોડાયા. એ નોકરી આપવામાં નાત જાતનો કે ધર્મનો ભેદ નાખવામાં આવતો નથી. અસલના વખતમાં આ દેશનું સોનું, લોહું, કાચલા વગેરે ખનીજ માલ બહોળરો ભોંયમાં દટાઈ રહેતો, તે પણ આ રાજ્યના પ્રતાપે ખોદી કાઢવામાં આવેછે; તથા આ દેશમાં વરાળચત્રની મદદથી રૂ, સણ, ઉન વગેરેની સુતર-કાપડની મીસો નીકળ્યાથી પણ આ દેશના વેપારમાં પુષ્કળ વધારો થયો છે. દેશની સ્થિત સુધારવામાં કન્યાઓને કેળવણી આપવાની જરૂર જણાયાથી ઠેકઠેકાણે કન્યાશાળાઓ પણ બંધી કઢાડવામાં આવી છે. મુસલમાની ને મરાઠી રાજ્યના અમલમાં દેશમાં મારામારી ને ધાડધાડ ખટ્ટ થતાં, તે અંગ્રેજી અમલમાં બંધ પડ્યાથી, ન્યાય કોર્ટો સ્થાપ્યાથી અને રેલવે, તાર ને ટપાલ ખાતાં નીકળ્યાથી એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે જવામાં, માલ મોકલવામાં, ખર્ચ મંગાવવામાં ને બીજી અનેક રીતે સુગમતા થવાથી દિનપર-દિન દેશમાં સુખેદશાંતિ ને આમાદી વધતી જાયછે. વળી જ્યાં જ્યાં બની શકે ત્યાં નદીઓમાંથી નહેરો કાઢી, મોટાં તળાવો કરાવી તથા પાતાળકુવા કરાવી ખેતીને પાણીના સાધન પૂરાં પડે તેવાં ચત્ત કરવાથી, તથા ખેડુતોને ખેતીમાં સુધારો કરવાના ઉપાયો દર્શાવે જતાવ્યાથી, ખેતીમાં વધારો થઇ ખેડુતોની સ્થિતિ પણ સુધરતી જાયછે. ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧ સુધીમાં હિંદમાં કુલ લગભગ ૩૧૦૦૦ મૈલ રેલવે ખાલી છે, અને ૭૫૦૦૦ મૈલ તારનાં દોરડાં નાંખ્યાંછે. વગી ખેતીને ઉપયોગી નહેરો કરી છે, તે લગભગ ૩૬ હજાર ચોરસ મૈલ જમીનને પાણી પામ શકે છે. અંગ્રેજી રાજ્ય થતાં પૂર્વે હિંદમાં એક પણ ટપાલ ઓફિસ નહોતી. તે આજે ૭૦ હજાર ટપાલ ઓફિસો ને પેટીઓ થઇ છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા. ૩. મહારાણીશ્રી વિક્ટોરિયાએ હિંદનું રાજ્ય કંપની પાસેથી પોતાને હસ્તક લીધું, ત્યારે આ દેશનું રાજ્ય ચલાવવાનો પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલવા માંડ્યો તે હિંદનો વાયસ-

રાય કહેવાય છે. ઈંગ્લાંડમાં હિંદના વહિવટ ઉપર દેખરેખ રાખવાને એક સેક્રેટરી અને પંદર સભાસદોની એક કૌન્સિલ નીમી; એ સભાને “ ઇન્ડિયા કૌન્સિલ ” અને સેક્રેટરીને “ સેક્રેટરી આવ સ્ટેટ ” કહે છે; ને તે વાયસરાયને સલાહ અને હુકમ આપે છે.

હિંદી રાજ્યનો વહિવટ ચલાવવાને વાયસરાયના હાથ નીચે એક કૌન્સિલ છે, તેમાં સેનાધિપતિ સહિત નવ મેમ્બરો હોય છે. એ નવમાં એક દેશી મેમ્બર નીમાય છે. એ દરેક જણ પોતપોતાના ખાતાનું કામ કરે છે. એ સિવાય વાયસરાયના હાથ નીચે એક કાયદા બાંધનારી સભા છે, તેમાં વાયસરાય, ઉપરના નવ મેમ્બર અને વાયસરાયના નીમેત્રા ૩૫ અને લોકો તરફથી નીમાયત્રા ૨૫ સભાસદો મળી ૭૦ સભાસદો હોય છે.

દેશના ભાગ પાડી વાયસરાયના હાથ નીચે નીમેત્રા અમલદારો પોતપોતાના ભાગનો વહિવટ કરેછે; તેમાં મુંબઈ, મદ્રાસ ને બંગાળા ઇલાકાના મુખ્ય અમલદારને ને તે ઇલાકાનો ગવર્નર કહેછે. બહાર ને ઓઢીઆ, સંયુક્ત પ્રાંતો, પંજાબ ને બ્રહ્મદેશના ઉપરી અધિકારીને લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર કહેછે; આસામ, મધ્યપ્રાંતો, સરહદ પરના વાયવ્ય પ્રાંત, અજમેર, કુર્ગ, આંધ્રમાન, ને બલુચીસ્તાનના ભાગ ઉપર ચીફ કમીશનર હોય છે.

ત્રણે ગવર્નરોના હાથ નીચે વહિવટ કરનારી અને કાયદા બાંધનારી એવી બે સભાઓ હોયછે. વહિવટ કરનારી (એકઝીક્યુટીવ) કૌન્સિલમાં ગવર્નર સિવાય ત્રણ મેમ્બરો હોય છે, તેમાં એક દેશી ગૃહસ્થ હોયછે. કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલમાં ઉપરના ત્રણ સાથે ૪૮ મેમ્બરો હોયછે, તેમાં પ્રજાના નીમેત્રા ૨૧ ને બાકીના સરકારી અમલદારો અને સરકારના નીમેલા હોય છે. બે વરસે તે બધા બદલાય છે. લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નરને પણ ઉપરની બંને એકઝીક્યુટીવ અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલ હોયછે. એ એકઝીક્યુટીવ કૌન્સિલોની સલાહ પ્રમાણે પોતપોતાના તાબાના મુલકોનો વહિ-

વટ ચાલેછે અને કાયદા બાંધનારી કૌન્સિલના અભિપ્રાય પ્રમાણે કાયદા બંધાયછે. ચીફ કમિશનરોને કૌન્સિલો આપેલી ન હોવાથી પોતે તે વહીવટ કરે છે.

દરેક ઇલાકામાં પ્રાંતો હોયછે. એ પ્રાંતોના ભાગને જિલ્લા કહેછે. તે જિલ્લાનો ઉપરી તે કલેક્ટર, અને જિલ્લાના ભાગને તાલુકા કહે છે. તેનો ઉપરી મામલતદાર હોયછે. કલેક્ટરને મદદ કરવા અને તાલુકાઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાને ડેપુટી કલેક્ટર કે આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર હોયછે. એ મામલતદાર, ડેપુટી કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને કલેક્ટરોને ફોજદારી ગુન્હા સાંભળવાનો અધિકાર હોયછે. એ અધિકારી માજિસ્ટ્રેટ કહેવાય છે. કલેક્ટરો ઉપર દેખરેખ રાખવાને ગવર્નરના હાથ નીચે કમિશનરો હોય છે. એ પ્રમાણે મુલકના વહીવટનો બંદોબસ્ત કરેલો છે. લૂંટ, ચોરી, ખૂન, ધાડ વગેરે અટકાવવાને પોલીસ રાખેલી હોય છે. એ પોલીસનો જિલ્લાનો ઉપરી પોલીસ સુપરિટેન્ડેન્ટ છે. એના હાથ નીચેના મોટા અમલદારો હોયછે, આખા ઇલાકાની પોલીસનો ઉપરી પોલીસ કમિશનર કહેવાયછે, એ પોલીસ પોતાના તાબામાં બનતા ગુન્હાની તપાસ કરી ગુન્હેગારને પકડી માજિસ્ટ્રેટ પાસે મોકલી મુન્સાફ કરાવે છે. આ સિવાય જંગલખાતું, આબકારીખાતું, કેળવણી અને ખેતીવાડીખાતું વગેરે ખાતાનો વહીવટ ગવર્નરના હાથ નીચે તે તે ખાતાના નાના મોટા અધિકારીઓ મારફતે ચલાવવામાં આવે છે.

દરેક ઇલાકામાં ન્યાય ખાતાનો વહીવટ એક એક હાઇકોર્ટ સ્થાપી ચલાવે છે. એ હાઇકોર્ટના જડજોમાં દેશી જડજો પણ નીમાય છે. એ જડજોના તાબામાં જિલ્લા જડજો અને તેમના તાબામાં સબ જડજો કે મુન્સફો હોયછે. એ મુન્સફો દિવાની દાવા સાંભળે છે; અને તેમના ઉપરની અપીલ જિલ્લા જડજોને ત્યાં, ને ત્યાંની અપીલ હાઇકોર્ટમાં થાય છે. જિલ્લાના માજિસ્ટ્રેટના કરાવ

ઉપર અપીલ જુદા જુદાને ત્યાં ને ત્યાંની અપીલ પણ હાઇકોર્ટ-માં થાય છે. હાઇકોર્ટ ઉપરની કે ગવર્નમેન્ટ ઉપરની અપીલ પ્રી-વીઝાન્સિલમાં કે સેક્રેટરી આવ રહેતે ત્યાં થાય છે.

લાર્ડ રીપનના સમયમાં આ દેશના લોકોને વહીવટ ચલાવવાની માહિતી મળે તે માટે યુનિસિપાલીટી અને લોકલબોર્ડનો વહીવટ પોતાના પ્રતિનિધીઓ દ્વારા ચલાવવાને આપેલી સત્તાથી, ઇલાકાની ને વાયસરાયની કૌન્સિલમાં પ્રજના નીમેલા મેમ્બરોનું તત્વ દાખલ કર્યાથી, તથા સરકારી અમલદારો પ્રજના સંસર્ગમાં વધારે આવવાથી, પ્રજામત સુધરતું જાય છે ને રાજ્ય તરફની પ્રજાની વફાદારી સુદૃઢ થઈ છે.

હિંદનાં અંગ્રેજી રાજ્યનાં તાબાનાં દેશી રાજ્યો ઉપર દેખરેખ રાખવાનો પણ બંદોબસ્ત કરેલો છે. કેટલાક મોટાં રાજ્યો વાયસરાયના સીધા તાબામાં છે અને ત્યાં એક રેસિડેન્ટ રહે છે. કેટલાક નાનાં નાનાં રાજ્યોના સમુહ ઉપર જે દેખરેખ રાખનાર હોય છે તે એજન્ટ ટુ ધિ ગવર્નર કહેવાય છે. એકાદ નાનું રાજ્ય જુદાની હદમાં હોય તેના ઉપર દેખરેખ તે જુદાનો કલેક્ટર રાખે છે. એ બધાં નાનાં રાજ્યો ગવર્નરના તાબામાં છે. હિંદમાં પહેલા વર્ગનાં તાબાનાં રાજ્યોમાં હૈદરાબાદ, કાશ્મિર, વડોદરા, ગ્વાલિયર ને મહિસુર છે. હિમાલયની તળેટીમાં આવેલાં નેપાળ ને બુતાનનાં રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યનાં મિત્રરાજ્ય ગણાય છે.

અંગ્રેજી રાજ્ય બંધારણના ખર્ચના નિલાવ માટે સરકાર જુદી જુદી રીતે ઉપજ લે છે. એ ઉપજ જમીનવેરા, રેલવે, જકાત, આબકારી, અપ્રીણ, મીઠું, નહેરો, સ્ટાંપ, જંગલખાતું, ટપાલ, ટંકશાળ, તાર ને ઉપજવેરામાંથી થાય છે. લઢાઇ, રેલવે, નહેરો વગેરે ખાસ કારણથી ઉપજ કરતાં વધારે ખર્ચ કરવાનું હોય ત્યારે સરકાર કરજે નાણાં લે છે. એ કરજ ધણું ખર્ચ વિલાયતના લોકોએ આપેલું છે ને તેનું વ્યાજ તેમને મળે છે. ઉપજમાંથી જે ખર્ચ

થાયછે તેમાં લશ્કર, રેલવે, પોલીસ, વહિવટ ખાતું, ઉચ્ચરાતખાતું, નેહેરો, ટપાલ, તાર, ટંકશાળ, ન્યાય વગેરે મુખ્ય છે. દુષ્કાળ માટે દર વરસે ઉપજર્માથી દોઢ કરોડ રૂપિયા અનામત રાખવામાં આવેછે. તેમાંથી દુષ્કાળ વખતે લોકોના બચાવ માટે ખર્ચ કરવામાં આવેછે. હિંદના અંગ્રેજી રાજ્યનું વાર્ષિક ઉત્પન્ન લગભગ સવા અબજ રૂપિયા ને ખર્ચ પણ સુમારે તેટલું જ થાય છે.

